T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI

GENETİĞİ DEĞİŞTİRİLMİŞ TARIMSAL ÜRÜNLER VE ULUSLARARASI TİCARETİ

Doktora Tezi

Duygu YILDIZ KARAKOÇ

ANKARA- 2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI

GENETİĞİ DEĞİŞTİRİLMİŞ TARIMSAL ÜRÜNLER VE ULUSLARARASI TİCARETİ

Doktora Tezi

Duygu YILDIZ KARAKOÇ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. NESRİN ALGAN

ANKARA- 2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI

GENETİĞİ DEĞİŞTİRİLMİŞ TARIMSAL ÜRÜNLER VE ULUSLARARASI TİCARETİ

Duygu YILDIZ KARAKOÇ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nesrin ALGAN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı	İmzası
Prof. Dr. Nesrin ALGAN (Tez Danışmanı)	…………………………
Prof. Dr. Filiz ELMAS SARAÇ	…………………………
Prof. Dr. Tayfun ÇINAR	…………………………
Prof. Dr. Kıvılcım AKKOYUNLU ERTAN	…………………………
Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU	…………………………

Tez Savunması Tarihi: 30.12.2019

Ankara-2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Nesrin ALGAN danışmanlığında hazırladığım "Genetiği Değiştirilmiş Tarımsal Ürünler ve Uluslararası Ticareti" adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim. (30/12/2019)

Duygu Yıldız Karakoç

İmza

TEŞEKKÜR

Hazırlamış olduğum tez çalışmasının her aşamasında çalışmamı titizlikle inceleyip benden değerli katkılarını ve yardımlarını esirgemeyen, her daim beni yüreklendiren, umut veren sayın hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Nesrin ALGAN'a sonsuz teşekkür ederim. Tez İzleme Komitesinde yer alarak, tezin hazırlanmasına değerli fikirleri ve yönlendirmeleriyle katkıda bulunan ve her daim desteklerini hissettiklerim değerli hocalarım Prof. Dr. Filiz ELMAS SARAÇ'a ve Prof. Dr. Tayfun ÇINAR'a çok teşekkür ederim. Tez savunmamda bulunan sayın hocalarım Prof. Dr. Kıvılcım ERTAN'a ve Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU'na çok teşekkür ederim. Akademik hayatıma başladığımdan beri değerli katkılarını asla unutmayacağım, rahmetli hocam Prof. Dr. Cevat GERAY'a, Prof. Dr. Ruşen KELEŞ'e, Prof. Dr. Can HAMAMCI'ya, Prof. Dr. Ayşegül MENGİ'ye, Prof. Dr. Aykut ÇOBAN'a ve Doç. Dr. Bülent DURU'ya teşekkürü bir borç bilirim. Bütün hocalarımın bendeki emeği ve katkısı büyüktür.

Bütün hayatım boyunca beni destekleyen, her daim yanımda olan, arkamda duran, canım anneme, babama ve kardeşlerime sonsuz teşekkür ederim. Doktora sürecinde en güzel hediyelerden biri olan oğlumu büyütürken yardımlarını esirgemeyen kayınvalideme çok teşekkür ederim. Yol arkadaşlarım Ayşem SEZER ŞANLI, Esra BALLI, Ezgi KOVANCI ve Müge MANGA'ya çok teşekkür ederim. Benim en değerli yoldaşım, hayat arkadaşım, en büyük destekçim eşim Ferhat KARAKOÇ'a gösterdiği sabır ve anlayıştan dolayı sonsuz teşekkür ederim. Hayattaki en değerli varlığım, en güzel yanım, canım oğlum Yusuf Efe KARAKOÇ'a bana bu zorlu süreçte hep iyi geldiği ve en karamsar anlarımda bile umudu çağrıştırdığı için çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER DİZİNİ

TABLOLAR DİZİNİ

KISALTMALAR DİZİNİ

AANZFTA : ASEAN-Australia- New Zealand Free Trade Agreement (Avustralya ve Yeni Zelanda Serbest Ticaret Anlaşması)

AB : Avrupa Birliği

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ACP : Asia- Caribbean- Pasific Countries (Asya-Karayip-Pasifik Ülkeleri)

AET : Avrupa Ekonomik Topluluğu

AGÜ : Az Gelişmiş Ülke

AHM : Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması

AHO : Anlaşmazlıkların Halli Organı

AIA : Advance Informed Agreement (Ön Bildirim Anlaşması)

Akt : Aktaran

AMS : Aggregate Measurement of Support (Toplu Destek Ölçümü)

AP : Adventitious Presence (İstem Dışı Mevcudiyet)

APHIS : Animal and Plant Inspection Service (Hayvan ve Bitki Sağlığı Denetleme Servisi

ASEAN : Association of Southeast Asian Nations (Güneydoğu Asya Uluslar Birliği)

AT : Avrupa Topluluğu

BÇS : Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi

BIRPI : Bureaux Internationaux Réunispour la Protection de la Propriété Intellectuelle (Fikri Mülkiyetin Korunması için Birleşmiş Uluslararası Büro)

Bkz : Bakınız

BM : Birleşmiş Milletler

Bt : Bacillus Thuringiensis

C : Cilt

CAC : Codex Alimentarius Commission (Kodeks Alimentarius Komisyonu)

CCFA : Codex Committe on Food Additives (Gıda Katkı Maddeleri Komitesi)

CESCR : Committee on Economic, Social and Cultural Rights (Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi)

CGIAR : Consultative Group on International Agricultural Research (Uluslararası Tarımsal Araştırma Danışma Grubu)

CPTPP : Trans-Pasifik Ortaklık için Kapsamlı ve İlerlemeli Anlaşma (Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pasific Partnership)

Çev : Çeviren

ÇUŞ : Çok Uluslu Şirket

DNA : Deoxyribonucleic Acid (Deoksiribo Nükleik Asit)

DTÖ : Dünya Ticaret Örgütü

DYY : Doğrudan Yabancı Yatırımlar

EAGÜ : En Az Gelişmiş Ülke

EC : European Communities (Avrupa Toplulukları)

ECVC : European Coordination Via Campesina (Via Campesine Avrupa Koordinasyonu)

Ed : Editör

EEC : European Economic Community (Avrupa Ekonomik Topluluğu)

EFSA : European Food Safety Authority (Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi)

EPA : Economic Partnership Agreement (Ekonomik Ortaklık Anlaşması)

EU : European Union (Avrupa Birliği)

FAO : Food and Agriculture Organization (Gıda ve Tarım Örgütü)

FDA : Food and Drug Administration (ABD Gıda ve İlaç Dairesi)

FFDCA : Federal Food, Drug, and CosmeticAct (Federal Gıda, İlaç ve Kozmetik Yasası)

FFPS : Food-Feed-Processing (Gıda-Yem-İşleme Amaçlı)

FIFRA : Federal Insecticide, Fungicide and Rodenticide Act (Federal İnsektisit, Fungisit ve Rodentisit Yasası)

FM : Fikri Mülkiyet

FMH : Fikri Mülkiyet Hakları

GATT : General Agreement on Tariffs and Trade (Gümrük Tarifeleri ve Ticareti Genel Anlaşması)

GDO : Genetiği Değiştirilmiş Organizma

GEF : Global Environment Fund (Küresel Çevre Fonu)

GMO : Genetically Modified Organism (Genetiği Değiştirilmiş Organizma)

GOÜ : Gelişmekte Olan Ülke

GSYH : Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

GTAP : Global Trade and Analysis Project (Küresel Ticaret ve Analiz Projesi)

GTBGK : Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları

GÜ : Gelişmiş Ülke

ha : Hektar

HACCP : Hazard Analysis and Critical Control Point (Tehlike Analizi Kritik Kontrol Noktası)

HS : Harmonized System (Uyumlaştırılmış Sistem)

HT : Herbicide Tolerance (Herbisit Toleransı)

ICESR : International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme)

ICTSD : International Centre on Trade and Sustainable Development (Ticaret ve Sürdürülebilir Kalkınma Uluslararası Merkezi)

IFAD : International Fund forAgricultural Development (Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu).

IGC : Intergovernmental Committe on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore (Genetik Kaynaklar ve Fikri Mülkiyet ve Geleneksel Bilgiler ve Folklora İlişkin Hükümetlerarası Komite)

ILO : International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)

IMF : International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)

IPPC : International Plant Protection Convention (Uluslararası Bitki Koruma Sözleşmesi)

IR : Insect Resistance (İnsekt Direnci)

ISAAA : International Service for the Acquisition of Agri-Biotech Applications (Biyoteknoloji Uygulamalarını Edinme Uluslararası Servisi)

ITO : International Trade Organization (Uluslararası Ticaret Örgütü)

ITPGRFA : International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture (Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması)

JECFA : Joint FAO/WHO Expert Committe on Food Additives (Gıda Katkıları FAO/WHO Ortak Uzmanlar Komitesi)

LLP : Low Level Presence (Düşük Miktarda Mevcudiyet)

LMO : Living Modified Organisms (Değiştirilmiş Canlı Organizmalar)

lt : Litre

MFN : Most Favoured Nation (En Çok Kayrılan Ülke Kuralı)

NAMA : Non-Agricultural Market Accession (Tarım Dışı Ürünlerde Pazara Giriş)

NAFTA : North America Free Trade Agreement (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması)

OECD : Organization of Economic Development and Cooperation (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı)

OHCHR : Office of the High Commissioner for Human Rights (İnsan Hakları Yüksek Komiserliği)

OTP : Ortak Tarım Politikası

para. : Paragraph (paragraf)

RCEP : Regional Comphrehensive Economic Partnership (Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık)

rDNA : Recombinant Deoxyribonucleic Acid (Rekombinant Deoksiribo Nükleik Asit)

RG : Resmi Gazete

s : Sayfa

S : Sayı

SBS : Sağlık ve Bitki Sağlığı

SCP : Standing Committe on theLaw of Patents (Patent Hukuku Daimi Komitesi)

SIDA : Swedish International Development Cooperation Agency (İsveç Uluslarararası Kalkınma İşbirliği Ajansı)

SMTA : Standart Materyal Transfer Anlaşması

SPLT : Substantive Patent LawTreaty (Temel Patent Kanunu Antlaşması)

SPS Anlaşması : Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (Sağlık ve Bitki Sağlığı Önlemlerinin Uygulanmasına İlişkin Anlaşma)

STA : Serbest Ticaret Anlaşması

STK : Sivil Toplum Kuruluşu

TBT Anlaşması : Agreement on Technical Barriers to Trade (Ticarete Teknik Engeller Anlaşması)

TEPAV : Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı

TPP : Trans-Pasific Partnership (Trans-Pasifik Ortaklığı)

TRIPs : Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları)

TTE : Ticarette Teknik Engeller

TTIP : Transatlantic Trade and Investment Partnership (Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı)

TTSCA : Toxic Substances and Control Act (Toksik Maddeler ve Kontrol Yasası)

TÜBA : Türkiye Bilimler Akademisi

UN : United Nations (Birleşmiş Milletler)

UNCTAD : United Nations Conference on Trade and Development (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı)

UNEP : United Nations Environment Programme (Birleşmiş Milletler Çevre Programı)

UNICEF : United Nations International Children's Emergency Fund (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu)

UPOV : International Union for the Protection of New Varieties of Plants (Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Uluslararası Birliği)

USDA : United States Department of Agriculture (ABD Tarım Bakanlığı)

USDA/ARS : United States Department of Agriculture/ Agriculture Research Service (ABD Tarım Bakanlığı- Tarımsal Araştırma Servisi)

USMCA : United States- Mexico- Canada Agreement (ABD-Meksika- Kanada Anlaşması)

V : Volume (Sayı)

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

WFP : World Food Programme (Dünya Gıda Programı)

WHO : World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)

WIPO : World Intellectual Property Organization (Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü)

WTO : World Trade Organization (Dünya Ticaret Örgütü)

WWF : World Wildlife Fund (Dünya Doğal Hayatı Koruma Vakfı)

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

İnsanların temel gereksinimlerden biri olan gıda, temel bir insan hakkıdır. Gıda hakkı insanların yeterli ve sağlıklı gıdaya sürekli biçimde ulaşabilmesini ve bu haktan ekonomik ve fiziksel olarak mahrum kalmamayı amaçlamaktadır. Ancak günümüzde milyonlarca insanın açlık ve yetersiz beslenmeyle karşı karşıya kaldığı bilinen bir gerçektir. Piyasa ekonomisi gıda krizi ve açlık sorununun arz ve talep arasındaki dengenin sağlanamamasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu nedenle tarımsal üretimi ve verimliliği artırarak açlığın önlenmesinin en uygun çözüm olduğu inancı yaygınlaşmıştır. Nüfusa dayanarak yapılan açıklamalarda nüfus artışının gıda artışından fazla olduğu iddia edilerek sorun yine arz ve talep meselesine indirgenmiştir.

Açlığa ve yetersiz beslenmeye son vermek için arz taraflı bir yaklaşımla tarımsal üretimi ve verimliliği artırmak amacıyla ortaya konan Yeşil Devrimin getirdiği teknik ve bilimsel gelişmelerin bu amacı gerçekleştirdiğine yönelik önemli veriler sunulmuştur. Bu süreçte tarım makineleşmiş, yüksek verim elde etmeye yönelik suni gübreler, kimyasallar tarımda sıkça kullanılmaya başlanmış, endüstriyel tarım modeline geçilmiştir. Ancak tarımsal verimliliğin ve üretimin arttığı dönemlerde de açlık ortadan kaldırılamamıştır. O halde açlığın nedenlerinin anlaşılması basit bir arz-talep denklemine indirgenemeyecek derecede karmaşıktır. Diğer bir deyişle, günümüzde gıda sorunu ve açlığın nedeninin aşırı nüfus ya da üretim azlığından ziyade gıda kaynaklarının adaletsiz dağılımı ve bu adaletsizliği ortaya çıkaran yapılar olduğu iddia edilmektedir.

Yeşil Devrimle birlikte tarım ve gıda alanında yeni bir küresel tahakküm zinciri oluşturulmuştur. 1990'lı yıllardan itibaren tarımın Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ) kontrolü altına girmesi ve sermayenin çıkarlarını kontrol eden Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), IMF (International Monetary Fund/ Uluslararası Para Fonu) ve Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin yardımıyla ÇUŞ'ların özellikle gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ)

tarımını sermayenin lehine yönlendirmesi gibi gelişmeler küresel düzeyde tarım sorununun anlaşılması için geniş kapsamlı bir inceleme yapma gerekliliğini ortaya koyar. Bu bağlamda ulusal düzeyden küresel düzeye taşınan tarımda hem emek-sermaye arasında, hem de uluslararası örgütler, devletler ve şirketler arasında belirginleşen yeni ilişkilerin kapitalizmin küreselleşme evresinde büründüğü yeni biçim açığa çıkarılmak istenmiştir. Gıdaya tahakkümün iyice kök saldığı bu dönemin son halkasında neo-liberal tarım politikalarının şekillendirdiği genetik devrim olarak da nitelendirilen gıda ve tarım alanında modern biyoteknolojik yöntemlerin kullanılması bulunmaktadır.

Modern biyoteknolojik yöntemler kullanılarak elde edilen "genetiği değiştirilmiş organizmalara" (GDO) yönelik farklı tutumlar söz konusudur. Biyoteknoloji tarafları bu ürünlerin verimliliği artırması bir yana, altın pirinç gibi gelişmiş besleyici özellikleri olan ürünlerin elde edilerek yetersiz beslenmeyi engelleyebileceğini ya da daha az kimyasal ilaç kullanımı gerektireceği için biyoçeşitliliği koruyacağını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte bu ürünlere yönelik ciddi kaygılar ve bu kaygıları doğrular bulgular mevcuttur. GDO'lu ürünlere yönelik endişeler insan sağlığıyla ya da ekonomik ve etik kaygılarla ilgili olabileceği gibi, gıda güvenliği, biyoçeşitlilik, yerel ve sürdürülebilir tarımsal sistemler, ürün çeşitliliği gibi daha pek çok alanı kapsamaktadır. Ancak bu kaygılara rağmen, genetiği değiştirilmiş tarımsal ürün üretiminin her geçen yıl arttığı görülmektedir. GDO'lu ürünlerde liderliği uzun zamandır Amerika Birleşik Devletleri (ABD) sürdürürken, ABD'yi Brezilya, Arjantin, Kanada, Hindistan, Paraguay, Pakistan, Çin, Güney Afrika ve Uruguay izlemektedir ve bu ülkeler genetiği değiştirilen tarımsal ürünlerin üretiminde büyük bir paya sahiptir (James, 2017). Bu artışı ticaret rakamlarında da görmek mümkündür. 1996-2016 yılları arasında ticarileştirilmiş biyoteknolojik ürünlerden en fazla kazanan ülkeler sırasıyla ABD (80.3 milyar ABD Doları), Arjantin (27.3 milyar ABD Doları), Hindistan (21.1 milyar ABD Doları), Brezilya (19.8 milyar ABD Doları), Çin (19.6 milyar ABD Doları) ve Kanada (8 milyar ABD Doları) olmuştur.

2016 yılında bu ürünlerden en fazla kazanan ülkeler sıralama değişse de aynı ülkelerdir (James, 2017).

Diğer yandan Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin bu ürünlere yönelik tutumu oldukça farklıdır. İspanya ve Portekiz gibi birkaç AB ülkesi GDO'lu ürün üretiminde bulunsa da bu üretim küresel hacimle kıyaslandığında düşük orandadır. Birçok AB üyesi ülke GDO'lu ürün üretimini yasaklamakta, ithalatına sınırlamalar getirmekte yahut en azından bu ürünlerin ticaretinde gerekli olduğu düşünülen etiketleme veya izleme gibi mekanizmaları uygulamaktadır. Ayrıca GDO'lara ilişkin politikaların birlik düzeyinde ortak bir politika oluşturularak belirlenmesi ya da üye ülkelerin kararına bırakılması konusu Birlik çapında tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Ancak kamuoyunun tepkilerine karşı Birliğin duyarlı olduğu ve GDO'lara ilişkin politikaları belirlerken kamuoyu görüşlerinden etkilendiği bilinmektedir.

Afrika ülkelerinde kamuoyunun GDO'ya karşı sıcak bakmadığı ve bu ülkelerin henüz biyoteknoloji için yeterli düzenleyici çerçeveye ve teknolojik ilerlemeye sahip olmadığı söylenebilir. Mısır, Güney Afrika, Sudan gibi birkaç ülke dışında GDO'lara yönelik katı bir tutum mevcuttur. Bununla birlikte, Afrika hem gelişmiş devletler ve çok uluslu şirketlerin arazi satın alması ya da kiralaması nedeniyle toprak gaspı bakımından hem de biyoteknoloji şirketlerinin satın alınan ya da kiralanan arazilerde GDO'lu ürün yetiştirme talebi dolayısıyla yoğun baskı altındadır. Asya'da Çin ve Hindistan gibi gelişen ekonomilere sahip ülkeler biyoteknolojik tarımsal üretime yönelmişlerdir ancak diğer yandan GDO'lu ürünlerin olumsuz etkileriyle başa çıkmaya çalışmaktadırlar.

Genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin ticareti tarım sektörüne ilişkin politikalardan doğrudan etkilenmektedir. Tarımsal ürünlere yönelik ticaret düzeni uzun süre korumacı eğilimleri benimse de Yeni Dünya Düzeniyle serbestleşme süreci hızlanmış ve tarım sektörü de bu sürece dâhil olmuştur. Ticaretin serbestleşmesini amaçlayan DTÖ'nün kurulması bu süreci hızlandırmıştır. Örgüt bünyesinde düzenlenen

Sağlık ve Bitki Sağlığı Anlaşması, Ticarette Teknik Engeller Anlaşması, Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından hazırlanan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ile Cartegana Biyogüvenlik Protokolü bu ürünlerin üretimini, kullanımını ve ticaretini doğrudan etkileyen anlaşmalardır. Ticaret serbestisini sağlamayı ön plana koyan DTÖ'nün anlaşmaları ile biyoçeşitliliğin korunmasını ve biyogüvenliği amaç edinen BM'nin hukuki düzenlemeleri arasında ihtilaf çıkması muhtemeldir. Üstelik yaşam formlarının patentlenmesine doğru genişleyen fikri mülkiyet haklarının sıkı biçimde korunması ve az sayıdaki biyoteknoloji şirketlerinin bu patent haklarını elinde bulundurması biyolojik kaynakların tekelleşmesine neden olmakta, sermaye birikim sürecinin hızlanmasına yarayan bu süreç geniş kapsamlı sömürüyü beraberinde getirmektedir.

Dolayısıyla ÇUŞ'ların baskın hale gelmeye çalıştığı bu pazar uluslararası ticaretin bu ürünlerin ticaretine izin verecek biçimde yapılandırılmasını gerektirmektedir. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere ülkelerin farklı tutumları, iç düzenlemeleri GDO'lu ürünlere yönelik ortak bir ticaret politikası benimsenmesinden uzak olunduğunu göstermektedir. Serbest ticaret anlaşmalarının (STA) küresel ölçekte yoğunlaşması ile birlikte Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı Anlaşması (TTIP), Trans-Pasifik Ortaklık (TPP) gibi yürürlükte olan ve yürürlüğe girmeyi bekleyen birçok önemli anlaşma mevcuttur. Bu anlaşmaların GDO'lu ürün ticareti, gıda güvenliği, fikri mülkiyet hakkı gibi konularda önemli değişiklikler getireceği öngörülmekte, bunun sonuçları dünya genelinde endişe yaratmaktadır. Öte yandan korumacı politikaların tekrar gündeme gelmesi ve anlaşma dışında kalan ülkelerin eleştirerek baskı yapması ile bu anlaşmaların askıya alındığı, hatta bazı anlaşmalardan ülkelerin geri çekilmeye niyetlendiği bilinmektedir. Bu görünümde GDO'lu ürünlerin uluslararası ticaret politikalarından nasıl etkilendiğinin çözümlenmesi

biyoçeşitliliğin korunması, gıda güvenliği ve gıda adaletinin sağlanmasının geleceği açısından önemli bir alana işaret etmektedir.

Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu modern biyoteknolojinin tarımsal ürünlere uygulanmasıyla birlikte elde edilen genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlere dair politikaların gıda rejimi ve uluslararası ticaret rejimi bakımından incelenmesidir. Bu kapsamda tarihsel süreci bütünüyle görmemiz için genetik devrim olarak adlandırılabilecek dönem öncesinde tarımın liberalizasyonu için yapılan girişim ve düzenlemeler irdelenmiş, ardından serbest ticaretin hegemonyasını küresel çapta artırması ve kurumsal yapılanmasını tamamlaması ile dünyayı besleme iddiasıyla yola çıkan tarımsal biyoteknolojinin bu ticaret rejimi içindeki konumu incelenmiştir. 1980'lerden sonra neo-liberal politikaların ve serbest ticaretin etkisini iyice hissettirmesiyle ortaya çıkan tablonun günümüzde bir yandan geniş çapta yapılan çok taraflı serbest ticaret anlaşmaları diğer yandan yeni bir korumacılık politikasına dönüş stratejileri arasında değiştiği görülmektedir. Bu düzen içinde kendine gittikçe sağlam bir yer edinmeye başlayan genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin insanların en tabi haklarından olan yeterli ve sağlıklı gıdaya ulaşmasına yardımcı olup olmayacağı da tez kapsamında incelenmiştir.

Araştırmanın Amacı

Bilim ve teknoloji ile politikanın birbirinden bağımsız olmadığı ileri sürülebilir. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler ekonomi-politiğin içeriğini ve yapısını etkilemektedir. Bu genel varsayım biyoteknoloji endüstrisi üzerinden yorumlanacak olursa bu alandaki gelişmelerin dönemin siyasi ve ekonomik yapısı içerisinde okunması gerektiği kanısına ulaşılır. Diğer bir deyişle bu teknoloji dalının yönünü belirleyen değişkenler arasında dönemin siyasi ve ekonomik yapısı, güçlü aktörleri, toplumsal muhalefeti gibi ögeler sıralanabilir. O halde gıda güvenliği, insan sağlığı, biyoçeşitlilik ve daha birçok şey

üzerinde olumsuz etkiye neden olacağı belirtilen tarımsal biyoteknolojik ürünlerin bu bağlamda yorumlanması gerekmektedir. Bu kaspsamda çalışmanın amacı kapitalist sistemde neo-liberal politikalar ve küreselleşmeyle birlikte, gıda ve tarım sektörünün modern biyoteknolojik yöntemleri ellerinde bulunduran biyoteknoloji devi ülkeler ve çok uluslu biyoteknolojik şirketlerin tekeline geçmesi ve uluslararası ticaretin bu tekelleşmeyi güçlendirecek biçimde düzenlendiğini ortaya koymaktır. Ayrıca, mevcut sistem ve uluslararası ticaret rejimiyle GDO'lu ürünlerin ticaretinin gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) ve az gelişmiş ülkeler (AGÜ), çiftçiler, GDO'lu ürünleri tüketmek istemeyen tüketiciler ve biyoçeşitlilik için getirdiği endişelerin açığa çıkarılması da tezin diğer bir amacıdır. Tezde hem insanı hem de doğayı ilgilendiren böylesine hassas ve önemli bir konu dönemin hâkim ekonomi politikası, uluslararası ticaret rejimi ve gıda hakkı ve talebi açısından incelenmiştir.

Araştırmanın Önemi

Biyoteknoloji hem getirdiği yararlar hem de risk ve belirsizliklerle oldukça tartışmalı bir alandır. Tartışmalar süregitsin bu alan sermaye için oldukça cazip hale gelmiştir. Özellikle genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünler dünyadaki açlığın bitirilmesi ve yetersiz beslenmenin azaltılması sloganıyla kendine uluslararası ticaret pazarında önemli yer kapmış ve büyük şirketler bu ürünler üzerinde tekelleşmeye başlamıştır. Büyük bir ticaret hacmine ulaşan bu ürünler son zamanlarda bilim camiasında oldukça tartışılsa da, konunun esaslı analizi son dönemlerdeki ticaret rejimindeki değişiklikler de dâhil süreç içinde konumlandırılması, yararlandığı araçlar, aktörlerin rolleri, getireceği sonuçlar gibi kapsamlı bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Konu hem ekonomik boyutuyla, hem de getireceği çevresel ve sosyal değişikliklerle kavranmaya çalışılmıştır. Özellikle Türkiye'de genetiği değiştirilmiş organizmalara ilişkin literatürde yapılan çalışmalara bakıldığında çoğunlukla biyoloji ya da biyoteknoloji alanında uzman kişilerin spesifik olarak bu organizmaların genetiğiyle ilgili çalışmalar yaptığı, sosyal bilimlerde ise

GDO'ların hukuki yönüyle ya da getireceği faydalar veya olası risk ve zararlarıyla sınırlı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Ayrıca yapılan çalışmalarda tüketicilerin GDO'larla ilgili sınırlı bilgiye sahip oldukları anlaşılmıştır. Bu çalışma GDO'larla ilgili kuramsal, kavramsal, tarihsel ve hukuki dayanakları ortaya koyarak daha kapsamlı ve açıklayıcı çerçeve oluşturmayı amaçlamıştır. Bununla birlikte GDO'lu tohum ve ürünlerle serbest ticaret ekseninde çözümlenecek olan gıda adaleti kavramı literatüre yapılan önemli bir katkı olma iddiası taşımakta ve tezin özgün yanını oluşturmaktadır. Dolayısıyla böyle bir çalışmanın akademide özlü bir çalışma olduğu ve önemli bir boşluğu kapatacağı iddia edilebilir.

Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

En karmaşık sistemlerden biri olan insan toplumu, sürekli dinamik bir biçimde gelişmekte, farklı üretim biçimlerini ve ekonomik sistemleri deneyimlemekte, farklı toplumsal yapılara evrilmektedir. Avcı ve toplayıcılıkla geçimlerini sağlayan ilkel toplumlardan, tarım toplumlarına, feodal toplumlara, sanayi üretimine dayanan toplumlara ve bilişim ve teknolojinin biçimlendirdiği toplumlara dönüş süreci devam etmektedir. Ancak dünyanın her yerinde sürecin aynı biçimde işlemediği bilinmektedir. Bir yandan Afrika'da hala ilkel topluluklar görülürken, diğer yandan ileri düzeyde teknolojik gelişmeleri yaşayan Amerika ya da Avrupa sürecin en gelişmiş örneklerini sunarlar. Troçkist bir savla toplumlar arasında görülen eşitsiz gelişme, aynı zamanda bileşik gelişmeyi de zorunlu kılar. Kapitalist toplumlarda en ileri ve en geri toplumların bir arada bulunması durumu olağandır. Bu eşitsiz gelişimi sergilemektedir. Ancak toplumların birbirleriyle ilişkili olmaları sürecin bileşikliğine vurgu yapar. Bu sonuç üretim ilişkileri ve toplumsal ilişkileri belirleyen değişkenlerin karmaşık ve çelişkili yapısından kaynaklanmaktadır. Hegel çelişki ve çatışmanın bilginin oluşması için gerekli olduğunu ifade etmiş ve diyalektiği ortaya koymuştur. Her tezin antiteziyle birlikte yeni bir sentez oluşturacağını ifade eden diyalektik yöntem devingen, ilişkisel, tarihsel,

nedensel ve bütünseldir. Hegel'in "idealar"ın gerçek dünyanın yaratıcısı fikrine karşın, Marx "idealar"ın sadece gerçek dünyanın yansıması olduğunu iddia etmiş ve maddeci diyalektiği inşa etmiştir. Çalışma kapsamında diyalektik yöntemin kullanılması olguların birbiriyle çelişkili olmasından ve yeni bir senteze ulaşma isteğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin; korumacılık ve serbest ticaret arasında uzun süredir var olan gerilim ve çelişkinin daha iyi korumacı ticaret ya da serbest ticaret anlayışına geçmede gerekli dinamikleri barındırdığı söylenebilir.

Hegel de Marx da gerçeğin olumsuz niteliğinden hareket etmişlerdir. Hareketin temelinde antitezin yatması başlangıç noktasını antitez yapmıştır ancak antitezler bütün içinde incelendikleri zaman anlam kazanırlar. Marx'ta "bütün" tarihtir. Yani yeryüzünde meydana gelmiş, gerçek, somut olayların tümüdür. Tutarlı bir bütün halinde olan hareketin tek tek değil bir bütün içinde incelenmesi gerekmektedir. Parçalar ancak bütün halinde incelenirse anlam kazanırlar. Örneğin emperyalizmin dünyaya yayılışını bilmeden Türkiye'yi anlamak mümkün değildir. Doğal düzenler gibi insanların oluşturdukları düzenlerin de bir bütün içinde ele alınması gerekmektedir (Eroğul, 1966: 287).

Yukarıda ifade edilen metodolojik açıklamalar ışığında, gıda güvenliğine yönelik sorunsal emperyalizm kuramı ve gıda rejimleri çözümlemesi bağlamında incelenmiştir. Gıda güvensizliği sadece tek bir nedene indirgenemeyecek derecede karmaşık ilişkilerden oluşmaktadır ve ancak bütünü gösteren yapının incelenmesiyle anlaşılabilir. Bütünsel yaklaşım- ekosistem yaklaşımında olduğu gibi- sistemde her bir parçanın birbiriyle ilişki halinde olduğunu savunur. Parçalardan herhangi birindeki bozulma bütünü etkiler. Dolayısıyla bütünsel yaklaşımda parçalar asla önemsiz değildir, esas olan bütüne yön veren parçaların arasındaki uyumdur. Toplum bilimlerinde de doğa bilimlerinde de bütünsel yaklaşıma göre parçalardan birine müdahale edildiğinde diğer parçaların da bundan etkileneceği açıktır.

Bütünsel yaklaşım indirgemeci ve olay ve olguları tek tek ele alan bir yöntemi değil bütünün içinde parçaları anlamaya çalışan bir yaklaşımı ifade eder. Bu bağlamda uluslararası düzenin parçaları olan uluslarararası ekonomik sistem, uluslararası ticaret sistemi, üretim sistemleri, iktidar ilişkileri, gıda rejimleri ve sistemlerinin genel yapısı, teknolojik gelişmeler ortaya konarak tarım ve gıda politikaları ve gıdaya tahakküm mekanizmaları daha iyi anlaşılabilir. Kapitalist sistem ve neo-liberal politikalarla şekillenen, ÇUŞ'ların denetimi altına giren ve serbest ticaret düzenine tabi olan tarım ve gıda politikalarına bütünsel yaklaşımla bakıldığında ortaya çıkanın yeni emperyalist politikalar olduğu anlaşılmaktadır.

Akademik yazında genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin verimlilikte ve gıda arzında artışı sağladığı, çevreye daha az zarar getirdiği, ürünlerin niteliğini artırdığına yönelik çalışmalar sıklıkla görülebilir. Bu ürünlerin bilimsel olarak zararlı olduğunun kanıtlanmamış olması ihtiyati davranmayı engellemez. Ancak bu ilkenin göz ardı edilerek bu ürünleri sürekli aklamaya yönelik çalışmaların aksine, bu çalışma genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin ve uluslararası ticaretinin altında yatan ekonomik ve toplumsal ilişkileri açığa kavuşturmaya odaklanmıştır.

Tezin kapsamı modern biyoteknolojinin tarımsal ürünlere uygulanmasıyla elde edilen genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerle sınırlıdır. Biyoteknolojinin uygulandığı önemli alanlar olan ilaç ya da sanayi sektörü kapsam dışındadır. Çalışma uluslararası ticaret rejimine yöneldiği için herhangi bir yerle sınırlandırılmamıştır ve zamansal olarak tarımın liberalleşmeye başladığı II. Dünya Savaşı dönem sonrasını ele almakla birlikte neo-liberal politikaların hâkim olduğu 1980'li yıllardan sonraki kısma odaklanmıştır. Tezde literatür taraması kullanılmakla birlikte, bu alana yönelik hukuki belgeler, istatistiki bilgiler, ampirik bulgular, gözlemler, gazete ve internet kaynaklı haberler de önemli bir veri oluşturmuştur. GDO'lu tarımsal ürünler uluslararası ticaret ekseninde

çözümleneceği için serbest ticaret anlaşmaları temel bir veri kaynağı olarak görülmektedir.

Tez dört bölüm olarak kurgulanmıştır. Birinci Bölüm kavramsal ve kuramsal kısma odaklanmaktadır. Tezin kavramsal kısmında gıda güvenliği, gıda güvencesi, gıda hakkı ve gıda egemenliği gibi kavramlara açıklık getirmiştir. Tez kapsamında çevresel güvenliğin bir alt bileşeni olarak görüldüğü ve yeterli nitelik ve nicelikte olmadığı zamanlarda özellikle devlet açısından güvenlik sorununa yol açabilecek özellikte olan gıdanın "gıda güvenliği" kavramıyla kullanılması tercih edilmiştir. Bununla birlikte, literatürde ve söylemlerde Türkçe'da gıda güvenliği ve gıda güvencesi arasındaki ayrımın giderek bulanıklaşması ve bu kavramlarla şirketlerin giderek söylemsel meşruiyet sağlamaya çalışmaları hak ve adalet temelli gıda anlayışını ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda tezin özgün yanlarından birini de oluşturacak olan "gıda adaleti" kavramı tezin kavramsal dayanağını sağlamıştır. İlk bölümün ikinci kısmında ele alınan tezin kuramsal kısmı tarım ve gıda politikaları ve ticaretini emperyalist ve bağımlılık ilişkileri ekseninde açıklama çabasına girmiştir. Bunun için öncelikle küresel gıda ticareti için kuramsal dayanaklar analiz edilmiş, ardından küresel gıda rejimine ilişkin kuramsal tartışmaya yer verilmiştir. Ayrıca son dönemde epeyce tartışılan küreselleşmeye ilişkin sorgulamalar incelenerek kapitalizm, küreselleşme ve emperyalizm arasındaki ilişkiler açıklanmıştır.

Tezin İkinci Bölümü temel olarak tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleştirilmesi sürecine odaklanmıştır. Tarım sektörü hep en fazla korunan sektörlerden biri olmuştur. Bununla birlikte gelişmiş kapitalist ülkeler zaman içinde korumacı politikalarla tarımsal üretimi destekleyip tarımsal ithalatı kısarken, gelişmekte olan ülkeleri korumacı politikalardan vazgeçirerek serbest ticareti dayatma yoluna gitmişlerdir. Bu politikalar 1980 sonrası neo-liberal dönemde daha da belirginleşmiştir. İkinci bölümün ikinci kısmında uluslararası ticareti şekillendiren yapısıyla GATT (General Agreements on Tariff and Trade/ Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) ve DTÖ'nün tarımsal

ticaretin serbestleştirmesine etkisi ele alınmıştır. GATT ve DTÖ kapsamında yapılan görüşmeler, DTÖ'nün tarımla ilgili anlaşmaları, fikri mülkiyet haklarının rolü, gıda güvenliğinin görüşmelerde ve anlaşmalarda nasıl ele alındığı gibi konulara bu kısımda değinilmiştir.

Tezin Üçüncü Bölümünde GDO'larla ilgili genel bilgiler üzerinde durulmuş, endişe alanları ve fayda sağladığı iddia edilen konular incelenmiştir. Genetik kaynaklar ve GDO'larla ilgili uluslararası hukuki düzenlemeler GDO'larla ilgili rejimi ortaya koymak için detaylı biçimde incelenmiştir. Bu düzenlemelerin gıda güvenliğini ve biyogüvenliği sağlamak için ortaya koyduğu politikalar, stratejiler ve mekanizmalar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ele alınan bir diğer konu seçili bazı ülkelerin GDO'larla ilişkili oluşturdukları düzenleyici çerçevenin ele alınması olmuştur. Başta AB ve ABD olmak üzere ülkelerin GDO'larla ilgili yaptıkları düzenlemeler incelenmiş olup kamuoyu görüşleri de dile getirilmiştir.

Tezin son bölümünde öncelikle GDO'ların üretimi ve uluslararası ticaretine yönelik veriler ortaya konmuştur. Sonraki kısımlarda GDO'lu uluslararası ticaret üzerine etkisi olan aktörler ele alınmıştır. GDO'lu üretim yapan ülkeler ve ÇUŞ'lar sürece şekil veren aktörler kısmında yer alırken, çiftçiler ve tüketiciler süreçten en fazla etkilenen kimseler olmuştur. Tezin son kısmında öncelikle serbest ticaret ve korumacı politikalar arasında gidip gelen uluslararası ticaretin yapısı yeni gelişmeler doğrultusunda incelenmiştir. Son olarak, bir yandan bölgeselleşme eğilimiyle sayıları giderek artan, diğer yandan korumacı politikaların yeniden gündeme gelmesiyle askıya alınan serbest ticaret anlaşmalarında GDO'lu ürün üretimi ve ticareti ele alınmış, bu ilişki gıda güvenliği ve adaleti açısından yorumlanmıştır.

Araştırmanın Temel Varsayımları

H1. Uluslararası ticarete konu olan genetiği değiştirilmiş tarımsal tohum ve ürünlerin tekelleşmesi serbest ticaret sistemi ve neo-liberal düzende gıda güvenliği, biyogüvenliği ve biyolojik çeşitliliği tehdit etmenin ötesine geçerek küresel düzeyde gıda adaletsizliğine neden olmaktadır.

H2. İstisnai bile olsa korumacı politikalara yöneliş serbest ticaretin seyrini etkilemeyeceğinden GDO'lu tohum ve ürünlerin neden olacağı tahribatı engelleyemez.

H3. Tüm serbest ticaret anlaşmalarının bu tehditleri ve gıda adaletsizliğini ortadan kaldıracak biçimde yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Bu da neo-liberal düzende mümkün değildir.

Bu hipotezler aşağıdaki sorularla doğrulanmaya çalışılmıştır.

1) Tarımsal ürünlerin ticari serbestleşmesi nasıl gerçekleşmiştir? Biyoteknolojinin tarımsal ürünlere uygulanmasıyla birlikte bu ticaret nasıl bir ivme kazanmıştır?

2) Bu ürünlerin uluslararası ticareti serbest piyasa sisteminde nasıl şekillenmektedir; hangi uluslararası, bölgesel ve karşılıklı ticaret anlaşmaları mevcuttur? Bu anlaşmalarda genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin uluslararası ticareti ile gıda güvenliği, insan sağlığının korunması, biyoçeşitliliğin korunması gibi amaçlar arasında bağlantı kurulmuş mudur, eğer öyleyse hangi mekanizmalar, yaptırımlar ve düzenlemelerden bahsedilmektedir?

3) Gıda adaletsizliği nedir? GDO'lu tarımsal ürünler gıda adaletsizliğine nasıl neden olmaktadır? Hangi aktörler bu adaletsizliğin yaratıcısı, hangileri mağdurlarıdır?

4) Gelişmekte olan ülkelerin genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin uluslararası ticaretindeki konumu nedir? Türkiye bu tartışmanın neresindedir, bu ürünlere yönelik yapmış olduğu düzenlemeler nelerdir?

BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Kavramsal Tartışma

1.1.1. Gıda Hakkı, Gıda Güvenliği ve Gıda Güvencesi

Besin veya gıda[1], Türk Dil Kurumu Sözlüğünde yenilebilir veya beslenmeye elverişli her tür maddeyi tanımlamakta ve "*yaşamak, varlığı sürdürmek için gerekli olan şey*" olarak ifade edilmektedir. Herkesin yaşamını idame ettirmesi için sağlıklı, yeterli ve güvenli gıdaya rahatça ve sürdürülebilir biçimde erişmesi gıda hakkı bağlamında değerlendirilir. Gıda hakkı temel insan haklarından biri olarak kabul edilmiş, 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 25. maddesinde herkesin kendisinin ve ailesinin sağlığı ve iyiliği için beslenme hakkına sahip olduğu ifade edilmiştir (United Nations, 1948). 1959 yılında kabul edilen "Çocuk Hakları Bildirgesi"nin 4. maddesinde çocukların sağlıklı biçimde büyümesi için yeterli beslenmesi gerektiği belirtilmiştir (United Nations, 1959). 1966 yılında yürürlüğe giren, "BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin" (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights/ICESR) 11. maddesinde yaşama standardı hakkı bağlamında yeterli beslenmenin sürekli olarak geliştirilmesi ve özellikle açlıktan kurtulmanın herkes için bir temel hak olarak kabul edilmesi için gerekli tedbirlerin[2] alınması gerektiğini vurgulanmıştır[3] (United Nations, 1966). 1974 yılında Dünya Gıda Konferansı'nda kabul edilen "Açlığın

[1] Türk Dil Kurumu tarafından eş anlamlı olarak gösterilen gıda (food) ve besin (nutrition) kelimeleri, Oxford Dictionary'de farklı bir anlamla verilmiştir. Nutrition kelimesi; canlıların büyümek ve sağlıklı olmaları için gerekli yiyeceği alma süreci olarak tanımlanırken, food kelimesi insanların ve hayvanların yediği şeyler olarak tanımlanmaktadır.

[2] Bu tedbirler tarımsal sistemleri teknik ve bilimsel bilgilerin yardımıyla doğal kaynakları etkili biçimde geliştirecek biçimde tasarlamak ve yeryüzündeki gıda kaynaklarının dağıtımının ihtiyaçlara göre yapılmasında gıdayı ihraç ve ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate almaktır (United Nations, 1966).

[3]Temel bir insan hakkı olarak kabul edilen gıda hakkından yararlanmak için mahkemeye başvurulabilir ve bu hak dava yoluyla edinilebilir. İnsan hakları hukukçusu Colin Gonsalves 2001 yılında Hindistan Yüksek Mahkemesine başvurarak gıda hakkının tanınmasını sağlayan ve yüzmilyonlarca insanın doğru beslenmesini sağlayan yasal bir eylemin başında yer almıştır. Mahkeme gıda hakkının temel bir hak olduğu iddiasını kabul etmiş ve 250 milyondan fazla çocuğun gün ortasındaki öğünlerinin sağlanması, hamile kadınlara, emziren annelere, ergen kız çocuklarına ve 6 yaşına kadar olan çocuklara gıda yardımında bulunmak gibi oldukça geniş bir açlıkla ve yetersiz beslenmeyle mücadele girişiminde bulunmuştur (Krishnan, 2017).

ve Yetersiz Beslenmenin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Evrensel Beyanname" gıda hakkına yönelik önemli ifadelere yer vermiştir. Açlığın ve yetersiz beslenmeden etkilenen halkların durumunun tarihi durumlarda, özellikle de sömürgeci tahakküm, yabancı işgali, ırkçılık ve her türlü formdaki neo-sömürgecilik dâhil sosyal eşitsizlikten kaynaklandığı ortaya konmuştur. Her erkeğin, kadının ve çocuğun tamamen gelişmesi ve fiziksel ve zihinsel yetilerini sürdürmesi için açlıktan ve yetersiz beslenmeden kurtulma hakkının olduğu açıkça belirtilmiştir. Günümüzde toplumun bu hedefi gerçekleştirmek için yeterli kaynağa ve yetkinliğe sahip olduğu ve bu hedefin bütün ülkelerin katılımıyla ve özellikle gelişmiş ülkelerin yardımlarıyla gerçekleşebilecek ortak bir hedef olduğu bildirilmiştir. Beyannameye göre küçük ya da büyük, zengin ya da fakir bütün ülkeler eşittir ve her ülkenin gıda sorununa ilişkin konularda karar alımına katılım hakkı vardır (United Nations, 1974). 1979 yılında kabul edilen "Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" doğrudan gıda hakkından bahsetmese de, kırsal alandaki kadınların haklarını açıklayarak gıda hakkının gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur (United Nations, 1979). Gıda hakkına dayanak olan temel belgelerden bir diğeri, 1989 tarihli "Çocuk Haklarına Dair Sözleşme"dir. Sözleşmede sağlık hakkı kapsamında değerlendirilen gıda hakkı, taraf devletlerin çocukların en iyi sağlık düzeyine kavuşması için hastalık ve yetersiz beslenmeye karşı mücadele edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir (United Nations, 1989). 1974 yılında Dünya Gıda Konferansı'nda hedeflenen açlığın 10 yıl içerisinde gerçekleştirilememesine binaen -özellikle politika yapma ve finansmandaki başarısızlıklar nedeniyle- 1996 yılında Dünya Gıda Zirvesi düzenlenmiştir. Zirvenin amacı, açlığı ve yetersiz beslenmeyi ortadan kaldırmak için küresel taahhüdü en yüksek siyasi düzeyde yenilemek ve tüm insanlar için sürdürülebilir gıda güvenliğini sağlamaktır. Ayrıca tüm ülkelerde açlığı ortadan kaldırmak için hedef olarak 2015 yılına kadar yetersiz beslenen insan sayısını yarı yarıya azaltmak belirlenmiştir. Zirvede "Dünya Gıda Zirvesi Eylem Planı" ve "Dünya Gıda Güvenliği Üzerine Roma Bildirgesi" olmak

üzere iki tane önemli çıktı elde edilmiştir. Roma Bildirgesi, herkes için sürdürülebilir gıda güvenliğinin sağlanmasına temel teşkil eden yedi taahhüdü ortaya koymuş ve Eylem planı bu yedi taahhüdün uygulaması için amaç ve eylemleri açıklamıştır (http://www.fao.org/WFS, "17.08.2019"). Bildirge herkesin açlıktan kurtulma ve yeterli gıdaya erişmesiyle tutarlı olarak güvenli ve besleyici gıdaya erişme hakkı olduğunu onaylamıştır. Bu hüküm itibariyle gıda hakkının iki boyutunun olduğundan söz edilebilir. İlk boyutu, yaşam hakkıyla yakın bir bağlantısı olan açlıktan kurtulma hakkı söz konusu devletin gelişme derecesine bakılmaksızın, tüm insanları güvence altına alacak asgari düzeyin yani mutlak bir standartın sağlanmasını ifade eder. Gıda hakkının ikinci boyutunu oluşturan yeterli gıda hakkı ise insanların gıda güvenliğini sağlamak için gerekli ekonomik, politik ve sosyal koşulları oluşturmasını gerektirir ve çok daha geniş bir kapsamı ilgilendirir (FAO, 2014a: 3-4). Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi (Committee on Economic, Social and Cultural Rights/CESCR) tarafından hazırlanan Genel Yorumda da, yeterli gıdaya sahip olma hakkının, asgari miktarda kalori, protein ve diğer özel besinlerle eşleştirilen dar veya kısıtlayıcı bir anlamda yorumlanmaması gerektiğinin altı çizilmiştir. Aynı raporda gıda hakkının bileşenleri, kullanılabilirlik, istikrar, erişilebilirlik, sürdürülebilirlik ve yeterlik olarak belirtilmiştir. Yeterlik kavramının gıda hakkı bağlamında özellikle önemli olduğu söylenebilir çünkü erişilebilir belirli gıdaların ve beslenme biçimlerinin ICESR'in 11. maddesinde belirtilen amaçlar için verili koşullar altında en uygun olarak kabul edilip edilemeyeceğinin belirlenmesinde göz önünde bulundurulması gereken bazı faktörlerin altını çizmeye hizmet eder. Gıdanın yeterli miktarda olması gıdaların bireylerin beslenme ihtiyaçlarını karşılaması, olumsuz maddelerden arındırılması ve her bireyin ait olduğu grubun kültürü için kabul edilebilir olmasıyla örtüşmelidir. Ayrıca bu tür yiyecekler sürdürülebilir olmalı ve diğer insan haklarına engel olmayacak biçimde erişilebilir olmalıdır. Bu iki içerik yeterli gıda hakkının özünü oluşturmaktadır. Rapora göre sürdürülebilirlik kavramı

mevcut ve gelecek nesiller için gıdanın erişebilir olmasını ifade eder ve yeterli gıda ve gıda güvenliği kavramıyla içsel olarak bağlantılıdır. Yeterliğin anlamı büyük ölçüde sosyal, ekonomik, kültürel, iklimsel, ekolojik ve diğer koşulların hüküm sürmesiyle belirlenirken, sürdürülebilirlik uzun vadeli kullanılabilirlik ve erişilebilirlik kavramlarını içermektedir (OHCHR, 1999).

Açlığın ortadan kaldırılması ve herkesin yeterli ve sağlıklı gıdaya erişme hakkına yönelik hedefler 2000 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen "Binyıl Kalkınma Hedefleri"nin ilk hedefi olarak belirlenmiştir. Yoksulluğun ve açlığın ortadan kaldırılması için belirlenen iki alt hedeften biri 2015 yılına kadar günde bir dolardan az parayla geçinmek zorunda bulunan nüfusun yarı yarıya azaltılmasıdır. Diğeri ise açlık çeken nüfusun yarı yarıya azaltılmasıdır. Aşırı yoksulluk içinde yaşayan insan sayısında belirli bir azalma gözlense de[4], yoksulluğun azaltılmasının hızının yavaşladığı belirtilmiştir (United Nations, 2015a). Sıfır Açlık hedefine ise ulaşmaktan ziyade bu hedeften özellikle son yıllarda giderek uzaklaşıldığı dikkat çekmektedir. Açlığın ortadan kaldırılması Binyıl Kalkınma Hedeflerinin yerini alan "Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları"nda da 17 amaçtan biri olarak kabul edilmiştir. 2012 yılında düzenlenen Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nda benimsenen Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının ikinci amacı açlığa son vermektir. 2030 yılına kadar açlığı sona erdirmek ve özellikle yoksullar ve çocuklar gibi savunmasız durumdaki kişilerin tüm yıl boyunca güvenilir, besleyici ve yeterli yiyeceğe erişimini sağlamak; tüm yetersiz beslenme biçimlerini sona erdirmek; kadınlar ve yerli halklar başta olmak üzere küçük gıda üreticilerinin tarımsal üretkenlik ve gelirlerini artırmak başarılması istenen hedeflerdir. Aynı başlık altındaki diğer hedefler sürdürülebilir gıda üretim sistemlerini sağlamak ve

---

[4] 1990 yılında GOÜ'lerdeki nüfusun yarısı 1.25 ABD Dolarının altında yaşarken, bu oranın 2015 yılında %14' e gerilediği belirtilmiş, küresel çapta aşırı yoksulluk içinde yaşayan insan sayısının ise 1990 yılında 1.9 milyar iken 2015 yılında 836 milyona düştüğü saptanmıştır. Orta sınıf ise (günde 4 ABD Dolarından fazla gelirle yaşayan) 1991-2015 yılları arasında neredeyse üç katına çıkmıştır (United Nations, 2015a).

iklim değişikliğine, aşırı hava koşullarına, kuraklığa uyum sağlama kapasitesini güçlendiren ve toprağı iyileştiren esnek tarım uygulamalarını yürütmektir. Ortaya konulan diğer bir hedef ise 2020 yılına kadar tohumları, ekili bitkileri, çiftlik hayvanlarını ve yabani türlerin genetik çeşitliliğini korumak ve genetik kaynakların kullanımından doğan faydaları eşit şekilde paylaşmak olarak ifade edilmiştir. GOÜ'ler ve AGÜ'lerde tarımsal üretim kapasitesinin artırılması amacıyla, kırsal altyapı, tarımsal araştırma ve geliştirme, bitki ve hayvancılık gen bankalarında gelişmiş uluslararası işbirliği dâhil yatırımların artırılması, Doha Kalkınma Turu uyarınca her türlü ihracat sübvansiyonlarının ortadan kaldırılarak dünya tarım pazarlarındaki ticaret kısıtlamalarının ve çarpıklıklarının önlenmesi ve düzeltilmesi de Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde açlığın ortadan kaldırılması için gerekli görülmüştür (United Nations, 2016). Diğer bir deyişle, Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde açlığın ortadan kaldırılmasını gerçekleştirmek için tarımsal ürün ticaretinin serbestleştirilmesi koşulu getirilmiştir.

Gıda hakkını gerçekleştirmek, tanımak gıda sistemlerinin varlığını, eşitliğini, erişilebilirliğini ve sürdürülebilirliğini baltalayan tarihsel ve yapısal eşitsizliklerle mücadeleyi gerektirir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları gıda hakkını önemli ölçüde ilerletme potansiyelini henüz gerçekleştirememiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının başarılı olması için 2030 Gündeminin holistik olarak ve insan hakları temelli yaklaşımla uygulanması gerekir, böylece ekonomik, sosyal ve kültürel hakları ilerletmede başarı yakalanabilir. Bu bağlamda, "hiç kimseyi geride bırakmama" ilkesi Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları çerçevesinde eşitlik ve ayrımcılık yapmama gibi temel insan haklarını bütünleştirdiği için Gündemin en dönüştürü unsurlarından biri olarak görülmektedir. Herkes için yeterli gıdaya erişimin sağlanması, ekonomik, sosyal ve politik sistemlerde dönüştürücü bir değişim çağrısında bulunan kapsayıcı bir gelişme stratejisi gerektirir. Amaçlara göre alınan politika reformları gıda hakkının önündeki

engellere odaklanmalı, sivil toplumun gıda sistemi yönetişimine girme fırsatlarını artırmalı ve eşitsizliği ve dışlanmayı ortadan kaldıran yasal korumaları benimsemelidir (United Nations, 2019: 4-6).

Farklı birçok daha hukuki belgeye giren gıda hakkı, gıda güvenliği ve gıda güvencesi bağlamında da sıkça tartışılmaktadır. Gıda hakkı hak sahipleri ile görev sahiplerini içeren yasal bir kavram olmakla birlikte, gıda güvenliği kavramı daha çok politika ve programlarla ulaşılması hedeflenen ihtiyaçlara dayalı bir kavramdır (FAO, 2014a). Gıda güvenliği kavramı Türkçede genellikle İngilizce "*food safety",* gıda güvencesi kavramı ise "*food security*" yerine kullanılmaktadır. Ancak bu konuda ciddi bir uzlaşmazlığın olduğu ileri sürülebilir. Kavramsal bir uzlaşma sağlamak adına, literatürdeki tanımlamalara bakmak faydalı olacaktır. Gıda güvenliği, "*amaçlandığı biçimde hazırlandığında fiziksel, kimyasal ve mikrobiyolojik özellikleri itibariyle tüketime uygun olan ve besin değerini tüketmemiş gıda*" (Koç, 2013: 14) olarak ifade edilmiştir. Ancak bu anlamıyla gıda güvenliği sadece "hastalık yapıcı olmama" gibi dar bir çerçeveyle tutulmakta ve daha çok güvenli gıdaya atıfta bulunmaktadır. Terminolojik olarak böyle bir vurguyla özellikle son zamanlarda gıda güvenliğinden daha çok "gıda güvenilirliği" ifade edilmektedir. Bu kavramsal değişiklik özellikle 2010 tarih ve 5996 sayılı "Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu" başlıklı yasanın "gıda güvenilirliği" kelimesini "food safety" kelimesinin karşılığı olarak kullanmasıyla ortaya çıkmıştır. Tarım ve Ormancılık Bakanlığının son çalışmalarına bakıldığında gıda güvenliği teriminin "food security" kavramının yerine kullanıldığı hatta "gıda egemenliğine" varacak kadar geniş bir kapsamda dahi kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, çalışmaların birçoğunda (Koç, 2013; Şık, 2018; Şahinöz, 2016; Aysu, 2015) gıda güvenliği "food safety" kavramının karşılığı olarak kullanılmış; yeterli, kaliteli ve sağlıklı gıdaya erişim olarak tanımlanmıştır. Gıda güvencesinin (food security) ise gıda güvenliğini (food safety) içerecek biçimde daha geniş kapsamlı bir kavram

olduğu belirtilmiştir. Esasında bu tartışmalar "gıda güvenliği", "gıda güvencesi", "gıda güvenilirliği" gibi kavramların mevcut ekonomik sistemle bulunduğu ilişkiyle açıklanmalıdır. "Food security" kavramına denk geldiği ileri sürülen "gıda güvencesi" kavramı ya da yerine kullanılan "gıda güvenliği" kavramı kapitalist düzen içinde sistemin doğurduğu ekolojik, ekonomik, toplumsal ve tarımsal sorunları çözmek içindir. Ancak bazen gıda güvenliği kavramı neredeyse mevcut ekonomik-sanayi sisteminin olmadığı, ekolojik ilkelerin dikkate alındığı "gıda egemenliği" kavramına yakın bir anlamda anlaşılmaktadır. Bu bağlamda gıda güvenliği, "*bütün toplumsal gruplar ve bireylerin besinsel gereksinimlerini karşılayabilecek derecede yeterli miktar ve kalitede gıdaya sürdürülebilir bir şekilde ulaşabilme kapasitesidir*" (Reyhan, 2012: 205). Bu kapsamdaki bir tanımlama, gıda güvenliğinin olmadığı durumlarda bunun ulusal/bölgesel veya küresel bir güvenlik sorunu oluşturabilecek nitelikte anlaşılmasını gerekli kılar. İnsanların açlık ve yetersiz beslenmeyle karşı karşıya kalması, fiziksel ve ekonomik olarak gıdaya erişmelerinin zor olması gibi sorunlar ülkeler için birer güvenlik meselesidir. Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu'na (International Fund for Agricultural Development/IFAD) göre, ulusal gıda güvenliği bir ülkenin tüm ihtiyaçlarını karşılamak için hem tarımsal üretim yapmasını hem de küresel pazarlardan gıda ithal edebilmesini gerektirir. Yine hanehalkı gıda güvenliği tüm hanelerin (erkek ve kadın, erkek ve kız çocukları) beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli ve güvenli gıdaya yıl boyunca erişimini sağlamasıdır (Brown vd., 2009: 12). Lester Brown'a göre, gıda güvenliğini sağlayamayan devletler meşruiyetlerini kaybedecekler, bundan dolayı çökecekler ve bu direnci gösteremeyen ülkelerin sayısı giderek artabilecektir (Brown, 2008: 47). Dolayısıyla tez kapsamında, gıda güvenliği tıpkı iklim güvenliği (climate security), enerji güvenliği (energy security) kavramlarında olduğu gibi "food security", "gıda güvenilirliği" ise "sağlıklılık" perspektifinden "food safety" kavramının karşılığı olarak değerlendirilecektir.

Gıda hakkının var olması öncelikle gıdanın var olmasına, gıda üretiminin sürdürülebilirliğine, bireyin gıdaya erişebilmesine, bireyin gıdayı sağlayacak gelire sahip olmasına ve gıdanın sağlıklı olmasına bağlıdır. Yani bireyin sadece yeterli gıdaya değil, sağlıklı gıdaya ulaşması gıda hakkının var olabilme koşullarındandır (Gürbüz, 2008: 32). Gıda kaynaklı hastalıklar genellikle doğada bulaşıcı veya toksiktir ve vücuda gıda veya suya kontamine olarak giren bakteri, virüs, parazit veya kimyasal maddelerden kaynaklanır. Gıda kaynaklı hastalıklar menenjit de dâhil olmak üzere ishal ya da diğer ağır enfeksiyonlara neden olabilir. Kimyasal kirlenme akut zehirlenme ya da kanser gibi uzun süreli hastalıklara neden olabilir. Tahminen 600 milyon insan yani neredeyse 10 kişiden 1'i kontamine gıdayı yedikten sonra hastalanmakta ve 420 bin kişi de ölmektedir. Gıda kaynaklı hastalıktan yaşamlarını kaybeden çocukların sayısı 125.000'dir. İshalli hastalıklar, kontamine gıda tüketiminden kaynaklanan en yaygın hastalıklardır ve her yıl 550 milyon insanın hastalanmasına, 230.000 kişinin ise ölümüne neden olmaktadır (WHO, 2019).

Gıdanın güvenilir olması, gıdanın sağlıklı ve besin değeri bakımından zengin olmasına bağlıdır ve toprağa atılan tohumun türüne, yerelliğine, tarımsal üretim modeline ve soframıza kadar gelen sürecin bilinebilirliğine bağlıdır (Aysu, 2015: 149). Ancak küreselleşme süreci ve uluslararası ticaretin yapısı bu süreci belirsizliğe itmekte, tarladan sofraya gelene kadar gıdanın üretimi (kullanılan tohumlar, kimyasallar vb.), işlenmesi, depolanması, satışı gibi artarda işleyen işlemler ve uzayan mesafeler gıda güvenliğini olumsuz etkilemektedir. Bireyler aldıkları ürünlerin hangi koşullarda ve nerede üretilip satışa sunulduğunu takip etmekte zorlanabilmektedir. Bu takibin sağlanması içi uluslararası ticarette bazı sistemleri ortaya koyma eğilimi doğmuştur.

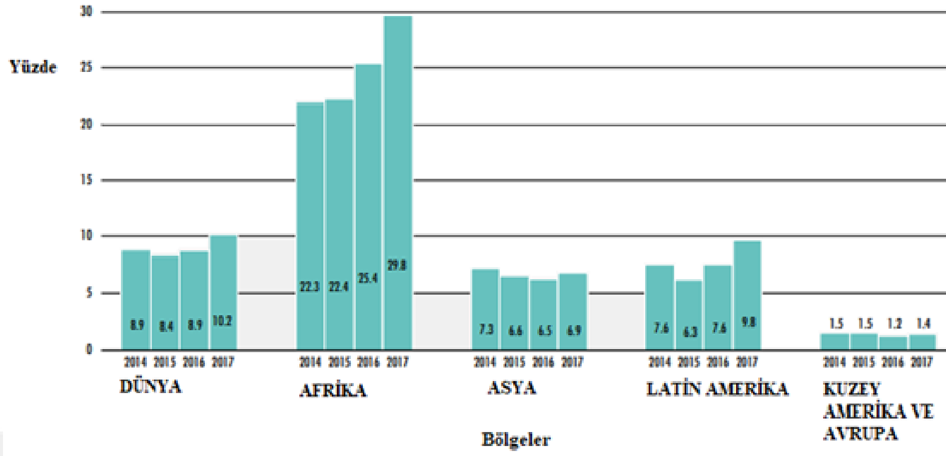
Food security (gıda güvenliği) kavramı, ilk olarak gıda kaynaklarının hacmi ve istikrarına referansla 1974 yılında Dünya Gıda Zirvesi'nde kullanılmış ve şöyle tanımlanmıştır; "*gıda tüketiminde istikrarlı bir genişlemeyi sürdürmek ve üretim ve*

fiyatlardaki dalgalanmaları dengelemek için temel gıda maddelerinin her zaman yeterli miktarlarda bulunabilmesi". 1983 yılında FAO, gıda güvenliği denkleminde arz ve talebin dengelenmesi gerektiğini ifade ederek gıda güvenliğinin kapsamını genişletmiş ve "*herhangi bir zamanda tüm insanların ihtiyaç duydukları temel gıdaya hem fiziksel hem de ekonomik erişimlerini sağlamak*" olarak gıda güvenliğini tanımlamıştır. 1994 yılı İnsani Kalkınma Raporu, insani güvenliğin bileşenlerinden birinin gıda güvenliği olduğunu ifade etmiştir. 1996 yılında Dünya Gıda Zirvesi'nde yapılan ve en çok atıfta bulunulan tanıma göre gıda güvenliği, "*herkesin her an beslenme gereksinimlerini karşılamak için yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik olarak erişebilmesi ve aktif ve sağlıklı bir yaşam için gıda tercihlerinin karşılanması*" (FAO, 2003a) olarak ifade edilmiştir. Bu tanıma göre gıda güvenliğinin dört boyutu olduğuna dikkat çekilmiştir. Fiziki olarak *gıdanın sağlanabilirliği* (food availability), fiziki ve ekonomik olarak *gıdaya erişilebilirlik* (food access), *gıdanın tüketimi* (food utilization) ve *gıda sisteminin (belirtilen bu üç boyutun) istikrarının* hepsi sağlandığı takdirde gıda güvenliğinin gerçekleşebileceği vurgulanmıştır. Gıdanın sağlanabilirliği, gıda güvenliğinin "arz tarafına" yöneliktir ve gıda üretim düzeyi, stok seviyeleri ve net ticaret tarafından belirlenir. Gıdaya erişim konusunda ulusal ya da uluslararası düzeyde yeterli gıda tedariki tek başına gıda güvenliğini garanti etmez. Gıda güvenliğinin ikinci koşulu "gıdaya yeterince erişimdir" ve kişilerin temel üretim araçlarına yahut yeterli gelire sahip olmalarını gerektirir. Gıdanın tüketimi vücudun çeşitli besinlerden en iyi faydayı alması biçiminde gerçekleşmelidir. Bireylerin yeterli enerji ve gıdayı almaları, iyi bakım ve beslenme uygulamaları, gıdanın hazırlanması, beslenme biçiminin çeşitliliği ve gıdanın hane içindeki paylaşımının sonucudur. "Gıda güvenliğinin istikrarının sağlanması" olumsuz hava koşulları, politik istikrarsızlık veya ekonomik faktörler (işsizlik, artan gıda fiyatları) gibi birçok faktörden etkilenebilmektedir. Şuanda gıda alımınız yeterli olsa dahi, gıdaya periyodik olarak yetersiz erişime sahipseniz ve beslenme durumunuz bozulma

riski taşıyorsa, gıda güvenliğinizin olmadığı kabul edilmektedir. Gıda güvenliği analistleri iki tip gıda güvensizliği olduğunu belirtirler. Kronik gıda güvensizliği uzun dönemli veya süreklidir ve insanlar asgari gıda gereksinimlerini sürekli biçimde karşılayamamaktadır. Uzun süren yoksulluk, gerekli finansal veya üretken kaynaklara ulaşamama gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır ve bu durumun üstesinden gelmek için uzun dönemli kalkınma önlemleri almak gerekir. Kısa süreli olan geçici gıda güvensizliği, gerekli beslenme durumunu sağlamak için yeterli gıda üretme ya da gıdaya erişme yeteneğinde ani bir düşüşten kaynaklanmaktadır. Yerli gıda üretiminde yıldan yıla görülen değişiklikler, gıda fiyatları ve hane halkı gelirleri de dâhil gıdanın sağlanabilirliği ve gıdaya erişimdeki kısa süreli şoklar ve dalgalanmalardan kaynaklanmaktadır. Geçici gıda güvensizliği nispeten tahmin edilemez ve aniden ortaya çıkabilir. Bu, planlama ve programlamayı zorlaştırır ve erken uyarı kapasitesi gibi programlar da dâhil farklı tür müdahale ve kapasiteler gerektirir (FAO, 2008).

Mevcut gıda durum analizine bakıldığında, gıda güvenliğine yönelik ciddi bir endişe tablosunun olduğu söylenebilir. FAO'nun resmi verilerine göre, 2017 yılı itibariyle yeterli gıdaya erişemeyen kişi sayısı 821 milyon olup, toplam nüfusun yaklaşık %11'ne denk düşmektedir. Bu oranın 2005 yılı temel alındığında %14.5 olup azaldığı, ancak 2014 yılındaki oranın %10.7 olduğu dikkate alındığında arttığı görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden biri olan açlığın bitirilmesi hedefinden son üç yıldır uzaklaşıldığı ve 2030 yılına kadar açlığın ortadan kaldırılmasının başarılamayacağı anlaşılmaktadır (FAO vd, 2018: 2).

Şekil 1: Bölgelere Göre Gıda Güvensizliği Oranları

Kaynak: FAO vd., 2018: 8.

2017 yılı verilerine göre, yeterli gıdaya ulaşımda en fazla sıkıntı çeken bölgenin Güney Afrika ve Afrika'nın diğer bölgeleri olduğu ifade edilmekte, bu bölgeleri Karayipler ve Güney Asya izlemektedir. Diğer yandan, obezite rakamlarına bakıldığında çocuk obezite oranının sabit olduğu, yetişkin obezitesinin ise yükselmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. 700 milyona yakın yetişkin obezitenin olduğu ve bu sayının özellikle Kuzey Amerika'da arttığı ifade edilmektedir (FAO vd., 2018: 6). Gıda güvensizliği sadece ülkeler arasında değil, ülke içindeki farklı sınıflar veya ırklara göre de değişebilmektedir. ABD'de gıda güvensizliği yaşayanların sayısı %13.4 olmakla birlikte, beyazlarda bu oran %10 iken renkli hanelerde %21.5'e kadar çıkmaktadır. Gıdaya erişim konusunda da benzer bir adaletsizlik bulunmaktadır. Afro-Amerikanların bulundukları yerlerde daha az market olduğu, araç sahibi olmadıkları için alışverişlerine daha fazla zaman ve enerji harcamak zorunda kaldıkları, marketlerin daha az sağlıklı ve kaliteli seçenekler sunduğu bildirilmektedir (Nitschke, 2017). 30 milyon Amerikalının sağlıklı gıdalara erişimden yoksun yerlerde yaşadığı bildirilmektedir. Bunların %8'ini alışveriş için 10 mil ya da daha fazla gitmek zorunda olan kırsal kesim oluşturmaktadır.

Kentlerdeki düşük gelirli aileler için de eşitsizlik devam etmekte olup bu aileler sağlıklı gıdaya erişmekten uzaktırlar. Yaklaşık 16 milyon çocuğun aç yattığı ülkede, altı beyaz çocuktan biri, dört Latin çocuktan biri ve üç siyahi çocuktan biri bu dağılımda yer almaktadır (Giancatarino ve Noor, 2014: 4).

5 yaşın altındaki 5.6 milyon çocuktan günde yaklaşık 15.000'i yaşamını yitirmektedir. 5 yaşından önce bir çocuğun ölüm riski Afrika'da (1000 canlı doğumda 76.5), Avrupa'dan (1000 canlı doğumda 9.6) yaklaşık 8 kat daha yüksektir. Her yıl yaklaşık 3.1 milyon çocuk ise beslenme yetersizliğinden ölmektedir. 5 yaşın altındaki çocuk ölümlerinin neredeyse yarısı yetersiz beslenmeye bağlanmaktadır. Çünkü açlık ve beslenme yetersizliği, çocukları hastalıklara karşı daha savunmasız hale getirir, çocukları sık görülen enfeksiyonlardan ölüm riskine kadar götürür, enfeksiyonların sıklığını ve şiddetini artırır ve iyileşmeyi geciktirir. Yetersiz beslenen çocuklar, her yıl 160 güne kadar hastalık geçirmektedir. Kötü beslenme, vücudun gıdaları kullanılabilir besin maddelerine dönüştürme yeteneğini azaltarak, hastalıklara yakalanılmasını kolaylaştırabilir. 23 milyonu Afrika'da olmak üzere 66 milyon ilkokul çağındaki çocuk öğrenme yeteneklerini büyük oranda etkileyen açlıkla derslere katılmaktadırlar (WHES, 2018).

Yetersiz beslenmenin çocuklar üzerindeki etkileri bodurluk, aşırı zayıflık, aşırı kilo alma ve mikro-besin eksikliği bakımından değerlendirilmektedir. Bodurluk gebelikte ve erken çocuklukta çocuğun yetersiz beslenmesinin yıkıcı sonucudur. Bodurluktan muzdarip çocuklar tam olarak mümkün olan en yüksek boylarına ulaşamaz ve beyinleri tam bilişsel potansiyel gösterecek biçimde gelişemez, öğrenme güçlüğü çekerler. Küresel olarak, beş yaşın altındaki 149 milyon çocuğun 2018 yılı itibariyle bodur olduğu tahmin edilmektedir. Küresel olarak bodur çocukların sayısında azalma görülse de, Batı ve Orta Afrika bölgelerinde bu sayıda bir artış söz konusudur. 2018 yılında, bodur çocukların yarısı Asya'da ve üçte birinden fazla Afrika'da yaşamaktadır. Çocuklarda aşırı zayıflık,

zayıf besin alımı ve/veya hastalığın hayati tehlike arz eden bir sonucudur. Hayatta kalmak için acil beslenme tedavi ve bakım gerektirir. 2018 yılında, 5 yaşın altındaki 17 milyonu ciddi biçimde olmak üzere 49 milyon çocuk aşırı zayıflıktan muzdariptir. Yetersiz beslenmenin bir diğer yüzü de aşırı kilo ve şişmanlıktır. Küresel olarak 40 milyon aşırı kilolu çocuk vardır ve 2000 yılından bu yana aşırı kilo çocukların sayısında 10 milyon artış bulunmaktadır. Mikro besin eksikliği önemli mineraller ve vitaminlerin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. A vitamini eksikliği, düşük ve orta gelirli ülkelerdeki çocukların yaklaşık üçte birini etkiler ve bu da çocuğun bağışıklık sistemini zayıflatarak bulaşıcı hastalıklara yakalanma riskini artırır. Düşük gelirli ülkelerde çinko eksikliği, bağışıklık ve mide-bağırsak sistemini etkileyerek, beş yaş altı ölümlere neden olur. Dünya nüfusunun yaklaşık %30'u yeterli miktarda iyotla beslenmeyen bölgelerde yaşamaktadır, bu da zayıf beyin gelişimi ile sonuçlanır (UNICEF vd., 2019). Çocukların kötü ve yetersiz beslenmeden kurtulma yolları kalıplaşmış biçimde sayılsa da, UNICEF, WHO ve Dünya Bankası gibi kimi kuruluşlar hala yetersiz beslenmenin olmadığı bir dünyadan oldukça uzak olduğumuzu ortaya koymaktadırlar.

Tarım işçileri, gıda güvenliğini sağlamada ve evrensel gıda hakkını sağlamada kritik bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, çoğu tarım işçisi emek ve çalışma korumasına sahip olmadıkları ve tehlikeli koşullar altında çalıştıkları için gıda hakkının gerçekleştirilmesinde önemli engellerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu kesimin gıda güvensizliği ve insan hakları ihlallerine yönelik kırılganlıklarına rağmen, gıda hakları konusu yeterince ele alınmamıştır. Birçok tarım işçisi ya gayri resmi olarak (adil bir ücret, güvenli çalışma şartlarını garanti eden bir sözleşme olmaması gibi) ya da herhangi bir mali tazminat imkânı olmaksızın istihdam edilmektedir. Mekanizasyon, modernizasyon ve küreselleşmenin gıda sistemleri üzerindeki etkisi nedeniyle tarımsal alandaki iş sayısı giderek azalmaktadır. Ayrıca tarımın belirsiz doğası ve işçilerin finansal istikrarsızlığı bu konuya daha fazla dikkat gerektirmektedir (United Nations, 2018a: 2).

Hâkim gıda sistemi olan endüstriyel gıda sistemi, gıda üretimini artırmaya ve verimliliği mümkün olan en düşük ekonomik maliyetle en üst düzeye çıkarmaya odaklanmaktadır. Bu sistem genellikle tarımsal işçilerin pahasına maliyet tasarrufu sağlayan girişimlere ve ekonomik çıktılara öncelik vermektedir. Sonuç olarak, tarım işçileri giderek daha düşük ücretler, yarı zamanlı çalışma, kayıt dışılık, tehlikeli çalışma koşulları ve sosyal ve ekonomik koruma eksikliği ile karşı karşıya kalmaktadır. Yeni küresel gıda sisteminin bir parçası olan küresel tedarik zincirleri büyük ölçüde ortak girişimlerle ÇUŞ'lar tarafından doğrudan yabancı yatırımlarla (DYY) finanse edilmektedir. Önemli bir istihdam kaynağı oluşturan ÇUŞ'ların işçilerin haklarıyla ilgili hesap verebilirlikten kaçınması ve uygun koşulları sağlamaması işçiler için gerçek bir tehdit oluşturmaktadır (United Nations, 2018a: 3-4).

Tarım işçilerinin, gıda hakkının gerçekleştirilmesine yönelik engelleri kaldırmak için kendilerinin ve ailelerin gıda, giyecek, barınma, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılayan bir ücret garantisini sahip olmaları gerekmektedir. Ayrıca yoksulluğun ortadan kaldırılması ve çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi gerekmektedir[5]. Çalışma hakları ve insan hakları birbirine bağımlı ve karşılıklı olarak kapsayıcıdır. Hak sahibi olarak tüm insan hakları, yasaları ve ilkeleriyle korunan tarım işçileri ayrıca işgücüne üye olarak ek koruma hakkına sahiptir. Tarım işçilerinin insan haklarından ve çalışma haklarından tam olarak yararlanması gıda hakkının sağlanması için gerekli bir ön koşuldur (United Nations, 2018a: 8).

Gıda güvenliğine insan hakları perspektifinden bakmak, toplumsal cinsiyet analizini içermeli ve kadına ulus, toplum ya da hane halkı yerine bir birey olarak

[5] Tarım işçileri uzun ve yoğun biçimde çalışırlar, özellikle ekim ve hasat zamanlarında bu yoğunluk artmakta ve bu sağlık hizmetlerinden yararlanmalarına engel olmaktadır. Tarım işi, en tehlikeli işlerden olsa da, genellikle ulusal iş sağlığı ve güvenliği düzenlemelerinden çıkarılmaktadır. Oysa tarım işçilerinin diğer işçilere nazaran ölümcül bir kaza geçirme riskleri iki kat daha fazladır. Tarım işçileri, kazara dökülmelerden veya yetersiz kişisel koruyucu donanım nedeniyle pestisitlere maruz kalmakta ve akut pestisit zehirlenmesi yaşamaktadır. Pestisitlere maruz kalma özellikle hem hamile hem de emziren kadın işçiler ve çocukları için ciddi bir sağlık sorunudur (United Nations, 2018: 4-7).

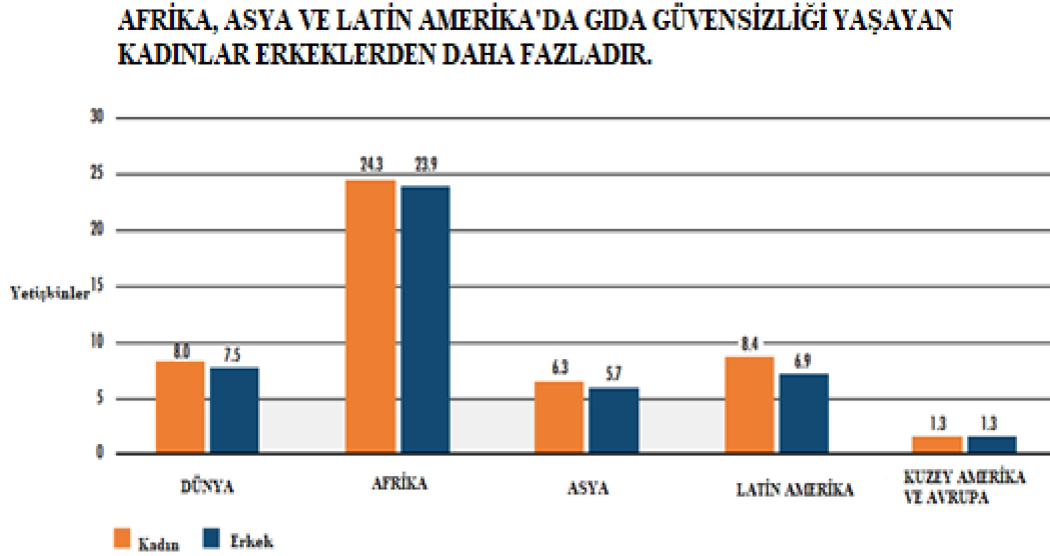
odaklanmaya izin vermelidir. Cinsiyet analizi, aynı zamanda, yaş, sosyal statü, ırk, etnik köken ve sınıf gibi diğer sosyal kategorileri de içermelidir. Cinsiyete dayalı analizle birlikte gıda hakkı yaklaşımının benimsenmesi, kadınların gıda üretim döngülerinde ve hane halkı düzeyinde ayrımcılığı ve eşitsizliği ortaya koyacaktır. Bir kişinin yeterli ve besleyici gıdayı elde etme yeteneği hakların diğer yönleriyle yakından ilişkilidir. Kadınlar ve kızlar için ayrımcı yasalar, sosyal normlar, değerler ve uygulamalar gıdaya ve gıda güvenliğine erişimi daha da etkilemektedir. Cinsiyetler arasındaki eşit olmayan güç ilişkileri hem özel hem de kamusal alana nüfuz eder ve kadınların ve kızların karar verme gücünü kısıtlar. Cinsiyet eşitsizliği gelir, etnik köken veya ırkla ilgili diğer dışlanma biçimleriyle birleştirildiğinde ayrımcılık güçlenmektedir (United Nations, 2015b: 20).

Gıda güvenliğinin bileşenleri toplumsal cinsiyet bağlamında tanımlanacak olursa, *gıdaya erişim* hane halkı ve toplum düzeyindeki kaynaklara, güce ve karar vermeye farklılaştırılmış erişim ve kontrolle ilgilidir. Hane içinde gıdanın paylaşımı, hijyen uygulamaları, sanitasyona erişim, çocuk beslenmesi gibi konuları içeren *gıdanın tüketimi* toplumsal cinsiyet bağlamında, kaynakların tahsisi, bakım uygulamaları, üreme sağlığı ve cinsiyete özgü hastalıklarla ilgilidir. *Gıdanın sağlanabilirliği*, kadınların, erkeklerin, kız ve erkek çocuklarının üretkenlik, üreme ve toplumsal rolleriyle ilgilidir. Kadınların gıda güvenliğine dair yaptıkları çalışmalar gıdanın işlenmesi ve hazırlanmasına yöneliktir, bu tür çalışmalar için de çoğu zaman ücret alınmaz. Bu nedenle kadınların gıdanın sağlanabilirliğine ve ev geçim güvenliğine katkıda bulunduğu ifade edilmektedir (WFP, 2016).

Dünyadaki gıda güvensizliği yaşayan kesimin yaklaşık %60'ını kadınlar ve kız çocukları oluşturmaktadır. Tarımsal üretim, gıda güvenliği ve toplumsal cinsiyet arasında sıkı bir bağ vardır ve ele alınması gereken ilk husus kadınların tarım sektörü ve gıda üretimindeki konumlarıdır. Kadınlar GOÜ'lerde tarımsal işgücünün %43'ünü oluşturmaktadır ve geçimlik ve ticari tarımsal üretime katkıda bulunan kadınlar halkın ve

kendi hane halkının gıda güvenliğini sağlamada oldukça önemli aktörlerdir. Bu bağlamda kadınların gıda güvenliğinin sağlanmasının koşullarından biri olan gıdanın bulunabilirliğine önemli katkı yaptıkları açıktır. Ancak kadınlar, üretken girdilere, arazi gibi varlıklara ve kırsal geçim kaynakları için gerekli hizmetlere erişimde birçok engelle karşı karşıyadır. Bunlar arasında mekanik donanım, gelişmiş tohum çeşitleri, tarım eğitimi, tarımsal yayım, kredilere erişim gibi birçok faktör bulunmaktadır. Örneğin, kadınlar dünya genelinde tarımsal yayım hizmetlerinin yalnızca %5'ini alabilmektedir. Kırsal kesimdeki kadınların çoğu ev içi yükümlülüklere epey bir zaman ayırmak zorunda kaldığı için daha az üretim gerçekleştirip daha az gelir elde etmektedirler. Ayrıca kadınlar erkeklere kıyasla pazara erişime daha az sahiptir ve bu durum kadınların daha fazla gelir elde etme fırsatını ve yiyecek satın alma imkânını engelleyici bir durum olarak görülmektedir. Oysa kadınlar toprağın ve suyun korunması, ağaçlandırma, doğal kaynak yönetimi ve tarımsal kalkınmayı destekleyen bir dizi faaliyette başarılı biçimde bulunmaktadır. Kadınlar ve erkekler arasında görülen bu sosyo-ekonomik eşitsizlikler, daha az gıda üretilmesine, daha az gelir elde edilmesine ve daha yüksek düzeyde yoksulluğu ve gıda güvensizliğine neden olmaktadır. Kadın çiftçilerin kaynaklara erkeklere aynı erişime sahip olduğu bir durumda, tarımsal verimin %20 ila %30 oranında artacağı tahmin edilmektedir. Bu değişiklik, GOÜ'lerdeki tarımsal üretimi %2,5 artırabilir ve bu da dünyada açlıkla mücadele eden insan sayısını %12 ila %17 oranında azaltabilir (Brown vd. 2009; SİDA, 2015).

Şekil 2: Gıda Güvensizliği Yaşayan Erkek ve Kadınların Bölgelere Göre Oranları

Kaynak: FAO vd., 2018: 10.

Kadınların gıda üretici olarak gelişmelerini sağlayan en önemli faktörlerden biri toprağa sahip olma ve topraklara erişme kolaylığıdır. Ancak kadınların arazi mülkiyetine dâhil edilmemesi küresel bir olgudur. Orta Amerika'da yapılan bir çalışmada tüm ülkelerde kadınlar ve erkekler arasında hak eşitliği tanıyan yasaların bulunduğu ortaya çıksa da, uygulamada biçimsel eşitlik ile yasal eşitlik arasında derin boşluk bulunmaktadır. Kadınların mülkiyet hakkının hane halkı karar alma süreçlerine daha fazla katılımı sağlamada kilit bir rol oynadığı, kadınların toplum işlerinin ve pazarlık gücündeki rollerinin güçlendirilmesine yardımcı olacağı ifade edilmektedir. Benzer şekilde, fikri mülkiyet hakları rejiminin de kadınları, özellikle tarım bağlamında dışladıkları dikkat çekmektedir. Ayrıca bu rejim kadınların çok çeşitli tarımsal uygulamaları, teknolojileri ve teknikleri kapsayabilecek geleneksel bilgilerinin değerini kolayca kabul etmemekle birlikte, diğer yandan kadınlar biyo-korsanlık tehdidi ile karşı karşıya kalmaktadır (United Nations, 2015b: 6-10).

Gıdaya erişim fiziksel yahut ekonomik olarak sınırlandırılabilir. Kırsal kesimde, özellikle kadınlar için, tarımsal üretimden ziyade tarımdan elde edilen gelir gıda güvenliği açısından daha önemlidir. Çünkü tarımsal üretim kırsal kesimde gerçekleşmesine rağmen, ironik olarak çoğu ülkede kırsal alandaki yoksul kesim satıcı değil alıcılardır. Bununla birlikte, toplumsal cinsiyet ve gıda güvenliği arasındaki etkileşim incelenirken, gelirden başka kültürel farklılıklar ve toplumsal yapıların da gıda güvenliğini etkilediği dikkate alınmalıdır. Toplumsal cinsiyet rolleri gereği kadınlar, ev işlerinin yerine getirilmesi, çocukların bakımı, yiyeceğin temini gibi hane içinde belli başlı sorumluluklar yüklenmiştir. Kadınların gıdaya erişimi ve beslenme biçiminde gelirden başka yemek yeme ile ilgili kültürel normların ya da sosyal statülerin etkili olduğu söylenebilir. Örneğin Hindistan ve Bolivya'da gayri safi milli gelir aynı olmasına rağmen, düşük kilolu kadınlar Bolivyalı kadınların sadece %1'ini oluştururken, Hindistan'da bu oran %36 civarındadır. Kadınlar kendi yapısal özellikleri nedeniyle de gıda güvensizliğinden daha yoğun etkilenirler. Özellikle hamile ve emziren kadınlar çoğu zaman artan yiyecek alımına ihtiyaç duyduğundan erkeklerden daha fazla açlık ve yoksulluktan etkilenir. Eğer anne hamileliği sırasında yetersiz beslenmişse genellikle doğum kilosu düşük çocuk doğurur (SİDA, 2015:1).

Gıdaya yeterince erişim, bireylerin kendiliğinden iyi beslenme durumuna geçtikleri anlamına gelmez. Kadınların gıda güvenliği için gıdanın tüketimindeki rolü belki de en kritik olanıdır ve kazandıkları gelirleri nasıl harcadıkları gıdanın tüketiminde belirleyicidir. Örneğin, kadın bir gelire sahip olduğunda, gelirini daha çok gıdaya ve çocukların ihtiyaçlarına ayırmaktadır. Kadınlar genellikle yiyecek hazırlanmasından, satın alınan yiyeceklerin seçiminden ve hane halkının beslenme biçimini dengelemekten sorumlu tutulmaktadır. Ancak günümüzde tüketilen kalorilerin ve proteinlerin %60'ının sadece üç besinden- mısır, pirinç ve buğday- karşıladığı düşünüldüğünde bu tür beslenme biçiminde yeterli mikro besin alınamayacağı açıktır. (Brown, 2009: 18-19; FAO vd.,

2018). Toplumsal cinsiyet ve gıda güvenliğine dair söylemlerde gıda güvenliğine toplumsal cinsiyetten arındırılmış bir yapı kazandırılmak istenirken, kadının ataerkil sistem içindeki alışılagelmiş görevleri ve sorumlulukları yeniden telkin edilerek esasen kadının toplumsal cinsiyet rolleri yeniden üretilmektedir. Kadınların gıdanın üretiminde, kullanımında ya da gıdaya erişim gibi birçok alana yönelik karar alımlarına mağdur olarak değil, potansiyel değişim aracı ve karar verici olarak katılması toplumsal cinsiyet rollerinin gıda güvenliğinden sıyrılması için oldukça önemlidir.

1.1.2. Gıda Güvenliğinden Gıda Egemenliğine

Gıda güvenliği (food security) kavramının açıkça kapitalist-liberal düzenin söylemi olmaya başlaması, bu düzeni sürdüren kurumların kavramı bu düzeni yeniden üretecek biçimde kullanmaları farklı bir bakış açısını gerekli kılan bir söylem arayışına itmiştir. Çünkü Dünya Bankası gibi kuruluşlar gıda güvenliğinin sağlanamadığını ifade etmekte ancak bunun üstesinden gelme yolları olarak kendi hükümranlıklarını devam ettirebilecekleri öneriler sunmaktadır. Endüstriyel tarımın devam ettirilmesi, GDO'lu tarımsal üretime yoğunlaşılması, yerellikten uzak çok taraflı tarımsal ticaret sisteminin ilerletilmesi ve tarım ticaretinin serbestleştirilmesi, ileri teknoloji kullanımı gibi öneriler sadece hâkim düzeni sağlamaya ve geliştirmeye yöneliktir. Bu bağlamda, gıda egemenliği kavramı hem gıda güvenliği kavramına hem de mevcut gıda politikalarına bir alternatif olarak ortaya konmuştur ve gıda egemenliği kavramında yukarıda belirtilen önerilere itibar edilmez.

Gıda güvenliği ve gıda egemenliği kavramlarının her ikisi de, herkesin yeterli biçimde beslenmesini ve gelecekteki gıda talebinin karşılanmasını amaçlar. Üretilen gıdaların erişilebilirliğinin önemli bir sorun ve açlığın nedeni olduğunu kabul eder ve küçük ölçekli çiftçileri, kadınları ve çocukları açlığa ve yoksulluğa daha açık olarak görür. Bu benzerliklere rağmen iki kavramın ifade ettikleri arasında bariz farklılıklar bulunmaktadır. Gıda güvenliği, daha dar bir kavram olarak, gıdaların üretimini ve

tüketimini, gıdalara erişimi, erişim ve üretimde istikrarın sağlanmasına odaklanırken, gıda egemenliği üretimin nasıl ve nerede yapıldığına ve sürdürülebilir biçimine önem verir. Gıda egemenliği, üretme hakkını, tohumlara erişme hakkını ve gıdanın denetlenmesi, izlenmesi ve tüketilmesi haklarını içeren çok daha geniş bir kavramdır (Macartan, 2017: 11). Geniş anlamda gıda güvenliğinden bahsetmek isteniyorsa, kırsal alanlardaki insanlar üretme hakkına sahip olmalı ve ürettikleri mahsulleri uygun bir yaşam sürmelerine izin verecek şekilde fiyatlandırmalıdır (Rosset, 2003).

Tablo 1: Gıda Güvenliği ve Gıda Egemenliği Arasındaki Farklar

Endişe/Anlaşmazlık	**Gıda Güvenliği**	**Gıda Egemenliği**
Ticaret	Serbest ticarete inanır.	Tarım ve gıda sisteminde serbest ticareti kabul etmez.
Pazara erişim	Dış pazarlara giriş	Yerel pazarlara odaklanma
Ürün fiyatı	Düşük fiyat uygulamak için piyasa mekanizması devreye girmelidir.	Ürün veya ürün fiyatları, üretim maliyetlerini karşılamak için adil olmalıdır.
Üretim amacı	Dış pazarlar için	Yerel pazarlar için
Sübvansiyonlar	AB'de ve ABD'de büyük ölçekli çiftçilere ödemeler yapıldı	Sübvansiyonlar küçük ölçekli çiftçilere ödenmelidir.
Gıda	Meta olarak görülmekte	İnsan hakkı olmalıdır
Araziye erişim	Piyasalar aracılığıyla	Gerçek bir tarım reformu sayesinde
Açlığın nedeni	Düşük verimlilikten kaynaklanmakta	Temelde yoksulluk ve kaynaklara erişimin ve kaynakların dağıtımındaki eşitsizlikten kaynaklanmakta
Üretme yeteneği	Ekonomik olarak verimli olmalı	Kırsal kesim için bir hak olmalı
Gıda güvenliğini sağlama	En ucuz olanları ithal ederek	Yerel üretim aracılığıyla

Kırsal kredi ve yatırım	Özel kişiler ve şirketler tarafından	Topluluk bazlı ve yerel kontrolle
Damping (Belirli bir malı piyasadan daha ucuza satma)	-	Yasaklanmalı
Üretim teknolojisi	Monokültür, sanayileşmiş tarım, kimyasal kullanımı, GDOlar	Sürdürülebilir üretim metodlarının kullanımı, agroekoloji, GDO'suz
Tohumlar	Patentli kullanım	İnsanlığın ortak mirasıdır ve kırsal topluluklar için erişilebilir olmalıdır
Üretim fazlası	Oluşmaz	Çiftçileri yoksullaştırabilecek düşük fiyatlara götürebilir

Kaynak: Macartan, 2017.

Gıda egemenliği, neoliberal küreselleşme modeline bir cevap ve alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Uluslararası niteliktedir ve uluslararası çok aktörlü yönetimi gıda ve tarım etrafında anlamak ve dönüştürmek için bir çerçeve sunmaktadır. Gıda egemenliği kavramının kullanımı 1996 yılında La ViaCampesina tarafından Roma Sivil Toplum Örgütü Forumu'nda başlatılmış ve aynı yıl FAO tarafından düzenlenen Dünya Gıda Zirvesi'ne sunulmuştur. Gıda egemenliği hükümet dışı kuruluşlar ve hükümetlerin çoğunluğu tarafından kullanılan gıda güvencesi kavramına bir tepki olarak önerilmiştir[6]. Gıda egemenliği, aynı zamanda DTÖ'nün desteklediği gıda ve tarımsal ticaret gündemine

[6] La ViaCampesina tarafından gıda güvenliği ve gıda egemenliği arasındaki fark şöyle izah edilmektedir; "*geleneksel gıda güvenliği kavramı yetersizdir. Bu daha fazla üretmek veya daha verimli bir şekilde dağıtmaktan daha fazlasıdır. Temel güç ve demokrasi sorunlarıyla boğuşuyoruz: Toprak, su, tohumlar, genetik kaynakları kim, hangi amaçlar için kontrol ediyor? Neyin, nerede ve nasıl yetiştirileceğine kim karar veriyor? Mücadelemizin politik boyutlarını ifade eden bir dile sahip olmak zorundayız. Gıda egemenliği, hiç özgürlük, demokrasi, eşitlik, adalet, sürdürülebilirlik ve kültür hakkında gerekli söylemleri besliyor. Gıda egemenliği söyleminde, gıda bir piyasa malı olma dünyasından çıkarılır ve sosyal, ekolojik, kültürel ve yerel bağlamlara beslenme, geçim kaynağı, anlam ve ilişkiler kaynağı olarak yeniden yerleştirilir*". "*Gıda güvenliği, gıdaların nereden geldiğini veya üretildiği ve nasıl dağıtıldığı koşullarını ayırt etmez. Ulusal gıda güvenliği hedefleri, çevresel olarak zararlı ve sömürücü koşullar altında üretilen ve yerel gıda üreticilerini yok eden, ancak tarım şirketlerine fayda sağlayan sübvansiyonlar ve politikalar tarafından desteklenen gıdaların sağlanması ile karşılanmaktadır. Gıda egemenliği, açlıkla ve yoksullukla mücadele etmenin ve sürdürülebilir gıda güvenliğini garanti etmenin bir yolu olarak ekolojik olarak uygun üretim, dağıtım ve tüketime, sosyal-ekonomik adalet ve yerel gıda sistemlerine önem verir*" (Anderson, 2018: 7).

de itiraz etmiştir. Gıda egemenliği kavramı DTÖ yaklaşımına meydan okumakta, halkların ve ülkelerin tarım ve gıda ticareti ve üretimi açısından birbirleriyle nasıl etkileşime girdiği konusundaki tartışmaya insan hakları temelli yeni bir çerçeve getirmiştir. Gıda egemenliği, gıda ve tarımı, ekosistemleri ve kültürleri özünde birbirine bağlı olarak görmekte, bir sistemdeki bozulmanın diğerinde de bir bozulma anlamına geleceğini savunmaktadır (Anderson, 2018: 4-8). Boratav'a göre gıda egemenliği, "*ülkelerin kendi kaderlerine hâkim olma konusunda, tarım politikaları konusunda, kendi fikir birikimleri, teknik birimleri, tarihsel birikimler ile köylü üretiminin tarihten gelmiş gelenek ve birikimlerini kullanarak, kendi geleceğini tayin etme hakkı anlamına gelir*" (Boratav, 2008: 48).

Gıda egemenliği kavramını biraz daha açacak olursak, bu kavram "Gıda Egemenliğinin Altı Sütunu" kapsamında geliştirilmiştir. Bu açıklamaya göre gıda egemenliğinin sağlanması için gerekli öneriler şu şekilde sıralanmıştır (Gordillo ve Jeronimo, 2013: iv-v).

1) Gıdaya; a) insanların gıdaya olan ihtiyacını politikaların merkezine yerleştirerek, b) gıdanın bir metadan daha fazla olduğu konusunda ısrar ederek odaklanmak,

2) Gıda tedarikçilerini, a) sürdürülebilir geçim kaynaklarını desteklemesi, b) tüm gıda tedarikçilerinin çalışmalarına saygı duyması kapsamında değerlendirmek.

3) Gıda sistemlerini, a) tedarikçiler ve tüketiciler arasındaki mesafeyi azaltarak, b) dampingi ve uygun olmayan gıda yardımlarını reddederek, c) uzak şirketlere olan bağımlılığa direnerek yerelleştirmek,

4) Kontrolü yerel düzeyde, a) yerel üreticilere bırakarak, b) doğal kaynakların özelleştirmesine karşı çıkarak sağlamak,

5) Bilgi ve becerileri, a) geleneksel bilgi üzerine inşa ederek, b) bu bilgileri gelecek kuşaklara aktarmak ve onları desteklemek için araştırmalar yaparak, c) yerel gıda sistemlerini baltalayan teknolojileri reddederek teşvik etmek,

6) Doğayla, a) ekosistemlerin katkılarını en üst düzeye çıkararak, b) esnekliği artırarak, c) enerji yoğun, tek tip, sanayileşmiş ve yıkıcı üretim yöntemlerini reddederek çalışmak.

Gıda egemenliğine yönelik açıklamalarda ekolojik, demokratik ve adil bir toplum inşa etme amacı vardır. Gıda egemenliği gerçekleştirildiği zaman hane içinden başlayarak uluslararası alana varıncaya kadar bütün düzeylerde gıda adaleti sağlanabilir. Kimi kuruluşlar tarafından gıda adaleti ve gıda egemenliği aynı kavramlar olarak ileri sürülse de, bu kavramların aynı olmadığını öne süren yerli halklar, gıda egemenliğinin gıda adaletini sağlamak için gerekli ön koşul olduğunu savunmaktadır. Gıda adaletine yönelik kavramsal ya da kuramsal çalışmaya literatürde yeterince rastlanmamaktadır. Ancak gıda politikalarının adaletsiz biçimde süregitmesi bu kavramın açıkça izahatını ve bu kavramı tarım ve gıda politikaları ve sistemlerinin merkezine yerleştirilmesini gerekli kılar.

1.2. Yeni Bir Kavrama Yönelim: Gıda Adaleti

Gıda güvencesi ya da dar anlamda gıda güvenliği gibi kavramlar üretimci politikayı desteklemekte ve ÇUŞ'ların sadece bu dar tanımlamaları temel alarak gıdaya ilişkin doğru politikalar uyguladıklarını iddia etmelerine fırsat vermektedir. Dolayısıyla gıdayı bir insan hakkı olarak ele almak ve hak ve adalet ekseninde tanımlamak gerekmektedir. Gıda adaletine yönelik çerçeve oluşturmak için öncelikle adalet kavramının ifade ettiği çağrışımı açıklamak gerekmektedir. Adalet, ilkçağdan bu yana sürekli üzerinde durulan, teorik, hukuki ve politik olarak sıkça tartışılan bir kavramdır. İlkçağda adalet biyolojik tabiatın koyduğu kurallara uygun olan iken, ortaçağda adalet tanrısal emirlere uygun olan, yeniçağda ise insan aklına uygun olandır. Platon adaleti,

"*herkesin kendi üzerine düşeni yapması ve kendi payına sahip olması*" olarak görürken, Aristo'ya göre adalet orta olma durumudur. Aristo'nun "*eşit olanlara eşit işlemler yapmayı gerektirir*" diye açıkladığı "formel adalet ilkesi", bireylerin eşit olmayan muamele görmeyi haklı çıkaracak farklılıklara sahip olmadığı durumlarda, eşit işlem görmelerini savunur (Des Jardins, 2006: 439). Aristo adaleti genel ve özel olarak ikiye ayırmış, genel olarak adaleti "moral mükemmellikle" özdeş olarak görürken, özel adaleti "dağıtıcı ve düzeltici" adalet olarak ikiye ayırmıştır. Bu kavramlar Aristo'nun sıkı bir takipçisi olan Thomas Von Aquin tarafından adlandırılmıştır. Sosyal adaletle daha çok ilgili olan dağıtıcı adalet, para, mal gibi şeylerin dağıtımı ve paylaşımıyla ilgilidir. Hukuki adaleti tanımlayabilecek düzeltici adalet ise bozulan ya da aksayan şeylerin düzeltilerek adaletin yeninden tesis edilmesiyle ilgilidir. Bu iki adalet boyutuna, adaletin evrensel temel ilkelerini ortaya koymaya çalışan Rawls[7], hakkaniyeti eklemiştir. Hakkaniyet olarak adalet anlayışı, adil bir toplum tasavvurunda bulunur. Böyle bir toplum, tüm yurttaşların temel hak ve özgürlüklerini koruyan kurumlara sahip olan ve kaynakların dağıtımını en uygun şekilde sağlayan toplumdur (Kabadayı, 2013: 50-52).

Pozitif hukuk adalet kavramının olgusal bir gerçeklik olduğundan ziyade, bir değer olduğu ve değerlerin hiçbir şekilde reel dünyada mevcut olmadığı ve bilime konu olamayacakları (yokluk tezi) ya da değerlerin insanın öznelliği kapsamında oldukları ancak bu öznellik sebebiyle değişebilecekleri ve dolayısıyla bilinebilir şeyler olmadığını (görecelilik tezi) iddia etmektedir (Gözler, 2008: 86-87). Kelsen'e göre, adalet "*karşılıklı*

---

[7] Rawls'ın adalet anlayışında iki temel ilke bulunmaktadır. İlk ilke özgürlük ilkesidir. Her bireyin en geniş biçimde özgürlükler sisteminden yararlanmada eşit hakka sahip olmasıdır. Ancak özgürlükler mutlak değildir, belirli durumlarda sınırlandırılabilir ve bu tür kısıtlamalar adalet açısından herhangi bir sorun oluşturmaz. Ancak bir sınıf diğerinden daha fazla özgürlüğe sahip olursa, bu adalete aykırı bir durum oluşturur. İkinci ilke eşitlik ya da fark ilkesi olarak belirtilmektedir. Bu ilke toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin toplumsal yarar ve yüklerin eşit olarak dağıtılmasıyla düzeltilebileceğini ifade eder. Zenginlik ve gelir dağılımı herkes için eşit olmak zorunda olmasa da, herkesin yararına olmalıdır (Rawls, 1999: 53). Bu iki ilkeden önceliği özgürlüğe veren Rawls, bu önceliğin özgürlüklerin adil değerini sağlayacak sosyal ve ekonomik alanda demokratik eşitliğe gerek duyduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla öncelik söz konusu olsa da, her iki ilkenin birbirini tamamladığını söyleyebiliriz (Kocaoğlu, 2015: 74).

insan ilişkilerini düzenleyen toplumsal düzenin mümkün ama zorunlu olmayan bir niteliğidir". İnsanın adaletli olması davranışlarının toplumsal düzenin normlarına uymasına bağlıdır. Toplumsal düzenin herkesi mutlu edebilecek biçimde düzenlenmesi, yalnızca adaleti mutlulukla örtüştürür. Ancak bu aşamadan sonra mutluluk nedir, mutluluk bir takım çıkarların karşılanmasıysa kimin çıkarları öncelikle karşılanmalıdır diye cevabı öznel olan birçok soru sormak gerekir. Bununla birlikte öznel nitelikte bulunan birçok değer yargısının olması, her insanın farklı değer yargısı olduğu anlamına gelmez, bireyler genellikle değer yargıları üzerinde mutabıktır (Kelsen, 2013: 432-438). Adaletin göreceli bir kavram olduğu ve hukukun adalet gibi kimi etik değerlerden soyutlanarak, sadece somut hukuk kurallarının uygulanması gerçekçi değildir. Hukuk sadece somut hukuk normlarını değil, etik değerleri de uygulamalıdır. Demokratik hukuk devletinin temeli olan haklar, hakların sıkıca sarıldığı ahlaksal değerler dikkate alınarak ve etik boyut hedeflenerek uygulanabilir. Hukukun nihai hedefi ise etik bir değer olan adaletin gerçekleştirilmesidir (Öktem, 2011: 84-85).

Adalet kavramı esasında, siyaset ve ideolojilerden tamamen ayrışmış değildir, tam tersine adaletin içeriğini bu olgular belirler. Örneğin, liberal düşünce içerisinde yer alan Hayek, adaletin bireylerin davranışları sonucu ortaya çıktığını belirtmiş, kanun önünde eşitlik ilkesi zarar görmediği süreci sistematik olmayan birtakım yardımların yapılabileceğini savunmuştur. Çünkü devletin ekonomik ve toplumsal hayata yaptığı devlet müdahaleleri piyasa sisteminin işleyişini bozabilir (Karagöz, 2011: 86). Dolayısıyla, Marksist literatürde yer alan "herkese ihtiyacına göre" ilkesi Hayek tarafından bireylerin ihtiyaçlarının farklılaştığı ve kimin neye ihtiyacı olduğunu belirlemenin zor olduğu çıkarımından hareketle reddedilmiştir (Kurt, 2006: 209). Klasik iktisat teorisini varsayımı olan kıt kaynaklar ile adalet arasındaki ilişkiyi ele alan Hume, adaletsizliğin insanların bu kıt kaynaklara sahip olmak için kendisini ya da çevresindekileri bencilce savunarak cömertlikten uzaklaşmasına bağlamıştır. Adaleti

insan ilişkilerinin bir sonucu olarak gören Hume, kaynakların yeterli olması durumunda adalet sorununun da ortadan kalkacağını belirtmiştir (Yayla, 1992: 56). Yine liberal düşünce içinde yer alan yararcı adalet, her bireyin eşit değerdeki çıkarının toplum doyumunun en çoğa çıkarılmasını sağlayacak biçimde dağıtılması gerektiğini savunur[8]. Marksist düşüncede adalet kavramı, kanun önündeki biçimsel eşitlikten ziyade sosyo-ekonomik eşitlikle birlikte okunabilir. Adil bir toplum için, "herkesin yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre" ilkesi gereklidir. Devletin kapitalist toplumda toplumsal adaleti sağlaması zordur çünkü devlet esasen kapitalizmin devamlılığı için çalışır. Bireysel adalet ise kapitalizmde burjuvazi içindir. Dolayısıyla hak ve adalet gibi kavramların tam tezahürü kapitalist toplumda gerçekleşmez. Bunun içim emeğin özgürleşmesi, özel mülkiyetin toplumsallaştırılması gerekmektedir (Karagöz, 2011: 77). Ancak, Marksizmin amacının bir adalet teorisi gerçekleştirmek olmadığı da akılda tutulmalıdır[9].

Emeğin sömürüsü ve bu sömürünün ortadan kaldırılmasıyla adil bir toplum inşa edileceği yargısı, doğanın sömürüsünün artması, çevresel kaynakların tükenmesi ve kirlenmesi gibi kimi önemli sorunların ortaya çıkmasıyla eksik kalmıştır ve bu alanda adalet arayışlarına girilmiştir. Çevresel adalet, çevre yararları ile çevre yüklerinin toplumda dağılımını inceler. Yararlar ile yükler eşit olmayan biçimde dağıtılırsa bu hakça

---

[8] Örneğin, kirlilik üreten ülkeler kirliliklerini az gelişmiş ülkelere fiyat karşılığında ihraç ederlerse, toplam mutluluk artmış olur. Ancak bu yararlar, hakkaniyete ve adalete aykırı olabilecek yüklerin dağıtılmasını gerektiriyorsa, yani zenginlerin yarattığı kirliliğin maliyetine yoksul kesim katlanmak zorunda kalıyorsa, bu durum hakkaniyet ve adaletle örtüşmez (Des Jardins, 2006: 439-440).

[9] Marksist düşünürler, Marx'ın tahlillerinde adalet içeriğine yönelik farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. D. Kellner, C. Taylor ve en son R.G. Peffer gibi isimler Marx'ı bir ahlakçı düşünürler olarak görmüşlerdir. Hatta Peffer, Marx ve Rawls'un ahlak ve toplum teorilerini birleştirerek, yeni bir ahlak ve toplum teorisi geliştirmeye çalışmaktadır. Çünkü Peffer Marx'ın sürekli ahlaki değerlendirmelerde bulunduğunu; sömürü, yabancılaşma gibi Marx'ın önemli çıkış noktalarının ahlak teorisinin özünde olduğunu ileri sürmektedir. Allen W. Wood ve Richard W. Miller gibi isimler ise Marx'ın ahlakçı olmadığını savunmaktadır. Wood bunu iki gerekçeyle açıklar. İlk olarak, Marx'ın kapitalizmi eleştirdiği değerler ahlaki değil, ahlak dışı değerlerdir. İkincisi ise, ahlak ideolojik olarak hep tarafsızlık ilkesini ve genelin çıkarını temsil etmelidir. Ancak sınıflı toplumlarda bu pek olası bir durum değildir. Adalet ve ahlak gibi değerler ekonomik alana gönderme yapmadığı sürece öznel bir nitelik taşır, oysa Marx kapitalizme olan yergisini nesnellik üzerinden yapmaktadır. Dolayısıyla temelde kapitalist sistemde emek-kapitalist arasındaki alışverişin görünüşte adil olduğu savunusu, üretim alanına geçildiğinde adil olmayan bir yapıyı gözler önüne serer (Peffer, 1990'dan, Wood, 1980 ve 1986'dan aktaran Göçmen, 2003: 256-266) . Eğer adalet bu açıdan yorumlanırsa ancak öznellikten uzaklaşıp nesnel bir hale gelir.

olmayan bir toplumdur, hatta çoğu kez yüklerin en az avantajlı kesimlere yüklendiği gerçeği bunun çevre faşizmi olarak tanımlanmasına neden olmuştur (Des Jardins, 2006: 448). Çevresel adaletsizlik bireyler arasında yaşanabileceği gibi (kadınlar ve çocukların en dezavantajlı grupları oluşturması), bölgeler, yerli halklar ve ülkeler arasında da yaşanmaktadır. Yoksul ülkelerin sosyo-ekonomik ve tarihsel (sömürgecilik) durumları nedeniyle çevre sorunlarından daha çok etkilendikleri açıktır[10].

Çevresel adalet, Kuzey-Güney arasındaki asimetrik ilişkileri analiz etmek için faydalı bir çerçeve sunmaktadır. Kuzey-Güney ilişkileri dağıtım adaletsizliğine dayanmaktadır, çünkü küresel Kuzey gezegenin kaynaklarını orantısız biçimde tüketmekte aynı zamanda küresel çevresel bozulmaya da yine orantısız şekilde katkıda bulunmaktadır. Güney ülkeleri ise, kaynak yetersizlikleri, savunmasız coğrafi konumları ve çevre sorunlarıyla mücadele kapasitelerinin sınırlı olmasından dolayı zararın çoğunu taşımaktadır. Kuzey-Güney ilişkileri "prosedürel adaletsizliği" de gündeme getirmektedir. Çünkü Kuzey, ülkeler arasında ekonomik eşitsizlikleri artıran ve doğal kaynakların sömürüsünü hızlandıran politikalara sahip Dünya Bankası, IMF ve DTÖ gibi kuruluşları içeren küresel ekonomik yönetişimin kurumlarına hâkimdir. Düzeltici adaletsizlik ise, iklim değişikliğine duyarlı olan ülkelerin özellikle küçük ada devletlerinin uğradığı zararlar konusundaki tazminatlarını efektif olarak alamamaları gibi konularda belirginleşmiştir (Gonzalez, 2015: 6-7).

Gıda adaleti çevresel adalet anlayışından doğmuş ve gelişmiştir. Küresel gıda sistemi, çevresel adaletsizliğin paradigmatik bir örneğidir. Temiz su ve sanitasyona

[10] Bunun tipik bir örneği; sanayileşme çabaları daha geriden geldiği için iklim değişikliğine en az katkıda bulunan yoksul Güney ülkelerinin halklarının iklim değişikliğinden en fazla etkilenecek kesimi oluşturmasıdır. İklim değişikliğine neden olan sera gazı emisyonlarına en fazla sahip ülkeler ise gelişmiş-Kuzey ülkeleridir ve uyguladıkları adaptasyon politikaları, ekonomik gelişmişlikleri gibi kimi faktörler sayesinde iklim değişikliğine karşı daha dirençli hale gelebilirler, ancak bu ülkeler genelde tarihsel sorumluluğu almaktan imtina etmişlerdir. İklim adaletsizliği olarak da nitelendirilen bu durum, Rawls'ın adalet teorisindeki yararlar ve yüklerin eşit biçimde dağıtılmasını öngören ikinci ilkesiyle apaçık biçimde çelişmektedir.

erişimi güvence altına alan hareketlerden, barajlar, maden ve petrol çıkarımına karşı duruş sergileyen tabanda oluşan Güney'deki çevre hareketleri çevre adaletinin dilini benimsemiş ve Kuzey-Güney ve Güney- Güney arasındaki su adaleti, gıda adaleti, iklim adaleti gibi belirli konulara odaklanmış uluslararası ağları geliştirmiştir. "Yoksulların çevreciliği" olarak da bilinen bu tabandan çevresel adalet hareketleri, Güney'deki yerel toplulukların kendi kaderini tayin etme, demokratik katılım ve temel gereksinimlere erişim haklarını vurgulamaktadır. Küresel gıda sisteminin eşitsizliği de hem Kuzey hem de Güney'de gıda adaleti hareketine ve uluslararası gıda egemenliği hareketine yol açmıştır (Gonzalez, 2015: 4).

Gıda adaleti, toplulukların ekolojik olarak sürdürülebilir yöntemlerle üretilen sağlıklı, besleyici, ekonomik ve kültürel açıdan uygun gıdaları yetiştirme, satma ve kullanma hakkı ile kendi gıda ve tarım politikalarını demokratik olarak belirleme hakkıdır. Gıda hakkına dayanan gıda adaleti kuşaklararası eşitlik, kuşak içi eşitlik, karar vermede halkın katılımı ve ekonomik özerklik ilkelerine dayanmaktadır (Gonzalez, 2015:3). Gıda adaleti "*ayrımları ve eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı amaç edinen ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere mevcut gıda sisteminin dönüşümünü*" temsil eden bir kavramdır (Gottlieb ve Joshi. 2010: ix). Gıda egemenliği hareketinin gıda üreten kaynakları yerel ve ulusal kontrole tabi tutmayı amaçladığı gibi gıda adaleti ticareti olumsuzlamaz; "*halkların güvenli, sağlıklı ve ekolojik olarak sürdürülebilir üretimini sağlayabilecek ticaret politikalarının ve uygulamalarının oluşturulmasını teşvik eder*" (Gonzalez, 2015: 6). Gıda adaletinin sağlanması, gıdaların nerede, nasıl ve kim tarafından yetiştirilip tüketildiğini belirlenmesi ve Kuzey ve Güney arasındaki güç dengesizliklerine dikkat edilmesini gerektirir.

Gıda adaleti sosyal bir endişe, ekonomik bir mesele ve politik bir sorun olarak tanımlanmıştır. Geniş kapsamıyla gıda adaleti, sosyal, çevresel ve ekonomik adalet vizyonunu ve topluluk aktivizmini kapsar. Gıda adaleti kavramı, insan haklarının

tanınması, fırsat eşitliği ve adil muamele gerektiren sosyal adaletin hedefleriyle aynı doğrultudadır. Toplumsal bir hareket olarak gıda adaleti çevre adaletinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmış ve hareket gıda sistemindeki eşitsizlikleri ırksal ve sosyoekonomik bakımdan deneyimleyen kentsel sosyal adalet grupları tarafından başlatılmıştır. "*Başarılı gıda adaleti girişimleri, genellikle ırk, cinsiyet ve sınıfa dayalı eşitsizliklerin etrafında tarihsel olarak marjinalleşmiş gruplar arasında güçlenmeyi ve özerkliği besleyen ekonomik değişim ve işgücü sistemlerinin teşvik edilmesini içeren sistemik değişimi içerir*" (Hayes ve Carbone, 2015: 1). Gıda egemenliği ve gıda adaleti kavramlarının her ikisi de tarımsal gıda rejimleri tarafından marjinalleştirilen insanların gıda üretimi ve tüketimi üzerinden daha fazla kontrol sahibi olmasını savunur. Daha fazla kontrolün amacı sadece sermaye yoğun girdilere daha az bağımlılık, sosyal ve çevresel bağlamlara daha fazla dikkat etmek ve sadece değer elde etmek değil aynı zamanda genel refaha katkıda bulunan tedarik ağlarının yaratılmasını sağlamaktır. Sömürücü sosyal ve ekonomik hiyerarşileri ortadan kaldırmak ve karar alma süreci ve kaynakların dağılımında eşitlik gıda adaleti isteyenlerin temel talepleridir (Cadieuz ve Slocum, 2015: 3).

Gıda adaletsizliğinin sağlık ve ekonomik, çevresel, sosyal sistemler üzerindeki etkileri son yıllarda dikkat çekmiştir. Birçok toplum temelli kuruluş, gençlik grupları, alternatif gıda girişimleri mevcut gıda sistemini sorgulamaya ve alternatif çözümler üretmeye başlamışlardır. Sayıları giderek artan gruplar, gıda tedarik zincirinin tüm sektörlerindeki adaletsizliği azaltmak için tarım işçilerine yapılan kötü muameleden besleyici gıdalara yetersiz erişime kadar hâkim gıda sistemine karşı sosyal değişim için örgütlenmektedirler. Gıda adaleti farklı disiplinlerin kendi bakış açılarıyla tanımlansa da, alternatif, aktivist ve muhalif gıda hareketleri, çevresel adalet, gıda güvenliği ve sağlık eşitliği gibi birden fazla düşünce, eylem ve çalışma alanı hakkında bilgi veren bir kavramdır (Hayes ve Carbon, 2015:1).

Tablo 2: Gıda Rejimi ve Gıda Hareketleri Matrisi

	Şirketleşmiş Gıda Rejimi		Gıda Hareketleri	
Politika	Neoliberal	Reformist	İlerici	Radikal
Söylem	Gıda İşletmeciliği (Food Enterprise)	Gıda Güvenliği (Food Security)	Gıda Adaleti (Food Justice)	Gıda Egemenliği (Food Sovereignty)
Ana Kurumlar	Uluslararası Finans Kuruluşları, Dünya Bankası, IMF, DTÖ; Yeşil Devrim, Kültürel Miras Vakfı (Heritage Foundation), Bill ve Melinda Gates Vakfı.	Dünya Bankası, FAO, BM Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu, adil ticaret, bazı Gıda Politikası Konseyleri, bazı Yavaş Yemek (Slow Food) bölümleri, Yardım programları	Alternatif adil ticaret ve birçok Yavaş Yemek (Slow Food) bölümü; Birçok Gıda Politikası Konseyleri ve gençlik gıda ve adalet hareketleri; birçok çiftçi ve işçi örgütleri	ViaCampesina Gıda Egemenliği için Uluslararası Planlama Komitesi, kadınlar için küresel yürüyüş, çoğu gıda adaleti ve hakkı hareketleri
Yönlendirme	Şirket	Kalkınma	Güçlenme	Yetki verme
Model	Aşırı üretim; kurumsal yoğunlaşma; tekeller; monokültürler GDO; biyoyakıtlar; kitlesel endüstriyel gıda tüketimi; köylü ve aile tarımından kopuş	Niş pazarlarını[11] yaygınlaştırma, sertifikalandırma(organik, adil, yerel, sürdürülebilir) Kuzeydeki tarımsal sübvansiyonların sürdürülmesi, pazara-dayalı toprak reformu	Agroekolojkolarak üretilen yerel gıdalar; tarım işçileri için daha iyi ücretler; dayanışma ekonomileri	Tarımsal ürünleri şirketlerin tekel gücünden kurtarmak, yeniden dağıtılmış toprak reformu, topluluklar için su ve tohum hakkı, bölgesel gıda sistemleri; gıda sistemlerinin demokratikleşmesi; aşırı üretim ve dampingden korunma; agroekoloji
Gıda Krizine Yaklaşımı	Artan üretim; şirket tekelleri, GDO'ların yaygınlaşması, kamu-özel ortaklığı, liberal piyasa, uluslararası gıda yardımları	Neoliberal ile aynı fakat ancak orta ölçekli çiftçilerin üretiminde artış, daha fazla gıda yardımı ancak GDO'lara ve biyolojik olarak güçlendirilmiş ve iklime dirençli mahsullere bağlı	Gıda hakkı; daha iyi güvenlik ağları; sürdürülebi-lir ve yerel olarak üretilen gıda; agroekoloji temelli tarımsal kalkınma	Temel insan hakkı olarak gıda egemenliği, yerel olarak üretilmiş, sürdürülebilir, kültürel olarak uygun gıdalar, BM/FAO görüşmelerini demokratik olarak kontrol etme

Kaynak: Holt-Gimenez, 2010: 3.

[11] Niş pazar, sınırlı sayıdaki tüketiciye özel ürünler sunan alt pazar türüdür.

Gıda adaletine doğru örgütlenmenin ve gıda egemenliğine yönelmenin belirdiği dört alan söz konusudur:

1) Kalıcı ırk, cinsiyet ve sınıf eşitsizliklerini kabul etmek ve onlarla yüzleşmek,

2) Toplumsal güveni ve kontrolü sağlayacak denetim mekanizmalarını tasarlamak,

3) Toprağı ve genel olarak ekolojiyi piyasa ilişkilerinin dışına çıkararak, kontrol etmek, kullanmak, paylaşmak ve yönetmek için yenilikçi yollar oluşturmak,

4) Asgari geliri garanti eden ve kadınları ne yabancılaştırıcı ne de sosyal üremeye bağımlı kılmayan iş ilişkilerinin peşine düşmektir (Cadiex ve Slocum, 2015: 13).

Gıda adaletini uygulama sürecinde, ilk olarak gücün toplumda nasıl dağıldığını anlamak gerekir. Politikaları ve programları, sistematik değişimi sağlama kapasitelerine göre analiz etmek, gıda adaletinin uygulanmasına yönelik engelleri ve unsurları tespit etmek önemli diğer aşamalardır. Devlet, piyasa ya da diğer aktörlerle bütünleşmenin ya da bütünleşmemenin ne zaman ve nasıl yararlı olacağına karar verilmesi ve her düzeyde demokratik katılımcı süreçlerin denenerek eşitliğin kurumsallaştırılması gıda adaletinin uygulanmasında temel adımlardır (Cadiex ve Slocum, 2015: 14). Kapitalist ilişkiler sistemi içerisinde gıda adaletini gerçekleştirebilmek her ne kadar zor görünse de, gıdayı temel bir hak olarak benimse(t)mek, adil bir gıda sistemi ve ticareti talebinde bulunmak, tahakküm, dışlanma ve sömürü mekanizmalarını reddetmek bu direnci kırmanın öncü noktalarıdır.

1.2. Kuramsal Tartışma

1.2.1. Küresel Gıda Ticaretine Yönelik Kuramsal Tartışma

Her ülkenin kendi gıda talebini tek başına karşılaması oldukça zordur ve tarım ürünlerini karşılamak için dış ticarete gereksinim duyar. Diğer yandan üretim fazlası

veren ülkelerde ürünlerini satmak için aynı yola başvurur. Tarımsal ürünlerin bir yanda yaşamın temeli olan gıdayı sağlaması diğer yandan ülkelerin ekonomik gelişmesinde önemli bir paya sahip olması ve de diğer sektörler için gerekli hammaddeyi sağlaması sektörün önemini ve önceliğini ortaya koymaktadır. Bu öncelik tarımı ağırlıklı olarak korunan bir sektör haline getirmiş ve ülkeler korumacı politikalarını en katı biçimde bu sektöre uygulamışlardır. Ancak bu korumacı politikalar sürekli ve istikrarlı biçimde işlememiş, bir yandan da tarımsal ürünlerin serbestleştirilmesi için gerekli adımlar atılmıştır. Özellikle 1980 sonrasında neo-liberal politikalarla birlikte tarımsal ürünlerin serbestleştirilmesi süreci hızlanmıştır. Ancak neo-liberal politikalar emperyalist dürtüleri uluslararası ticarette harekete geçirmekte oldukça başarılı olmuştur. Gelişmiş ülkeler bir yandan hem kendi aralarındaki rekabeti artırmak hem de kendilerine yeni pazarlar açmak amacıyla ticaretin serbestleştirilmesini öngören liberal politikalara sıkça başvururken, diğer yandan çıkarlarından ödün vermemek için korumacı politikalara sıkıcı tutunmuştur. Ülkelerin bu ikircikli tavırları gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler için ortaya bir bağımlılık ilişkisi çıkarmakta ve yeni emperyalist kuramları sorgulamayı gerektirmektedir. Gelişmiş ülkelerin radikal liberalleştirmeyi çevre ülkelere dayatırken, kendi sektörlerini desteklemekten vazgeçmemeleri Gee'nin bu neoliberal dönemi "yapısal merkantilizm" olarak adlandırmasını haklı çıkarmaktadır (Gee, 2009'dan aktaran Moore, 2010: 390).

Korumacı anlayışın ekonomik teorisi olan merkantilizm, ilk dalga keşifler ve emperyalizmle paralel şekilde varlığını devam ettirmiştir (Balaam ve Dillman, 2015: 95). Merkantilist düşünceye göre bir ülke ödemeler dengesi fazlası elde etmek için bir yandan ihracatı teşvik etmeli, diğer yandan gümrük tarifleri, kotalar, sübvansiyonlar, vergiler ve benzeri yollarla ithalatı caydırmalıdır. Üretimin sağlanması için ülke ekonomisine hükümet müdahalesi ve dış ticaret düzenlemesi sık başvurulan araçlar olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, Merkantilistler için ülkenin zenginliği üretim açısından değil,

kıymetli madenlere sahip olma bakımından tanımlanmaktadır. Merkantilizmin en önde gelen temsilcilerinden olan Thomas Mun bir ulusun zenginliğini değerli metal rezerviyle eş değerde tutmuş ve ticaret dengesini sağlamak için lehte (favorable) ticaret dengesini ve ülkeye altın veya gümüş girişini savunmuştur. Hükümetin lehte ticaret dengesini sağlamak için ucuz hammaddelerin ithalatını teşvik etmek, üretilen malların ihracatını teşvik etmek, nüfusu artırmak ve ücretleri düşük tutmak için dış ticareti düzenlemesi gerektiğine inanmıştır (Landreth ve Colander, 2002: 52). Diğer bir deyişle Merkantilistler zenginliğin kaynağı olarak gördükleri altın ve gümüş gibi değerli madenlere sahip olmak için dış ticarette ihracatı artırıp, ithalatı kısarak kazanç elde etmeye çalışmaktadırlar[12]. (Langdana ve Murphy, 2014: 8). Merkantilistlere göre dünya serveti sabit olduğundan bir ülkenin kazancı diğer ülkenin kaybıyla sonuçlanacak ve bu sıfır toplamlı bir oyun olacaktır[13] (Uçkan Dağdemir, 2009: 129). Adam Smith merkantilistlerin ileri sürdüğü sıfır toplamlı oyun teorisine karşı çıkmış, serbest bir dış ticaret politikası ile her iki tarafından da kazançlı çıkabileceğini belirtmiş[14] (Uçkan Dağdemir, 2009: 129) ve bu

[12] Hume birçok Merkantilistin iddia ettiğinin aksine, bir ekonominin sürekli lehte dış ticaret dengesinde kalamayacağını belirtmiştir. Para miktarında artışa neden olacak lehte ticaret dengesi fiyatlar seviyesinin yükselmesine neden olacaktır. Eğer bir ülke lehte ticaret dengesine sahipse diğer ülkeler altın veya maden kaybı ve de fiyatlar genel seviyesindeki düşüşle bu dengeden uzaklaşacak, zarara uğrayacaktır (Landreth ve Colander, 2002: 54).

[13] Kabaca 1500-1800 yılları arasında egemen olan Merkantilist düşünce, bu uzun süre içinde farklı amaç ve araçlar benimsemiştir. Örneğin, Hales ve Maynes'in temsilciliğini yaptığı külçeciler, izlenecek politikanın temel amacını değerli maden miktarının azalmaması olarak görmüş ve bu amaçla ithalatın yasaklanmasını savunmuşlardır. Bacon, Misselden, Mun gibi önemli Merkantilistler ise dış ticaret üzerinde durmuş, lehte dış ticaret dengesi ve para bolluğuna önem atfetmiş, bunun için ticaretin bu amaca yönelik düzenlenmesi üzerine görüş bildirmişlerdir. Petty ve North'un öncülüğünü yaptığı geç Merkantilistler ise para bolluğu ile sağlanan güce dikkat çekmişler ve bunu gerçekleştirmek için lehte dış ticaret dengesini sağlamak gerektiğini ifade etmişlerdir (Eren, 2011: 49-50).

[14] Smith'in uluslararası ticaret teorisinin temelinde iş bölümü ve uzmanlaşma vardır. Daha gelişmiş bir işbölümü neticesinde aynı miktarda emekle daha fazla çıktı elde edilebilir, işbölümü beraberinde uzmanlaşmayı ve verimlilik artışını da getirir. Başka ülkelerle ticaret kurulursa, uluslararası piyasanın tek başına iç piyasadan daha büyük olması nedeniyle işbölümünün gelişmesi mümkün olacaktır. Uluslararası ticaret bu nedenle bir ulus için avantajlıdır, çünkü gelişmiş işbölümü emeğin üretimini artırır, artan üretimle piyasalar genişler ve büyük piyasalara gerek duyulur. Diğer yandan Smith genel olarak daha olgun bir ekonomiye sahip, daha gelişmiş bir ülke ile ticaret yapmanın her zaman daha avantajlı olduğunu belirtir çünkü daha gelişmiş ve genellikle daha büyük bir pazar daha gelişmiş bir iş bölümü sağlar (Schumacher, 2012: 59). Böylece uluslararası ticaretle birlikte, uzmanlaşma ve işbölümü sayesinde maliyetler azalacağı, kazançlar da artacağı için genel refah seviyesi yükselecektir. Böyle bir durumda bir tarafın kaybedip diğer tarafın kazandığı sıfır-toplamlı bir faaliyetten ziyade her iki tarafın da kazançlı çıktığı bir ticari faaliyetten söz edebiliriz. Uluslararası ticaretten kazançlı çıkmayı serbest ticaret koşullarının varlığına bağlayan Smith, bazı durumlarda koruyucu önlemler almayı da önermiştir.

savını ‘mutlak üstünlük teorisi’ne (theory of absolute advantages) dayandırmıştır. Mutlak üstünlükler teorisi, bir ülkenin kendi doğal yeteneklerine uygun ve daha az maliyetle (emek) üretebileceği mallarda (mutlak olarak üstün olduğu mallarda) uzmanlaşmasını, bunları ihraç etmesini, daha fazla maliyet gerektiren malları ise ithal ederek karşılaması gerektiğini ifade eder (Kazgan, 2012: 106). Mutlak üstünlükler teorisi uluslararası ticarete dair önemli bir girizgâh yapsa da uluslararası ticarete dair tam bir açıklama yapamamış, eksik kalan kısımlar David Ricardo’nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisiyle tamamlanmıştır. Bu teoriye göre bir ülkenin mutlak olarak bir malın üretiminde üstünlüğe sahip olması gerekmez, ülke hangi üründe göreceli olarak daha fazla üstünlüğe sahipse o mallarda uzmanlaşmaya giderek üretimini gerçekleştirmelidir[15]. Daha düşük oranda üstünlük sahibi olduğu malları ise ithal etmelidir. Bu anlayışa göre hareket eden ülkeler kaynaklarını en ussal biçimde kullanarak refah düzeyini artırırlar. Bu teoride görülen eksikliklerse daha sonraki ekonomistlerin geliştirdiği modellerle giderilerek teori daha gerçekçi hale getirilmiş ve günümüz liberal öğretide uluslararası ticaretin nedenlerini açıklayan hâkim teori olma özelliğini korumuştur (Seyidoğlu, 2003: 19). Ancak Ricardo’nun ortaya koyduğu karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin gerçek hayatta tam bir karşılığının olmadığı iddia edilebilir. Çünkü uluslararası ticarette satılacak mal o ülkenin göreceli olarak üstün olup ürettiği mal değil, ucuza satılan maldır. Yani, göreli olarak pahalılık derecesinin farkının en az olan malı üretmek değil, en ucuz malı üretmek önemlidir. Malın ucuz biçimde üretilmesi ise devletin yaptığı yardımlara büyük oranda bağlıdır. Örneğin, pamuk üretip ihraç etmeleri gereken Batı Afrika devletleri, göreli üstünlükleri olmasına rağmen, yapılan sübvansiyonlar dolayısıyla daha ucuz pamuk

[15] 2008 yılındaki gıda krizinde az gelişmiş ülkelerin (AGÜ) Batılı tarımsal-endüstriyel kalkınma stratejilerini yeterince izleyemediklerini belirten liberaller, AGÜ’lerin muz, kahve, şeker ya da kendi yörelerine has ürünler üretme konusunda uzmanlaşmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Bu ürünlerin ihracıyla döviz kazanacak ülkeler, diğer ülkelerin etkin biçimde ürettiği ürünleri ithal edebilecek ve böylece gıda güvenliğini kazanabilecektir (Balaam ve Dillman, 2015: 622).

üretebilen ABD'yle rekabete girmekte ve bu durum Afrika'nın üretimini ciddi oranda düşürmektedir (Boratav, 2008: 48).

Klasik ekonominin serbest ticareti olumlamasına karşı itirazlar ve korumacılığı savunan argümanlar Merkantilist düşünceye önemli katkılar yapan ABD'nin ilk Hazine Bakanlığını yapan Alexander Hamilton ve ünlü Alman ekonomist Friedrich List tarafından yapılmıştır. Hamilton ekonomik gelişmenin ABD'nin ilerlemesi ve bağımsızlığını sağlaması için gerekli olduğunu, bunun da bebek sanayilerin korunması ve ulusal sanayiinin geliştirilmesi için devlet müdahalesini artırıcı ve korumacı politikalara başvurulmasıyla gerçekleştireceğini belirtmiştir (Balaam ve Dillman: 2015: 96). List ise önceleri serbest ticaret yanlısı iken, ABD'de sürgün geçirdiği yılların ardından bebek sanayii argümanını savunmaya başlamıştır. List sanayileşmede geri kalan Almanya'nın sanayileşmesini hızla tamamlaması ve sanayileşen ülkelerle rekabetinde geride kalmaması için serbest dış ticaret yerine 'koruma politikası' öngörmüştür. Diğer bir deyişle İngiltere'nin kapitalizmin beşiği oluşu ve ileri sanayileşme Smith ve Ricardo'nun serbest ticaret lehinde olmasını sağlarken, Almanya'nın sanayileşmeye yeni başlaması List'i korumacı politikalara yöneltmiştir. List'in serbest ticarete olan reddi genel yarar diye sadece İngiltere'nin çıkarlarının gözetildiği, ticarete dâhil olan ülkeler arasındaki gelişme farklarının dikkate alınmadığı gibi eleştirilerden kaynaklanmaktadır (Kazgan, 2012: 180-181). List'e göre kozmopolit bir dünyada serbest ticaretin olması için devletlerin eşit şartlarda rekabet gücüne sahip olması gerekmektedir. Oysaki İngiltere bütün diğer ülkelerden önce sanayileşmesini tamamladıktan sonra kendi uyguladığı gelişme politikalarının önüne geçmekte yani diğer ülkeler için merdiveni itmektedir (Balaam ve Dillman, 2015: 98-99). List'e kulak verirsek,

> "birinin büyüklüğün zirvesine ulaştığında diğerlerinin kendisinden sonra tırmanmasını engellemek içim, oraya tırmanmasını sağlayan merdiveni itmesi sık rastlanan, zekice bir hiledir…… Denizciliğine gümrük vergisi ve kısıtlamalar uygulamış bir ülke, imalar gücünü ve denizciliğini öylesine geliştirir ki, kendisini büyüklüğe götüren merdiveni itmekten, diğer ülkeler serbest ticaretin yararlarını övmekten, şimdiye dek yanlışlar yaptığını

ve ilk kez doğruyu bulduğunu tövbekar tonla açıklamaktan daha akıllıca bir şey yapamaz ” (List, 1985'ten aktaran, Chang: 2016: 21).

ABD List'in bir sonraki yüzyılda gözlemini doğru çıkararak, sınai üstünlüğünü sıkı korumacılığı milliyetçi emellerle kullanarak elde ettikten sonra, serbest ticaretin savunuculuğuna soyunmuştur (Chang, 2016: 22). John Maynard Keynes'in temellerini oluşturduğu Keynesçi ekonomi politikası da gümrük vergileri gibi birtakım koruyucu önlemlerle ithalatın azaltılıp, yerli mallara olan talebi artırılmasının istihdamı ve refahı artıracağını ifade etmiştir (Kazgan, 2012: 218-221). Bu tür önlemleri almak ve talebin artmasını sağlayacak tedbirler üretmeyi yapacak olan kurum için devleti işaret etmiştir (Eaton, 2013)[16].

Uluslararası ticarete Merkantilist ve liberal politikalarda tek taraflı ya da iki taraflı kazanç sağlama olarak bakılmaktadır. Ancak diğer yandan uluslararası ticaretin eşitsiz değişim, sömürü ve bağımlılık ilişkileri ortaya çıkardığı iddia edilmiştir. Marksizm uluslararası ticarete dair fikirlerini bir bütün olarak geliştirmese de bu ilişkileri açıklamak için gerekli unsurları sunmuştur. Marx'a göre dış ticaret, azalan kâr oranları yasasınca düşen kârları yükseltme eğilimi taşıyabilir ancak bu düşmeyi tamamen engelleyemez. Marx dış ticareti olumsuzlamaz çünkü yeniden üretim için gereklidir. Ancak Marx, dış ticaretle tek tarafın daha fazla kazanacağını ifade eder. Emek-yoğun mal içerdiği emek-değerden daha az fiyatla satılacağı, sermaye yoğun mal içerdiği emek-değerden daha fazlasına satılacağı için sermaye-yoğun mal ihraç eden ülke için dış ticaret bir kazanımdır, bu durum ise dış ticareti ülkeler arasında bir sömürü biçimine dönüştürebilir (Erkök Yılmaz, 2014: 49). Ayrıca kapitalist sistemde ülkeler arasındaki ticaret daha çok sayıda

[16] Eaton Keynesçi teorinin işsizlikle mücadele ve ülke ekonomisini krizlerin etkisinden korumak ve dış ticaretin doğurduğu güçlüklerin üstesinden gelmek için gümrük vergilerine, döviz denetimine vs. ihtiyaç olduğu savına karşı, bu tür ithalatı kısıcı politikalar sonucunda ortaya çıkan ihracat fazlasının tamamen tekelci kapitalistlerin çıkarlarına yönelik olduğunu iddia etmektedir. Keynes bir yandan tekelci kapitalistlerin başvurdukları bu tür uygulamaları savunurken, diğer yandan serbest ticareti uzak fakat arzu edilir bir ideal olarak görmektedir (Eaton, 2013).

emekçinin daha geniş ölçekte sömürülmesi olarak görülmektedir. Marx'a göre gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ve yoksul ülkelerle bu ülkelerde üretilen artı değerlere el koymak için ticaret yapmaktadır. Bu bağlamda ticaret Smith'in belirttiği gibi kazan-kazan durumunu değil, sanayileşmiş ülkelerin yoksul ülkeleri sömürüsünü ifade eder (Mahmood, 2016)[17]. Marksizmin serbest ticaret ya da korumacı politikalar hakkındaki düşünceleri Merkantilist ya da liberallerden oldukça farklıdır. Çünkü Marksizm bu tartışmaları işçi sınıfının durumu ve sistemin çöküşü açısından ele almıştır. Marx ve Engels'in serbest ticaret ve korumacılıkla ilgili kaleme aldıkları yazılara bakıldığında, Marksizm için serbest ticaret yanlısı ya da korumacı demek doğru olmaz. Ancak Marx'ın serbest ticaretin kapitalist sistemin işleyişiyle daha uyumlu olduğunu söylediği belirtilebilir. Marx'a göre korumacı sistem ya List'in başını çektiği ekolü takip ederek el emeğinin ortadan kaldırılmasıyla özellikle büyük ölçekteki kapitalistlerin iktidarını sağlamlaştıracak ya da korumayla birlikte yasaklamalar getirerek yabancı malın ithalatını yasakladığı gibi yerel üretimin gelişmesini de engelleyecektir. Her iki durumda da korumacı sistem çıkmaza düşecektir. Marx konuya işçi sınıfı açısından da baktığında, korumacıların uluslararası rekabetten dolayı işçilerin işsiz kalmalarının önüne geçilerek mevcut durumun korunacağı yönündeki savunularına karşı işçilerin sadece iş sahibi olmayı değil daha iyi yaşam koşulları talep ettiğini belirterek bu argümana karşı çıkmıştır[18]. Kapitalist üretimin en bilinen koşullarından olan serbest ticarete olan ilgisi ise yine ticaretin serbestleştirilmesinin işçi sınıfı üzerine olan etkisinden kaynaklanır. Marx'a göre serbest ticaret 'sermayenin özgürlüğüdür'. Serbest ticaret emek ve sermaye arasındaki uzlaşmazlığı gidermeyecek, sömüren sınıfla sömürülen sınıf arasındaki

---

[17] Kapitalist ülkeler diğer ülkelerin emek gücünü sömürürken, her ne kadar göreli olarak üstünlüklere sahip olsa da (sendikalaşma, ücretlerde artış vs.) kendi işçilerini de sömürmeye devam eder. Sermaye birikimi sağlarken kendi sefaletine neden olan işçi sınıfı, yedek sanayi ordusunun varlığı ve büyüklüğü nedeniyle pazarlık gücünü kaybeder, sömürüsü ve sefaleti artarak devam eder (Kazgan, 2012: 323-324).

[18] Engels'e göre, ne korumacı gümrük vergileri ne serbest ticaret ne de ikisinin karışımı, işçilere hayatlarını idame ettirmelerine yetecek miktardan fazla bir ücret sağlamayacaktır. Dolayısıyla, serbest ticaret ve korumacılar arasındaki tartışmanın proleterler ve mülksüzler açısından herhangi bir anlamı söz konusu değildir (Engels, 2014: 30).

hizipleşmeyi daha keskinleştirecektir. Marx'a göre sisteme yıkıcı etkide bulunan ve proleter devrime yaklaştıran her gelişme önemlidir. Serbest ticareti devrimi hızlandırıcı bir mekanizma olarak değerlendiren Marx'ın bu konuda en bilinen ifadesi şöyledir: *"Fakat genel olarak günümüzde serbest ticaret sistemi yıkıcı olduğu halde, himayeci sistem sadece tutucudur (muhafazakârdır). Serbest ticaret sistemi, eski ulusları parçalar ve proletarya ile burjuvazi arasındaki çatışmayı son ucuna kadar götürür. Bir kelime ile serbest ticaret sistemi sosyal devrimi hızlandırır. Baylar, işte ancak bu anlamdadır ki, ben oyumu serbest ticarete veriyorum"* (Marx, 1966: 47-62).

Dış ticareti yadsımayan ancak kapitalist sistemde sömürü mekanizmasının dış ticaretle diğer ülkelere genişlediğini düşünen Marx, burada emperyalizme yakınlaşsa da gelişmiş bir devletin görece daha geri kalmış bir bölge üzerindeki hâkimiyetini tanımlayacak emperyalizm kelimesi de dâhil herhangi bir kelime kullanmamıştır (Brewer, 2011: 38). Hatta Abay'a göre Marx ve Engels'in amacı kapitalizmin bir bütün olarak nasıl işlediğini ve yasallıklarını ortaya koymak olduğu için onlar eşitsiz gelişim unsurunu kapitalizmin ana unsuru olarak saymamışlardır. Yaşadıkları ve araştırma yaptıkları dönem henüz kapitalist sistemin yeni keşfedildiği dönemdir ve kapitalist sistemin eşitsizliklerini araştırmak için bir süre daha beklemek gerekecektir (Abay, 2013: 156). Ancak Marx, emperyalizme temel olacak azalan kâr oranları, genişletilmiş yeniden üretim gibi birçok unsuru tahlil etmiştir.

Marx'ın öngördüğü ihtilal öncesi kapitalizmin son aşamasında sınıflar arasında eşitsizlik arttığı gibi, ileri kapitalist ülkelerin az gelişmiş ülkeler üzerindeki kontrolü ve sömürüsü de giderek artmaktadır. V.I. Lenin kapitalist sistemin en ileri aşaması olarak gördüğü bu duruma "emperyalizm" adını vermektedir. Emperyalizm çözümlemeleri genellikle Marksist literatürde ağırlıklı olarak rastlansa da, milliyetçi ya da liberal düşüncede de bu kavramla ilgili tartışmaları görmek mümkündür. Emperyalizmin öncüsü

olarak görülen Hobson[19] Marksist olmasa da eseri birçok Marksisti etkilediği için Marksist emperyalist teoriler içerisinde adının geçmesi gerekir (Brewer, 2011: 31). Hobson'a göre kapitalist ülkelerin dış pazara yönelmesi iç piyasada yeterli talebin olmamasından kaynaklanmaktadır. Yeterli tüketimin sağlanamaması ise gelir bölüşümündeki eşitsizlik ve işçi sınıfının gelir düzeyinin düşük olmasıyla ilgilidir (Hobson, 1954'den aktaran, Kazgan, 2012: 338-339). Eğer emperyalist ülkelerde, özellikle işçi sınıfına gelirden daha fazla pay ayrılır ve gelir yeniden adaletli biçimde dağıtılırsa kapitalist sistemdeki aksaklıklar giderilmiş olur. Eğer yurtiçindeki üretim talebi aşarsa, bu aşırı kâr veya yeni pazarlar gibi emperyalist dürtülere doğrudan yol açmaz, bu sorunun üstesinden uygun serbest ticaret yöntemleriyle gelinebilir (Bahçe, 2014: 21-22).

Hobson'u açıkça sosyal-liberal olarak gören Lenin, Hobson'un aksine emperyalizmi kapitalizmin zorunlu bir aşaması olarak görür. Kapitalizmin çelişkileri devam etmekle birlikte emperyalizm aşamasının ayırıcı özelliği serbest rekabetin yerini tekelleşmeye bırakmasıdır. Lenin bu olguyu şu şekilde ifade etmektedir: "*Üretim toplumsal hale geliyor, ama mülk edinme özel kalmakta devam ediyor. Toplumsal üretim araçları, küçük bir azınlığın mülkiyetinde kalıyor. Şeklen kabul edilen serbest rekabetin genel kadrosu sürüp gitmekte ve bir avuç tekelcinin, halkı geri kalan kısmı üzerindeki boyunduruğu yüz kez daha ağır, daha duyulur, daha göz yumulur duruma gelmektedir* " (Lenin, 2003: 28)[20]. Tekellerin gücü ve işleyişini anlamak için bankalarla olan işbirliğine

[19] Hobson emperyalizm ve sömürgecilik arasındaki farkı şöyle açıklar; "Sömürgecilik, az nüfuslu ülkelere nüfus ve kültür aktarmanın, milliyetçiliğin yayılmasının olağan sonucudur. Emperyalizm, kültür ve gelenekleri farklı ülkelere, hâkim grupların yerleştirilmiştir. Asya ve Afrika'ya 19. Yüzyıl sonunda yerleşenler, hâkim ülkenin iktisadi gücünün temsilcileridir. Bunlar, tabi ülkenin hâkim gruplarıyla işbirliği yaparak artı-değeri ele geçirmişlerdir" (Hobson, 1954'den aktaran, Kazgan, 2012: 338).

[20] Lenin'e göre serbest rekabet tekelleşmenin karşıtı değil, aksine tekelleşmenin var oluş koşullarını hazırladığını, tekelleşmenin ise rekabeti yok etmediğini belirtiyor: "*Serbest rekabet, kapitalizmin ve genel olarak meta üretiminin temel niteliğidir; tekel ise serbest rekabetin tam karşıtı oluyor; ama serbest rekabetin büyük üretime geçerek, küçük üretimi safdışı bırakarak, büyüğün yerine daha büyüğünü geçirerek, üretimdeki ve sermayedeki yoğunlaşmayı tekellerin doğduğu ya da tekelleri doğuran bir noktaya değin götürerek, gözlerimizin önünde nasıl tekel durumuna dönüştüğünü daha önce görmüştük:………. Aynı zamanda şunu da görüyoruz: tekeller, kendisinden çıkmış oldukları serbest rekabeti yok etmiyor; onun*

dikkat çeken Lenin, bu kaynaşma için daha önce Hilferding tarafından ifade edilen mali sermaye (finans kapital) kavramını kullanmıştır. Mali sermaye tekelleşmeyi yaratmış, meta ihracından ziyade sermaye ihracı önem kazanmış, dünya pazarı az sayıda tekel grubunun kontrolüne geçmiş, küçük ya da zayıf uluslar güçlü uluslar tarafından sömürülmüş böylece çürümüş bir kapitalizm yani emperyalizm oluşmuştur (Lenin, 2003: 124). Lenin emperyalizmi “”*tekellerin ve mali-sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı, sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı, dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir*” (Lenin, 2003: 96) şeklinde ifade etmiştir. Kapitalizmin böyle bir aşamaya ulaştıktan sonra geriye dönmesi mümkün değildir, mümkün olan şey kapitalizmin çöküşünün gerçekleşmesidir (Lenin, 2003: 126).

Lenin’in bu görüşü onu Kautsky ve Schumpeter gibi düşünürlerden ayırır. Schumpeter de tekelci sermayenin dış pazara yöneldiğini belirtir ama onun için emperyalizm kapitalizmin önceden beri var olan kötü bir alışkanlığıdır. Koruyucu politikalardan ziyade serbest ticaret kapitalizmde emperyalizmin yok olmasını sağlar (Erkök Yılmaz, 2014: 71). Lenin’in kitabında şiddetle eleştirdiği Kautsky ise emperyalizmi kapitalizmin son aşaması ya da bir sonucu olarak değil fetih zihniyetiyle birlikte geçmişten gelen bir unsuru olarak görür (Emre, 2013: 50). Kautsky’e göre emperyalizm sınai kapitalizmin ürünüdür. Sanayi kapitalizmi geliştikçe daha fazla hammadde ihtiyacı bulunacağından daha geniş tarım bölgelerine egemen olma çabası emperyalizmi doğurur. Diğer bir deyişle, Kautsky emperyalizmi sanayileşmiş ülkeler ile geri kalmış tarım ürünleri arasındaki ilişkiler olarak tanımlamakta ve emperyalist

---

üstünde ve yanında varoluyor; böylece de iyice keskin, şiddetli sürtüşmelere, çatışmalara yol açıyor” (Lenin, 2003: 89-90).

dönemde ileri kapitalist ülke yöneticileri arasındaki çatışmaların ortadan kalkacağını belirtmiştir (Sezer, 2001). Oysa Lenin emperyalizmin ayırıcı özelliğini sınai sermayede değil mali sermayede görmekteydi (Lenin, 2003: 92). Kautsky emperyalizmin çözümünü ultra emperyalizm adını verdiği teoriyle açıklamaktadır. Ultra emperyalizm teorisi "dünyanın kapitalistleri, birleşiniz" mottosunda ifadesini bulur. Sanayi sermayesinin çıkarının emperyalist devletlerin kendi aralarında ittifak kurarak emperyalizmi ve savaşı bitirmesinde ve serbest ticaret ve barışta olduğunu belirtmiştir [21] (Emre, 2013: 52).

Emperyalizm teorisine en büyük katkıyı yapan isimlerden birisi şüphesiz Rosa Luxemburg'tur. Luxemburg'a göre kapitalizm kapitalist olmayan bir toplum içinde doğup gelişir, ticarette ya da tarımda da varlığını sürdürür. Giderek geniş bir alana yayılan kapitalizm, en sonunda artı-değerin realize edilmesi için bir pazar sağlamakla birlikte üretim araçlarının ve işgücünün arzı açısından kapitalist olmayan toplumlara varlığını dayatır. Bu olgu kapitalizmin doğal ekonomiyle mücadelesi bağlamında ele alınmıştır. Sermaye doğal ekonominin geçerli olduğu koşulları yıkmak için mücadele vermektedir. Bu mücadeleyi verirken sermaye, üretim güçleri kaynaklarına sahip olmak (toprak, madenler, kıymetli taş vs.), işgücünü özgürleştirip kendi hizmetine sokmak, meta ekonomisini getirmek ve ticaret ile tarımı ayırmak amaçlarını güder (Luxemburg, 1986: 280-281). Doğal ekonomiyle mücadele için kendiliğinden bir oluşumu bekleyemeyen sermaye devreye kuvvet uygulamayı sokarak biran önce meta ekonomisine geçişi hızlandıracaktır. Sömürgecilik, kapitalist olmayan toplumun kapitalizme geçirilmesi için

[21]Lenin ve Kautsky arasındaki politik kavganın nedeni, Lenin'in emperyalistler arasındaki rekabetin savaşı kaçınılmaz kıldığını ve bu savaştan devrimci politikalar üretilmesi gerektiğini iler sürmesiyle, buna karşılık Kautsky'nin savaşın emperyalist ekonominin zorunlu bir sonucu olmadığı sadece kapitalist ülkelerin militarist politikalarından kaynaklandığını söylemesidir. Kısacası, devrimci olanla devrimci olmayanın çatışmasıdır. Lenin Kautsky'i barışçıl kapitalizm söylemleriyle kitlelerin devrim hareketini sönümlendirmek ve onlara kapitalizm konusunda umut vermekle suçlamaktadır. Kautsky'de herhangi bir devrim ya da iktidar arayışı yoktur. Ayrıca, İkinci Emperyalist Savaş'tan sonra, güçlü ülkelerin zayıf ve yoksul ülkeleri sömürmesi ve baskı altında tutması, ekonomilerini bağımlılaştırması Kautsky'den ziyade Lenin'e atıfla ifade edilse de, esasen bir tür ultra emperyalizm savı yinelenmektedir. Ultra emperyalizmle, tekeller arasındaki rekabet tekellerin birleşmesini sağlamakta ve kapitalizm serbest rekabetten tekelci kapitalizme, tekelci kapitalizm ise tekelci emperyalizme evrilmektedir (Sezer, 2001).

başat unsurdur. İngiliz himayesindeki Hindistan, Fransa himayesindeki Cezayir örneğini vererek sömürgecilik ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi irdeleyen Luxemburg, bu ülkelerin kapitalizme zorla geçişini incelemektedir. İngilizler Hindistan'daki köylülerin üzerine ağır vergiler yüklemiş, vergiler karşısında ellerinden toprakları alınan köylüler mülksüzleştirilerek yoksullaşmış ve toprak kiracıları haline dönüştürülmüştür (Luxemburg, 1986: 282-285). Doğal ekonomiye dayalı toplumların bağımsızlıkları ele alındıktan sonra, kapitalizmin mücadele edeceği bir sonraki aşama bu ülkelere meta ekonomisini ve meta değişimini sokmaktır. Luxemburg kapitalizmin dışında kalan toplumlara meta ekonomisini getirmeyi demiryolları ve Afyon Savaşları örnekleriyle incelemiştir (Luxemburg, 1986: 294-300). Doğal ekonomiyle mücadelenin önemli aşamalarından bir diğeri, sanayii tarımdan ayırmak ve kırsal sanayii köylü ekonomisinden silip atmaktır. Sermaye ürettiği malın köylüler tarafından alınmasını sağlamak için köylüyü sadece tarımla sınırlandırmıştır. Ağır vergi yükü altında kalan çiftçiler, bir yandan tarımda modernleşmeyle birlikte insan gücüne duyulan ihtiyacın azalması, diğer yandan kişisel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretimden vazgeçilmelerinin sağlanarak pazara bağımlı olmaya başlamalarıyla zor durumda kalmıştır. Bağımlılıkları başladığı anda tarım yerel pazar olmaktan çıkmış ve kapitalist şirketlerin çıkardığı spekülasyonların elinde uluslararası pazar olmuştur (Luxemburg, 1986: 301-309).

Luxemburg "Sermaye Birikimi" adlı eserinde Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim şemasını incelemiş, bu şemanın birikimin tarihsel ve gerçek sürecini açıklayamayacağını ileri sürerek emperyalist teorinin zeminini bu sav üzerine oturtmuştur (Luxemburg, 1986). Marx eseri Kapital'de kapitalist sistemi incelerken kapitalist üretim biçiminin sadece kapitalistler ve emekçilerden oluşan iki sınıflı bir yapı olduğunu varsaymıştır. Kapital II. Ciltte 'Para Dolaşımı Yoluyla Değişimin Gerçekleştirilmesi" başlığını taşıyan bölümde şu ifadelere yer verilmiştir:

"Tüm kapitalist sınıfı ilgilendirmesi bakımından, dolaşıma, artı değerinin gerçekleştirilmesi için (ve aynı şekilde, değişmeyen ve değişen sermayenin dolaşımı için de) gerekli parayı, gene kendisinin sürmesi gerektiği konusundaki önerme aykırı görünmek şöyle dursun, bütün mekanizmanın zorunlu bir koşulu olarak ortaya çıkar. Çünkü burada yalnızca iki sınıf vardır: yalnız kendi emek gücüne sahip olan işçi sınıfı ile toplumsal üretim araçları ve para üzerinde tekeli olan kapitalist sınıf." (Marx, 2004: 370).

Kapitalistlerle işçi sınıfından oluşan kapitalist üretim biçimine birikim sürecinin açıklanmasında ya da artı değerin dolaşımında da vurgu yapılmıştır. Kapitalist sistemin asalak sınıfları olarak nitelendirdiği üretici olmayan sınıfı Marx inceleme dışına itmiştir (Luxemburg, 1986: 255-256). Luxemburg'un emperyalizm bağlamında incelemesine konu olan esas kavramlardan biri "artı değerin realize edilmesidir". Luxemburg, kapitalist üretimin genişletilmiş yeniden üretim şemasında, artı değerin kendi başına realize edileceği ve sermayeye dönüştürülen artı değerin hepsini kendi gereksinimlerine yönelik olarak kullanılacağı varsayımı üzerine kurulduğunu belirtir (Luxemburg, 1986: 253). Bu şemanın birikimin gerçek ve tarihsel sürecini ifade etmediğini açıklayan Luxemburg, şemanın hatalı olduğunu belirtip eleştirmiştir. Luxemburg'un Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim şemasına yönelik eleştirisi efektif talebin kapitalist sistemdeki konumuyla ilgilidir. Üretim gerçekleştikten sonra bu ürünün alıcıları ya kapitalistler ya işçiler ya da kapitalistlerin bir kısım harcamalarına ortak olan asalak/bedavacılardır. Burada Luxemburg'un itiraz ettiği nokta kapitalistler, işçiler ve bedavacıların malları satın alırken kapitalistlerin doğrudan ya da dolaylı yaptıkları harcamalarla bunu gerçekleştirmesidir. Bu bir bakıma kapitalistlerin kendi mallarını satın alması gibi saçma bir durumu ortaya çıkarır (Brewer, 2011: 71-72). Böyle bir sistemde de artı değerin sermaye birikimini sağlamasına pek imkân yoktur. Luxemburg bunu şöyle açıklar:

"Gerçek yaşamda, toplam sermayenin birikiminin fiili koşulları bireysel sermayeler ve basit yeniden üretim için geçerli olan koşullardan tamamen farklıdır. Sorun şuna inmektedir: Eğer, artı değerin, giderek artan birer bölümü, *kapitalistlerce tüketilmeyip üretimin genişletilmesi için kullanılıyorsa, o zaman sosyal yeniden üretim ne tür biçimler alır*? Sosyal üretimden, değişmeyen sermayenin yenilenmesi payını çıkardıktan sonra geriye kalan, ex hypothesi işçilerle kapitalistlerin tüketimiyle massedilemeyeceği gibi- bu sorunun ana görünümüdür- *toplam üretimi de işçilerle kapitalistler kendi başlarına realize edemezler*. İşçilerle kapitalistler, her zaman, sadece değişmeyen sermayenin kullanılacak olan bölümünü ve artı değerin tüketilecek olan parçasını realize edebilirler, ama bu yolla üretimin sadece bir önceki ölçüde yenilenmesini güvence edebilirler. *İşçilerle kapitalistlerin artı değerin*

sermayeye dönüştürülecek olan parçasını, realize edebilmeleri mümkün değildir. Dolayısıyla*, sadece işçilerle kapitalistlerden oluşan bir toplum için, artı-değerin birikim amacıyla realize edilmesi imkânsız bir görevdir*" (Luxemburg, 1986: 268-269).

Saçma olarak addettiği durum sonrasında Luxemburg'un vardığı sonuç kapitalist üretim ilişkileri dışında kalan kimselerin bu sistem kapsamında üretilen malları satın almasıdır. Ancak kapitalizmin özünde olan anarşist yapının üretimi herhangi bir amaç gütmeden yapmamasını Luxemburg'un gözden kaçırdığı ileri sürülmektedir. Luxemburg'a göre üretimin belli bir amaca yönelik olarak yapılması gerekir, sadece üretmek için üretim yapılamaz. Dolayısıyla Luxemburg'un emperyalizm teorisine de dayanak olan savı şudur; kapitalizmin var olabilmesi ve gelişebilmesi kapitalist olmayan üretim biçimlerinin bulunduğu bir ortama girmesi, kapitalist üretim dışında alıcı ve satıcılar bulmasıyla mümkündür (Göztepe, 2014: 24). Diğer bir deyişle, sermaye birikimini Marx'ın belirttiği gibi sosyal üretimin iki kesimi arasındaki karşılıklı ilişkiden ziyade, sermaye ile kapitalist olmayan çevre arasındaki ilişki üzerinden okuyan Luxemburg, sermayenin kapitalist olmayan alana girmesini hem artı değerin realize edilmesi için gerekli bir pazarın yaratılmasının güvenceye bağlanması, hem de bu ülkelerin ekonomik olarak himaye altına alınması kapsamında değerlendirmiştir. Luxemburg emperyalizmi de bu bağlamda tanımlamaktadır: "*Emperyalizm sermaye birikiminin kendisine açık duran kapitalist-olmayan çevre için verdiği rekabetçi mücadelenin siyasi ifadesidir*" (Luxemburg, 1986: 320-342). Genişleme olanaklarının yetersizliği karşısında önlem olarak kapitalist olmayan çevreyi ele geçirmek isteyen sermaye hem emperyalist politikaları, hem de diğer ülkelerle giriştiği rekabetçi mücadele nedeniyle şiddete ve saldırganlığa başvurmaktadır (Luxemburg, 1986: 343). Kapitalizmle birlikte yürüyen serbest ticaret ise kapitalizmin gelip geçtiği bir aşamadır. Batılı kapitalistleşmiş ülkelerin gelişmişlik koşulları aranmaya başlandığında serbest ticaretten vazgeçilmiştir. Bu koşullar, kapitalist ülkelerin çıkarlarının uyum içinde değil, kapitalist

olmayan çevre için verilen rekabetçi mücadelenin yol açtığı uzlaşmazlıklar biçimin olduğunu ortaya koymaktadır (Luxemburg, 1986: 346).

Hiyerarşik, eşitsiz ve çatışmalı bir sisteme sahip emperyalizm kuramı hem sömürü hem de bağımlılık ilişkilerine sahiptir. Emperyalizmde tekelci kapitalizmin ortaya çıkması ve artı değerin realize edilmesi için kapitalist olmayan alanlara sızılması kapitalist (merkez) ülkelerin geç kapitalistleşmiş (kapitalistleşmek zorunda kalan/çevre) ülkeleri sömürmesine ve sömürülen ülkelerle sömüren ülkeler arasında yapısal bir bağımlılık ilişkisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle, emperyalizm sadece sömürü ilişkileri doğurmaz ve bu sömürü ilişkilerine denk gelen bölüşüm (Boratav, 2010: 40) ve dağıtım ilişkilerinin düzeltilmesiyle sistemin aksaklıklarının giderileceğini söyleyen Hobson'u doğrulamaz. Ayrıca Dos Santos'a göre emperyalizmin sadece Lenin'in tekelci sermaye perspektifinden analiz edilmesi önemli bir eksikliktir. Emperyalizmin bağımlılık açısından da ele alınması gerekmektedir (Johnson, 1984'den aktaran, Arslan, 2006: 39). Çünkü emperyalist ilişkiler eşitsizliği yapısal hale getirerek merkezle çevre arasında bağımlılık yaratır. İkinci kuşak emperyalizm teorileri olarak da görülen bağımlılık teorisinin en önemli isimlerinden olan Paul Baran'a göre, kapitalizm Marx'ın öngördüğünden farklı olarak merkezden çevreye doğru bir yayılma göstermez, çevre ülkelerin kapitalistleşmesi gibi bir amaç yoktur. Kapitalizm çevre için ancak az gelişmişlik üretir (Başkaya, 2015: 79). Çevre ülkeler üretim ve ticaretlerini kendi ihtiyaçlarından çok, merkezin ihtiyaçlarına göre şekillendirir (Foster, 2005: 179). Merkez çıkarları gereği çevre ülkelerin kalkınmasına bir dizi politika ve araçlarla belli bir aşamaya kadar izin verir ya da tamamen engel olur. Çevrenin sahip olduğu kaynakların ve üretilen artı değerin kendisine aktarılmasını kolaylaştırır (Karaş, 2017: 250). Diğer bir deyişle az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin "tekelci kapitalizm" zihniyetinden dolayı gelişmeleri aksayabilir ya da engellenebilir (Karaömerlioğlu, 2001: 84). Artı değerin gelişmiş ülkelere aktarılmasıyla az gelişmiş ülkelerin ticaret hadlerinde bozulma

meydana gelmektedir. Bu, kapitalist üretim biçiminin uluslararası ticaret ve sermaye ihracı yoluyla her düzeye yayıldığı düzenli biçimde gelişmeyen dünya ekonomisinin dengelerini daha da bozmakta ve eşitsiz gelişmeyi derinleştirmektedir. Trotsky çok daha önceleri eşitsiz gelişmenin tüm insanlık tarihine hükmettiğini söylemiştir. Kapitalizmin bir yandan ülkeleri birbirine yakınlaştırıp eşitlerken, diğer yandan bu süreci tersine çevirip dünya ekonomisinin bir kısmını geliştirirken diğer kısmının gelişmesine engel olduğunu belirtmiştir. Emperyalizm ise sürekli yeniden üretilen eşitsiz gelişmeyi mali sermayenin gücüyle daha da şiddetlendirmektedir (Gürel, 2015: 86).

Bağımlılık kuramının önde gelenlerinden olan Samir Amin emperyalizmi kapitalizmin en yüksek aşaması olarak değil ama onun süreklilik arz eden karakteri olarak görür. Amin'e göre emperyalizm kapitalizmin temel özelliği olan yayılmacılıktan farklıdır ve emperyalizmi ekonomik yasalardan çok sınıf mücadelesi içine oturtarak değerlendirmek gerekir. Çünkü kapitalist üretim tarzı mal ya da sermaye ihracı için bir dış pazar arayışına gerek duymaz. Pazar arayışı esasında sınıf mücadelesinin ürünüdür çünkü sermayenin asıl gayesi azami artı değere ulaşmaktır. Diğer bir deyişle, emperyalist düzen iç pazarda birikim koşullarının eksikliğinden dolayı değil küresel düzeyde sömürü oranını artırmak için dış ticarete başvurur. Karşılaşacağı engel ise bu artı değeri üretenlerin direnişi olacaktır. Dolayısıyla kapitalist sistemin asıl çelişkisi de tekelci sermaye ile çevredeki aşırı sömürülen kitle arasında belirginleşir. Böyle bir çağda uluslararası ticaretin rolünün farklı toplumsal sömürü ilişkilerine sahip ülkeleri birbirine bağlamak, büyük ölçüde doğal kaynaklardan yararlanarak mal üretmek ve tekelci rekabeti ulusal ve uluslararası düzeyde artırmak olduğu söylenebilir. Amin eşitsiz işgücü sömürü oranı olarak nitelendirdiği eşitsiz değişim açısından sınıf mücadelesine bakar (Amin, 2018: 126-149). Eşitsiz değişimin işleyişini gösteren ekonomik argümanlar, Emmanuel tarafından geliştirilmiştir. Ricardo'nun uluslararası ticaret teorisindeki varsayımlara dayanarak eleştirisine başlayan Emmanuel'e göre, uluslararası piyasada sermayenin

mobil olduğu, emeğin ise sabit olduğunu varsaymak istatistiksel olarak daha doğrudur. Dolayısıyla böyle bir varsayımda merkez ve çevre arasındaki ücretler farklı kalırken, kârlar uluslararası olarak eşitlenme eğilimine girer. Emmanuel bunun çevre bölgelerin ticaretinde bozulmanın nedeni olarak görmektedir. Merkez ve çevre arasındaki ücret farkı eşitsiz değişimi belirleyen bağımsız değişkendir (Emmanuel, 1971'den aktaran, Petras, 1981: 149). Diğer bir deyişle, çevre ülkelerdeki işçilerin ücretlerinin merkezde-gelişmiş ülkelerdeki işçilerden daha düşük olduğu, ücretlerdeki bu eşitsizliğin merkez ve çevredeki ülkeler arası değişimdeki eşitsizliğin temel nedeni olduğunu belirtmiştir. Az gelişmiş ülkelerin göreli düşük ücret alması, malların fiyatlarına yansıyarak daha ucuz olmasını sağlamakta ve serbest ticaret sistemiyle emeğin gerçek değerinin yansıtılmadığı bu malların ihracı eşitsiz değişimle sonuçlanmaktadır (Emmanuel 1971'den aktaran, Gökdere, 1977: 284). Emmanuel iki kapitalist ülke arasındaki serbest ticaretin bile "eşitsiz" olabileceğini ve bu eşitsiz değişimin dünya ekonomisinde var olan muazzam eşitsizliklerin temelini oluşturduğunu iddia etmektedir (Brewer, 2011: 215). Eşitsiz değişim kapitalist sistemi modern dünya sistemi olarak ifade eden ve bu sistemde merkez-çevre ve yarı-çevre tasniflemesi yapan I. Wallerstein'ın analizinde de önemli yer tutmaktadır. Dünya sistemi teorisinde merkez ülkelerin dünya ekonomisini yönlendirdiği, sermaye birikimini ve kârı sağlamak için çevre ülkelerin hammaddelerini ve işgücünü sömürdüğü, çevre ülkelere daha çok sanayi ürünleri ihraç ettiği öngörülmüştür. Çevre ise merkeze bağımlı olan, kendi öz kaynaklarını ve emek gücünü merkeze satan, vasıfsız işgücüne sahip, teknoloji bakımında geri kalmış olan zayıf ülkelerdir. Yarı-çevre ise merkez-çevre arasında kalan, ne merkez kadar güçlü ne de çevre kadar güçsüz ara bölgelerdir. Dolayısıyla sermaye yoğun, ileri teknoloji gerektiren üretim biçimi merkez ülkelere özgüyken, tarımsal üretim gibi emek yoğun nitelikteki üretim biçimi çevreye özgürdür. Çevrenin sömürüsü kapitalizmin amacı olan sermaye birikiminin sürekliliği için gereklidir. Bu bağlamda ön plana çıkan dış ticaret çevre ve yarı-çevreden merkeze

doğru artı değer transferinin gerçekleştirilmesini sağlar. Yani dünya sisteminin esas teması çeşitli eşitsiz değişim mekanizmalarıyla merkezin çevreyi sömürüsüdür. Dünya sistemi kavramsallaştırmasındaki emek-değer teorisi, çevredeki işçi sınıfının oluşturduğu artı değerin, merkez bölgelere nasıl aktarıldığını açıklamakta, bu da eşitsiz değişimi ortaya çıkaran olgu olarak ifade edilmektedir. Kapitalist dünya ekonomisinde değerin bir bölgeden diğerine transfer edilmesi kapitalizmin tekelci biçiminin sürdürülmesi için gerekli olan birincil birikim biçimidir (Wallerstein, 1974, 1975 ve 1976'dan aktaran, Petras, 1981: 149). Wallerstein eşitsiz değişimi şu şekilde açıklamaktadır;

> "Kapitalist dünya ekonomisinde emeğin eksenel bölünmesi, üretimi merkez ve çevresel ürünlere böler. Merkez-çevre ilişkisel bir kavramdır. Merkez-çevre ile kastedilen, üretim süreçlerinin kârlılık derecesidir. Kârlılık doğrudan tekelleşmeyle ilgili olduğundan, esas olarak kastettiğimiz şey yarı-tekeller tarafından kontrol edilen merkezi üretim süreçlerdir. Periferik süreçler gerçekten rekabetçi olanlardır. Değişim gerçekleştiğinde, rekabetçi ürünler zayıf konumda, yarı-tekelleşmiş ürünler ise güçlü konumdadır. Sonuç olarak, çevre ürünlerin üreticilerinden merkezdeki ürünlerin üreticilerine sürekli bir artı-değer akışı vardır. Buna eşit olmayan değişim denir."(Wallerstein, 2004: 28).

Uluslararası ticarette eşitsiz değişimin az gelişmişlik ürettiği yönündeki argümanlar özellikle Latin Amerika için oldukça tartışılmıştır. Latin Amerika'daki az gelişmişliğin nedenleri üzerine çalışan Singer ve Prebisch gibi ekonomistler yaptıkları ayrı çalışmalarda benzer görüşleri savunmuşlar, serbest ticaretin gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere nazaran daha az yarar getireceğini savunmuşlardır. Prebisch'in temel argümanı iki ülke grubunun farklı ekonomik yapıları nedeniyle ticaret döngülerinin ilksel mal ihracatçılarını ve mamul mal ihracatçılarını farklı şekilde etkilemiş olmasıdır. Teknolojik ilerleme, iyi organize edilmiş güçlü iş sendikaları ile karakterize edilen merkez, bu özelliklerden yoksun olan çevre ülkelerine göre döngüsel krizlerde yaşanan ihracat fiyatlarındaki düşüşten daha az etkilenir. Singer ise ilksel mallara (tarımsal ürünler, hammadde vb.) ve mamul mallara olan talebin farklı gelir esnekliğine sahip olduğu görüşünü geliştirmiştir. Merkezde daha yüksek gelir sağlayan teknik ilerlemenin, ilksel mallar için talebin azalmasına ve dolayısıyla daha düşük fiyatlara, mamul mallar için ise daha yüksek talep ve daha yüksek fiyatlara yol açtığını ileri sürmüştür. Prebisch-

Singer tezi olarak bilinen iki argüman, çevre ülkelerin ticaret koşullarının zaman içinde giderek bozulma eğilimini açıklar (Birkan, 2015: 157-158). Prebisch-Singer tezinin doğruluğu serbest ticaret doktrininin "kazan-kazan" iddiasını zayıflatmaktadır (Sheppard, 2016: 103). Serbest ticaretin ve yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkeler için yarar getirmeyeceği, bu sorunu gidermek için koruyucu politikalar uygulanması, serbest ticaretten ziyade ithal ikameci politikalara yönlenmesi gibi öneriler bu tez kapsamında sunulmuştur (Uçkan Dağdemir, 2009: 18-20). Serbest ticaretten ziyade korumacı politikalara yönelmeyi savunan bir diğer ekonomist Myrdal'dır. Ona göre serbest ticaret az gelişmiş ülkelerden emeğin ve sermayenin daha iyi koşullara sahip olduğu gelişmiş ülkelere aktarımına neden olacağından var olan eşitsizliği daha da artıracaktır. Az gelişmiş ülkelerin temel hedefi olan sanayileşme hamlelerini başlatabilmeleri için tarımda verimliliği artırarak ihracatlarını güçlendirmeleri gerekmektedir. Ancak Singer ve Prebisch'in belirttiği gibi tarımsal ürünlere olan talebin gelir esnekliği düşük olduğu için az gelişmiş ülkeler koruyucu dış politikayla ilerleyen ithal ikameci bir kalkınma politikası benimsemek durumundadır (Erkök Yılmaz, 2014). Lange ise azgelişmiş ülkelerin sorunlarının kapitalist sistem içinde çözülemeyeceğini, alternatif iktisadi yolların gerekli olduğunu çünkü emperyalizmin azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle aynı yolu izlemelerine olanak tanımadığını ifade etmiştir. Gelişmiş ülkeler az gelişmiş ülkelerin doğal kaynaklarını sömürüp kendi nüfuslarını beslemek için bu ülkelerde gıda üretimini geliştirmişler ve bu ülkelerde elde ettikleri kârları buralarda yeniden yatırıma yönlendirmekten ziyade sermayeyi getirdikleri ülkelere yöneltmişlerdir (Lange, 1961'den aktaran, Dobb, 1981: 123-124).

Yeni korumacı politikalara yönelik önemli bir savunu Tim Lang ve Colin Hines tarafından ortaya konmuştur. Onlara göre serbest ticaret ekonomisi dünyanın en varsılları lehine servet kazandırma ve tüketim peşinde koşma anlamına gelmektedir. Bu da diğer insanlar ve çevrenin zararına işleme anlamına gelmekteydi. Savundukları yeni korumacı

politikalar serbest ticaretten ve eski korumacı politikalardan tamamen farklıdır. Yeni korumacılık ayrıcalıklı birkaç kişi ya da grubun hâkimiyetini değil, ekonomik eşitsizlikleri en aza indirmeyi, herkes için toplumsal ve beşeri gereksinimleri karşılamayı, sağlık, çevre, güvenlik standartları ya da yoksulluğu azaltmak gibi kamu yararı hedeflerini gözetmeyi amaçlamaktadır (Lang ve Hines, 2000).

1.2.2. Küreselleşme Çağında Neo-liberalizm ve Yeni-Emperyalizm

Zaman içinde emperyalizmin değişmesine koşut olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni emperyalizmden bahsedilmeye başlanmış ve yeni emperyalizm emperyalizmin son aşaması olarak nitelendirilmiştir (Kazgan, 2012: 337). Özellikle neo-liberal politikalarla küreselleşme sürecinin yeni emperyalist formları yaygınlaştırdığı ileri sürülmüştür. Küreselleşme süreciyle merkez-çevre tasniflemesi ve bağımlılık ilişkisinin yerini yeni uluslararası işbölümü[22] ve karşılıklı bağımlılık[23] almıştır. Hatta küresel üretim ilişkileri ve küresel üretim ağı içerisinde yeni bir küresel egemenlik biçiminin doğduğu ileri sürülmüştür. Bu egemenlik biçimi tıpkı dünya sistemi analizinde olduğu gibi ulus-üstü birimler, ulus devletler, ulus ötesi şirketler, yerel ve bölgesel sivil toplum kuruluşları gibi bir dizi görece otonom ve farklı tip ve yapıdaki ulusal ve ulus-üstü organlardan oluşan örgütlenmeyi çözümlemektedir. Ancak Hardt ve Negri'nin yaptığı çözümlemede

---

[22] Yeni bir uluslararası işbölümünün oluşması, 1960'lı yıllardan sonra kapitalist emek sürecindeki yeniden yapılanmayla ilgilidir. Bu işbölümüne göre emek-yoğun sanayi üretimleri gelişmiş ülkelerden nispeten emeğin bol ve ucuz olduğu az gelişmiş ülkelere kaymıştır. Wallerstein tarafından ortaya konan dünya sistemi analizini temel alarak Fröbel, Henrich ve Kreye tarafından formüle edilen yeni uluslararası işbölümü merkez ülkelerin çevre ülkelerle ticaret yaptığı "sömürgeci işbölümünün" yerini almıştır. Yeni uluslararası işbölümü sürecinin en önemli aktörleri olan ÇUŞ'lar üretimlerindeki emek yoğun kısımları yedek sanayi işçileriyle gerçekleştirerek üretimi yeniden konumlandırmaktadır. Yeni uluslararası işbölümü çevre ülkelerin kapitalist sisteme daha fazla eklemlenmesime ve hatta işçilerin özellikle serbest ticaret bölgeleri ve dünya piyasası fabrikalarında kötü istihdam şartlarında çalışmaları nedeniyle "süper sömürüye" yol açmaktadır (Parlak, 2000: 661-668).

[23] Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye tarafından çözümlenen "karşılıklı bağımlılık" küreselleşmeyle birlikte daha da güçlenmiştir. Karşılıklı bağımlılık, bağımlılık teorisinin aksine birine tamamen bağlı olmayı ve tek taraflı etkileşimi değil, karşılıklı etkileşimleri ortaya çıkarır. Söz konusu etkileşimlerin kaynağı mali, askeri, toplumsal ya da güvenlikle ilgili olabilir. Ancak karşılıklı bağımlılık sadece fayda temeline dayalıysa ve taraflar üzerine herhangi bir maliyet yüklemiyorsa burada karşılıklı bağımlılıktan söz edilemez. Karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde bulunan iki ülke arasında olumsuzluk cereyan ederse diğerine daha fazla gereksinim duyan ülke ilişkinin bozulmaması için daha çok gayret gösterecektir (Keohane ve Nye'den aktaran, Gürkaynak ve Yalçıner, 2009: 75).

dünya sistemi "tek bir hükmetme mantığı altında" "toprak temelsiz", "merkezsiz", "yersizyurtsuzlaşmış", "dışarısının olmadığı" bir yönetim aygıtıyla ifade edilir: İmparatorluk[24]. Yeni küresel egemenlik biçimi olarak tanımlanan İmparatorluk, fetihlere dayanan ve emperyalist devletin egemenliğini bu yolla dayattığı, toprak temelli bir iktidar merkezi yaratan emperyalizmden farklıdır. Emperyalizm artık küresel iktidar yapılarını anlatmakta yetersizdir. ABD ya da başka herhangi bir ulus devlet artık emperyalist projenin merkezini oluşturmaz, hiçbir ulus da dünya lideri olamaz[25] (Hardt ve Negri, 2015: 15-18). "*Emperyal egemenliğin temel özelliği, sınır temelinde kurulan modern egemenliğe karşı, uzamının her zaman açık olmasıdır. Emperyal kavrayışta iktidar, düzenin her zaman yenilenen ve her zaman yeniden yaratılan mantığını yayılmada bulur*" (Hardt ve Negri, 2015:178). Bugün küresel sınırın emperyal egemenliğin açık bir alanı haline gelmesinin ilk aşaması yaşanmaktadır (Hardt ve Negri, 2015: 188-192). Diğer bir deyişle, Hardt ve Negri'nin İmparatorluğu, kapitalist emperyalist sistemden farklı olarak içerisinin ve dışarısının olmadığı, sistemin her yere etki ettiği bir yapıdadır.

Alternatif bir küreselleşme yaklaşımı arayan Hardt ve Negri'nin İmparatorlukla kavramsallaştırdığı teorik yaklaşımda, ulus devlet egemenliğinin giderek gerilediği savı hâkimdir. Küreselleşmeyle birlikte ulus devlet sınırları geçişken hale gelmiş ve sermaye, emek, hizmet ve malların hareketliliği artmış, ulus devlet ekonomik ve kültürel mübadeleleri düzenleyemez hale gelmiş (Hardt ve Negri, 2015: 15-16), ulus-ötesi şirketler, ulus devletin otoritesini ve yetki alanını aşarak küresel yönetimi ele geçirmişlerdir. Bu bağlamda İmparatorlukta karşı olunan ve mücadele edilecek öznenin bizatihi küreselleşme mi yoksa farklı yapılar mı olduğu sorusunu sormuşlardır. Hardt ve

---

[24]Bu güç herhangi bir ülkeye, ulusa veya örgüte özgülenmiş olmayıp, uluslararası kuruluşlar vasıtasıyla dünyayı denetleyen, sermayenin çıkarlarını her yerde kollayan, aslında hiçbir yerde olmayıp her yerde olan bir güçtür. O halde meydan okunacak bir iktidarın görünürde olmaması, iktidara karşı verilecek anti-kapitalist ya da anti-emperyalist mücadeleleri de anlamsızlaştıracak, gereksizleştirecektir (Kaymak, 2010b).

[25] Ancak bu sav ABD'nin kuruluşunda edindiği "emperyal" fikrin canlılığını koruyup olgunlaştıktan sonra, bugün tam olarak gerçekleşmiş biçimiyle küresel düzeyde ortaya çıkmış olduğu gerçeğini de reddetmez (Hardt ve Negri, 2015: 18).

Negri'ye göre düşman ve karşı mücadele verilecek özne küreselleşme değildir, çünkü küreselleşme karşı-imparatorluğun yani otonomiyi ve demokrasiyi başarma yeteneğine sahip "çokluğun" sömürü ve denetim yapılarını topraktan kopardığı oranda özgürleşme koşulunu sağlar. Çokluğun düşmanı ise emperyal egemendir (Hardt ve Negri, 2015: 19; Çoban, 2002: 134-135).

Son dönemde küreselleşmeye yönelik güçlü bir kuramsal söylem Hardt ve Negri tarafından ortaya atılsa da, küreselleşmeye yönelik birçok farklı görüş ileri sürülmektedir. Kimileri küreselleşmeyi ideolojik olmaktan uzak, gelen olayın "yerküre boyutlu" olduğunu söylemekten öteye geçmeyen, "nötr" bir kelime olarak sunmaktadır. Küreselleşmenin çok boyutlu olduğunu ifade edenler, küreselleşmeyi ABD için küresel egemenlik yolunu pekiştiren, sermaye hareketlerinin serbestliği sayesinde kapitalizmin krizlerini aşmaya yardımcı olan ve teknolojik ilerlemelerle dünyayı küçülten bir olgu olarak görmektedir. Bu olgunun gerisinde yatan ise neo-liberal ideolojidir (Kazgan, 2016: 55-57). Diğer yandan küreselleşme bir olgudan ziyade ideoloji[26] olarak yorumlanabilmektedir. Küreselleşmenin sıkı savunucuları, küreselleşmeyi küresel düzlemde barışın arandığı, ulusal sınırlar ve düşmanlıkların yok edildiği, yoksulluğun ortadan kaldırıldığı, ulusal kimliklerin değil dünya vatandaşlığının öne çıktığı bir ideoloji olarak açıklamaktadır[27]. Küreselleşme ideolojisi küreselleşme sürecinin kaçınılmaz, geri döndürülemez, vazgeçilmez ve alternatifsiz bir değişim olduğu algısı yaratmaktadır. Örneğin Boratav'a göre, "*güncel sorunlara işlevsel yanıtlar arayan ve bulamayan sol akımlar küreselleşmeyi önce kaçınılmaz, durdurulamaz bir süreç olarak, adım adım da*

[26]Küreselleşmeyi bir ideoloji olarak yorumlayanlar, ideolojiler için getirilen –izm takısına binaen bir süreci ve olguyu anlatmakta olan "globalization" yerine "globalizm" kelimesini kullanmayı tercih edebilmektedir. Ancak Türkçede her ikisinin yerine de genellikle "küreselleşme" kavramı kullanılsa da, bazıları ideoloji çağrışımını güçlendirmek için "küreselleşmecilik" terimini de kullanmıştır.

[27] Kazgan'a göre küreselleşme "yeni sağ diye anılan, temelde yeni neo-klasik okulun ideolojisinden türeyen kurumları ve laisser-faire"i güçlendirerek uygulamaya konulan iktisat politikaları demetidir". Küreselleşme modeli ÇUŞ'lara öncelik atfetmekte, piyasa serbestliğinin aynı zamanda siyasal uyumla birlikte ekonomik uyumuda sağlayacağını iddia etmekte ve ulus devletin ekonomide etkinliğinin zayıflamasıyla dünyanın tek bir piyasa olarak barış içinde yaşayacağını savunmaktadır (Kazgan, 2012: 172).

hayırlı bir dönüşüm olarak görmeye başlıyorlar ve hızla ideolojik teslimiyete sürükleniyorlar" [28] (Boratav, 2010: 47).

Hirst ve Thompson, küreselleşme savunucuları için biricik, öncesiz ve uzun süre devam edecekmiş gibi gösterilen, fiilen kontrol dışı piyasa güçlerine bağlı yani bir mit olarak sunulan küreselleşmenin sorunlarını ele almışlardır. Hirst ve Thompson öncelikle uluslararası ekonomi ve küreselleşmenin farklı olgular olduğuna dikkat çekmişlerdir. Dış ticaretin giderek artması ve büyüyen uluslararası sermaye akışı veya anında bilgileri paylaşan birbirine bağlı piyasalar küreselleşmenin kanıtı değildir. Küreselleşmeye bu perspektifle bakılırsa, uluslararası ekonomik bütünleşme 1850-1914 yılları arasında şimdikinden daha fazladır. Ticaret, yatırım ve finans hareketleri küresel düzeyden çok Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya arasında gerçekleşmektedir ve öyle olmaya da devam edeceğe benzemektedir. Küreselleşmeyle birlikte doğrudan yabancı yatırımları gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru gerçekleşmemiş, gelişmiş ülkelerin kendi aralarında yoğunlaşmıştır. Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'yla birlikte bu gruba Çin'de dâhil edilirse DYY'lerin %90'ını bu ülkeler almaktadır. Bu yatırımlar bir bakıma zengini daha da zengin etmektedir. Tam anlamıyla bir küreselleşmede ulusötesi şirketlere dönüşen ÇUŞ'lar küreselleşmenin esas aktörleridir. "*Ulusötesi şirketler, ulusal kimliği olmayan, uluslararasılaşmış bir yönetimi olan en güvenli ya da kazançlı yere serbestçe hareket etmeyi uman sermayedir. Küresel piyasalara hizmet eden ulusötesi şirketler, ulus-devlet politikalarınca yönlendirilemez ve kontrol edilemez*". Hirst ve

---

[28] Boratav'a göre, küreselleşme emperyalizm kavramının yerine geçmiştir, bu iki kavram aynı olgulara farklı biçimde bakmak anlamına gelmektedir. Küreselleşme, stratejik olarak kullanılan emperyalizmden üç bakımda farklılık gösterir. İlki, küreselleşmede yapısal bağımlılığın yerini karşılıklı bağımlılık almıştır. Dünya ekonomisi, emperyalizm kuramcılarının söylediği gibi hiyerarşik ve eşitsiz özellikler içermez. İkinci olarak, piyasanın genişlemesinin herkesin yararına olacağı ve piyasanın sonunda eşitsiz kaynak dağılımını düzelteceği öngörülür. Üçüncü olarak, piyasaya güven oldukça fazladır ve devrimci, reformist ve kalkınmacı programların gerçekleşme ihtimali geri kalmıştır (Boratav, 2010: 45). Başkaya da, kavramların gerçeklerin üzerini örtmek için bilinçli bir şekilde seçildiğini düşünmektedir. Örneğin; kapitalizm dememek için piyasa ekonomisi denildiğini, benzer biçimde emperyalizm dememek için küreselleşme kavramının devreye sokulduğunu belirtmektedir (Başkaya, 2003:5).

Thompson'ın iddiası ise gerçek ulusötesi şirketlere (ÇUŞ'lar değil) görece az rastlandığı ve çoğu şirketin ulusal temelli olduğudur (Hirst ve Thopmson, 2007: 8-37).

Hirst ve Thompson, egemenlikleri azalan ulus devletlerin uluslararası sisteme yeni bir yönetişim modeliyle yeni roller üstlenerek eklemlenmesiyle küreselleşmeyi kontrol edilebilir ve denetlenebilir hale getirmeyi amaçlamışlardır. Onlara göre uluslararası ekonomi güçlü devletlerin arasında kısıtlansa da, düzenlenemez ve kontrol edilemez değildir. Devletler daha az egemen varlıklar olarak devam edeceklerdir ancak uluslararası idareye daha çok katılacaklar, ulus-altı ve ulus-üstü yönetişim mekanizmalarının sorumluluklarını tanıyacak ve meşrulaştıracaklardır (Hirst ve Thompson, 2007:204). Ayrıca yönetişimle güçlendirmek istedikleri uluslararası ekonomi modelinde serbest ticaretten yanadırlar. Bu destekleme tüm eşitsizlik ve adaletsizliklerine rağmen, dünya ekonomisinin kurum ve koşullarına bağlılık anlamında değildir. IMF, DTÖ ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlarda eşitsiz rekabetin önlenmesi, yoksul ülkelerin borçlarının hafifletilmesi, yatırımın daha eşit şekilde yapılması gibi kimi öncelikler gerektirir. Yoksa "telaşçı" küreselleşme söylemleri ülkeleri korumacı politikalara yöneltir ve bu uluslararası ekonomi için iyi bir şey değildir (Hirst ve Thompson, 2007: 10).

Dünya ölçeğindeki karşılıklı bağımlılık olgusunu belirtmek için kullanılan küreselleşme kavramı, kapitalizmin yayılmacı mantığına gönderme yapmaktan ve emperyalist boyutuyla ilişkilendirilmekten kaçınmaktadır. Bu haliyle sanki, kaçınılmaz, karşı konulamaz, sosyal sistemlerin doğasından bağımsız, doğa yasası gibi etki yapan bir olgu olarak sunulmaktadır (Amin, 2003: 25). Lenin'in emperyalizm kuramında görüldüğü üzere, emperyalizmin bir ekonomik özü vardır ve bu öz serbest rekabetin yerini tekellere bırakmasıdır. Küreselleşmenin de ideolojik, politik ve kültürel boyutlarını belirleyen ekonomik bir özü vardır. Emperyalizm eski tip sömürgecilikle bir tutulsa ve aralarında sadece nicelik farkı görülse de, Lenin çizgisindeki bir emperyalizm

tanımlaması kapitalizmin tekelci aşamasını ön plana çıkarır[29]. Emperyalizm ve küreselleşme arasındaki fark, emperyalizmde finans sermayesi ve banka sermayesiyle kaynaşan sanayi sermayesinin hâkimiyetiyken, küreselleşme ÇUŞ'ların etkinliğini artırdığı, ulus devletin görece daha arka plana itildiği kapitalizmin aşamasıdır (Parmaksız, 2002). O halde, küreselleşme emperyalizmle benzer olguları içeren, aynı tarz üretim biçiminin ürettiği, tarihsel bir kopuş değil uzun dönemli sürecin bir parçasıdır. Amin'e göre de kapitalist küreselleşme teorisi, küreselleşmeyi emperyalizmin eş anlamlısı olarak görür (Amin, 2003: 29). Yeni bir akım olarak küreselleşme kapitalizmin sürekliliğini sağlamayı beklemektedir. Ancak Marx'ı doğrular biçimde, kapitalizmin krizlerin üstesinden gelmek için daha yıkıcı krizler hazırlamakta olduğu ve gelecekteki krizleri önleme ihtimalinin azaldığı iddia edilmektedir. Küreselleşmeyle her yere sirayet etmeyi başaran kapitalizm finansal kontrol, borçlandırma gibi yeni emperyalizm biçimlerini kullanarak kapitalizme daha sıkı bağlı hale gelmiş ve daha şiddetli oluşacak krizlere daha açık hale gelmiştir[30] (Wood, 2003: 82). Neo-liberal politikaların ve eş zamanlı olarak küreselleşme dalgasının ortaya çıktığı 1980'li yıllardan itibaren kapitalist sisteme içkin olan krizler süreklileşirken, gelir ya da istihdam gibi konularda da eşitsizlikler derinleşmiştir. Kapitalizmin krizine neden olan üretimin realize edilememesi sorunu karşısında sermaye azalan kâr oranlarını dengelemek için neo-liberal politikaları devreye sokmuş ve hedefine ilk reel ücretleri düşürmeyi ve kamu harcamalarını kısmayı koymuştur. Bu sürecin sonunda gelişmiş ülkelerde "refah devleti" anlayışından, Üçüncü Dünya ülkelerinde de "kalkınmacı" politikalardan uzaklaşılmıştır. Refah devletinin tasfiyesi mümkün olmasa da, özelleştirme, kuralsızlaştırma gibi politikalarla aşındırılması söz konusu olabilir. Üçüncü Dünya ülkelerinin kalkınmacı devlet

[29] Emperyalizmin ekonomik temellerini görmezden gelenler, emperyalist güçler arasındaki rekabetin bugün geçerli olmadığını ileri sürerek emperyalizmi salt siyasi bir kavrama dönüştürmekte ve askeri-işgal fetih politikasıyla özdeşleştirmektedir (Kaymak, 2010b).

[30] Kapitalizmin tam anlamıyla evrensel olmasının yarattığı çelişkiler iki anlama gelir. İlki, gerçek anlamıyla demokratik ve insani kapitalizm hiçbir zaman ulaşılabilir olmamıştır. İkinci olarak, sosyalist politika daha imkânsız değil, daha ulaşılabilir hale gelmiştir (Wood, 2003: 83)

anlayışının etkisizleştirilmesi için daha az bir zaman gerekmiştir. IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen "istikrar" ve "uyum" politikaları son tahlilde ülkelere "istikrarsızlık" ve "uyumsuzluk" getirmiştir (Başkaya, 2003: 12-15).

Harvey, "kapitalist emperyalizm" olarak adlandırdığı "yeni emperyalizmi" gücün ülkesel (territorial) ve kapitalist mantıklarını[31] birbirinden ayırarak kavramsallaştırmıştır. Birbirine indirgenemeyecek ve farklı olan iki mantık arasındaki diyalektik ilişki kapitalist emperyalizmi oluşturmaktadır. Gücün bazen kapitalist mantığı, bazen de ülkesel mantığı daha baskın hale gelebilir (Harvey, 2004a: 24-25). Kapitalist birikimin tıkandığı noktada ülkesel mantık daha baskın hale gelmekte ve yeni emperyalizmin temel özelliklerinden biri olan "mülksüzleşme yoluyla birikim" (el koyarak birikim) ön plana çıkmaktadır. Yeni emperyalizmde aşırı birikim krizinden dolayı genişletilmiş yeniden üretime gidilememekte, bu krizden çıkmak için zora dayanan ve birçok farklı araçla (özelleştirme, şirketleştirme, borçlandırma, kredi ve tahvil manipülasyonları vb.) gerçekleştirilebilecek mülksüzleşme yoluyla birikim devreye girmektedir. Harvey mülksüzleşme yoluyla birikimin araçları olarak, "*DTÖ görüşmelerinde fikri mülkiyet haklarının geliştirilmesiyle genetik malzeme ve tohum plazmanın ve buna benzer diğer ürünlerin patent ve lisanslarının alınması*"nı da görmekte ve bunların bu ürünlerin geliştirilmesine esas katkıyı sağlayan tüm kitlelere karşı kullanılabileceğini ifade etmektedir[32]. Ayrıca dünyanın genetik kaynaklarının az sayıdaki ÇUŞ'ların kârı için talan edilmesi, küresel

---

[31] Harvey ülkesel ve kapitalist gücün farklılıklarını şu şekilde ortaya koyar: Sermaye sahibi, karını gerçekleştirebilecek alana yatırım yapar, bireysel çıkarların peşinde koşar ve sonsuz mekân ve zamanda hareket eder. Sermaye sahibi şirketler istedikleri zaman hareket edebilme, birleşme ve faaliyetlerini durdurma gibi özellikleri bulunmaktadır. Oysa devlet gücünü elinde bulunduranların amacı kendi devletlerinin gücünü diğer devlet karşısında artırmak, bireysel değil kolektif yarar elde etmektir. Devlet yönetimi ülke sınırları içinde ve belirli bir dönemde faaliyet gösterebilir, kapitalist sermaye gibi serbestiye sahip değildir, göç edemezler (Harvey, 2004a: 25).

[32] Küreselleşme fikri mülkiyet hakları üzerinde bir takım görüşler dayatmıştır. Büyük şirketler için iyi olan toplum ve yenilikler için de iyidir; fikri mülkiyet hakları ne kadar güçlü olursa o kadar iyi olur ve bu herkese uyan bir kurallar bütünüdür; ABD için işe yarayan kurallar geri kalmamaya çabalayan gelişmekte olan ülkeler için de iyidir. Ancak bu üç önermenin de yanlış olduğu, özellikle gelişmekte olan ülkelere zararlı olduğu anlaşılmıştır (Stiglitz, 2018:129-130).

çevresel müştereklerin hızla artan tüketimi, sermaye yoğun tarımsal üretim biçimlerinin doğanın tamamını metalaştırması da yeni mülksüzleşme yoluyla birikim mekanizmaları olarak görülebilir (Harvey, 2004b: 37-38). Harvey ABD'nin de hegemonyasını[33] sarsan kapitalizmin aşırı birikim krizine girmesinin başarısız mekânsal-zamansal sabitlerle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Artık emek ve artık sermayeden oluşan aşırı birikimin emilmesi için yani birikim krizlerini önlemek için zamansal (uzun dönemli sermaye projeleri gibi) ve mekânsal yer değiştirmelere (herhangi başka bir yerde yeni pazarlar gibi) ya da her ikisinin bileşimine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir (Harvey, 2004b: 24-25). Harvey neo-liberal politikaların kapitalist sistemi girdiği krizden kurtarırken ne denli acımasız ve yıkıcı olduğunu ön plana koymakta ancak krizden çıkış yolu için yine kapitalist mekanizmaları devreye sokmakta ve geçici de olsa çözümü kapitalist kurallara göre işleyen "Yeni Anlaşma"da (New Deal) aramaktadır.

> "Geçici olsa da sorunun üretimin kapitalist kurallarına göre tek çözümü, küresel çapta bir çeşit yeni bir "Yeni Anlaşma" (New Deal) dır. Bu "Yeni Anlaşma", sermaye dolaşım ve birikimini neoliberal zincilerinden kurtararak özgürleştirmek; devlet gücünü daha müdahaleci ve paylaştırıcı yönde düzenlemek; mali sermaye gücünü frenlemek; uluslararası ticaretle ilgili görüşleri medyaya dikte ettiren oligopol ve monopollerin ezici gücünü (özellikle askeri endüstri kompleksinin gücünü) demokratik yollardan denetlemek demektir. Sonuçta, Kautsky'nin çok önceden öngördüğü gibi kapitalist güçlerin koalisyonuyla ulaşılan daha yararlı bir "Yeni Anlaşma" emperyalizmine dönülecektir" (Harvey, 2004a: 172).

Emperyalizm ve küreselleşmenin bir başka boyutu ise bölgeselleşme olgusunun günümüzde en az küreselleşme kadar tartışılmasıyla ilgilidir. Emperyalizm ve küreselleşme dönemlerinin ortak özelliği olan sermayenin yayılımına "bölgeselleşme" [34] gerçeğinden bakış konuya farklı bir yaklaşım gerektirir. Günümüzde giderek artan ve

[33] Harvey, yeni emperyalizm çözümlemesinde ABD'yi hegemon güç olarak tanımlar. Onun bu güce erişmesini ise kendi değerlerini evrenselleştirmesine, sermaye üzerindeki engellerin kaldırılarak finans alanında gücünü artırmasına ve IMF gibi kurumların ortaya çıkarak kapitalist genişlemeye katkı sağlaması gibi gelişmelere bağlamıştır

[34] Ticaretin ve üretim faktörlerinin ulus aşırı hareket etmesi ve serbestleşmesini öngören küreselleşmeyle birlikte hem onunla çelişen hem de paralellik arz eden "bölgeselleşme" olgusu ülkelerin ekonomik entegrasyon sağlayarak serbest ticaret anlaşmaları oluşturmaları ve belki de derin entegrasyona geçmelerini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda küresel ticaretin tamamına yakınının NAFTA gibi bölgesel serbest ticaret anlaşmaları dahilinde gerçekleştirileceği tahmin edilmektedir (Perroni ve Whalley, 1996 ve Mansfield ve Milner'den aktaran, Gürkaynak ve Yalçıner, 2009:80-81).

yoğunlaşan bölgesel birlikler, anlaşmalar, gümrük birlikleri küreselleşmeye meydan okuma olarak görülebilir mi, yoksa küreselleşme ve bölgeselleşme tamamlayıcı olgular mıdır, bu tartışmaya girmek gerekmektedir. Gerbier'e göre, "*küreselleşme ile bölgeselleşme, sermayeyi farklı biçimde içeren ve dünyayı kendi avantajları doğrultusunda yeniden şekillendirmeye çalışan iki zıt sermaye hareketidir*". Bölgeselleşme veya Bernard Gerbier'in ifadesiyle "kıtasallaşma" kapitalist üretken güçler için giderek dar hale gelen ulus devlet ile fazlasıyla büyük olan ve büyük yönetim sorunları çıkaran küresel ölçekten daha avantajlıdır. Artan verime sahip olan, pazara yüksek canlılık kazandıran ve iyi bir örgütsel uyum düzeyi olan kıtasallaşmalar (bölgeselleşmeler), farklı derinliklerde kurumsallaşmaktadır. Böylece jeo-politik emperyalizmden kapitalizmin savaşçı olmayan jeo-ekonomik emperyalizm aşamasına geçilmiştir. DTÖ'nün kurulmasıyla jeo-ekonomik emperyalizm kıtasal ölçekli ekonomileri egemen güçler arasındaki pazarlıkların tarafları haline getirmekte ve esasen dünyayı yeniden paylaşım süreci başlamaktadır. Bu paylaşımın sonuçlarından biri Üçüncü Dünyanın "yeniden sömürgeleştirilmesi" ve kalkınma haklarının tamamen reddidir. Sözün özü, ihracat yoluyla büyümeye umut bağlayan ve Kuzeye teslim olan ülkeler uluslararası serbest ticareti ve liberalizmi kabul ederek, fiili olarak kalkınma umutlarından vazgeçmiş olmaktadır. Bağımlılığın içine batan Üçüncü Dünyaya, serbest ekonomi emperyalizmin yasalarından biri olan eşitsiz gelişimden başka bir şey getirmeyecektir (Gerbier, 2003: 109-118). Benzer bir görüşü paylaşan Casanova da, küreselleşmeyle birlikte güncelleştirilecek devlet teorisi için, küreselleşmenin emperyalizm ve yeniden yapılandırılmış merkezi ve çevresel kapitalizmle aynı yapılarını oluşturduğunu, bağımlılığın sömürgeci yapılarını da koruduğunu hesaba katmak gerektiğini ifade etmektedir. Modern çağın sömürgeciliğinde, özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinin neo-liberal politikalarla ciddileşen sorunlarında- hem neo-liberal hem de post-

modern olan küresel bir (sözde) sömürgecilik yatmaktadır[35] (Casanova, 2003: 40). Amin ise küreselleşme ve neo-liberalizmin yıkıcı sonuçlarını törpülemek ve şiddetli bir patlamayı dizginlemek için bölgesel bütünleşmeleri tasarladığını ve farklı bölgelerdeki çevre ülkeleri, hakim merkezden birine yamamayı amaçladığını iddia etmiştir. Örneğin NAFTA, Meksika'yı ABD'nin etkinliğine sokmuştur ya da ASEAN Güney Doğu Asya'da bir Japon egemenlik alanı oluşturmuştur. Küreselleşme çok büyük çelişkilere sahiptir ve çevre veya merkezde olsun dirençlerle karşılaşmaya devam edecek ve hâkim emperyalist blok içindeki ayrışmaları daha da derinleştirecektir (Amin, 2003: 33).

1.2.3. Küresel Gıda Rejimine Yönelik Kuramsal Tartışma

İnsanların yaşamlarını idame ettirebilmesi için en temel gereksinimlerinden biri olan yeterli gıdaya erişimin artan nüfus karşısında giderek zorlaşacağı ileri sürülmektedir. Malthus ve onun nüfusun ve gıda miktarının eşit olmayan oranda arttığını belirten nüfus teorisi birçok düşünürü derinden etkilemiş, farklı argümanlar ileri sürseler de nüfusun azaltılması konusunda hemfikir olmuşlardır. Ancak gıdanın nüfus karşısında yetersiz olmasından ziyade adil olmayan dağılımını göz ardı etmekle beraber nüfus teorisyenleri yeni gelişmeleri hesaba katmamışlardır. Nitekim tarımda yeni tekniklerin gelişmesi, verimlilik artışı, tarımsal ürünlerin uluslararası ticaretinin kolaylaşması gıda arzında artışı sağlamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde 'Yeşil Devrim' dünyanın besin problemlerini çözümlemek ve Kızıl Devrimle başa çıkmak için tek araç olarak üretimdeki hızlı gelişmelere odaklanmıştır. Yeşil Devrimle birlikte tarımsal üretimin arttığı doğrudur ancak bunun sonucunda toplumsal, siyasal ve keskin eşitsizlikler ortaya

[35] IMF ve Dünya Bankası tarafından dayatılan programlarla borçlandırılan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, ekonominin liberalizasyonu, finansal sektörün deregülasyonu, tarım ve hayvancılık şirketlerinin özelleştirilmesi gibi düzenlemeleri devreye sokmuştur. Bu deregülasyon, özelleştirme ve küreselleşme önlemleri kamu harcamalarının azalması ile çakıştı, ücretler azaldı, işçiler sendikasızlaştı, kitlesel işten çıkarmalar arttı ve enflasyona yol açan diğer politikalar ile birleşti. Yapısal uyumun mali yükleri giderek eşitsizleşti ve aşırı yoksullaşmış köylülere ait olan toprağın ve su kaynaklarının özelleştirilmesiyle sonuçlandı (Casanova, 2003: 42-43).

çıkmıştır[36] (Kafaoğlu, 2001: 35). Açlık ve yetersiz beslenme sadece nüfusun ya da yoksulluğun değil çok daha kapsamlı bir sorunun belirtileridir. Rachel Carson'un deyimiyle kâr ve üretimden başka tanrı tanımayan bir ekonomik sistem buna neden olmaktadır. Kapitalist ilişkiler kapsamında herhangi bir meta olarak görülen gıdanın erişilebilmesi için ekonomistlerin tabiriyle insanların "efektif talebe" sahip olmaları yani gıdayı satın alabilecek kaynağı ellerinde bulundurmaları gerekmektedir. Oysa insanın gıda ihtiyacı hava veya su gibi "biyolojik bir talep"tir. Kapitalizmin doğasında olan bu özellik insanları temel ihtiyaçlarından yoksun bırakmaktadır. Zengin kesim yoksulların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışsa da böyle bir sistemde hiçbir zaman ihtiyaçlar tam olarak karşılanamaz (Magdoff, 2015b: 40-41).

Savaş sonrası dönemde, Yeşil Devrimle birlikte uluslararası serbest ticaretin kurumsallaşmaya başladığı yıllara tanık olmuştur. Bretton Woods kurumlarından olan ve 1945 yılında kurulan IMF ve Dünya Bankası, 1947'de imzalanıp 1948'de yürürlüğe giren GATT ticaretin liberalizasyonuna dair ilk kurumsallaşma nüveleridir. Dünyadaki konjonktüre göre uluslararası ticaret rejimi korumacı politikalar veya serbest ticaretin hâkim olma durumuna göre şekillenmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin sanayideki üstünlüğü serbest ticareti savunmaya itmişken, aynı dönem başka Avrupa ülkeleri ya da ABD korumacı politikalar lehine tavır almıştır. Tarım ticaretinin serbestleştirilmesi için güçlü itirazlar söz konusu olsa da özellikle 1980'lerden sonra neo-liberal politikaların etkisini artırması, DTÖ'nün kurulmasıyla serbest ticaretin savunulması ve üye ülkelere dikte ettirilmesi gibi koşulların varlığında tarımın uluslararası serbest ticareti için gerekli adımlar atılmaya başlanmıştır. Böylece güçlü bir direnç göstermesine rağmen tarımsal ticaret hâkim ekonomi politikasının etkisi alanına

[36] İnsanların aç kalmamasının nedeninin üretim kıtlığı olmadığı nüfusunun ihtiyacından fazla üretim yapan ama birçok insanın açlık ve yetersiz beslenmeyle karşı karşıya kaldığı ABD örneğinden daha kolaylıkla okunabilir. 2006 yılında yapılan bir araştırmaya göreABD'de 35 milyondan fazla insan gıda güvenliği olmayan hanelerde yaşamakta, 12 milyondan fazla hane yetersiz ve dengesiz beslenmekte ve 7 milyondan fazla hane yetersiz öğünlerle beslenmektedir (Magdoff, 2015b: 40).

girmiş, sadece girdi sağlayan ve ürünleri satın alan şirketler artık bütün süreci kontrol altında tutmaya başlayarak en etkin aktör konumuna gelmişlerdir. Diğer yandan 1970'lerin başında dünya ekonomisi derin bir değişimle küreselleşme çağına girmiş, neoliberal küreselleşmenin temel özellikleri olarak uluslararası ticarette kuralsızlaşma artmış ve devlet öncülüğünde kalkınma projesinin sonu anlamına gelen devletin küçültülmesine yönelik reform programları, iktisadi serbestleşme ve özelleştirme dayatılmıştır. Neoliberal küreselleşmeyle meta ilişkileri derinleşmiş, devletin yatırımları ve kontrolü azalmış, özellikle küçük çiftçilere verilen sübvansiyonlar kaldırılarak birçok bölgede "tarımdan kopuş" ya da "köylüleşmeden kopuş" dalgaları gerçekleşmiştir (Bernstein, 2014: 100-108). İlerleyen bilim ve teknoloji nedeniyle küresel ekonomiden yalıtılmış hiçbir yer kalmamıştır. Dolayısıyla artık kendine yeterli, pazardan kopuk, geçimlik üretim yapan köylülük ekonomisinden bahsetmek mümkün değildir (Aydın, 2018: 11). Gelişmiş kapitalist ülkeler tarımsal üretimlerinde "kendine yeterlilik" şiarının dışına çıkmış ve tarımsal üretim fazlası oluşturarak bu ürünleri dış dünyaya ihraç etmek için birbirleriyle rekabet eder hale gelmiştir. Özellikle ABD AB'nin Ortak Tarım Politikası sonrası tarımsal üretimindeki artışı ve korumacı politikaları nedeniyle ciddi bir ihraç kaybı yaşamıştır. Gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler de yerel pazara ve ihtiyaçlara dayalı üretim yapmak yerine küresel gıda piyasasına yönelik ürünleri üretmeye başlamışlardır. Hatta kıtlık zamanlarında bile ülkeler sistemin dışında kalmamak için ihraç etmeye devam etmişlerdir. Hindistan'da 1875-1900 yılları arasında yaşanan kıtlık sırasında hububat ihracatı yıllık üç milyon tondan otuz milyon tona çıkmıştır ancak aynı zamanda bu rakam aynı süreç içinde ölen yirmi beş milyon insanın beslenmesine denktir. Bu durumda aslında olan Mike Davis'in belirttiği gibi Londralıların Hintlilerin ekmeğini yemeleridir (Davis, 2001'den aktaran, McMichael, 2015: 64). Ekonominin dışa açılmasıyla birlikte devletin deregülasyon politikalarına tabi tutulan ve küresel etkilere açık hale getirilen gıda ve tarım sektörü gıda ithalatına bağımlı

olan ülkelerin küresel gıda piyasalarındaki dalgalanmalardan daha ciddi etkilenmesine neden olmuştur. 1972-1973 yılları arasındaki dünya gıda krizinde, FAO 1972 yılı itibariyle dünya tahıl rezervinin en düşük düzeye indiğini belirtmiştir. Bu durum özellikle ABD'nin Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini iyi tutma çabalarından dolayı Sovyetlere tahıl satışlarını sübvanse etmesi nedeniyle stokların erimesi ve fiyatların yükselmesinden kaynaklanmaktadır. Gıda ithalatına bağımlı ülkeler artık yükselen fiyatları karşılayabilecek durumda değillerdir ve gıda yardımlarına bağımlı halde yaşamışlardır. Gıda yardımları kesildiğinde Sahel'de bir milyon insan açlıktan ölmüştür. Hafızalarda daha taze olarak yer alan 2007-2008 gıda krizinde[37], çoğu GOÜ'nün açlıktan kurtulma konusunda bu ülkelerin ucuz gıda politikalarına, uygun olmayan kalkınma stratejilerine ve uygun olmayan teknolojilere aşırı derecede bağımlı olması tartışılmaktadır. Başarısız endüstriyel kalkınma modeliyle birlikte, gıda fiyatlarının yükselmesinin kökeninde, basit bir arz kıtlığı ya da talep fazlalığı değil, kapitalizmi koruyan ve destekleyen devlet sistemi ile küresel kapitalizmin işleyiş biçimi bulunmaktadır (Balaam ve Dillman, 2015: 611). Philips McMichael'e göre, "*bu gıda krizi toplumsal yeniden üretimin sömürgecilikle başlayan ve neoliberal kapitalist kalkınmayla tetiklenen uzun soluklu bir krizin yoğunluğunu ortaya koymaktadır*" (McMichael, 2015: 59).Yaşanan gıda krizleri gıda sorunlarının daha görünür hale gelmesini sağlamış ve ciddi ayaklanmalara neden olmuştur. Açlık yüzünden harekete geçen köylü itaatsizlikleri kendini gıda ayaklanmalarında göstermiş ve bu tür kalkışmalar kompradorlor ve sömürgecileri "ahlaksız" olarak tanımlayan hareketler yaratmıştır (McMichael, 2015: 67).

Gıda krizleri, gıda ayaklanmaları, gıda hakkı, gıda güvenliği gibi konuların kapitalist ilişkiler çerçevesinde anlaşılması için kapsamlı bir gıda rejiminin oluşturulması öngörülmüştür. Bu kavram sadece kapitalist gıda ilişkileri tarihinde belirli evre ve

---

[37] 2008'in başında mısır fiyatları iki misli, buğday fiyatları %50 ve pirinç fiyatları %70 yükselmiş, gıda fazlası sonrası döneme girilmiş, gıda fiyatı endeksi 1845 yılından beri gördüğü en yüksek noktaya çıkmış ve gıda fiyatları 2005 yılından itibaren %75 artmıştır (McMichael, 2015: 60).

geçişleri değil, kapitalizmin tarihini ve kapitalizmin üretilip yeniden üretildiği ilişkileri anlamaya da yardımcı olmaktadır. Kavramsal olarak gıda rejimi, dünya ekonomisinde gıdanın üretimi ve dolaşımında döngüleri, geçişleri ve eğilimleri belirtmiş ve dünya ekonomisindeki İngiliz, Amerikan, neoliberal gibi çeşitli hegemonya biçimleriyle ilişkisini kurmuştur. Gıda rejimi, Wallerstein'in dünya sistemi analizi ve Aglietta'nın düzenleme kuramlarından hareketle kavramsallaştırılmıştır (Erbaş, 2017: 17) ve gıdanın küresel ekonomi-politiğinde tarihsel olarak sınırlı ve birbirini izleyen bir dinamizme işaret etmektedir. Gıda rejimi analizi, 1870'lerden bu yana kapitalizmin değişen politik ekonomisinde bazı temel soruları ele almaktadır. Uluslararası kapitalist ekonomide gıda nerede, nasıl ve kim tarafından üretilir? Gıdalar nerede, nasıl ve kim tarafından tüketilir ve ne tür gıdalar tüketilir? Farklı gıda rejimlerinde uluslararası gıda üretimi ve tüketimi ilişkilerinin toplumsal ve ekolojik etkileri nelerdir? Bu tür soruların cevapları farklı gıda rejimlerinin araştırılmasını gerektirir. Bu araştırmanın temel unsurları (belirleyicileri, itici güçleri) uluslararası devlet sistemi, uluslararası işbölümü ve ticaret kuralları, farklı gıda rejimlerinin ideolojik meşruiyetleri, tarım ve sanayi arasındaki ilişkiler, baskın sermaye ve sermaye biriktirme biçimleri, sosyal güçler, gıda rejimlerinin gerilimleri ve çelişkileri ile gıda rejimleri arasındaki geçişlerdir (Bernstein, 2016: 613-614).

İlk dalga küreselleşmeyle kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü dönem, Friedmann ve McMichael tarafından geliştirilen gıda rejimleri analizinde birinci gıda rejimiyle örtüşmektedir. 1870'lerde başlayıp 1929 Büyük Buhrana kadar İngiltere hegemonyasında geçen dönem "Yerleşimci Sömürgeci Gıda" ya da "Emperyal Gıda" rejimi (birinci gıda rejimi) olarak adlandırılmıştır. Bu rejimin en temel özelliği sömürgecilerin yerli halkın toprağına el koyması ve serbest ticaret sayesinde sömürülen ülkelerde yetiştirilen ürünlerin sömüren ülkelere ihraç edilmesi olarak görülmüştür (Aydın, 2018: 122-123). Bu dönemde ilişkiler serbest ticaret biçiminde değil, Avrupa merkezli bağımlı ilişkiler biçiminde işlemiştir. Avrupa'dan sömürgelere gidenler

buralarda monokültürü yaygınlaştıran üretim çiftlikleri kurmuşlar ve bu üretimlerini sıfıra yakın bir maliyetle emeği de sömürerek gerçekleştirmişlerdir. 1929 Büyük Buhrana kadar işleyen sistem, Buhrandan sonra iyice yoksullaşan aile çiftçilerinin topraklarını elden çıkarmalarına neden olmuş ancak henüz AGÜ'ler gıdada ithalat bağımlısı haline gelmemişlerdir (Aysu, 2015: 29).

Merkantilist-Sınai gıda rejimi (1950-1970) olarak adlandırılan ikinci gıda rejimi hem devlet korumacılığı kapsamında gerçekleştirilmiş hem de endüstriyel tarım vurgulanmıştır (Friedmann, 2005'den aktaran, Erbaş, 2017: 19). Hegemonyanın İngiltere'den ABD'ye geçtiği ikinci dönemde öne çıkan en önemli gelişme "Yeşil Devrim" uygulamalarıdır. Sıkça Yeşil Devrimin nimetlerinden ve tarımsal üretimi ne kadar artırdığından övgüyle bahsedilir. Kurumsal kaynaklar ve literatür Yeşil Devrimin üretimi artırdığını doğrulamaktadır ancak üretimin artması açlığın, yoksulluğun ve eşitsizliğin ortadan kaldırılması sonucunu doğurmamıştır. 1975 yılında yapılan bir çalışmada, Hindistan'da Yeşil Devrim sonrasında eşitsizliğin arttığı saptanmıştır. Verimi yüksek mahsul çeşitleri, düzenli sulama ve fazla miktarda gübre gerektirdiğinden, büyük çiftliklere doğru avantaj sağlamıştır. Yeni çeşitler kârlı olduğu için kapitalist çiftçilik artmış, büyük çiftçiler küçük çiftlikleri yok ederek büyümeye devam etmiştir (Junankar, 1975: 15). Shiva'ya göre Yeşil Devrim, gıda sisteminin denetimini köylülerden alıp ÇUŞ'lara devrettiği için doğal süreçleri yerle bir eden Batılı, patriyarkal, doğa karşıtı bir tarım modelidir (Reyhan, 2012: 121). ABD Yeşil Devrimi başarıyla gerçekleştirmiş ve yaygınlaştırmış, teknolojik ilerleme ve verim artışıyla birlikte tarımsal üretimini de sübvanse ederek ürün fazlasına sahip olmuştur. ABD korumacı politikaları uygulayarak ithalatı sınırlandırmış ve ihracat desteklerini ve sübvansiyonları artırmış, böylece üretim fazlası ürüne sahip olmuştur. ABD elindeki gıda fazlasını Soğuk Savaş'ın stratejik

çerçevesindeki post-sömürge devletlerine yönlendirmiş, gıda yardımı[38] Üçüncü Dünyanın sanayileşmesini teşvik ederek emperyal piyasalara ve komünizme karşı bağlılığı güvence altına almıştır. "Kalkınan devletler" ulusal tarımsal sanayileşme modelini içselleştirmiş, köylülerin huzursuzluğunu gidermek ve piyasa ilişkilerini kırsala yaymak için toprak reformu başlatmışlar, Yeşil Devrim teknolojilerini benimsemişlerdir. Böylece uluslararası tarım şirketleri gelişen teknolojiler sayesinde ulusal tarımı kontrol altına almışlardır (McMichael, 2009: 141). Gıda yardımı ve refah artırımı adı altında anti-damping yapılarak fiyatları düşürülen ürünler, ekonomileri ihracata dayalı GOÜ'leri zor durumda bırakmıştır. Bu yardımlar ve kalkınma iktisadı içinde sanayileşmeye ağırlık vererek tarımı arka plana atma durumu, bağımlılık ilişkisi yaratmak için elverişli bir politika aracı olmuş, savaş öncesinde kendine yeten toplumlar gıdayı sürekli ithal eden bir bağımlılık ilişkisinin içine düşmüşlerdir (Aydın, 2018: 124-125). İçinde bulunduğumuz dönemde Bill Gates'in "yoksulları beslemek için Afrika'ya paralar döktüğü" yönündeki hayırseverliğin göründüğü gibi olmadığını ifade eden Shiva, Gates'in Yeşil devrim tarımını kıtaya itmek için Monsanto ve Bayer gibi diğer şirketlerle birlikte çalıştığını, bunun daha fazla GDO, kimyasal ve patent anlamına girdiğini ifade etmiştir. "Hayırseverlik kapitalizmi" çiftçileri köleleştirmekte ve yaşamsal destek olan eko-sistemlere zarar vermektedir. Bu anlamda Shiva'ya göre Gates bir sömürgecidir (https://www.france24.com/en/20191023-bill-gates-is-continuing-the-work-of-monsanto-vandana-shiva-tells-france-24-1, "13.11.2019").

Gıda sisteminin hatta gıda egemenliğinin küresel gıda ve tarım şirketlerinin eline geçmesi ilerleyen dönemlerde daha da şiddetli gerçekleşmiş ve ikinci gıda rejiminde başlayan tarımsal yeni bir uluslararası işbölümü üçüncü gıda rejiminde (1980-..) belirginleşmiştir. Çok uluslu şirketler tohumdan üretime, dağıtımdan perakendeye kadar

---

[38] Bu gıda yardımları "bir yandan Üçüncü Dünya'nın sanayileşmekte olan bölgelerindeki yeni kentleşmekte olan tüketicilerinin beslenme biçimlerini yeniden şekillendirirken, diğer yandan yerel çiftçileri düşük fiyatlı temel gıdalara mahkûm etmiştir" (Friedmann, 1982'den aktaran, McMichael, 2015: 68).

gıdaya dair bütün meta zincirlerine dâhil olmuşlar, küreselleşmeyle birlikte Çin ve Hindistan gibi gelişen ekonomiler endüstriyel tarım sürecine eklemlenmişler, tarımsal uluslararası ticaretin serbest ticaret prensibine göre yapılması talepleri artmıştır. Üçüncü gıda rejiminin arka planında hem kapitalist ülkeler arasındaki rekabeti düzenlemek hem de az gelişmiş ülkeleri bağımlı hale getirecek politikalar ortaya koymak için IMF ve Dünya Bankası'nın reform ve yapısal uyum programları, GATT'la başlayan DTÖ'yle tamamlanan müzakereler süreci, Tarım Anlaşması ve TRIPs, küreselleşme ve neo-liberalizmin bulunduğu belirtilebilir. Dünya çapındaki faaliyetlerine 1947 yılında başlayan IMF başlangıçta uluslararası parasal işbirliğinin teşvik edilmesi, uluslararası ticaretin genişletilmesi, döviz kurlarında istikrarın teşvik edilmesi ve rekabetçi devalüasyonların engellenmesi gibi amaçlara hizmet etmek için kurulmuştur. IMF'nin kuruluş amaçlarından bir diğeri ise dış ödemelerde güçlük çeken ülkelere kaynak aktarımında bulunmak ve açıkların kapatılmasına yardımcı olmaktı. Ancak bu amaçlar etrafında önerilen politika ve programlar özellikle AGÜ'lerde yoksulluğun artması, borç düzeyinin yükselmesi, gelir dağılımının bozulması gibi birçok soruna neden olmuştur. Yılmaz'a göre "uluslararası ticaretin geliştirilmesi" amacı altında esas hedeflenen "sınırların güçlü tekellere açılması ve sosyal devlet ilkesinden vazgeçilmesi için gerekli zeminin sağlanmasıdır". GOÜ'lerin IMF'ye olan borç yükleri 1970 yılında 62 milyar ABD Dolarıyken, 70'lerin sonunda 481 milyar ABD Doları olmuş, 1996 yılında ise 2 trilyona ulaşmıştır ve bu süreçte Batı'ya büyük kaynak aktarımları gerçekleştirilmiştir. Ülkeler borç batağına itilerek ekonomik bağımlılığın pekiştirilmesinin istenmiştir (Yılmaz, 2000: 8). IMF "stand-by" düzenlemeleri altında üye ülkelere kredi vermeyi birtakım şartlara bağlamış ve özelleştirmeler, serbestleştirmeler, desteklemelerin azaltılması gibi belirli şartları yerine getirdikleri takdirde bu kredileri aşamalı olarak vereceğini açıklamıştır. Tarım sektörü de IMF tarafından "dayatılan" düzenlemelerden

nasibini almıştır[39]. IMF'nin uyguladığı "Stand-by" düzenlemeleri ve Dünya Bankası'nın tarım reformunun bir parçası olan "Tarımda Reform Uygulama Projesi" ile tarımsal ticaret serbestleşmiş, tarımsal işletmeler özelleştirilmiş, tarımsal desteklemeler ve kredilerin azaltılarak kaldırılması istenmiş, doğrudan gelir desteğine geçilmiş ve taban fiyat uygulaması kaldırılmıştır. IMF kaynaklı düzenlemeler ve neoliberal reformlar çiftçilerin topraklarını bırakarak şehirlere göç etmesine neden olmuştur. Avrupa Marshall Planı, tarım şirketlerinin gıda yardımlarından gelen fonun üzerine konulması ve Yeşil Devrim teknolojileri sermaye-enerji yoğunluklu Amerikan tarım modelini yaygınlaştırarak tek tip kırsal bölgeler yaratmıştır. Kentleşme hızlı gerçekleştiğinden büyük süpermarketler geleneksel pazarları piyasanın dışına itmiştir, şirket eksenli fabrika çiftlikleri yaygınlaşmıştır. Kurumsal olarak neoliberal kalkınma, çok uluslu tarım şirketleri ve gıda piyasalarını bütünleştirecek kolaylığı sağlayacak liberalleştirme ve özelleştirme rejimi sayesinde DTÖ'nün kurulmasıyla somut hale getirilmiştir. DTÖ Tarım Anlaşması ticaret kısıtlamaları veya üretim denetlemeleriyle yapay fiyat desteğini yasaklamıştır. Bir yandan gelişmiş kapitalist ülkeler tarımsal desteklemelerini geniş biçimde ve rahatça sürdürürken, Güney'de tarım sektörünü serbestleştirmeye çalışan sözleşme, hububat, et ve süt ürünleri için fiyatları dip seviyeye çekmenin önünü açarak "karşılaştırmalı avantaj" olarak algılanan yapıyı kurmuştur. DTÖ rejimi altında şirketlerin gıdaya hâkimiyeti, gıda güvenliğinin şirketlerin elinde özelleşmesine neden olmuştur (McMichael, 2015: 70-71). Diğer bir deyişle, DTÖ ve IMF gibi kuruluşlar tarafından arka planı oluşturulan bu uluslararasılaşmayla fikri mülkiyet haklarından ürün fiyatlarına

[39] Afrika'nın net bir gıda ithalatçısı olmasından şuan tükettiği gıdanın %25'ini ithal ederek karşılıyor olmasınının nedeni olarak yeşil devrimi deneyimleyemesi gösterilmektedir. Ancak bu fazlasıyla sığ bir bakışı gösterir. Dünya Bankası ve IMF'nin yönlendirmesiyle özellikle hükümet bütçelerini kısıntıya uğratan yapısal düzenlemeler bugün Afrika'nın kronik gıda ithalatçısı olmasına neden olmuş, daha fazla yoksulluk ve eşitsizliğe yol açmıştır. Ayrıca eşitsiz küresel ticaret kuralları ve serbest ticaret bu tabloyu daha da kötüleştirmiştir. AB'den getirilen sığır eti Güney ve Batı Afrika'daki büyükbaş hayvan yetiştirenleri, aşırı sübvansiyon alan ABD pamuğu da Batı Afrika'daki pamuk yetiştirenleri işinden etmiş ve bu sektörleri zora sokmuştur. Banka bugünlerde de Afrika'nın yerel kalkınmaya dayalı stratejisine izin vermektense, büyük ölçekli şirket tarımına dayalı yeni bir kalkınma stratejisi dayatmaktadır (Bello ve Baviera, 2015:107-108)

kadar geniş bir yelpazede çoğu ülkede küresel gıda ve tarım şirketleri egemen olmuştur. Bu süreçte özellikle liberalleştirilmesi istenen ve korumacı politikalardan vazgeçirilmesi hedeflenen ülkelerdeki çiftçiler hem girdi hem de ürün fiyatlarından daha çok etkilenir hale gelmiştir (Keyder ve Yenal, 2018: 59, 154-155).

Çok uluslu tarım şirketleri bu dönemde, biyoteknolojiye eğilmişler, GDO'lu tohum ve ürünleri fikri mülkiyet haklarıyla güvence altına alarak gıdada tekelleşmeye başlamışlardır. Patent hakkını alan ÇUŞ'lar tohumda tarımsal üreticileri kendilerine bağımlı kılmaktadırlar. Bu durum liberal teorinin en önemli bileşeni olan özel mülkiyetle oldukça uyumludur. Locke'a göre insanların ortak sahip olduğu şeylere emek ilave edilerek o şey üzerinde özel mülkiyet edinilebilir ve ortak olan şeyden farklı bir şey yaratılır ki fikri mülkiyet haklarının temelinde bu görüş yatmaktadır. Patent alabilmeniz doğada bulunan değil insan yapımı olan herhangi bir nesnenin - canlı olsun ya da olmasın- yeni ve yararlı olmasına ve apaçık olmamasına bağlıdır. Dolayısıyla patentlemenin mantıksal sonucu olarak doğanın metalaşması ve nesneleştirilmesi yaşam formlarına doğru genişlemiştir (Çoban, 2018). Metalaşma her yerde kapitalist ilişkiler ortaya çıkarmasa da, piyasa mantığını yerleştirmeyi başarmış ve neoliberalleşme süreciyle pazar çokça genişlemiş ve derinleşmiştir. Metalaşmanın derinleyip genişlemesi "meta feşizminin" hâkimiyet kazanmasını sağlamış aynı zamanda hem tarımın hem de insanların doğadan kopması gibi bir ayrılmayı işaret eden "metabolik yarılmaya" neden olmuştur. Tarımın belirli koşullara olan bağımlılığından dolayı öngörülebilirlik ve istikrar zarar görebileceği için sermaye bu olumsuzlukları en aza indirmeye çalışmakta ve bu bağımlılığı azaltmak için suni gübre, kimyasal ilaç gibi araçlarla sürece müdahele etmektedir. Biyoteknoloji ve genetik bilimindeki gelişmelerle birlikte genetiğiyle oynanan tohumlar veya bunların patentle sahiplenilmesi metabolik yarılmayı daha da şiddetlendirmektedir. Metabolik yarılma aynı zamanda pazarın önceliklerini ön plana

çıkaran, farklı kültürleri tek tipleştiren ve metanın arkasında yatan toplumsal ilişkileri unutturan "epistemik yarılma" da üretmektedir (Keyder ve Yenal, 2018: 20-25).

Meta olarak gıda olgusu özel sermaye veya devletlerin yeni toprak gaspı[40] olarak tanımlanan Afrika, Asya ve Latin Amerika'da gıda ve biyoyakıt üretimi için arazi alımı ya da kiralaması ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bu kıtalarda geleneksel arazi kullanım sistemi terk edilerek, topraklar ya satılmakta ya da uzun süreli olarak kiralanmaktadır. Gıdanın meta olarak düşünülmesiyle şöyle sorular sorulabilir, "ekili ürün en iyi hangi şekilde kârı sağlar, gıda olarak mı, yem olarak mı ya da yakıt olarak mı?". Ancak tarımsal ürünün aç insanları doyurma ihtimalinden bile bahsedilmemektedir (Magdoff, 2015a: 15-16). ABD, Çin, İngiltere, Almanya, Hindistan, Suudi Arabistan, Güney Kore, Mısır, Libya, Katar gibi ülkeler en fazla Afrika olmak üzere[41] Latin Amerika ve Asya'dan toprak kiralamakta veya satın almaktadır. 21. yüzyılda yaşanan bu toprak ilhakları birkaç eğilimin sonucu olarak görülebilir. Bu eğilimler küreselleşmiş sermaye için uygun olan yeni uluslararası ticaret anlaşmaları (DTÖ, NAFTA vb.), Küresel Güney'in doğrudan yabancı yatırıma açılması, merkez ülkelerdeki küreselleşmiş finans ve spekülasyonun büyümesi, daha fazla sayıda yaşanan seller ve kuraklık gibi afetlerle gıda üretiminin düşerek gıda ithalatinin artması ve ürün fiyatlarının yükselmesi, AB ve ABD'nin alternatif yakıt olarak "biyoyakıta" geçme isteği ve bu nedenle mısır, soya ve palmiye

---

[40] Türkçe'ye "toprakların kapışılması" olarak da çevrilebilecek olan kavram İngilizce'de "land grabbing" Fransızca'da "accaparement de terres" olarak ifade edilen kavramın karşılığı olarak kullanılabilir. Günümüzde ise ÇUŞ'ların Sahraaltı Afrika'da toprak edinmesi "accaperement" kavramıyla ifade edilmektedir. Bu kavram ekonomik olarak hem spekülasyon hem de pazarda tekel oluşturmayı ifade etmek üzere kullanılır (Kavas, 2016: 2).

[41] Kiralanan ya da satın alınan toprakların neredeyse %80'e yakını Afrika kıtasında bulunmaktadır. Bunun nedenleri arasında zaten uzun süre sömürge yönetimi altında bulunan Kıta bağımsızlık sonrasında yeterli kaynak bulamamış ve önemli borç yükü altında bulunmuştur. Yöneticilerin kalkınmak ya da sanayileşmek yerine daha kolay kazanabilecekleri ve altyapılarını oluşturtabilecekleri bir yapıya daha çabuk kazanmak istemeleri ve kıtada kadastral düzenlemenin yapılmamış bu ülkelerden toprak kiralamayı ya da satın almayı kolaylaştırmıştır. Buna karşılık kıtanın bu politikalarla öngürdüğü istihdamın artırılması ya da altyapı yatırımlarının artırılması gibi beklentiler karşılanmamıştı. Afrika'da toprak kiralama ya da satın alma girişimlerinin bu kadar fazla olmasının sebepleri arasında toprağın sahip olduğu niteliklerin bozulmaması, işgücünün ucuz olması, çevreci ve insan hakları kuruluşlarının Batı'da olduğu gibi etkin olmaması ve enerji ihtiyacını karşılamak için düşünülen biyoyakıtlar için geniş arazilere ihtiyaç duyulması olarak sıralanabilir (Kavas, 2016: 7-11).

yağına yönlenilmesi ve yer altı sularının tükenmesidir (Magdoff, 2015b: 129-130). Yeni sömürgecilik olarak da adlandırılan tarımsal arazilerin satın alınması ya da kiralanmasının gıda güvenliğine yönelik önemli sorun alanları bulunmaktadır. İnsanların topraklarını kaybetmesi ya da kullanım hakkında yoksun bırakılması gıdaya ulaşım imkânlarının da elinden alınması anlamına gelmektedir. Kendi gıda güvenliklerini uzun süreli olarak sağlamak isteyen ülkeler ya da gıda güvenlikleri dışında enerji güvenlikleri için alternatif yakıt arayışı içinde bulunan ülkeler mülksüzleştirdiği yerlerdeki halkların gıda güvenliğini ellerinden almaktadır.

Sürecin diğer bir yönü Batılı ulus ötesi şirketlerin ellerine geçirdikleri Afrika ya da diğer kıtalardaki toprakları GDO'lu ürünler üreterek yatırım sağlamaktır. Özellikle Amerikan biyoteknoloji şirketleri Afrika hükümetlerine bu konuda baskı uygulamaktadır çünkü Asya ve Afrika GDO'ların genişlemesinin tek umudu olarak görülmektedir (Naidoo, 2013). Uzun süredir sömürge altında yaşamış ve sanayileşmelerini tamamlayamamış ve kalkınma hamleleri ellerinden alınmış ülkelerin tarım sektörleri, bu sektörde çalışan işçileri ve gıda güvenliği olmayan milyonlarca insanları, hem tarım arazilerinin ellerinden alınması hem de bu arazilerde GDO'lu ürün üretimi yetiştirilmesi gibi endişelerle karşı karşıyadırlar. GDO'lara karşı çıkan ülkelerin gıda arzını ve güvenliklerini sağlamaları ve istikrarı korumaları için bu ürünlerin üretimine geçerek verimliliklerini artırmayı gözden geçirmeleri sıkça tekrarlanmaktadır. Ancak karşıt görüş Yeşil Devrim ve genetik devrimle birlikte "dünyayı besle" sloganını sadece yeni emperyalizm için bir tür Truva atı olarak görmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM: TARİHSEL ÇERÇEVE: ULUSLARARASI TARIM TİCARETİNİN LİBERALLEŞMESİ

2.1.Tarım Ticaretinin Liberalleşme Süreci

10.000 yıl öncesine kadar ulaşan tarihinde tarımın yaşam için gereksinimi her daim hissedilir olmuştur. Coğrafi farklılıklar nedeniyle kimi bölgeler verimli tarımsal üretim için gerekli koşulları sunarken, bazı bölgeler bu ürünlerin ithaline gerek duyar[42]. İlkçağlarda ekonomik yapının ağırlıklı olarak tarıma dayandığı Mezopotamya'da toprakların bir kısmı krala ait iken, bir bölümü de halkın elindedir. Kişisel mülkiyetin tanınması serbest piyasa anlayışının ilk nüveleri biçiminde yorumlanmakta olup, üretim ve ticarette artış sağlanmıştır. Aynı dönemde tarımla uğraşan Mısır'da özel mülkiyet bulunmayıp, Firavunlar ülkenin hâkimi ve sahibi konumundadır. Üretim ve dış ticaret otoriter devletin kontrolü altındadır (Özgüven, 2005: 9-11). Akdeniz dünyasına bakıldığında Finikeliler ve Yunan tüccarları deniz ticaretine önem vermişler, koloniler kurmuşlar, gelişmiş bir pazar ve ticaret ağının sağlamış olduğu işbölümü sayesinde önemli ekonomik gelişme düzeyine ulaşmışlardır. Yunan kentleri için başat geçim kaynağı olan tarım, nüfusun artmasıyla kıtlaşmış, bu sorun hem kolonizasyon faaliyetleriyle hem de verimli tarım alanlarında yeni kentlerin kurulmasıyla aşılmıştır. Tahıl ekiminden ziyade daha fazla verim alınabilecek olan zeytin ve bağcılık gibi alanlara yönelen Yunan ekonomisi, tahıl fazlası olan bölgelerle ticaret yaparak gıda sorununu çözmeye çalışmıştır. Şarap ve zeytinyağı ihracı ve tahıl ithalatıyla belirginleşen ticari faaliyetler klasik dünyanın ekonomik temelini teşkil etmiştir. Yunan dünyasında

[42] Dünyadaki eşitsizliğin nedenine dair önemli bir kuram olarak kabul edilen coğrafya hipotezine göre zengin ve yoksul ülkeler arasındaki eşitsizlik coğrafi farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Montesquiue zenginlik ve yoksulluğu coğrafi şartlarda aramıştır. Ilıman iklimlerin, kurak ya da tropikal bölgelere göre daha avantajlı olduğu ifade edilmektedir. Acemoğlu ve Robinson'a göre dünyadaki eşitsizliği iklimle, hastalıklarla ya da bu hipotezle açıklamak mümkün değildir. Kolomb'un Amerika'yı keşfettiği yıllarda tropikal kuşakta ılıman kuşaktan çok daha zengindi, tersine dönüş ise sömürgecilikle başladı. Yine bu hipoteze göre tropikal kuşaktaki tarım topraklarının verimsiz oluşu iddiası, gerçeklik payı taşısa da Sahraaltı Afrika'ya baktığımızda tarımsal verimliliğin toprağın niteliğiyle ilgili olmadığı, daha çok mülkiyet yapısının ve hükümet politikalarının bir sonucu olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca dünyadaki eşitsizlik tarımsal verimlilikteki farklarla da açıklanamaz (Acemoğlu ve Robinson, 2013: 52-55).

ağırlığını ortaya koyan Atina ekonomisi iç ticaret ve uluslararası ticaretle refahını artırmış, tahıl ithalatını sürekli biçimde sağlamak için de gerekli koruyucu önlemleri almıştır. Helen kentleri ise kendi tahıl ihtiyaçlarını karşıladığından böyle bir dışa bağımlılıktan söz etmek mümkün değildir[43] (Güran, 2003: 14-17).

Büyük Roma İmparatorluğu'nun ekonomisi tarıma dayanmakla birlikte, Roma'nın kendine yeterli bir ülke olmadığı, tarımsal üretimin yetersiz kaldığı, tarımsal verimliliğin artırılması için herhangi bir çabanın artırılmadığı belirtilmektedir. Köleci bir sistem benimseyen İmparatorlukta büyük toprak sahipleri giderek köle sayısını artırmış, ancak bu durum hem üretim maliyetlerini düşürmüş hem de küçük üretici olan köylülerin tasfiyesine yol açmıştır. Bu da köylü sınıfın tarımsal üretimden koparak işsiz kalmasına ve kentlerde tüketici grubuna dâhil olmasına neden olmuştur. Roma İmparatorluğu'nda eyaletlerde gerçekleşen tarımsal üretim büyük kentlerin ihtiyacını karşılamakta, karşılanmazsa fetih ya da sömürgeci politikalar uygulanmakta bu da yetersizse ticarete başvurulmaktadır. Ülke içerisinde canlı bir ticaretin olduğu söylenemez, ama son zamanlarda kentler arasında ticaret gelişmiştir (Küçükkalay, 2016: 120-136).

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra 800-1100 yılları arasında Avrupa ekonomisi daralma yaşamış ve buna koşut ticaret bölgeselleşerek daralmış ve uluslararası ticaret yok denecek kadar azalmıştır (Küçükkalay, 2016: 174). Orta Çağın başlarında Batı'da hüküm süren feodal sistem tarımsal üretime ve toprağa dayalı mülkiyete dayalıdır. Malikâne ekonomisi denilen dışa kapalı ekonomik yapıda üretim piyasaya yönelik değil, daha çok yerel ihtiyacın giderilmesi için yapılmıştır.[44] Sınıfsal temeli,

[43] Eski Yunan'da ortaya çıkan düşünce akımlarına bakıldığında Sofistler bireyciliği ön plana çıkarmışlar, devleti ve otoriter yapıyı eleştirmişlerdir. Kozmopolit düşünceyi savunmuşlar, ticaretin insanlar arasındaki etkileşimi artıracağından, barışı sağlayacağından mütevellit ticaretin geliştirilmesini, devlet müdahalesinin kalkmasını savunmuşlardır. Sokrat ve öğrencisi Xenophon daha çok tarımsal faaliyetler üzerinde durmuş, Xenophon tamamen karşı olmasa da ticaret ve sanayiin huzursuzluk yaratacağını belirtmiştir. Aristo'da aile tüketimi için tarım yapıldığını, kar amacı gütmeyen, yaşamsal gereksinimi sağlayan tarım ticaretinin adil olduğunu savunmuştur (Özgüven, 2005: 13-28).

[44] İnsanların ihtiyaç duyduğu hemen hemen tüm yiyecek ve giyecek malzemeleri malikâneden karşılanmaktaydı. Eğer malikânede üretilmeyen bir şeye ihtiyaç duyulursa piskopos ya da lordun denetiminde olan pazarda ağırlıkla takas usulü ihtiyaçlar giderilirdi. Ancak ticaret çok aşağı seviyelerde

toprak sahibi olan soylu kesim ile bunlar adına toprağı işleyen serflerden oluşmuş, serfler elde ettikleri artı ürünün büyük kısmını senyöre vermişlerdir (Çavdar, 2003: 49). Feodalitede para ranttan ziyade hakim olan ürün-rant artık ürüne piyasa-dışı, zorla el koyulmasıdır (Boratav, 1980: 21). Dolayısıyla üretim sürecinde para dolaşımından ya da bundan doğan bir artı değerden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle artı değerin büyük kısmına el koyan senyör hiçbir zaman sermayedar durumuna gelmemiştir (Çavdar, 2003: 49). Kılıçbay da benzer şekilde rantın kıt olan faktörden sağlanabileceğini, feodalitede bunun emek olduğunu dolayısıyla feodaliteyi belirleyen şeyin artığa emek-rant yoluyla el konulduğunu belirtmiştir. O halde senyörler arasındaki esas çekişme toprak ele geçirme yerine serfleri ele geçirmek olmuştur[45] (Kılıçbay, 2010: 160-161).

12. yüzyıldan itibaren bölgesel ticaret uluslararasılaşmış, ticaretin canlanmasıyla birlikte daha önce olmayan yeni bir tüccar sınıfı doğmuş, aralıksız olarak büyüyen bu grup kentlerin etrafına yerleşerek yeni kentleri oluşturmuş ve kendilerini kentsoylu (burjuva,burgenses) olarak nitelemişlerdir. Burjuva sınıfı güçlendikçe soylular gücünü kaybetmeye başlamış ve burjuvazi soylu sınıfla kendi ekonomik ve toplumsal koşullarını güvenceye alan bir sözleşme imzalamıştır. Pirenne'e göre "*yeni kent ekonomisi içinde giderek hareketlenen ticaret, tarımsal üretimi özendirmiş, tarımı bağlayan sınırları ortadan kaldırmış ve onu kasabalara doğru çekmiştir*" (Pirenne, 2012: 100,161). Ticaretin canlanmasıyla feodal sistem çözülmeye başlamış ve yeni bir sisteme doğru evrilmiştir[46]. Ticaretin canlanması ve uluslararası ticaretin dünya ölçeğinde genişlemesi

---

olduğundan artık ürüne gerek yoktu. Dolayısıyla ticaret geniş ölçeklere yayılmaz ve mahalli kalırdı. Ayıca ticaretin gelişmemesinin nedenleri arasında yolların ticarete elverişsiz olması, paranın kıt olması ve de her yerde geçmemesi, ağırlık ve ölçülerde standartlaşmanın olmaması sayılabilir (Huberman, 2012: 27-28).

[45]Rant, kapitalist üretim tarzının da bir parçasıdır. Ancak, her ikisi arasında farklar bulunmaktadır. Kapitalist rant artı-değerin bir bölümünü oluşturmakta ve pazar ilişkileri içinde gerçekleşmektedir. Kapitalist üretim tarzında elde edilen ürünün satılmasıyla gerçekleşen artı değere ücret ilişkileri içinde el konulur. Feodal rant ise doğrudan üreticinin farklı bir mekanda yaptığı üretim faaliyeti sonucu oluşmakta ve bu ranta pazar dışında el konulmaktadır (Kılıçbay, 2010: 158).

[46]Ticaretin feodalizmin çöküşüne neden olduğu tezini iddia edenlerin aksine esas nedeni piyasa için üretim ile kullanım için üretim arasındaki çelişkide aramak gerektiğini savunanlar olmuştur. Değişim ekonomisinin yükselişi ve pazar için üretimle elde edilen daha büyük kazanç isteği, uzmanlaşmayla birlikte artan verimlilik, kent yaşantısının çekici hale gelmesi feodalizmden kopuşu sağlayan nedenleri oluşturur

kapitalizme doğru giden süreçte en önemli dönüm noktaları olarak kabul edilir. Ticaretin gelişmesine Amerika'nın fethi ile değerli madenlerin Avrupa'ya getirilmesi ve ticaret burjuvazisinin ortaya çıkması damga vurmuştur. Değerli madenlerin Avrupa'ya gelişi ve tarımsal üretimin gelişmesi Avrupa ticaretinde hızlı bir yükseliş sağlarken, bu yükselişin arkasında Afrika'da köle ticareti ve Amerika'da köle emeğine dayalı zorunlu çalışma olduğu belirtilmelidir (Beaud, 2010: 19-20). Marx'a göre "*kapitalist toplumun yapısı feodal ekonomik toplumun yapısından doğup gelişmiştir*" (Marx, 2003: 613). "*Coğrafi keşifler ve tüccar sermayesinin gelişmesini hızlandıran devrimler feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi kolaylaştıran belli başlı öğelerden birisini oluşturur*" (Marx, 2004: 293). Haçlı seferlerinin sonuçları da ticaret açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Seferler neticesinde yabancı mallara olan talep artmış, Akdeniz ticareti Doğu ile Batı arasında büyük ticaret ağı haline getirilmiştir. Mahalli ölçekte kurulan pazarların yerine dünyadan gelen çeşitli malların satıldığı panayırlar kurulmuş, sarrafların da panayırlarda yer almasıyla sadece ticari işlerin değil, mali işlerin görülmesi gerçekleşmiş ve eski ekonomik hayattan farklı olarak para ekonomisine dönüş başlamıştır (Huberman, 2012: 31-36). Avrupa'da 13. ve 14. yüzyıllarda nüfusun artışıyla birlikte emeğin bollaşıp toprağın nispi olarak kıt bir faktör haline gelmesi de feodaliteye çözücü etkide bulunmuştur. Neticede kiracılık ilişkileri başlamış, emek ranttan para ranta geçiş olmuş ve topraksız kalan serflerin zengin serfler/senyörler tarafından ücretli olarak istihdam edilmesiyle kapitalist ilişkiler doğmaya başlamıştır (Kılıçbay, 2010: 168-169). Ayrıca, feodalizmin krize girdiği dönemde vuku bulan Yüzyıl Savaşları'nın neden olduğu vergi ve borçların artması, üretim ve tüketimin düşmesi, uluslararası ticaretin azalmasına

(Swezzy, 1984: 45). Hilton'a göre ise tüccar sermayesi her daim dolaşım alanında kalmış, tarımsal ya da endüstriyel yeniden üretim alanına sokulamamıştır. Dolayısıyla ticari devrimin feodal üretim tarzını değiştirdiği söylenemez (Hilton, 1984: 23).

neden olmuş, güvenli yer arayışına çıkan köylünün yaşadığı yeri terk etmesiyle toprak tek elde toplanmaya başlamıştır (Elmas, 2012: 141).

Marx kapitalist üretimin ilk aşamasına 14. ve 15. yüzyılda dağınık olarak rastlanılmasına rağmen, kapitalist dönemin 16. yüzyıldan itibaren başladığını belirtir (Marx, 2003: 614). Kapitalizmin doğuşu tarımdaki dönüşümle ilgili olduğundan, Marx'ın ilkel birikim[47] olarak nitelendirdiği süreç kapitalist ilişkilerin başlangıç koşullarını oluşturur ve bu süreç sermayenin yeniden üretim sürecinin kesintisiz işleyeceği toplumsal koşulların oluşturulmasını ifade eder (Kaymak, 2010a: 89). Marx'a göre kapitalist sistemin gerçekleşmesi emekçilerin emeklerini gerçekleştirebilecekleri her türlü mülkiyet hakkından kopmalarına bağlıdır. Tarımsal üreticilerin, köylülerin mülksüzleştirilmeleri ve topraktan ayrılmaları tam da bu sürecin temelinde yer almaktadır. Her ülkedeki mülksüzleştirme sürecinin farklı işlediğine vurgu yapan Marx, sadece İngiltere'de klasik biçiminin görüldüğünü ifade etmiştir (Marx, 2003: 612-613). Kapital'de İngiltere'de köylünün mülksüzleştirilmesi ve tarımsal kapitalizmin oluşumunu inceleyen Marx, başlatılan çitleme hareketiyle köylülerin topraklarından uzaklaştırılmasını ve bu toprakların özel mülk haline getirilmesini incelemiştir. Bu dönemde köylü mülkiyeti neredeyse ortadan kaldırılmıştır. Çitlemeler[48] nedeniyle köylünün toprağından edilmesi gelişen kırsal endüstri ve büyük ölçekli kapitalist tarım için gerekli ucuz iş gücünü sağlamıştır. Bu durum İngiliz tarımının büyük toprak sahipleri, bu toprakları kiralayan kapitalist kiracılar ve ücretli emekçilerden oluşan bir yapıdan oluşmasına neden olmuştur. Kapitalist toprak sahipleri bu koşullarda önemli güç kazanmıştır. Krallığa karşı toprak

---

[47]Marx ilkel birikim ifadesi sürecin ilkelliğini değil, kapitalist üretim ilişkilerinin olgunlaşması için ön koşulları ifade etmekle birlikte, üreticinin üretim araçlarından ayrılmaları, köylülerin mülksüzleştirilmeleri, zorla topraklarından kovulan köylülerin işgücü piyasasına uymaları için çıkarılan sert yasalar ekonomik dışı baskı ve yöntemleri de çağrıştırmaktadır (Kaymak, 2010b). Literatürle bu terim yerine "ilksel birikim" kavramını kullanmayı tercih edenlere de rastlanmaktadır.

[48] "Çitlemeler ve mülksüzleşmeler vuku buldukça, mülksüzleştirilenler önce kırsal kesimdeki küçük fabrikalarda sonrasında da şehirlerde iş buldular; koloniler halinde Kuzey Amerika, Afirka ve Avustralya'ya göç ettiler veya o dönem için evsiz veya yoksullaşmış biçimde " yoksullar" haline geldiler" (Magdoff, 2015c: 123).

sahibi sınıf güçlense de, feodal yasalar ortadan tamamen kalkmadığı için serbest ticaret ve toprak mülkiyetinin önündeki engeller tamamen kaldırılmamıştır (Kaymak, 2010a: 89). Fransa'da ise toprak sahipleri İngiltere'deki kapitalist çiftçilerden farklı, kökenleri ticarete ya da kente dayanan, tarımı güvenli bir getiri olarak gören kimselerdir. Yani kapitalist üretim biçiminde olması gereken ücretli emek, kapitalist kiracı ve toprak sahibi yerine köylü üretici ve sadece toprak üzerindeki hakkı alma yetisi olan toprak sahibinden oluşmaktadır[49].

Para ekonomisin ortaya çıkışı ve ticaretin canlanması, zenginlikle para arasındaki ilişkiyi pekiştirmiş, coğrafi keşiflerle birlikte değerli madenlere sahip olma Avrupa'daki birçok ülke için temel politika haline gelmiştir. Bu amaç için daha fazla ihracat edip, ithalatı mümkün olduğunca kısma, nüfus artışını sağlayarak üretimi en yüksek düzeye çıkarma Merkantilizmin oluşmasını sağlayan koşulları yaratmıştır (Savaş, 2007: 139). Merkantilist dönemde sanayiye tarıma göre öncelik verilmesine rağmen tarım sektörü ağırlığını korumaktadır. Ayrıca ticari kapitalizmin etkisiyle toplam üretim içindeki payını artıran imalat sanayi coğrafi alanda yayılmış, ticaret hammaddeden çok yarı-mamul ya da mamul ürünler üzerine yoğunlaşmıştır. Ekonomik yapıdaki bu değişimin en önemli sonuçları ücreti işçi sınıfının oluşmaya başlaması ve toprak sahibi asiller yerine büyük tüccarların ön plana çıkması olmuştur (Savaş, 2007: 141-142). Böyle bir ortamda yükselen burjuvazi kent yönetiminde baskın bir konuma gelmiş ve kır-kent arasındaki mübadeledeki ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesiyle kentte yaşayanların iktisadi

[49]Konuya diğer bir bakış açısıyla yaklaşan Keyder, geçiş süreci analizinin üretim biçimleri üzerinden değil, toplumsal biçimlenme üzerinden yapılması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü kapitalist toplumsal biçimlenme feodal özellikler görülebileceği gibi, feodal toplum yapısında da kapitalist üretim biçimlerine rastlanılabilir. Yani geçiş feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine değil, feodal toplumsal biçimlenmeden kapitalist toplumsal biçimlenmeye geçme anlamına gelir (Keyder, 2009: 29-30). Ticaret ve para sermayesi pre-kapitalist değerlerin kapitalist sektöre transferine aracılık eder. Kapitalist üretim tarzının hâkimiyet kazanma sürecinde öncülüğü tarımdaki üretici yaptığı için sadece İngiltere bu konuda istisna teşkil etmektedir. Dolayısıyla feodal ve kapitalist kesimler arasında aracıya gerek duyulmamıştır. Fransa'da ise devletin iktisadi aktör olarak devreye girmesi vergi ihtiyacını doğurmuştur. Vergi kaynağı olarak görülen köylüler üzerindeki baskı artmış ve devlet hem vergi ödemek istemeyen köylülerle, hem de bu vergiyi bırakmak istemeyen toprak sahipleriyle çatışmaya girmiştir. Devlet para sermayesiyle kurduğu yeni ortaklıkta, her iki çatışmadan kaçınabilmiş, üretim veya ticari sermaye yerine para sermayeye bağımlı konuma gelmiştir (Keyder, 2009: 32-33).

gücü ve buna koşut olarak siyasi erk üzerindeki etkisi de artmıştır (Aydemir ve Güneş, 2006: 140). Ayrıca burjuvazi bir yandan siyasi erkle işbirliği yapıp devletin zenginliğini isteyen Merkantilist politikaları benimsemiş, diğer yandan kendisini dünya pazarına egemen olacak güce geldiğini hissettiğinde de korumacı politikalardan vazgeçerek serbest piyasanın erdemlerine sarılmayı tercih etmiştir (Beaud, 2010: 36-60).

Ülkeler Merkantilist sistemi farklı yöntemlerle uygulamışlardır. Örneğin, İspanya değerli madenlerin artırılmasına yönelik bir politika uygulamış, Amerika ve Asya'dan altın ve gümüş getirtmek için yola çıkan tüccarlara yardım etmiştir. Ancak sahip olduğu değerli madenlere güvenerek tarım ve endüstrinin gelişimine gerekli olan katkıyı vermemiş, bu da İspanya'yı 17. yüzyılda büyük bir krize sokmuştur. Portekiz'in sanayi ve tarım sektörlerinin geri olduğu bu dönemde, denizcilik alanında kaydetmiş olduğu ilerleme bu olumsuzluğu bertaraf etmiştir. İtalya'daki Merkantilist düşüncenin temelinde ise tarımsal üretim ve sanayileşmeye yeterince ağırlık verilerek, bu üretimden kaynaklı ihracatın değerli madene sahip olmanın en önemli yolu olduğu düşüncesi hâkimdir. Hollanda'da korumacı politikalardan ziyade bireysel girişimin önü açılarak ticaretin liberalleştirilmesi sağlanmıştır (Doğruer, 2009: 28-39). İngiltere hammadde ihracatını yasaklamış, mamul madde ihracatını özendirmiştir. Kolonileştirme ve denizcilik faaliyetlerini ilerleten İngiltere, hem kolonilerinin sanayileşmelerine engel olmuş, hem de bu kolonileri İngiltere için bir pazar, hammadde ve ucuz emek işgücü kaynağı haline getirmiştir. İngiltere'den başka bu bir ülkenin bu kolonilere ithalat yapmasını yasaklamıştır. İngiltere'de uygulanan Merkantilizmde ön plana çıkan ticaret ve sanayi, sermaye birikiminin hızlanmasını sağlamış ve sanayi devriminin ilk kez bu ülkede gerçekleşmesini sağlayacak koşulları oluşturmuştur (Aydemir ve Güneş, 2006: 146). İngiliz Merkantilist düşünürlerinden olan Misselden, serbest ihracat yapma ve rekabetten kurtulma amaçlı serbest ticareti savunmuş ve tekelin terk edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Thomas Mun ise, ihracatın artırılması için boş toprakların değerlendirilmesini savunmuş,

madenler ile topraktan elde edilen ürünlerden oluşan doğal kaynakların ve sanayi malları ile ithal mallardan oluşan yapay kaynakların geliştirilmesi gerektiğini düşünse de, doğal kaynakların sanayi malları kadar kâr getirmeyeceğini ifade etmiştir (Savaş, 2007: 154-157). İngiltere'de ticaretin gelişmesiyle şeker, pamuk gibi temel maddelerin bollaşması ve pazarların genişlemesi, çitlemeler ve tarımda ortaya çıkan ilk modernleşme hareketleri, çalışmaya hazır bir proleterya, ticaret ve tarım kaynaklı yatırılabilir sermayeyle birlikte fabrikalar kurulmuş, üretim hızla artmış ve ücretli emek gücü genişlemiştir (Beaud, 2010: 104).

Fransa ise Merkantilist politikaların sanayileşme amacıyla uygulanmasını istemiş, bu isteğe çeşitli gümrük vergileri koyarak ve sanayi teşvik önlemleriyle destekleyerek ulaşmaya çalışmıştır. Ayrıca bu dönemde sanayi ve tarım ürünlerinin fiyat ve kalite kontrollerini yapacak geniş bir kontrol düzeni de kurulmuştur (Savaş, 2007: 161). Görüldüğü üzere, Merkantilizmin yaklaşık üç yüzyıl süren hâkimiyetinde belli ortak noktaları olsa da, farklı biçimlerde uygulanmaları merkantilizmin genel prensiplerini ortaya koymayı engellemiştir. Ticaret bilançosunun aktif olması ve kıymetli maden girişi için uluslararası ticarete önem veren Merkantilizm, bunu ticaretle, sömürgeleştirmeyle ya da sanayileşmeyle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bazı Merkantilist düşünürlerin tarımın korunması yönündeki anlayışı genellikle ihmal edilmiş ve tarım sanayiye hammadde sağlama işleviyle düşünülmüştür. Bununla birlikte tarımsal ürünlere yönelik sıkı bir korumacılık getirilmiş, tarımsal hammaddelerin ihracı yasaklanmış, bu ürünler daha çok iç pazarda ticaret konusu olmuştur.

Merkantilizmin hâkim olduğu dönemde tarımın geri plana itilmesi, tarım sektörünün hala ekonomiye dayanak olduğu ülkelerde diğer bazı sorunlarla birlikte ekonominin bozulmasına neden olmuştur. Özellikle Fransa'da Merkantilist politikalar ciddi tepki çekmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Fizyokratlar devletin her alana müdahale ettiği, esas amacı lehte ticaret dengesi sağlamak olan ekonomik düşünceden, Locke ve

Rousseau gibi önemli düşünürlerden etkilenerek savundukları doğal düzene geçmeyi önermişler, sanayi ve ticaretten çok üretken sektör olarak gördükleri tarıma (hayvancılık, madencilik, balıkçılık) ağırlık verilmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu bağlamda üretken emek gücünü de, sanayide üretim yapan ya da ticari faaliyetlerle uğraşan kişilerden ziyade, çiftçiler oluşturmuştur. Doğal düzeni savunan fizyokratlar ayrıca üretimin doğaya zarar vermeden gerçekleşeceğine inanmışlardır (Savaş, 2007: 230-232).

Fizyokratlara göre, ticaret sadece üretimi yapılmış olan malların el değiştirmesinden ibarettir ve reel üretime hiçbir katkı sağlamaz. Bununla birlikte, Fizyokratlar Merkantilist dönemde tarımsal ürünlere konulan koruyucu önlemlerin kaldırılmasını ve bu ürünlerin de serbest ticarete konu olmasını istemişlerdir. Çünkü tarımsal ürünlerin ihracının yapılmaması, bu ürünlere olan talebi azaltacağından fiyatları düşürecek, bu da tarım sektörünün gerilemesine neden olacaktır. Örneğin, İngiltere o dönemde serbest ticaret deneyimini yaşarken tarımsal ürünleri istenilen fiyat düzeyindedir ve çiftçiler tekrar yatırıma yönelebilmişlerdir (Savaş, 2007: 234). Turgot, tarımda kapitalist gelişmeyi dışlamadan, Quesnay'dan farklı olarak imalatçı kapitalist gelişmeyi de savunmuştur. Müdaheleciliğe ve korumacılığa karşı olmuş ve "*bırakınız yapsınlar, tek büyük ilke bu işte*" diyerek önemli bir gelişmeye öncülük etmiştir (Beaud, 2010: 93). Bu kapsamda fizyokrasinin tarımın serbestleştirilmesine yönelik ilk ekonomik politika olduğu ve liberal düşünceye geçişi kolaylaştırdığı aşikârdır. Bu dönemde İngiltere'de kapitalizm giderek güçlenmiş ve Sanayi Devrimine geçişi oluşturan koşullar meydana gelmiş, diğer yandan Fransa'da İhtilalle sonuçlanacak gerilimler yaşanmıştır. 17. ve 18. yüzyılda devam eden geç sömürgecilik, uluslararası ticarette yeni tiplemelere yol açmıştır. Kuzey Amerika ve Karayiplerin İngilizler tarafından sömürgeleştirilmesiyle, Avrupa'da işlenmek üzere hammaddelerin geniş çaplı üretimine başlanmış, üretimde Afrika'nın köleleştirilen işgücü kullanılmış ve sömürgelerde Avrupa mallarının satılacağı piyasalar geliştirilmiştir. Sömürgecilikte tarımsal değişim tarımsal toplumlarda halkın

kontrolü ve emeğin yeniden örgütlenmesini gerekli kılmıştır. Sömürgeci güçler bunu bazen yok ederek, bazen de düzenleyerek yapmıştır (Bernstein, 2014: 200).

Merkantilist öğreti ve fizyokrasi, sanayi devrimiyle ortaya çıkan kitlesel üretim için serbest ticaret ihtiyacını karşılayamaz olmuştur. Fizyokrasinin doğal düzen anlayışı içinde benimsediği serbest ticaret anlayışı İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi sonrasında güçlenmiştir (Kıymaz, 2008: 27). 18. yüzyıldan itibaren "laissez-faire" politikalarını başarıyla uygulayan İngiltere'nin sanayi başarısı serbest piyasa ve serbest ticaret politikalarının üstünlüğünün kanıtıdır. Bu politikalar İngiltere'yi dünyanın en büyük ekonomik gücü olarak göstermesine imkân sağlamış ve özellikle korumacı politikalar uygulayan Fransa'ya karşı üstünlük sağlamasına katkıda bulunmuştur. Sanayi Devrimiyle birlikte İngiltere diğer ülkelerle arasındaki teknolojik farkı açmaya başlamış ve teknolojik üstünlüğü tartışılmaz hale gelene kadar sanayii teşvik etmeye devam etmiştir. 1815 yılında kabul edilen ve tarım ürünlerinin daha fazla korunmasını amaçlayan Tahıl Yasaları serbest ticaret yönündeki baskıların artmasıyla 1846 yılında iptal edilmiş ve böylece İngiltere Merkantilist politikaları bırakarak yeni liberal düzenin mimarı rolünü oynamıştır. Tahıl Yasası'nın kaldırılması klasik liberal ekonomi doktrininin Merkantilizm üzerindeki zaferi olarak görülmektedir (Chang, 2016: 34). Tahıl Yasalarının kaldırılışı aynı zamanda politik üstünlüğün tarımdan sanayiye geçişinin ifadesi olmuştur (Kıymaz, 2008: 31). Serbest ticarete dayalı ekonomik başarı, diğer ülkelerin de korumacı politikaları daha az uygulayarak daha serbest ticarete yönelmelerine[50] neden olmuştur. Ancak ivme her zaman serbest ticaretten yana

[50] Sanayi Devrimi'nin başında İngiltere'nin sahip olduğu yüksek bir sermayeye sahip olması, ilk sanayileşen ülke olması ve bu anlamda rakipsiz olması, dış piyasaları sömürgecilikle ele geçirmesi gibi şartlar dünyadaki hiçbir ülkede gerçekleşmediği için "laisser-faire" hiçbir ülkede İngiltere'de 19. yüzyılda bulduğu uygulamayı bulamamıştır (Kazgan, 2012: 71).

olmamıştır. 20. yüzyıl başlarında İngiltere ABD ve Almanya'ya karşı imalat alanındaki avantajlı konumunu kaybedince tekrar korumacı politikalara dönmüştür[51].

Korumacılığın anavatanı olarak kabul edilen ABD, Hamilton'un bebek sanayi önerisiyle neredeyse bütün mamul mallara uygulanan yüksek bir tarife oranı uygulamıştır. Ama ABD'nin uyguladığı tarifeler ciddi bir karşıtlık görmüştür. 1820'de başlayan yüksek tarifeli yasalara, 1824, 1828 ve 1842 yılında tarife oranlarını yükselten yasalar eklenmiştir. Özellikle 1828 yılında "nefret edilen tarife" olarak adlandırılan tarife batılı tarım kesiminin ürettiği hammaddelere ve düşük katma değerli mamul maddelere yüksek tarifeler getirmekteydi. 1864 yılında tarifeler İç Savaş harcamalarının karşılanması amacıyla daha yükseltilmiştir. Bu sayede ABD Birinci ve hatta İkinci Dünya Savaşı'na kadar bebek sanayi korumasının en coşkulu uygulayıcısı olmuştur[52]. 19. yüzyıl boyunca ve 1920'lere kadar ABD en korumacı ülkeyken aynı zamanda dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisi olmuştur. Almanya bebek sanayi korumasının anavatanı olarak kabul edilse de aslında tarife koruması ABD veya İngiltere'ye göre çok daha düşük kalmıştır (Chang, 2016: 42-68). Şimdinin gelişmiş ülkeleri korumacı politikalar ve bebek sanayi korumasıyla sanayileşmelerini ve gelişmelerini tamamlamış, aynı yolu izlemek isteyen ülkeler için merdiveni iterek serbest ticareti dayatan uygulamalara başvurmuşlardır.

---

[51] İngiltere ekonomik üstünlük elde ettiği dönemde hem sömürülen ülkelere, hem yarı bağımsız ülkelere hem de rakip devletlere karşı üstünlüğünü kaptırmamak için bazı stratejiler uygulamıştır. Sömürgelerde imalat faaliyetlerini yasadışı ilan ederek, İngiliz ürünleriyle rekabet edebilecek ürünlerin ihracatını yasaklayarak ve tarifeleri yasaklayarak rekabeti kaldırmak istemiştir. Latin Amerika ülkeleri, Çin hatta Japonya gibi ülkeler serbest ticareti dayatmak için "eşitsiz ticaret anlaşmaları" imzalamıştır. Rakip ülkelerde ise böyle yöntemlere başvuramayacağı için genellikle yüksek teknolojilerin yurt dışına çıkışını yasaklayıcı önlemler almıştır. Bu son yöntem fikri mülkiyet haklarının giderek önem kazanmasına neden olmuştur (Chang, 2016: 97-106).

[52] ABD ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sanayi alanındaki üstünlüğü kesinleştiğinde serbest ticareti savunur hale gelmiştir. Ancak yine de ABD ticareti İngiltere'nin serbest ticaret dönemindeki kadar serbestleştirmemiş, hiçbir zaman sıfır tarife rejimi uygulamamış ve gizli korumacı önlemler konusunda daha saldırgan davranmıştır. Bu korumacı önlemler arasında gönüllü ihracat kısıtlamaları, Çok Elyaflı Tekstil Anlaşması, tarım ürünlerine koruma ve teşvik ve tek taraflı ticaret yaptırımları sayılabilir (Chang, 2016: 61)

2.2. Tarım Ticaretinin Liberalleşmesinde Kurumsallaşma

2.2.1. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması

Büyüh Buhran ve II. Dünya Savaşı, sadece ulusal ekonomileri değil dünya ekonomisini de ciddi bir şekilde etkilenmiş ve dünya olumsuz ekonomik koşulların olduğu bir ortama sürüklenmiştir. Dahası, korumacı politikaların şahlandığı bu dönemde ABD'nin ithalat tarifelerini büyük oranda artırdığı Smooth-Hawley Yasası uluslararası ticaretin akışkanlığını sekteye uğratmış ve hatta yasanın Buhranın oluşmasına katkısı olduğu iddia edilmiştir. Büyük Buhran sırasında sadece ABD'nin değil, birçok AB ülkesinin tarife oranlarını artırdığı söylenebilir. Örneğin Almanya'da 1913 yılında %12 olan ortalama tarife düzeyi, 1931 yılı itibariyle %40'a yükselmiştir. Keza Fransa'da da benzer bir tablodan bahsetmek mümkündür. 1913'de %14 civarında olan ortalama tarife düzeyinin, 1925'te %9 civarına gerilemişken, 1931 yılına gelindiğinde %38'e ulaştığı görülmüştür (Bown, 2009: 11-12). Bu durgun ekonomik tablonun giderilmesi ve ekonomide yeniden yapılanmaya gidilmesi ve uluslararası düzeyde ticaretin canlandırılması için birtakım girişimlerde bulunulmuştur.

1944 yılında yeni bir dünya ekonomik düzeni oluşturma amacıyla yapılan Bretton-Woods Konferansı sonucunda IMF ve Dünya Bankası'nın kurulması kararlaştırılmış ve üçüncü bir ayak olarak uluslararası ticareti düzenleyecek bir kurumun oluşturulması fikri benimsenmiştir. Uluslararası Ticaret Örgütü'nün (International Trade Organization/ITO) işlemesi için Havana'da yapılan toplantı sonrası Havana Şartı kabul edilmiştir. ITO, II. Dünya Savaşı sonrasında hâkim olan dünya idealizminin bir manifestosu olarak görülmüş ancak tarımsal desteklemeler başta olmak üzere sübvansiyon konularında görüşmeler tıkanmıştır. İngiltere, Kanada ve Brezilya ihracat sübvansiyonlarının yasaklanması konusuna liderlik etmişler ve hatta İngiltere gelir desteğine de karşı çıkmıştır. Bu arada Şartın son taslağı onaylandığında 1945-1946 yıllarında serbest ticarete dair hükümler, bazı kaçış hükümleri ve muafiyetlerin eklenmesiyle reddedilmiştir. Havana

Konferansı'na gelen USDA (United States Department of Agriculture/ABD Tarım Bakanlığı) delegasyonuna göre, Şart ticari engellerin azaltılması için artık bir plan niteliğinde değildir (Porter ve Bowers, 1989: 3). Bu şartlar altında ABD hükümeti Şartı iç hukukuna uyarlamayı reddetmiş ve diğer hükümetlerin de reddetmesiyle ITO yürürlüğe girememiştir. Uluslararası bir ticaret örgütü kurulana değin, düzenlemeler 1947 yılında Cenevre'deki uluslararası konferansta imzalanan GATT aracılığıyla yürütülmüştür. ABD, Kanada ve İngiltere'nin öncülüğünde 23 ülke[53] tarafından imzalanmış olan GATT, 1 Ocak 1948 yılında yürürlüğe girmiştir. GATT'ın amacı olumsuz ekonomik koşullardan ötürü korumacı politikalara yönelen ülkelerin, özellikle gelişmiş ülkelerin korumacı politikalardan zarar gördükleri gerekçesiyle, serbest ticarete eğilim göstermelerini sağlamak, kısaca dünya ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik gerekli koşulları oluşturmaktır. Ancak GATT'ın amacı hiçbir zaman serbest ticareti en yüksek düzeye ulaştırmak olmamıştır. Amaç, kendi usulünce iş yapan farklı uluslara uygun olan en yüksek ticaret hacminin yakalanması olmuştur (Rodrik, 2011: 66).

Anlaşma metninde, GATT'la hedeflenen amaç ticaret ve ekonomik alanda ilişkilerin yaşam standartlarını yükseltmek, tam istihdamı sağlamak, reel gelirin artmasını ve efektif talebi sağlamak, kaynakların tam kullanılmasını gerçekleştirmek, malların üretimi ve değişimini genişletmek amacını gütmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için tarifeler ve ticarete yönelik diğer engellerin azaltılması, uluslararası ticarette ayrımcı muamelenin ortadan kaldırılmasıyla karşılıklı avantajlı düzenlemelere gidilmesi arzulanmaktadır (RG, 1953: S. 8597).

GATT'da ticari liberalizasyona ulaşmak için iki temel yöntem kullanılmıştır. Bunlardan ilki, GATT kapsamında yer alan birtakım ilkelerin uluslararası ticarete yön

[53] GATT'ı imzalayan 23 ülke şu şekildedir; ABD, Avustralya, Belçika, Brezilya, Çekoslovakya, Fransa, Güney Afrika, Hindistan, Hollanda, İngiltere, Kanada, Küba, Lübnan, Lüksemburg, Myanmar, Norveç, Pakistan, Sri Lanka, Suriye, Şili, Yeni Zelanda ve Zimbabve'dir.

vermesidir. GATT'ın ve GATT'ın devamı niteliğinde olup Uruguay Turu görüşmelerinin şekillendirdiği kurumsal bir yapı olan DTÖ'nün de benimsediği ilkeler aşağıda açıklanmıştır.

1) Ayrımcılık Yapmama İlkesi: Bu ilkenin iki farklı yönü vardır: sınırda ayrımcılık yapmama ve sınır ötesinde ayrımcılık yapmama. Sınırda ayrımcılık yapmama "En Çok Kayrılan Ülke Kuralı" (Most-Favoured Nation/MFN) olarak anılır (Baldwin, 2016: 97). GATT'ın ilk maddesinde yer alan bu kurala göre, ithalat ve ihracatla ilgili herhangi bir ülkeye verilen ayrıcalık, muafiyet, öncelik gibi avantajlar koşulsuz olarak diğer taraflara da tanınmak zorundadır. Serbest ticaret anlaşmaları, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere özel rejimler çerçevesinde tanınan özel pazara giriş kolaylıkları ve adil ticaret kurallarına uymayanların mallarına uygulanan ticaret engelleri bu ilkenin istisnalarını oluşturmaktadır. Ayrıca, gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma çabalarına destek vermek ve dışa açılma süreçlerine katkı sağlamak için, gelişmekte olan ülkelere birtakım özel ve lehte uygulamalar sunabilir. Ancak GATT ya da DTÖ tarafından böyle bir düzenleme mevcut değildir, tamamen gelişmiş ülkelerin inisiyatifinde olan bir rejimdir. Gelişmiş ülkeler bu rejimi belirlerken, kendi üreticilerini ve baskı gruplarının isteklerini dikkate almaktadırlar. Bu yönde beliren çoğu rejimde, tekstil ve tarım ürünleri bu uygulama dışında tutulmuştur (Uçkan Dağdemir, 2009: 62-63). Ayrımcılık yapmamanın sınır ötesi yönü "Ulusal Muamele Kuralını" (National Treatment) tanımlamaktadır. Bu ilkeye göre, taraf ülkeler iç pazara yönelik düzenlemeleri yerli üretimi korumak ve ithal üretimi kısıtlamak adına yapmamalı, yerli mal-ithal mal arasında ayrımcılığa gitmemelidir.

2) Gümrük Vergilerinin İndirilerek Konsolide Edilmesi: Ülkelerin belirtilen zaman ve miktarlarda gerekli tarife indirimlerini yapmasını ifade etmektedir. Ülkeler verdikleri indirim oranlarına bağlı olmak durumundadır ve ticaret ortaklarına danışmadan oranları artıramaz.

3) Tarifeler Yoluyla Koruma: GATT, korumanın sadece tarifelerle yapılmasını kabul etmiş, diğer tüm korumacı önlemleri yasaklamıştır. Ayrıca tarifelerin de mümkün olan en kısa süre içinde azaltılmasını öngörmektedir.

4) Şeffaflık: Ticareti serbestleştirmek ve ticaret üzerine olan çatışmaları azaltmak güncel politikalar herkese açık olduğunda daha kolay hale gelmektedir.

5) Karşılıklılık: İthalat engellerini kaldıran ülkeler diğer ülkelerin karşılık vermelerini bekleyebilir. İstisnai bir örnek, GATT döneminde, gelişmekte olan ülkelerin en çok kayrılan ülke kuralı nedeniyle diğer ülkelerin pazar açılımlarından fayda sağlamaları, ancak kendi tarifelerini azaltmamalarına izin verilmesidir. Karşılıklılık, misilleme için de geçerlidir. Belirtilen özel durumlarda mağdur ülkenin karşılık verme, yani misilleme yapma hakkı vardır.

6) Esneklik: GATT'ın kurucuları, üyelerinin zaman zaman ticaret engellerini aşmak için baskıya maruz kalacağını biliyordu. GATT, üyelerini böyle bir durumla karşı karşıya bırakmamak için, bazen ülkelere ticaret engelleri yaratabilecekleri istisnalara izin vermekte ancak bunları çeşitli mekanizmalarla disipline etmeye çalışmaktadır.

7) Oydaşma Karar Alımı: Diğer ilkeler gibi bu ilkenin de istisnası olmakla birlikte, çoğu karar oydaşma yöntemiyle alınır (Baldwin, 2016: 98).

Diğer yöntem ise, çok taraflı ticaret görüşmelerinin devamlılığını birbirleriyle ilişkilendirilmesini kolaylaştıran turların gerçekleştirilmesi olmuştur. Turların her birine özel bir isim verilmiş, bazen turu öneren devlet adamının adı olurken, bazen de turun yapıldığı ülke veya kentin adı olmuştur (Yılmaz, 2001: 20).

Tablo 3: GATT Ticaret Turları

Yıl	Adı (yer)	Konular	Ülke Sayıları
1947	Cenevre	Tarifeler	23
1949	Annecy	Tarifeler	13
1951	Torquay	Tarifeler	38
1956	Cenevre	Tarifeler	26
1960-61	Dillon Turu (Cenevre)	Tarifeler	26
1964-67	Kennedy Turu (Cenevre)	Tarifeler ve anti-damping önlemleri	62
1973-79	Tokyo Turu (Cenevre)	Tarifeler, tarife dışı engeller ve çerçeve anlaşmalar	102
1986-94	Uruguay Turu (Cenevre)	Tarifeler, tarife dışı engeller, hizmetleri, fikri mülkiyet hakları, anlaşmazlıkları halli, tekstil, tarım, DTÖ'nün kurulması vb.	128

Kaynak: " GATT Trade Rounds", www.wto.org, "26.10.2018"

GATT'la ilgili görüşmelerin yapıldığı Cenevre turundan sonraki 15 yıl içinde çok az başarının sağlandığı söylenebilir. Annecy ve Torquay turlarında GATT'a dâhil olan üye sayısı artmakla birlikte, tarifelerin azaltılmasında küçük bir ilerleme kaydedilmiştir. GATT 1947, tarım sektörünü esas olarak dışarıda bırakmamakla birlikte özel bir düzenleme getirmiştir. Sanayi ürünleri gibi ticari serbestleşmeye hemen açılmayan tarım, GATT'ın XI. Maddesinde "Tarım İstisnası" hükmü ile korunmuştur. Bu madde, ulusal düzeyde tarım fazlasını eritmek için ithalata, tarımsal açığı büyütmemek içinse ihracatta miktar kısıtlamasına gitme olanağı olarak tanımlanabilir. Yine GATT'ın XVI. ve VI. maddeleri, birtakım şartlara bağlı kalmak kaydıyla tarım ürünleri ihracatına sübvansiyon verilebileceği ve gerektiğinde damping uygulanabileceği istisnalarını getirmiştir. Tarımın üretim yönünden doğal koşullara olan bağımlılığı, tüketim yönündense gıda güvenliğine temel oluşturması tarımı desteklenmesi gereken bir sektör haline getirmiştir, bu da tarım

piyasalarında ve üretici gelirlerinde istikrarın sağlanamamasına neden olmaktadır (Şahinöz, 2002).

Kennedy turu 1964 yılında başlamış, fakat tarımla ilgili gelişmelerden dolayı ertelenmiştir çünkü Ortak Pazar'da yer alan ülkeler Ortak Tarım Politikası (OTP) üzerinde anlaşmaya varamayıp kendi aralarında görüşmeye devam etmişlerdir (Porter ve Bowers, 1989: 7). Esasen tarım ticaretinin GATT kapsamı dışında tutulması ABD'nin bu yönde feragat talep etmesiyle başlamış, AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) daha sonra bu kararları OTP aracılığıyla tarım piyasasına ciddi düzeyde hükümet müdahalesi gerçekleştireceği için desteklemiştir[54]. Kennedy turunda önemli bir diğer gelişme ise, tarifelerin azaltılmasının yanında dampinge karşı antidamping önlemlerinin alınması olmuştur (Bown, 2009: 15).

GATT'ın ilk dönemlerinde, taraflara getirilen ayrıcalıklar, belli ithal ürünlere uygulanacak gümrük vergilerinin indirilmesi ya da vergiye bir üst tavan getirmeme biçimindeyken, Tokyo turuyla GATT'ın kapsamı genişletilmiş ve tarife dışı engeller, devlet desteklemeleri de GATT kapsamına dâhil edilmiştir. Ayrıca Tokyo turunda çok taraflı (multilateral) olmaktan ziyade, genellikle sanayileşmiş ülkeler tarafından çoklu anlaşmalar (plurilateral) imzalanmıştır. Ancak bu anlaşmalara yönelik çekince bunların çok taraflı ticaret sisteminin parçalanmasına neden olabileceğiyle ilgilidir. Bu tarz anlaşmalar haricinde, 1970'li ve 1980'li yıllarda yaşanan ekonomik bunalımlar neticesinde ülkeler farklı tarzda korumacılık önlemleri alarak sorunu aşmaya çalışmışlar ve ülkelerin pazar paylaşımlarına ve tarımsal desteklemelere yönelik olarak mutabakata vararak ikili anlaşmalar yolunu seçmişlerdir (Yılmaz, 2001: 20).

[54] Bir diğer kapsam dışında bırakılan sektör giyim ve tekstildir. Japonya'nın üyeliği oldukça tartışılmasına rağmen 1955'te GATT'a katılmış ancak bu katılımla, giyim ve tekstil ithalatına yönelik özel ticaret kuralları getirilmiştir. Pamuklu tekstil ürünlerini kapsayan Kısa-Dönem Anlaşması (1961) Uzun-Dönem Anlaşmasına (1962-1973) ve daha sonra Çok Elyaflılar Anlaşmasına (1974-1994) çevrilmiştir. Bu anlaşmaların kapsadığı tekstil ve kumaş sanayi ürünlerinin ticareti gönüllü ihracat kısıtlamaları ve kotalarla yönetilmiş, GATT kuralları ve denetim sisteminin dışında tutulmuştur[54] (Bown, 2009: 15).

GATT sistemiyle birlikte ilerleyen anti-damping gümrük vergileri veya gönüllü ihracat kısıtlamaları ekonomik liberalizmle çok da uyumlu sayılamaz. Tarım ve hizmetlerin görüşmelerden ayrı tutulması da keza uyumsuz alanlardan biri olarak görülebilir. Çünkü tarımda veya gelişmekte olan ülkelerdeki ticaret türleri farklı olup, yerel grupları birbirine sert biçimde düşürerek, çiftçiler ve işçileri kesin gelir kayıplarıyla tehdit etmiştir. GATT kapsamında yerel politikaya bağlı belirtilen öncelikler GATT'ın serbest ticaret politikalarından sapmasına neden olmuş, bu da GATT'ı başarılı kılmıştır (Rodrik, 2011: 66).

2.2.2. Ortak Tarım Politikası

Avrupa, Savaş sonrası gıda yetersizliğine çözüm bulma, tarım sektöründe çalışanlarının gelir düzeyini koruma ve bütün üye ülkelerde tarım ürünleri fiyatlarının eşitlenerek derin farklılıkların giderilmesi amacıyla ortak tarım politikası uygulama yoluna gitmiştir. Üreticiyi ve tüketiciyi koruma amacıyla 1962 yılındauygulanmaya başlayan Ortak Tarım Politikası, tarım ürünleri ithalatında koruyucu politikaları uygularken, ihracatta da tarımsal desteklemelere ağırlık vermiştir (Varol, 2003). AB ve ABD arasında karşılıklı tavizlerle paylaşılan dünya tarım pazarı, 1980 sonrası AB'nin net tarım ihracatçısı olması, ABD'nin süt ürünlerinde fazla vermesi, diğer ülkelerin tahıl ve soya gibi ürünlerde dünya pazarında daha fazla pay almak istemesi, dünya tarım pazarının önemli bir durgunluğa girmesi ile geçerliliğini kaybetmiştir. Tarım piyasasında durgun geçen bu dönemde iç pazarları doyum noktasına ulaşan ve arz fazlasına sahip olan AB ve ABD'nin önündeki seçenek ihracatın artırılması olmuş, tarım pazarını ele geçirmek için de sübvansiyonlara başvurmuşlardır (Doğan, 2002: 3). Bu dönemde ihracatı mutlak olarak gerileyen ABD ve tarım ihracatçısı olan ülkelerin oluşturduğu Cairns Grubu[55]

[55] 19 tarım ihracatçısı ülkeden oluşan Cairns Grubu 1986 yılında Cairns, Avustralya'da kurulmuştur ve tarımsal ticari serbestiyi en fazla destekleyen grup olarak dikkat çekmektedir. Cairns Grubuna üye ülkeler, Arjantin, Avustralya, Brezilya, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Guatemela, Endonezya, Malezya, Yeni Zelanda, Pakistan, Peru, Filipinler, Güney Afrika, Tayland, Uruguay ve Vietnam'dır (www.wto.org, "12.06.2019")

OTP'yi şiddetle eleştirmişler ve tarım ticaretinin serbestleşmesi için GATT nezdinde baskı yapmaya başlamışlardır. Bu husus, ilk etapta GATT ve ileri aşamada DTÖ nezdinde gerçekleştirilen turlarda da sürekli tartışma konusu olmuştur.

Tarım politikası, AT (Avrupa Topluluğu) üyesi ülkeler için muhtemelen görüşmelerdeki en zor ekonomik konu olmuştur. Çünkü bazı AT ülkelerinde gıda yetersizliği söz konusu iken, bazıları gıda ihracatçısı konumundadır; yine bazı ülkeler büyük ölçüde ithal girdilere dayalı oldukça uzmanlaşmış bir tarıma sahipken, diğerleri çeşitlendirilmiş ve kentine yeterli bir tarıma sahiptir; bazıları ürünlerini yüksek maliyetle üretirken, bazıları dünya pazarlarında rekabet edecek güçtedir. Dolayısıyla her ülke kendi vatandaşlarının ihtiyaçlarını karşılamak için kendi şartlarına uygun gıda ve tarım politikaları geliştirmiştir. Nihayetinde, bu ülkeleri ortak bir paydada buluşturmak da kolay olmayacaktır (Porter ve Bowers, 1989:7).

Kennedy Turunda da AT ülkeleri, tarım ürünleriyle ilgili görüşmeler yapmayı reddetmiştir çünkü AT ülkeleri arasındaki ticari ilişkileri uyumlaştırmak oldukça zor olmuş ve de tamamlanamamıştır. AT ve ABD arasında temel sorun alanı olarak beliren tahıllar konusunda ise, ABD AT'den belirli bir oranda tahıl ihracı yapılması için ayrıcalık istemiş, AT ise daha az bir oran teklif etmiştir. Görüşmelere az bir süre kala, ABD teklifini düşürmüş, böylece görüşmelerin devam etmesinde bir engel kalmamıştır (Porter ve Bowers, 1989: 8).

Tokyo Turu görüşmeleri de, AB ve ABD arasında tarım konusunun esas uyuşmazlık konusu olarak devam ettiği bir biçimde ilerlemiştir. AB'nin, tarımın karakteristik özellikleri ve öneminden dolayı diğer sektörlerden farklılık gösterdiğini iddia etmesi ve bu farklılıktan dolayı hükümet desteğini meşrulaştırması ile görüşmelerde elde edilecek sonuçların OTP'nin uygulanmasında bir engel teşkil etmemesi AB'nin Tokyo Turu görüşmelerindeki takındığı tavrın temelini oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle AB, tarım ürünlerinin serbestleşmesiyle ilgili OTP odaklı, korumacı tavrını sürdürmeyi

yeğlemiştir. Tokyo Turu sonunda, tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda uzlaşılamamış, bazı ürünler ve ülkeler bazında pazara giriş kolaylıkları sağlanmıştır (Uçkan Dağdemir, 2009: 76).

2.2.3. Uruguay Turu

GATT'da süregiden turlardan en önemlisi şüphesiz Uruguay Turudur. 1986 yılında başlayan tur 1994 yılında bitmiş, en uzun sürede tamamlanan Tur olarak sonuçları da kayda değer olmuştur. Uruguay Turu sonucunda gerçekleşen en önemli gelişme DTÖ'nün kuruluşu olmuştur. GATT kapsamında korunan alan olan tarım da Uruguay Turu ve akabinde DTÖ'nün kurulmasıyla liberalizm sürecine girmiş, metalaşma süreci hiper küreselleşmeyle birlikte hız kazanmıştır.

Dünya ticaretinin Uruguay Turundan önceki durumunu kısaca ifade etmek gerekirse;

- ABD korumacı politikalarını artırmış,
- GATT kuralları dünya ticaretinin yaklaşık %12'sini oluşturan tarım ve %7'sini oluşturan giyim ve tekstil sektörüne uygulanmamış,
- Gelişmekte olan ülkelerin çoğu tarifelerle ilgili GATT kurallarını uygulamamış,
- GATT kurallarını göz ardı eden kotalar ve anlaşmalar düzenlenmiş,
- GATT'ın sübvansiyonlarla ilgili kısıtlamaları zayıf tutulmuş,
- ABD ve AT özellikle Japonya ve Doğu Asya ekonomilerine yönelik ithalatı kısmak için anti-damping uygulamalarına başvurmuş,

- Gümrük birlikleri ve serbest ticaret alanlarının üçüncü tarafların ticareti üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için öngörülen GATT kuralları göz ardı edilmiş,

- GATT'ın uyuşmazlık çözüm mekanizması ABD ve AT'nin GATT'ın tarım sektöründeki yetkilerini kabul etmemesi nedeniyle zayıflamıştır (Oxley, 1994: 46).

Uruguay Turu GATT kapsamında çok taraflı ticaret görüşmelerinin sekizinci turudur. Daha önceki yedi turda, birçok mamul mal üzerindeki tarifelerde önemli indirimler gerçekleştirilmiş, fakat tarımsal ticaretin uluslararası piyasaya açılmasında çok az ilerleme kaydedilmiştir. Örneğin; Tokyo Turunda, tarife dışı ithalat engellerini azaltmak ve anti-damping önlemleri, ihracat sübvansiyonlarının kullanımı ve farklı standartların oluşumu gibi konuları düzenlemek için Kodlar (Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Vergiler Kodu gibi) benimsenmiştir. Ancak, Kodlar büyük bir başarı elde edememiş ve de tarife dışı engeller artmıştır. Tarımsal ticaret, Japonya'nın ticaret kısıtlamalarını miktar olarak azaltmasından fayda sağlasa da, tam olarak serbestleşmesi mümkün olmamıştır. Tokyo Turunda, süt ve et ürünleri için yapılan iki mal anlaşması da ticareti uzun vadede serbestleştirmenin bir yolu olarak görülmemiştir. Tahıllarla ilgili bir anlaşmaya ise varılamamıştır (IATRC, 1994: 2).

1986 yılında Punta del Este'de düzenlenen toplantının esas amacı dünya tarım ticaret sistemini düzenlemek ve daha şeffaf hale getirmektir. Punta del Este Bildirgesi, görüşmelerde tarım ticaretinin daha fazla serbestleştirilmesini sağlamayı ve ithalat erişimi ve ihracat rekabetini etkileyen tüm önlemleri daha etkili ve güçlü GATT kuralları altında bir araya getirmeyi hedeflediğini vurgulamaktadır. Ek olarak, Bildirgede üç hedef belirtilmiştir. Bu hedefler; 1) ithalat engellerini azaltarak piyasaya erişimin iyileştirilmesi; 2) tarımsal ticareti doğrudan ve dolaylı etkilen tüm sübvansiyonların ve diğer engellerin

kullanımına dair kuralları ve disiplinleri artırmak; 3) tarımsal ticarete yönelik sağlık ve bitki sağlığına dair olumsuz etkileri azaltmaktır.

1987 yılında yapılan ilk görüşmelerde, ABD, AB, Cairns Grubu, Kanada, Japonya, Nordik ülkeleri (Finlandiya, İzlanda, Norveç ve İsveç) ve Gıda-İthalatçısı ülkeler (Jamaika, Mısır ve Meksika) tarımsal ticarete yönelik çeşitli önerilerde bulunmuştur. ABD, ticareti doğrudan ve dolaylı etkileyen tüm sübvansiyonların kaldırılmasını istemiş, ihracat sübvansiyonları yoluyla ihraç edilen miktarları durdurmak ve ithalat engellerini ortadan kaldırmak için çağrıda bulunmuştur. Bu hedeflere 10 yıl içinde varılabileceğini belirtmiştir. Cairns Grubu ve Kanada, tüm tarımsal mallar için ticareti bozucu nitelikteki politikaların veya sübvansiyonların kaldırılmasını önermiştir. AB ise ilk aşamada pazar payı veya uluslararası mal düzenlemeleriyle tahıllar, süt ürünleri ve şekerin dünya piyasalarında stabilize edilmesini önermiş; ikinci etapta uzun vadede destek seviyelerinin düşürülmesini önermiştir. Japonya ise ihracat sübvansiyonlarının dondurulması ve kaldırılması, mevcut tarifelerin indirilmesi ve diğer sübvansiyonların ticareti bozucu etkilerini azaltmayı teklif etmiştir (Hassan, 1996: 30-31).

1988 yılında yapılan görüşmelerde, tarım konusunda iki nedenle önemli çıkmaza düşülmüştür. Bu nedenlerden ilki, ABD'nin, mevcut tarımsal ticaretle ilgili sorunlarla başa çıkmak için kısa dönemli önlemlere yönelik görüşmelerin başlamasından önce ticareti bozucu tüm sübvansiyon ve korumaların uzun dönemde ortadan kaldırılmasına yönelik bir anlaşmanın yapılması yönündeki ısrarıdır. Diğer neden ise, AB'nin önemli politika reformları yapılması konusundaki isteksizliği olarak belirtilebilir. Bu açmazlara rağmen, 1989'da Cenevre'de taraflar bir anlaşmaya varmışlardır. Anlaşma, uzun vadeli bir hedef ve bu hedefi başarmak için bir genel çerçevenin yanı sıra görüşmelerin tamamlanmasına kadar yürürlükte olacak kısa vadeli girişimleri de içermektedir. Uzun vade için, 1989 Nisan Anlaşması, Turun amacını adil ve pazar odaklı bir tarımsal ticaret sistemi olarak belirlemiştir (Hassan, 1996: 32).

Uruguay Turu kapsamında tarımsal reforma ilişkin daha ayrıntılı görüşmeler dört farklı fasıl altında devam etmiştir; dış koruma, ihracat rekabeti, iç destekler ve sağlık ve bitki sağlığı önlemleri. Dış koruma konusunda, ABD ve Cairns Grubu tarife dışı engellerle başa çıkmak için tarifelendirme tekniğini önermiştir. AB ise şartlı tarife yöntemini kabul etmekten yana olmuştur. Japonya gıda güvenliğini gerekçe göstererek gerekirse sınır önlemlerine izin vermeyi önermiş ve yeni kurallar ve disiplinleri görüşmeyi desteklemiştir. 1990 yılında yine ülkelerden gelen öneriler doğrultusunda yukarıda belirtilen başlıklar altında öneriler değerlendirilerek, "Tarımsal Reform Programı Üzerine Çerçeve Anlaşma" başlıklı bir taslak hazırlanmıştır. Taslakta, iç destekler konusunda iki farklı politika alanı belirlenmiştir. Bir kategorideki desteklerin taahhütler kapsamı dışında tutulacağı, diğer kategorideki iç desteklerde fiyat desteğinin üreticilere doğrudan ödemeleri ve tarımsal üretime sunulan girdileri kapsayan AMS[56] (aggregate measurement of support/ toplu destek ölçümü) miktarının 1991-1992 yıllarından itibaren azaltılacağı yönünde karar alınmıştır. Dış korumaya ilişkin, taslak metin bütün sınır engellerinin tarifelere dönüştürülmesini (tarifeleştirme) ve mevcut tarifelerle yeni oluşacak tarifelerin 1991-1992 yıllarından başlayarak azaltılmasını önermiştir. İhracat rekabeti konusunda, metinde ihracata yönelik yapılacak tüm yardım ve teşviklerin azaltılması, hatta bu azaltmanın iç destekler ve dış koruma için yapılacak azaltımlardan daha fazla olması gerektiği ifade edilmiştir. Taslak metin görüşmeciler tarafından kabul edilmiş, her katılımcı ülke görüşmelerde kendi özel önerilerine ilişkin konumu rezerve etse de, hepsi önerilen süreçleri kabul etmişlerdir. Belirtilen takvime göre görüşmeci ülkeler ilk önerilerini Ekim 1990'da vermişlerdir (Hassan, 1996: 33-40).

---

[56] Toplu destek ölçümü, iç destekleme fiyatları ile dünya fiyatları arasındaki farkın üretim miktarıyla çarpılmasıyla hesaplanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. http://dergipark.gov.tr/download/article-file/289525, "09.11.2019".

GATT'a taraf ülkelerin Ticaret Bakanları Aralık 1990 yılında Brüksel'de, kalan sorunlu alanları çözme ve Turu sonuçlandırma amacıyla bir toplantı yapmışlardır. Ancak, bir tarafta AB'nin, diğer tarafta ABD ve Cairns Grubu'nun destek ve korumanın azaltılması konusundaki farklı tutumlarının uyumlaştırılamaması nedeniyle tarım konusu çıkmaza girmiştir. 1991 yılında, tarım görüşmeleri önündeki engellerin kaldırılacağı belirtilerek, taraf ülkeler iç destek, pazara erişim ve ihracat rekabeti alanının her birinde bağlayıcı taahhütler üzerinde görüşmeye ve sağlık ve bitki sağlığı konularında bir anlaşmaya varmaya karar vermişlerdir. Ancak 1991 yılında hazırlanan Nihai Senet Taslağı (Dunkel Metni) AB tarafından kabul edilmemiş ve görüşmeler ABD ve AB'nin tarım konusundaki farklılıkları üzerine yoğunlaşmıştır. Ana gündem konusu ise, ihracat sübvansiyonunun azaltımı konusunda olmuştur. 1992 yılı da zaten ABD ve AB arasındaki karşılıklı görüşmelerle geçmiştir. Aynı yıl, AB Tarım Bakanları arasında OTP'nin reformu için gerçekleştirilen anlaşma görüşmelerin ilerlemesine yardımcı olmuştur. Genel ticaret görüşmelerinin bir özelliği, ABD ve AB gibi lider aktörlerin genellikle kendi aralarında anlaşmayı bağlayıp, bunu diğer üye ülkelere zorla kabul ettirmeleridir. Nitekim Kasım 1992'de ABD ve AB, ihracat sübvansiyonları ve iç destek konusunda anlaşmaya vararak Blair House Anlaşmasını imzalamışlardır. Bu anlaşmayla, Cenevre'deki görüşmeler yeniden başlatılmış ve 1993 yılı pazara erişimle ilgili konular tartışılarak geçmiştir. Bu anlaşmaya kadar tarımsal konularda çok az ilerleme sağlanmasına rağmen, söz konusu anlaşmanın neticelenmesiyle Uruguay Turu hızlı biçimde sonuca ulaştırılmıştır (Acar, 2001: 39).

8 yıla yakın süren Turun ardından, Nisan 1994'de Fas'ın Marakeş kentinde Nihai Senedin imzalanmasıyla Uruguay Turu sonuçlanmıştır. Tur sonucunda, Tokyo Turunda imzalanan Kodlar birer anlaşmaya dönüşmüş, hizmet ticareti ve fikri mülkiyet hakları gibi yeni anlaşma alanları görüşme kapsamına alınmış, belli mal ve hizmet kategorilerinde vergilerin azaltılması yönünde taahhütler yer almıştır (Yılmaz, 2001: 21).

Tur sonucunda DTÖ'nün kurulması uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi yönünde en önemli adımken, tarım ürünleri ticaretinin serbestleşmesine yönelik önemli gelişmeler Tarım Anlaşması başta olmak üzere Sağlık ve Bitki Sağlığı Önlemleri Anlaşması, Ticarette Teknik Engeller Anlaşması ve Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşmalarının kabul edilmiş olmasıdır.

2.2.4. Dünya Ticaret Örgütü

DTÖ, ülkeler arasındaki ticaret kurallarını ele alan tek küresel uluslararası örgüt olarak kendini tanımlamaktadır. DTÖ'nin kurulmasındaki amaç ticaretin mümkün olduğunca öngörülebilir biçimde, sorunsuz ve serbest akışını sağlamaktır. DTÖ'nün özünü ise, dünya ticaretinde yer alan çoğu ülkenin görüşüp, imzaladığı ve kendi parlamentolarında onayladıkları DTÖ anlaşmaları oluşturmaktadır (https://www.wto.org, "11.05.2019"). Uluslararası bir örgüt olan DTÖ, birçok bakımdan GATT'dan ayrılmaktadır. Öncelikle, DTÖ'yü GATT'ın kapsamını genişlettiği benzer bir yapı olarak görmek mümkün değildir. DTÖ, kurumsal kimliği, süreklilik arz eden yapısı ve bağlayıcılık taşıyan mekanizmalarıyla tamamen farklı bir karakter taşımaktadır. Ayrıca, GATT sadece mal ticaretini kapsamaktayken, DTÖ mal ticaretiyle birlikte, hizmetler ticareti, fikri mülkiyet hakları gibi farklı alanları da içermektedir ki bu DTÖ'yü GATT'dan kapsam olarak da farklılaştırır. Akman ve Yaman'a göre, sadece sınırda ticareti düzenleme işlevi gören GATT'a karşılık, DTÖ'yle beraber gelen sistem sınırları aşarak ulusal düzenlemeleri de ele almaya başlamış ve küresel ticaret temelli bir ekonomik yönetişim yapısına doğru ilerlemektedir (Akman ve Yaman, 2008: 1).

DTÖ temel ilkelerini beş farklı kategoride belirlemiştir. Ticarette ayrımcılık yapmama ilkesi, GATT'da olduğu gibi "en çok kayrılan ülke" ve "ulusal muamele" kurallarına tabi biçimde işletilir. Aşamalı olarak serbest ticaretin görüşmelerle daha da geliştirilmesi diğer bir ilkedir. DTÖ'ye göre ticaret engellerini azaltmak, ticareti teşvik etmenin en belirgin yollarından biridir. Diğer bir ilke bağlayıcılık ve şeffaflık yoluyla

öngörülebilirliğin artırılmasıdır. Ülkeler uluslararası ticaretle ilgili tarifeler, kotalar, sübvansiyonlar gibi konularda bağlayıcı taahhütler altına girmektedirler. Adil rekabetin teşvik edilmesi, bir başka DTÖ ilkesidir. DTÖ bu ilke kapsamında yaptığı açıklamada, DTÖ'nün bir "serbest ticaret" kurumu olarak tanımlandığını ancak bunun tam olarak doğru olmadığını vurgulamıştır. Çünkü DTÖ sisteminin bazı durumlarda tarifelere ve sınırlı da olsa diğer koruma türlerine izin verdiğini belirtir. Ayrımcılık yapmamaya ilişkin kurallar olan en çok kayrılan ülke ve ulusal muamele kuralı adil ticaret koşullarını güvence altına almak için tasarlanmıştır. DTÖ, haksız rekabete yol açan damping ve sübvansiyonları da çeşitli anlaşmalarla önlemeye çalışmaktadır. DTÖ'nün belirlediği son ilke, kalkınmanın ve ekonomik reformların desteklenmesidir. DTÖ, gelişmekte olan ülkelerin, sistemin anlaşmalarını uygulaması için zaman bakımından esnekliğe ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir. DTÖ kapsamındaki anlaşmalar daha önce GATT'da yer alan gelişmekte olan ülkeler için özel yardımlar ve ticaret imtiyazları gibi özel düzenlemelere izin vermektedir. DTÖ'nün mevcut üye görünümüne bakıldığında, DTÖ'yü oluşturan ülkelerin 2/3'ü gelişmekte olan ülkedir (https://www.wto.org, "13.05.2019").

DTÖ'de kararların önemli bir bölümü DTÖ'de en yüksek karar alma mercii olan ve iki yılda bir toplanan Bakanlar Konseyi tarafından ya da üye ülkelerin Daimi Temsilcileri veya Büyükelçileri tarafından Cenevre'de gerekli oldukça toplanan Genel Konsey'de alınmaktadır. DTÖ'de kararlar "oydaşma" yöntemiyle alınır. Bu bağlamda, DTÖ'nin Dünya Bankası ya da IMF gibi örgütlerin karar alma yapısından farklı olduğu söylenebilir. Oydaşmanın sağlanamadığı durumlarda oylamaya gidilir ve her ülke tek oy hakkını kullanarak oy çokluğuyla karar alınır. DTÖ bazı özel durumlarda, örneğin DTÖ'ye yeni bir üyenin alınması gibi hallerde, nitelikli oy çoğunluğu da isteyebilir. DTÖ'nün üye sayısının artması ve çıkar çatışmalarının uzlaşmanın önüne geçmesi gibi durumlar karar alımında "oydaşma" yöntemini giderek zorlamaktadır. İkinci düzeyde karar alma organı olan ve Bakanlar Konferansına karşı sorumluluğu bulunan Genel

Konsey Anlaşmazlıkların Halli Organı ve Ticaret Politikasını Gözden Geçirme Organı olarak da işlev görmektedir. Yine, Genel Konsey kapsamında Temyiz organı ve anlaşmazlıkların giderilmesi konusunda paneller bulunmaktadır. Mal Ticareti Konseyi, Fikri Mülkiyet Haklarının Ticari Yönlerine İlişkin Konsey, Hizmet Ticareti Konseyi ise Genel Konseye karşı sorumlu olarak işlev görmektedir. Bu konseylerin altında, daha özel konularda çalışan Komitelerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Mal Ticareti Konseyi altında, pazara erişim, tarım, sağlık ve bitki sağlığı, ticarete ilişkin teknik engeller gibi başlıklar altında komiteler bulunmaktadır (RG, 1985: S.22213).

Bakanlar Konferansının atadığı bir Genel Müdür tarafından yönetilen Sekretarya, DTÖ üye ülkelerine Örgüt tarafından yürütülen tüm faaliyetlerde en yüksek kalitede, bağımsız desteği sağlamak ve DTÖ'ye profesyonellik, tarafsızlık ve dürüstlükle hizmet etmekle sorumlu kılınmıştır. Kararlar üye ülkeler tarafından alındığından Sekretaryanın karar alma yetkisi yoktur. Görevleri arasında, çeşitli konseylere ve komitelere teknik ve profesyonel destek sağlamak, gelişmekte olan ülkelere teknik yardımda bulunmak, dünya ticaretindeki gelişmeleri izlemek ve analiz etmek, kamuoyuna ve medyaya bilgi sağlamak ve Bakanlar Konferansını organize etmek yer almaktadır. Uyuşmazlıkların çözümünde hukuki destek de sunan Sekretarya, ayrıca DTÖ'ye üye olmak isteyen hükümetlere önerilerde bulunmaktadır. Temyiz Organı ise kendi ayrı Sekretaryasına sahiptir (https://www.wto.org, "14.05.2019").

Şuanda dünya ticaretinin %98'ini gerçekleştiren 165 ülkeden oluşan DTÖ'nün yıllık bütçesindeki gelirlerin çoğu üyelerinin katkı paylarından oluşmaktadır. Bu payın belirlenmesinde uluslararası ticaret paylarına dayanan bir formül kullanılmaktadır. Her üye, DTÖ'ye ödemesi gereken payı Genel Konseyin mali yönetmeliğine uygun bir şekilde kısa zamanda ödemelidir. DTÖ'nün diğer muhtelif gelirleri, gözlemci ülkeler tarafından yapılan katkılardan, kira ücretlerinden, DTÖ basılı ve elektronik yayın satışlarından oluşmaktadır. 2018 yılı DTÖ bütçesi yaklaşık 197 milyon CHF (İsviçre

Frangı)dir (WTO, 2018). Mali yönetmelik ve yıllık bütçe tasarısı Genel Konsey tarafından 2/3 çoğunlukla kabul edilmektedir.

DTÖ kapsamındaki ihtilafları çözmek için getirilmiş olan "Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması" (AHM) DTÖ'nün Kurucu Anlaşması'nın Ek-2 metninde geçmektedir. Mutabakat metni ile kurulan Anlaşmazlıkların Halli Organı (AHO) panel kurma, panel ve Temyiz raporlarını kabul etme, karar ve tavsiyelerin uygulanmasını denetleme ve kapsamdaki anlaşmazlıklar çerçevesindeki ayrıcalıkların ve diğer yükümlülüklerin ertelenmesine izin verme yetkisine sahiptir. Mutabakat metninde anlaşmazlıkların çözülme usulleri olarak istişare, iyi niyet görevi, uzlaştırma ve arabuluculuk, panel, temyiz ve tahkim yer almaktadır DTÖ üyesi bir ülke, kapsamdaki anlaşmaların işleyişini etkileyen önlemler konusunda yeterli istişare fırsatı tanımayı taahhüt etmektedir. İyi niyet görevi, uzlaştırma ve arabuluculuk taraflar istediği takdirde başvurulan usullerdir. Panelin oluşturulması için ise bir üye ülkenin şikâyetine gerek bulunmaktadır. Eğer panel vakalarından gelen bir temyiz talebi varsa, bu Temyiz Organında karara bağlanacaktır. Panel ya da Temyiz sonrası oluşan karar ve tavsiyelere derhal uyulması zorunludur, derhal uyulması mümkün değilse, üye kararı gerçekleştirmek için makul bir süreye sahip olacaktır. Tahkim süreci ise ihtilafların daha kolay biçimde çözülmesini sağlamak için getirilmiş alternatif bir yoldur (RG, 1985: S. 22213).

Uruguay Turuyla birlikte DTÖ'nün getirdiği AHM önemli başarılardan biri olarak belirtilebilir. Daha önce GATT yargılama sisteminde jürinin kararından sonra kararın bütün üye ülkeler tarafından (şikâyet edilen ülke dâhil) onaylanması gerekliliği (oydaşma) doğduğu anda, davalı üyenin kendi aleyhine karar vermeyeceği için davalı taraf onay mekanizmasını işleterek yargı sürecini işlevsiz duruma düşürmekteydi. Ancak DTÖ sistemiyle birlikte gelen yapıda ticaret rejimine ilişkin hakem kararından kaçmak imkânsız olmuştur DTÖ'nün anlaşmazlık çözümü bağlayıcı ve zorunlu kılınmıştır ve üye devletlerin o karara uymaktan başka çaresi yoktur. Davayı kaybeden ülkeler kural dışı

politikalarını uygulamayı terk etmeli ve karşı tarafın zararını tazmin etmelidir. Bu bağlamda DTÖ'nün ABD'nin politikalarını değiştirmeye zorlamaya başarmış tek uluslararası kurum olduğu ifade edilmektedir (Rodrik, 2011: 69).

Anlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihte, GATT 1947'ye taraf olan ülkeler ve Avrupa Topluluğu ülkeleri DTÖ'nün asil üyeleridir. Herhangi bir ülkenin DTÖ'ye katılması ilgili ülke ve DTÖ arasında üzerinde mutabık kalınabilecek şartlarla gerçekleşecektir. Katılmayla ilgili nihai kararı verecek yetkili mercii Bakanlar Konferansı olup, DTÖ üyelerinin 2/3 oyu ile onaylanması gerekmektedir (RG, 1985: S.22213).

2.2.4.1. DTÖ'nün İlgili Anlaşmaları

Nisan 1994'te Marakeş'te imzalanan Anlaşmayla kurulan DTÖ, 1 Ocak 1995 itibariyle resmen faaliyete geçmiştir**.** Yaklaşık 500 sayfadan oluşan DTÖ'nün önemli bir bölümünü ekler kısmında yer alan anlaşmalar oluşturmaktadır. DTÖ'ye taraf olan bir ülke "tek taahhüt/paket" (single undertaking) öğretisi gereğince bütün bu anlaşmalara da taraf olmuş sayılmaktadır. Bunun istisnasını ise Ek-4'de yer alan çoklu (pluriteral) ticaret anlaşmaları oluşturmaktadır, bu anlaşmalara isteyen ülkeler katılabilir[57]

Tarımsal ürünlerin serbestleştirilmesi, genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünler ve tarımın çok yönlülüğü kavramından kasıtla tarımla ilişkili olduğu düşünülen anlaşmalar çalışma kapsamında incelenecektir. Bu anlaşmalardan en önemlisi Tarım Anlaşmasıyken, Sağlık ve Bitki Sağlığı Anlaşması, Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması

---

[57] 4 Eki bulunan kurucu anlaşmada yer alan anlaşmalar şu şekildedir. Ek-1/Ek-1A listesinde aralarında Mal Ticaretinde Çok Taraflı Anlaşmalar, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması 1994, Tarım Anlaşması, Bitki ve Hayvan Sağlığı Önlemleri Uygulama Anlaşması, Tekstil ve Giyim Anlaşması, Ticarette Teknik Engeller Anlaşması, Ticaretle Bağlantılı Yatırım Tedbirleri Anlaşması gibi anlaşmaların bulunduğu on dört anlaşma bulunmaktadır. Ek- 1B'de Hizmet Ticareti Genel Anlaşması ve ekleri, Ek-1C'de ise Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması bulunmaktadır. Ek-2'de Anlaşmazlıkların Halli Kural ve Yöntemleri Hakkındaki Mutabakat Metni, Ek-3'de Ticaret Politikalarını Gözden Geçirme Mekanizması yer almaktadır. Çoklu Ticaret Anlaşmaları, Sivil Uçak Ticareti Anlaşması, Devlet Alımları Anlaşması ve Uluslararası Süt Ürünleri Anlaşması ise Ek-4'ü oluşturmaktadır.

ve Ticarette Teknik Engeller Anlaşması analiz edilmesi gereken diğer anlaşmalar olarak belirlenmiştir.

2.2.4.1.1. Tarım Anlaşması

Tarım politikalarının geleneksel koruyuculuk zırhından çıkması için bir dönüm noktası olarak kabul edilen 1994 tarihli Tarım Anlaşması, gıda güvenliği bakımından sıkça tartışılmaktadır. DTÖ'nün kurucu anlaşmasının eklerinin Ek-1 kısmında yer alan Tarım Anlaşması, "*tarım politikalarını devlet müdahalesinden tedricen arındırıp, üretim ve ticareti piyasa mekanizmasının yönlendirmesine bırakma eğilimindedir*" (Fotourechi ve Şahinöz, 2016: 2021). Anlaşma metni ise tarımla ilgili bir anlaşma yapma girişiminin, Uruguay Turu'nda belirlenen adil ve serbest pazara dayalı bir tarım ticareti sisteminin oluşturulmasını ve tarımsal destek ve korumalarla ilgili taahhütlerin görüşmeler yoluyla güçlendirilmesini amaç edinen uzun dönemli ve reformist bir hedefle ortaya çıktığını ifade etmiştir. Bu uzun dönemli hedefler, tarım ticaretini bozucu yönde etkileyen destek ve korumaların belirlenen dönemde aşamalı olarak indirilmesini dikkate almaktadır. Anlaşma, tarımsal ürünlerin ticaretiyle ilgili verilen kararlar ve uygulanacak reformlarda gıda güvenliğinin sağlanması ve çevrenin korunması da dâhil olacak şekilde gelişmekte olan ülkelere özel ve lehte uygulamaların görüşüleceğini vurgulamıştır. Örneğin; 5. maddede yer alan hükme göre, gelişmekte olan ülkelere bu lehte uygulamalardan yararlanması için 10 yıllık bir süre tanınacak, az gelişmiş ülkelerden ise indirim taahhütleri istenmeyecektir. Dikkat çeken başka bir öncelikse, az gelişmiş ve net gıda ithalatçısı ülkelere yansıyacak olumsuz etkilere dikkat edileceğinin belirtilmesidir. Bu konu Anlaşmanın 16. maddesiyle düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre gelişmiş üye ülkeler belirtilen nitelikteki ülkeler üzerinde olası olumsuz etkileri hakkında karar alacak ve gerektiğinde bu amaçla kurulan Tarım Komitesi bu kararın sonuçlarını izleyecektir.

Tarım Anlaşması, tarım görüşmelerinde daimi tartışma konusu olan pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları hakkında önemli hükümler ve taahhütler

getirmiştir. Aşağıda açıklanan üç alanda düzenlemeler getiren Tarım Anlaşmasının bu düzenlemelerle SPS'ye de işlerlik kazandırması hususunda anlaşılmıştır. Anlaşmanın ilk düzenleme alanı olan pazara giriş, koruma önlemlerinin sadece tarifelerle sınırlı olması ve bu tarifelerin zamanla azaltılmasıyla ilgilidir. Anlaşmada geçen madde hükmüne göre; "*ülkelerin taahhütlerindeki pazara giriş tavizleri, tarifelerin bağlanması ve indirilmesi ve listede belirtilen diğer pazara giriş taahhütleriyle ilgilidir*". Ayrıca üye ülkeler, bazı istisnalar dışında tüm tarife-dışı engellerini tarifelere dönüştürmek ve bunu muhafaza etmek durumundadır. Tarımsal ürünlere ilişkin diğer tarifelerin yanı sıra, bu "tarifeleştirme" sürecinden kaynaklanan tarifeler, 1995 yılı temel alınarak gelişmiş ülkeler için ortalama %36 (her kalemde %15), gelişmekte olan ülkeler içinse ortalama %24 (her kalemde %10) oranında azaltılacaktır. Bu liberalleşme süreci için öngörülen takvim gelişmiş ülkeler için 6 yıl, gelişmekte olan ülkeler içinse 10 yıl olarak belirlenmiştir. AGÜ'lerin ise tarifelerini azaltmalarına gerek yoktur (https://www.wto.org, "13.08.2018"). Anlaşma, tarifeleştirme süreciyle birlikte, tüm tarifelerin bağlı tarife oranlarına dönüştürülmesini de amaçlamıştır. Bağlı tarifeler, üye ülkelerin uyguladıkları tarifeleri belirli oranların üstüne çıkarmamayı taahhüt etmektedir. Gelişmiş ülkeler için bağlı oranların gerçekte uygulanan oranlar olduğu, gelişmekte olan ülkeler içinse tavan görevi gördüğü belirtilmiştir[58]. Gelişmiş ülkeler ve geçiş ülkeleri bağlı tarifelerini sırasıyla %99 ve %98 düzeyine çıkarmışken, gelişmekte olan ülkelerse %21'den %78 seviyesine getirmişlerdir (Kumar, 2002: 5).

Bir diğer düzenleme alanı olan iç destekler ülkelerin tarım sektörüne verdikleri desteklemelerin azaltılmasını amaçlamaktadır. Dünya tarım ticaretine yönelik temel

---

[58] Ülkelerin son yıllardaki bağlı tarife oranları, Uruguay Turu sonrası nihai bağlılık düzeylerine ulaşılmış yıllardaki gibi seyretmektedir. Bu oranlar gelişmiş ülkeler için 2000 yılı, gelişmekte olan ülkeler içinse 2004 yılı düzeylerindedir. Ülkelerin gümrük birliği ve serbest ticaret bölgesi içinde bulunması, DTÖ nezdinde tekrardan bağlı tarife oranlarının görüşülmesi gibi durumlardan dolayı bu oranlar farklı bir seviyeye çekilmiştir. Örneğin, AB Gümrük Birliğine üye sayısı arttığı için tarımdaki bağlı tarifeler bu bağlamda yeniden görüşülmüştür (OECD, 2015).

istemlerden biri tarife-dışı engellerin kaldırılması ve tarifelerin azaltılması olsa da, en az onun kadar önemli diğer bir konu ülkelerin kendi tarım sektörlerine verdikleri desteklerdir. Özellikle OTP'nin kurulduktan sonra yürüttüğü politikalardan ötürü iç destekler üzerindeki tartışmalar daha da yoğunlaşmış, tarımın müdahaleden ve korumacı politikalardan arındırılması amaçlanmıştır. İç desteklerin kaldırılması konusunda kategorik ayrıma gidilmiş, bazı desteklemelere kesinlikle izin verilmezken (kırmızı kutu), bazı desteklemelerin ise aşamalı olarak kaldırılması (sarı kutu/amber kutu) uygun bulunmuştur. Yurtiçi gıda yardımları, doğal felaket ödemeleri, gıda güvenliği stokları gibi kimi desteklemelerin (yeşil kutu) yapılmasında ve devam ettirilmesinde ise sakınca görülmemiştir.

Gıda güvenliğine ilişkin "özel ve lehte uygulamalar", GOÜ'lerin gıda güvenliği için özel öneme sahip belirli ürünler üzerindeki tarifelerin sürdürülmesine izin verilmesini içerir. Gıda güvenliğini sağlamak için gerekli kamu stokları oluşturmak, kentsel ve kırsal yoksulları desteklemek gibi amaçlara yönelik destekler iç destek hükümlerinden muaf tutulmuştur. Bununla birlikte, GOÜ'ler özellikle iç destekler bakımından, özel ve farklı muamelelerin son derece sınırlı uygulanabildiklerine dikkat çekmişlerdir. GOÜ'lere tanınan sınırlı koruma muafiyetleriyle, AB'nin yararlandığı "mavi kutu" ve ABD'nin en fazla yararlandığı, belirsiz ve oldukça geniş tanımlanan "yeşil kutu"yu karşılaştırmışlardır (Beierle, 2002: 1106).

Tarım Anlaşması, DTÖ üyesi ülkelerin taahhüt listesinde belirtilmediği sürece, tarımsal ürünlere yönelik ihracat sübvansiyonlarının kaldırılmasını öngörmüştür. DTÖ üyelerinin hem ihracat sübvansiyonu için verilen para miktarını, hem de sübvanse edilen ihracat miktarını kesmeleri gerekmektedir. Gelişmiş ülkeler, 1995 yılından başlayarak 6 yıl içinde ihracat sübvansiyonlarını %36, gelişmekte olan ülkelerse %24 oranında azaltmayı kabul etmişlerdir. Ayrıca, gelişmiş ülkeler sübvanse edilen ihracat miktarlarını

6 yılda %21 oranında, gelişmekte olan ülkeler %14 azaltmayı kabul etmiştir. AGÜ'lerin ise herhangi bir azalım taahhüdü bulunmamaktadır (https://www.wto.org, "14.08.2018").

DTÖ Tarım Anlaşması'nın dikkate alınması gereken bir diğer hükmü, 20. maddede tanımlanan, korumacılığın aşılmasının ve sübvansiyonların aşamalı olarak indirilmesinin devam eden bir süreç olduğudur. İlerleyen reform sürecinde verilen indirim taahhütlerinin dünya tarım ticareti üzerindeki etkilerine bakılmakla birlikte, gayri ticari kaygılar ve gelişmekte olan ülkelere sunulan lehte ve ayrıcalıklı uygulamalar da aynı önemde dikkate alınacaktır. Bu anlaşma, literatürde "tarımın çok yönlülüğü", "tarımın çok fonksiyonluluğu" ile kavramsallaştırılmıştır. Tarım Anlaşması gayri ticari kaygıları Önsöz'de belirttiği üzere çevrenin korunması ve gıda güvenliği olarak belirlemiştir. Açıkça listelenmeseler de, ülkeler bu kavramın kapsamına kırsal kalkınma, gıda güvenliği, çiftlik hayvanlarının refahı, genetiği değiştirilmiş organizmalar, biyoçeşitliliğin korunması gibi birçok alanı dâhil etmişler ve uluslararası tarım ticaretinin bu alanlara etkisini tartışmışlardır. Bazı ülkeler iç destekler konusundaki taahhüt ve kısıtlamaların hükümetlerin gıda üretimi dışındaki amaçları yerine getirmesine engel olabileceğinden korkarken, diğer bazı ülkelerse tarımın çok fonksiyonluluğunun tarımsal desteklerin yüksek seviyelerde sürdürülmesine yönelik sağlam bir bahane oluşturacağı endişesini taşımaktadır (Lankoski, 2000: 5-6).

2.2.4.1.2. Sağlık ve Bitki Sağlığı Önlemlerinin Uygulanmasına İlişkin Anlaşma

Günümüzde, hükümetlerin en büyük hedeflerinden biri ülkelerinde gıda güvenliğini sağlamak ve haşerelerin yayılmasını, bitki ve hayvanlar arasında hastalıkların salgına dönüşmesini ve kalıntılardan (pestisit veya veteriner ilaçları), kirleticilerden (ağır metaller), toksinlerden veya gıdalarda, içeceklerde veya yemlerde hastalık yapıcı organizmalardan kaynaklı diğer sağlık sorunlarını önlemek veya sınırlandırmaktır. Bu amaca yönelik oluşturulan politikalar sağlık (insan ve hayvan sağlığı) ve bitki sağlığı

(SBS) önlemleri olarak adlandırılır (Kang ve Ramizo, 2017: 4). Tarımın serbest ticarete konu olmasıyla birlikte, sağlığa ve gıda güvenliğine yönelik tehditlerin arttığı gerçeği DTÖ'nün bu alanda bir düzenlemeye gitmesini gerekçelendirmiştir. Keza, sağlık ve bitki sağlığı önlemlerinin ticaret üzerinde etkileri söz konusudur. Bu etkiler üç kategoride değerlendirilebilir. İlk olarak, ülkeler ithalat yasağı uygulayarak ya da üretim ve pazarlama maliyetlerini aşırı derecede artırarak ticareti yasaklayabilirler. İkinci olarak, ithalat yapma potansiyeli olan ülkeler arasında ayrımcılık yapan düzenlemeler yaparak ticareti bir ticaret ortağından diğerine yönlendirebilirler. Son olarak, ülkeler tüm potansiyel ithalatçılar için maliyetleri artırarak veya engelleri yükselterek genel ticaret akışlarını azaltabilirler (Henson vd., 1999: 3).

Uluslararası ticarete engel oluşturmayacak biçimde sağlığı ve gıda güvenliğine yönelik koruyucu düzenlemeler ve standartlar geliştirmek için DTÖ kapsamında "Sağlık ve Bitki Sağlığı Önlemlerinin Uygulanmasına İlişkin Anlaşma" (Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures/ SPS Anlaşması)" ortaya konulmuştur. Anlaşmanın amacı, "*insan, hayvan ve bitki yaşamı veya sağlığını korumak için gerekli önlemleri kabul etmek ve uygulamak*" olarak belirtilebilir. Anlaşma hükümlerine ters düşmeyecek biçimde üyeler, Anlaşmada amaçlanan konularda gerekli önlemleri alma hakkına sahip olabilecektir. Ancak, bunun için Anlaşmada bazı şartlar ileri sürülmüştür. İlk olarak, alınacak önlemlerin gerekli olduğu ölçüde uygulanması bilimsel ilkelere dayandırılacaktır ve bu önemler risk değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Eğer bilimsel açıdan önlem almanın gerekliliği kanıtlanamadıysa, üye ülke, uluslararası kuruluşlardan ve diğer üye ülkelerden aldıkları verilere ve bilgilere göre bu önlemlerin, makul süre içinde gözden geçirmek kaydıyla, geçici olarak kabul edilmesini sağlayabilir. Bu koşul dışında, üye ülkelerin, bilimsel kanıt yokluğunda önlemleri devam ettirmesine izin verilmeyecektir. SBS önlemlerine ilişkin diğer bir kural, alınan önlemlerin keyfi veya

haksız ayrım yapılmamasını sağlayacak, uluslararası ticarette gizli kısıtlama yapmayacak biçimde olmasıdır (RG, 1985: S.22213).

Anlaşma, üyelerin SBS'ye yönelik aldığı önlemleri birbirine yakın hale getirmek için, uluslararası standartlar, talimatlar ve önerileri dikkate alır. Bu gerekçeyle, DTÖ, ilgili düzenlemeleri üç uluslararası uzman kuruluş, Codex Alimentarius Komisyonu (CAC) (gıda güvenliği için), Uluslararası Bitki Koruma Sözleşmesi (bitki sağlığı için) ve Dünya Hayvan Sağlığı Örgütü (hayvan sağlığı ve insanlara bulaşabilen hayvan hastalıkları için) tarafından geliştirilen standartlara dayandırmaya teşvik etmektedir. Kısaca, DTÖ kuralları, alınan önlemlerin uluslararası standartlara dayalı ve bilimsel olarak kanıtlanmış, potansiyel riskle orantılı, ayrımcılığı önlemek için yerli ve yabancı ürünlere eşit şekilde uygulanmasını gerektirir (Kang ve Ramizo, 2017: 6). CAC için gıda güvenliği sistemi, uluslararası gıda güvenliği düzenleme yapısını, iyi tarım uygulamalarını, iyi üretim uygulamalarını, risk değerlendirme sistemini, tehlike analizi ve kritik kontrol noktasını, pestisit düzenlemeleri/uygulamalarını, ulusal maksimum kalıntı düzeyini, gıda güvenliği laboratuvarlarını, izleme sistemini vb. içermektedir (Mahmood, 2017).

1995 yılından 2019 yılına değin, SBS koruma önlemlerine ilişkin alınan tedbirlerin sayısı 18.048'dir. Bu önlemler bütün DTÖ üyelerini etkileyebileceği gibi (çok taraflı), bazı ülke ya da ülke gruplarını etkileyici boyutta da olabilir. Bu önlemlerin 5834'ü HS kodsuz[59], 5551'i canlı hayvan ve ürünleri, 4983'ü bitkisel ürünler, 2691'i içecekler, hazır gıda ürünleri ve tütün, 1162'si kimya ve birleşik sanayi ürünleriyle ilgili olduğu ifade edilebilir. Bu önlemlere en fazla Asya ülkeleri başvururken, bu ülkeleri Kuzey Amerika ve Güney Amerika-Orta Amerika-Karayipler grubu izlemiştir (www.wto.org, "13.07.2019").

[59] HS (Harmonized System) Kodu olarak bilinen Armonize Mal Tanımı ve Kodlama sistemi uluslararası ticarete konu olan ürünlerin sınıflandırılması için yapılan bir sistemdir.

SPS Anlaşmasına gelişmekte olan ülkeler daha çok başvurmakla birlikte, Anlaşmanın uluslararası ticaret ve pazara girişle ilgili hükümlerinin daha çok gelişmekte olan ülkeleri etkilediği yönünde birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu konuya yönelik UNCTAD tarafından son yıllarda yapılan "Düşük Gelirli Ülkelerdeki Tarımsal İhracata Sağlık ve Bitki Sağlığı Önlemlerinin Etkileri" başlıklı çalışma, sağlık ve bitki sağlığını koruma önlemlerinin az gelirli ülkeler için görece daha yüksek maliyetlere neden olduğunu saptamıştır. AB ve az gelişmiş ülkeler arasındaki tarım ticareti kapsamında araştırılan etkinin az gelişmiş ülkelerin ihracatına verdiği zarar maddi olarak (yaklaşık 3 milyar ABD Doları) ölçülmüştür. Az gelişmiş ülkelerin SBS önlemlerine uyum maliyetinin üstesinden gelmek için teknik desteğe ihtiyacı olduğu, uluslararası ticarette bu önlemlere uyum sağlayan ülkelerin daha çok tercih edilmesi nedeniyle uluslararası ticaretin uluslararası rekabet temelinde yeniden konumlandırılabileceği sonucuna varılmıştır (Murina ve Nicita, 2014). Dünya Bankası tarafından yapılan araştırmanın bulguları ise, gelişmekte olan ekonomilerin SBS önlemlerini uygularken daha yüksek standartlar koyma eğiliminde olmaları nedeniyle, özellikle Güneydoğu Asya ve Afrika'daki az gelişmiş ülkelerin ihracat zorluklarıyla karşılaştığını belirtmiştir. Asya Kalkınma Bankası Enstitüsü (Asian Development Bank Institute) ise, gelişmekte olan ülkelerin ithalat yapan ülkelerdeki yüksek standartları ve Codex gibi uluslararası standartları değerlendirmesi konusundaki yetersizliğinin, gelişmekte olan ülkelerin ihracat pazarına erişimini etkileyen konulardan biri olduğunun altını çizmiştir (Nurhayati, 2017: 38).

2.2.4.1.3. Ticarette Teknik Engeller Anlaşması

"Ticarette teknik engeller (TTE)" kavramı, zorunlu teknik düzenlemeleri ve bir ürünün boyutu, şekli, tasarımı, etiketlenmesi/markalanması/paketlenmesi, işlevselliği gibi birtakım spesifik özellikleri tanımlayan gönüllü standartları ifade etmektedir. Bir ürünün bu gerekliliklere uygun olup olmadığını kontrol etmek için kullanılan özel

prosedürler de bu kavram kapsamında yer almaktadır. Bu "uygunluk değerlendirme prosedürleri" ürün testi, inceleme ve sertifikalandırma faaliyetleri gibi teknik konuları içerir. TTE''ler genellikle resmi makamlar tarafından meşru bir kamu politikası hedefi olarak, örneğin insan sağlığını ve güvenliğini, hayvan ve bitki yaşamını ve sağlığı veya çevreyi korumak, tüketicileri hileli uygulamalardan korunmak gibi amaçlarla önerilir (https://www.wto.org, "02.05.2019").

GATT, teknik düzenlemeler ve standartlarla ilgili konuları ayrıntılı biçimde ele almamaktadır. GATT 1947'de bazı akit taraflar, teknik düzenlemeleri ve standartların uygulanmasını düzenleyen daha güçlü bir rejimin kurulmasını gerektiren teknik düzenlemeleri ve denetim şartlarını ticari engeller olarak kullanmaya başlamışlardır ve bu "Standartlar Kodunu" doğurmuştur. Tokyo Turu'ndaki uzun süreli görüşmelerin ardından 1979'da çoklu anlaşmalar imzalanmıştır. Standartlar Kodu olarak adlandırılan bu öncü TTE Anlaşması, DTÖ'nün TBT Anlaşması (Agreement on Technical Barriers to Trade/ Ticarette Teknik Engeller Anlaşması) için bir temel oluşturmuştur. Sadece 32 taraf ülke tarafından imzalansa da, düzenlemelerin ve standartların kullanımının en iyi şekilde nasıl disipline edileceğine dair iyi bir deneme alanı sağlamıştır. Uruguay Turu'nda imzalanan TBT Anlaşmasıyla, Tokyo Turu'ndaki anlaşmanın zayıf yönleri giderilmiştir. Ayrıca, çoklu değil çok taraflı bir anlaşmadır ve DTÖ'nün Uyuşmazlıkların Halli Mekanizmasına tabi olan çok daha güçlü bir uygulama mekanizması vardır (UNCTAD, 2003).

GATT 1994'le birlikte ortaya konan TBT Anlaşması, ambalajlama, markalama ve etiketleme kuralları da dâhil teknik düzenleme ve standartların;

a) Uluslararası ticarete gereksiz engeller yaratmaması kaydıyla,

b) Aynı şartların mevcut olduğu ülkeler arasındaki keyfi veya haksızlık oluşturacak ayrımcılığa sebebiyet vermemek ve uluslararası ticarette gizli bir kısıtlamaya sebep olmamak şartıyla,

c) Ülkelerin milli güvenliğin sağlanması, insan, hayvan, bitki sağlığını koruması ve hileli uygulamaları önlemesi amacıyla Anlaşma'nın hükümlerine başvurabileceğini belirtmiştir. Anlaşma, bu amaç doğrultusunda sanayi ve tarım ürünleri de dâhil bütün ürünleri uygulanabilecektir (RG, 1985, S.22213).

Merkezi hükümet, teknik düzenlemelerin uluslararası ticarete engel yaratmaması, ülkeler arasında ayrımcılığa neden olmaması, gerekli risk analizlerinin bilimsel dayanaklar ışığında yapılması, belirlenmiş hedefin dışına çıkılmaması, teknik düzenlemelerin yapılmasıyla ilgili ilgili uluslararası standartlara başvurulması için gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. Teknik düzenlemeler başka bir ülkenin ticareti üzerinde önemli etki doğuracak nitelikteyse, etkilenen ülkenin talep etmesi durumunda teknik düzenlemenin nedenleri açıklanacaktır. Anlaşmada yer alan oldukça önemli bir diğer hüküm ise, uluslararası standartlara uygun teknik düzenlemelerin, aksi delillerle ispat edilene kadar uluslararası ticaret için gereksiz engel oluşturmayacağının kabul edilmesidir (RG, 1985: S.22213).

Merkezi hükümet, uluslararası standartların kabulü ve uygulanmasıyla ilgili, standartları mümkün olduğu ölçüde uyumlaştırmak için, bu standartların hazırlanması sürecine kaynakları ölçüsünde katılımda bulunacaklardır. İkna oldukları takdirde diğer ülkelerin teknik düzenlemeleri farklı olsa dahi bunları eşdeğer teknik düzenlemeler olarak kabul edebileceklerdir. Ülkeler, yerel hükümetler ile hükümet dışı kuruluşların Anlaşma'nın amacı doğrultusunda hareket etmeleri için gerekli tedbirleri alacaklardır. Üye ülkelerin üstleneceği bir diğer yükümlülük, diğer üye ülkelerden gelen makul

soruşturmaları cevaplandırmak ve bir bilgilendirme noktası oluşturmaktır (RG, 1985: S.22213).

Anlaşma, gelişmekte olan ülkelerle ilgili iki konuya temas etmiştir. Bunlardan ilki, talep edilmesi halinde diğer üyelerle birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelere teknik düzenlemelerin hazırlanması, uluslararası standartlar kuruluşlarına üye olunması konusunda gerekli desteğin verilmesidir. Diğer önemli hüküm, gelişmekte olan ülkelere bazı durumlarda özel ve kayırıcı uygulamalarda bulunulmasıdır. Gelişmekte olan ülkelerin, teknik düzenlemeler ve standartların hazırlanması ve uygulanmasında hem özel sorunlarla karşılaşabilecekleri, hem de Anlaşmanın yükümlülüklerini tam biçimiyle yerine getirmesini engelleyecek kalkınma, teknoloji ve ticaretle ilgili ihtiyaçlarının olacağı kabul edilmiştir. Bu bağlamda, gelişmekte olan üye ülkelerin finansman, özel kalkınma ve ticari ihtiyaçlarının dikkate alınacağı belirtilmiştir. Ticarette Teknik Engeller Komitesi ise, talep edilmesi halinde başta az gelişmiş ülkeler olmak üzere söz konusu ülkelere Anlaşmanın yükümlülüklerini yerine getirmesi konusunda zaman muafiyeti tanımakla yetkilidir (RG, 1985: S.22213).

TTE Anlaşması'nın hem ithal eden ülkelerin tüketicilerine ithal edilen ürünlerin kalitesi, güvenliği ve sağlıkla ilgili diğer endişeleri konusunda güven sağladığı için uluslararası ticareti teşvik edici; hem de ithal edilen ürünler güvenli olsa ve standartlara uygun olsa dahi ithalatçı ülkenin ithalatı kısmaya yönelik politikalarından dolayı ticareti kısıtlayıcı özelliği bulunmaktadır. Bu nedenle TTE'nin en karmaşık tarife dışı engellerden biri olduğu belirtilmektedir. Örneğin, Bao ve Qui'nun Çin'in uluslararası ticaretinde TTE'nin etkisini ölçmeye yönelik yaptıkları çalışmada, TTE'nin tarımsal ürünlerde uluslararası ticareti kısıtlayıcı, ama imalat ürünlerinde ticareti teşvik edici olduğu ortaya konmuştur (Bao ve Qiu, 2010: 253-266).

TBT ve SPS Anlaşmaları arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. İlk olarak, her iki Anlaşma da insan ve hayvan sağlığı ve güvenliğinin sağlanması, çevrenin

korunması gibi amaçlara yönelik olarak ticareti kısıtlayıcı tarife-dışı engeller oluşturmaktadır. İkinci olarak, üye ülkelerin önlemler alırken uluslararası standartlara göre hareket etmeleri beklenmektedir. Bir diğer benzerlik ise, her iki anlaşmada da alınan önlemlerin bilimsel olarak gerekçelendirilmesi talebidir. Bu benzerliklere rağmen iki Anlaşma arasında bazı farklar da bulunmaktadır. SPS'de DTÖ'nün geleneksel ticaret ilkeleri olan "en çok kayrılan ülke kuralı" ya da "ulusal muamele kuralı" yer almazken, TBT Anlaşması bu ilkelere dayanmaktadır. İkinci olarak, SPS Anlaşması, gıda güvenliğiyle ilgili zorunlu önlemlerin alınmasını belirtirken, TBT Anlaşması hem zorunlu (teknik gereksinimler), hem de gönüllü (standartlar) önlemlerin uygulanmasını öngörür. İki Anlaşma arasında önemli bir fark da, ihtiyatlılık yaklaşımıyla ilgilidir. SPS Anlaşması, herhangi bir bilimsel yetersizlik durumunda, üye devletlerin geçici olarak ticareti kısıtlayıcı önlemler alabileceğini belirtmiştir. Ancak, TBT Anlaşması'nda ihtiyatlılık ilkesine rastlanmamaktadır. Değinilecek bir diğer fark ise, TBT Anlaşması önlemlerin alınmasında bilimsel gerekçelendirme istemekle birlikte, tüketicilerin bilgi edinme hakkı olan etiketleme gibi güvenlikle ilgili olmayan konular için risk değerlendirme daha önemli yer tutmaktadır. Diğer bir deyişle, TBT Anlaşması altında bilimsel gerekçelendirme ilkesi SPS'ye göre daha zayıftır (Isaac, 2002: 76-77).

2.2.4.1.4. Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması

Yasal çerçeve açısından bakıldığında, önceki yıllarda fikri mülkiyetin (FM) uluslararası ticaretle bir bağlantısı yoktur. İlk patent sistemi 1474'te Venedik'te ortaya çıkmış, fikri mülkiyet hakları rejiminin diğer unsurları, örneğin telif hakları yasası 19. yüzyılın ikinci yarısında benimsenmiştir. Ancak bu dönemde FM'lerin korunması konusu oldukça gevşek ve dar tutulmaktaydı. O dönemde patentler serbest ticaretle yanlısı hareketle bağlantılı olarak diğer tekelci uygulamalardan farksız görülmekteydi. Bugünün kalkınmış ülkeleri FM'nin uygulama alanı bulduğu yıllarda FM'le ilgili birçok ihlal yapmıştır, eğer yapmasalardı belki şuanda ulaştıkları gelişmişlik düzeyine

ulaşamayacaklardı (Chang, 2016: 147-150). Ancak aynı ihlallerin bugünün gelişmekte olan ülkelerinin yapmasına izin verilmemekte, fikri mülkiyet hakları (FMH) sıkı kontrole tabi tutulmaktadır.

FMH'ler 1986'daki Uruguay Turu ticaret görüşmelerine resmi olarak dâhil edilmesiyle, uluslararası ticarette tartışmalı bir Kuzey-Güney meselesi haline gelmiştir. Esasen, FM haklarının korunması ve uluslararası ticaret arasındaki ilişki, modern uluslararası FM sisteminin doğuşunda da tartışmalı geçmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde yapılan patentlerin korunması üzerine oluşan uluslararası anlayışa yönelik ilk görüşmeler başladığında, patent savunucuları ve serbest ticaretçiler arasında önemli tartışmalar yaşanmıştır. Serbest ticareti savunan kesim, farklı ulusal yetki alanlarında patentleri tanımanın ticaret engelleri oluşturabileceğini belirtmişlerdir. Ancak 1883 Paris Anlaşmasıyla uzlaşma sağlanmış, 1886 Bern Anlaşması'yla FM daha da güçlendirilmiştir. 20. yüzyılda patentler, markalar, telif hakları gibi daha spesifik alanlara giren FM, 1970'lere gelindiğinde birçok GOÜ, uluslararası sistemi ve sistemle ilgili bilginin yayılmasını, teknolojiye erişimi, hak sahipleri tarafından fikri mülkiyetin kontrol edilmesini sorgulamış ve sistemde büyük bir bozulma (dislocation) gerçekleşmiştir. GOÜ'ler sürekli revizyon isteklerini dile getirmişlerse de, revizyona yönelik girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. GOÜ'ler başlangıçta FM ile ilgili konuların ticari görüşmelere dâhil edilmesi girişimlerine karşı koymuşlar, BM'nin uzmanlaşmış bir kurumu olarak sadece WIPO'nun (World Intellectual Property Organization/Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü) FM meselelerinden sorumlu olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Uruguay Turu'nda hâkim olan "tek paket/taahhüt" uygulaması, GOÜ'lerin görüşme paketindeki her şeyi kabul etmeleri anlamına gelmekteydi (Roffe, 2008:48-50)

GATT 1994'le beraber gelen Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights/TRIPs) Anlaşması, telif haklarını, markaları, coğrafi işaretleri, sınai tasarımları ve patentleri koruma altına alarak

uluslararası ticaret içinde bu hakları güçlü kılmak amacındadır. Metaların değeri buluş ve tasarımlarla (entelektüel yaratıcılık) arttıkça ve teknoloji giderek önemli hale geldikçe, FMH uluslararası ticarette ele alınması gereken temel konulardan biri olmuş, nihayetinde bu haklar Uruguay Turu'nda kabul edilmiştir. Diğer bir deyişle, TRIPs Anlaşması, belli başlı FMH Anlaşmalarının temel hükümlerinde ifade edilen standartları içerecek biçimde, yatırım ve ticarette fikir ve yaratıcılığın düzenlenmesini sağlamaktadır. DTÖ'nün uluslararası ticaret ilişkileri içinde FMH'nin korunmasına yönelik isteği, DTÖ'nün TRIPs aracılığıyla üye ülkelere FMH'yle ilgili temel standartları sağlamaları ve bu alandaki iç hukuka ilişkin uyumlaştırma çabalarını yapmayı zorunlu kılmaktadır (Centre for WTO Studies, 2010).

Anlaşma'nın ilk bölümünde bilgisayar programları, kitap, resim gibi ürünlerle ilgili telif haklarının korunması konusu yer almış ve koruma süresi için 50 yıl gibi bir süre öngörülmüştür. Ayırıcı işaret ve işaret kombinasyonu olarak tanımlanan markalar, ikinci bölümde açıklanmış ve süresiz olarak yenilenebilecekleri ifade edilmiştir. Herhangi bir malın özelliklerinin belli bir coğrafi menşeiye atfedildiği coğrafi işaretler ise bir sonraki bölümü oluşturmaktadır. Dördüncü bölümde, tekstil tasarımları gibi bağımsız olarak yaratılmış yeni veya orijinal sınai tasarımların 10 yıl süreyle korunacağı belirtilmiştir. Anlaşma'nın beşinci bölümünü ise en çekişmeli konu olan patentler oluşturmaktadır (RG, 1985: S.22213).

TDK'da buluş belgesi olarak tanımlanan patentler, kişinin o ürünü ya da usulü bulduğunu gösteren, buluşu üçüncü kişilerin üretmesi, kullanması ya da satmasına mani olmak adına, buluş sahibine verilen bir belgedir. Anlaşmada patent sahiplerinin münhasır haklara sahip oldukları belirtilmektedir. Bu haklar patent sahibine, ürünün veya patent sahibi usulle ve bu usul kullanılarak elde edilen ürünün izin alınmadan üçüncü kişiler tarafından kullanılması, üretilmesi ya da satılmasını yasaklama hakkı verir. Ayrıca, bu haklar devredilebilir ve veraset yoluyla intikal edebilir (RG, 1985: S.22213).

Anlaşmada patentleme konusunun üç özelliğine vurgu yapılmıştır; "yeni olması", "yaratıcı bir adım içermesi" ve "sanayide uygulanabilmesi". Herhangi bir üye ülke tarafından yaratıcı bir adım içermesi veya buluş basamağı olması "apaçık olmayan", sanayide uygulanabilmesi ise "yararlı" terimleriyle eş anlamlı olarak kabul edilebilir. Bu üç şartı taşımak kaydıyla teknolojinin her alanında, "ürünler" veya "usullerle" ilgili her türlü buluş için patent verilebilmektedir. Buluşlara yönelik patent hakkından yararlanmada teknoloji alanı ya da ürünlerin ithal veya yerli üretim olup olmaması konusunda herhangi bir ayrıma gidilmemesi gerekmektedir (RG, 1985: S.22213).

Anlaşmanın en önemli kısmından biri patent kapsamında kalabilen ürün ve usullerin neler olduğudur. Patent verilebilir buluşlar dışında bırakma konusu aşağıdaki hallerde gerçekleşebilir:

1) Kamu düzenini veya genel ahlakı koruma amacı varsa,

2) İnsan, hayvan veya bitki yaşamını veya sağlığını koruma amacı varsa,

3) Çevrenin ciddi biçimde zarar görmesini engellemek amacı varsa,

4) İnsanlar ve hayvanların tedavisinde kullanılan teşhis ve cerrahi usuller,

5) Mikro-organizmalar dışında bitki ve hayvanlar ile biyolojik olmayan ve mikrobiyolojik usuller dışında bitki ve hayvanların üretimi ile ilgili biyolojik usuller.

Tablo 4: DTÖ Üyelerinin TRIPs'nin 27.3 Maddesine Göre Yükümlülükleri

Üye ülkelerin patent koruması sağlamak durumundadır	Üyeler korumanın dışında bırakabilir
Mikro-organizmalar Biyolojik olmayan usuller Mikrobiyolojik usuller Bitki türleri (Fikri mülkiyet sistemi, *sui generis* bir seçenek veya bir kombinasyonla)	Bitkiler Hayvanlar Bitki ve hayvanların üretimi ile ilgili biyolojik usuller Bitki türleri

Kaynak: UNCTAD/ICTSD, 2003: 30.

Patentlemeye hangi koşullar ve konularda istisnalar getirilebileceği tanınmış olmakla birlikte, mikro-organizmalar ile mikrobiyolojik usuller patentlemeye tabi hale getirilmiştir. Söz konusu bu durum, "yaşamın patentlenmesi" anlamına gelmektedir. Chakrabarty davasında[60] da Amerikan Anayasa Mahkemesi'nin vermiş olduğu karar, patente tabi olacak ürün ya da usule yönelik ayrımın, "canlı ya da cansız varlıklar arasında değil, canlı olsun ya da olmasın insan ürünü olan varlıklarla doğanın ürünü olan varlıklar" arasında yapılması gerektiği yönündedir. Bu karar, en son insan müdahalesiyle ortaya çıkmış varlığın canlı ya da cansız olmasına bakılmaksızın patentlenebileceği anlamına gelmektedir (Çoban, 2018: 114). ABD ve Singapur, bu hükümlerin izin verdiği patentlenebilirlik istisnalarının gereksiz olduğunu ve korumanın patentlenebilir tüm buluşlara doğru genişletilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu hükme yönelik bir diğer yaklaşım, madde 27.3'ün bitki ve hayvanları patentlenebilirlikten muaf tutmasına izin

[60] 1972 yılında mikrobiyolog Chakrabarty'nin biyoteknolojik yöntemlerle geliştirdiği bir mikroorganizmaya ABD Patent Ofisi'nin canlı olduğu gerekçesiyle patent vermemesi üzerine, Yüksek Mahkemeye başvurulması ve Mahkeme'nin bu mikroorganizmanın doğada daha önce bulunmaması gerekçesiyle patent verilmesini kararlaştırdığı davadır. Davadan çıkan sonuç, "insan yapımı olan canlı mikroorganizmalar patentlenebilir". Detaylı bilgi için bkz. Diamond v. Chakrabarty, 447 U. S. 303 (1980), http://supreme.justia.com/us/447/303/case.html.

verdiği için muhafaza edilmesi gerektiğidir (Avustralya, Kanada, Çin, Japonya, İsviçre, Brezilya). Brezilya, Hindistan, Peru ve Tayland gibi ülkeler ise bu hükmün muhafaza edilmesini ancak bitki, hayvan ve mikro-organizmalar arasındaki farkı da içeren belirli terimlerin açıklanması ve tanımlanmasına gerek duyulduğunu belirtmişlerdir. Bangladeş ve Afrika Grubu'nun bu hükme yönelik tavrı ise yaşam formlarının patentlenmesinin yasaklanmasını düzenleyecek biçimde bu maddenin değiştirilmesidir (Roffe, 2008: 63).

Yukarıda ifade edildiği üzere FMH'ler uzun süredir var olmasına karşın, canlı varlıklara genişletilmesi görece yakın zamanda gerçekleşmiştir. 1930 yılında, eşeysiz (asexually) çoğaltılan bitki çeşitlerine FMH tanıyan "ABD Bitki Patent Yasası" kabul edilmiştir. Diğer bazı ülkeler 1961 yılında, bitki çeşitlerine koruma tanıdıkları "Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşmeyi" imzalamışlardır. Çoğu sanayileşmiş olan imzacı ülkeler, "Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Uluslararası Birliğini" (International Union for the Protection of New Varieties of Plants/UPOV) kurmuşlardır. Anlaşma 1968 yılında yürürlüğe girmiştir. 1978 yılında yeniden imzalanıp yürürlüğe giren UPOV Sözleşmesi, 1991 yılında yeniden önemli değişikliklere uğramıştır. Bu değişikliklerle birlikte, bitki yetiştiricilerinin haklarının tekelci niteliği artırılmış ve bazı ülkelerin çiftçiler için tanınan muafiyetlerin neredeyse tamamı kaldırılmıştır. UPOV Sözleşmesi, öncelikle OECD ülkelerinden oluşmaktaydı. Ancak TRIPs Anlaşmasıyla birlikte, bitki çeşitliliğine dair FMH bütün DTÖ üyelerine doğru genişlemiştir. Şuanda birçok ülkede, tekeller tarafından kısıtlanan patentler bitki çeşitlerine, mikro-organizmalara ve genetiği değiştirilmiş hayvanlara uygulanmaktadır (Kothari ve Anuradha, 1999: 207-208).

Tablo 5: TRIPs Konseyinde Bitki ve Hayvanların Patente Tabi Tutulmasıyla İlgili Temel Tartışmalar

Bitki ve hayvanların patentlenmesini destekleyen argümanlar	Bitki ve hayvanların patentlenmesine karşı çıkan argümanlar
-Bitki ve hayvanları da içeren biyoteknolojik buluşlar, tarım, beslenme, sağlık ve çevre gibi alanlardaki sorunları çözmeye katkıda bulunmak amacıyla özel sektör yatırımlarını teşvik etmek için diğer alanlardaki buluşlarla aynı patent korumasına sahip olmalıdır. -Bitki ve hayvan buluşlarının korunmasında farklı ulusal yaklaşımlara dayanmak yerine, uluslararası kurallar belirlemek gereklidir. - Bitki ve hayvanların patentle korunması, teknoloji transferi ve ticari sırların düzenlenmesini lisanslandırmak için teşvikler sunarak teknolojik araştırmaların yaygınlaştırılmasını kolaylaştırır. - Patentlerin açıklanmasına yönelik gereklilik, kamu ahlakı, sağlık ve çevreyi korumayı amaç edinen kanunların işleyişini kolaylaştırabilir.	-Geleneksel türlerin yerinden edilmesinin ve biyolojik çeşitliliğin tükenmesinin yanı sıra, çiftçilerin tohumlara erişimi, tohumların maliyet, yeniden kullanımı ve değiş-tokuşu üzerinde etkileri vardır. - Koruma, genetik kaynaklar ve geleneksel bilgiler açısından biyokorsanlığın ortaya çıkan sorunlarını ve patentlenebilirlik için yapılan testleri tam olarak karşılayamayan patentlere izin verebilir. - Mevcut uluslararası anlaşmalar buluş sahiplerinin haklarını korur fakat genetik materyale ve geleneksel bilgiye sahip yerel topluluk ve ülkeleri yeterli biçimde korumaz.

Kaynak: Roffe, 2018: 63.

TRIPs gen deposu olan Güney ülkeleriyle, gen teknolojisine sahip olan Kuzey ülkeleri arasında önemli gerilimlere neden olmuştur. ABD, FMH'nin geliştirilmesinin ticaret sistemindeki önemli amaçlardan biri olduğunu, bazı ülkelerde FMH'nin yetersiz korunmasının giderek büyüyen ticaretle ilgili sorunlar ortaya koyduğunu iddia etmiştir.

ABD'nin konumu, FM'yle ilgili ilk taslağı oluşturan birkaç sektördeki büyük şirketlerin çıkarlarını temsil etmektedir. Bu lobiler, aynı zamanda TRIPs'le ilgili önerileri desteklemeleri için AB ve Japonya'daki sanayi gruplarını da harekete geçirmiştir. FM'nin genişletilmesine yönelik yaklaşım, Brezilya ve Hindistan'ın başını çektiği birçok GOÜ tarafından büyük tepki almış, bu ülkeler FMH'nin korunmasının GATT konusu olmadığı ve ticaret görüşmeleri kapsamı dışında tutulması gerektiği üzerine ısrar etmişlerdir. DTÖ'deki Afrika Grubu özellikle TRIPs'in yaşam formlarının patentlenmesiyle ilgili endişelerini belirtmiş, mikro-organizmaların ve biyolojik olmayan usuller ile bitki ve hayvanların üretimindeki mikrobiyolojik usullerin patentlenmesinin mümkün olamayacağını belirtmişlerdir. Ancak GÜ'ler tarafından tarım ve tekstil gibi alanlarda sunulan imtiyazlar ve ticari yaptırım tehditleriyle bu direnişin üstesinden gelinmiştir (Roffe, 2008: 50-51). Yapılan ihlaller sonucunda ticari misilleme tehdidiyle karşılaşan GOÜ'ler, TRIPs'le birlikte kalkınmak için zamanında GÜ'lerin yaptığı teknoloji ve fikir ürünlerini kopyalama ya da taklit etme stratejisini uygulayamamaktadır[61]. GÜ'ler ise GOÜ'lerin FMH korunmasını güçlendirmesiyle, bilginin üretilmesi ve yayılması, teknoloji transferi ve DYY'lerin[62] artacağını ifade etmişlerdir. Ancak uygulamalarda, katı FMH'nin korunmasının GOÜ'lerde sınırlı teknoloji transferi ve DYY akışı gerçekleştirdiği ve bu ülkelerde güçlü tekellerin ortaya çıkarak maliyetlerde önemli artışa neden olduğu tartışılmaktadır (Semiz, 2011: 514-515).

Bununla birlikte, Anlaşma, kendi tabiriyle fikri mülkiyet hakları üzerindeki gerilimleri çok taraflı usullerle önleme amacı taşımaktadır. Ancak, anlaşma tek tip bir patent yasasını kabul ederek, yaşamın kutsal sayıldığı ve patentlerden muaf tutulduğu

[61] Örneğin Japonya ve Güney Kore gibi ülkelerin ekonomik kalkınmada fikri mülkiyetin önemli bir payı olduğu bilinse de, bu ülkelerin tarihleri diğer gelişmiş ülkelerinki gibi taklit ve ihlallerle doludur (Matthews, 2002 ve Blakeney 2006'dan aktaran, Özdil, 2013:187).

[62] FMH ile yabancı yatırımlar arasında herhangi bir bağlantının olmadığı, hatta ABD'nin bu hakları en çok ihlal eden ülkelere (Arjantin, Brezilya, Kuzey Kore) en fazla yatırımı yaptığı ifade edilmektedir (Matthews, 2002 ve Blakeney, 2006'dan aktaran, Özdil, 2013: 187).

Üçüncü Dünya ülkelerinin ahlak ve değer sistemlerindeki farkları yok saymaktadır (Shiva, 2016: 109). Ayrıca, Anlaşma'da bitki çeşitlerinin korunmasıyla ilgili bazı esneklikler tanınsa ve sui generis bir uygulama seçeneği tanınsa da, bu Anlaşma GOÜ'lerin sözleşmenin kabulünden önce sahip olmadığı bir alanda koruma başlatılmasını ifade etmektedir. Bu yükümlülük, GOÜ'lerin bazılarında FMH korumasının tarım uygulamaları üzerindeki etkisiyle ilgili (özellikle tohumların değişimi ve yeniden uygulanması, genetik çeşitlilik ve gıda güvenliği üzerine) endişelerini artırmıştır. Yaşam formlarının patentlenmesine karşı çıkılmasında bir diğer endişe alanı geleneksel bilginin korunması üzerinedir. GÜ'ler bu sorunun DTÖ nezdinde değil, WIPO kapsamında ele alınması gerektiğini düşünmektedir (Roffe, 2008: 65-66). Neem ağacı ya da Basmati pirinci örneğinde görüldüğü üzere, geleneksel bilgiler ulusötesi şirketler tarafından herhangi bir izin alınmadan patentlenebilmekte ve uzun yıllar yerli topluluklar tarafından üretilen ve kullanılan bu bilgiler bir şirketin mülkiyetine geçebilmektedir. Bir kesim patentlerle geleneksel bilginin korunabileceğini belirtse de, Dutfield bunun gerçekleşmesinin zor olduğunu belirtmiştir. Çünkü geleneksel bilgiler, kolektif olarak kullanılıp yayıldığı için bireysel haklara yönelik patent hukukunun korumasına elverişli değildir. Zaten, Anlaşmada FMH'lerin özel haklar olduğu vurgulanarak, bir bakıma kamusallığın karşısında bireysellik ön plana çıkarılmaktadır. Yeni olma, aşikâr olmama gibi patentin özellikleri geleneksel bilgilere uygulanamaz. Patentlerde teknik özelliklerin belirtilmesi gerektiğinden, geleneksel bilgiye sahip olanların bu açıklamaların maliyetine katlanması beklenmektedir (Oğuz, 2009: 30-50).

Anlaşma, FMH'lerin özel haklar olduğu konusunu vurgulayarak, bir bakıma kamusallığın karşısına bireyselliği ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca, Anlaşmada belirtilen bu haklar asgari standartlardır. Üye ülkeler Anlaşmaya aykırı olmamak kaydıyla daha kapsamlı koruma uygulama konusunda serbesttir. Bu hüküm altında, Anlaşmayla yeterince istediği korumayı sağlamayan taraflar, TRIPs-Plus hükümlerini ikili ya da

bölgesel anlaşmalar üzerinden yürürlüğe koymaktadır. Mercurio'ya göre, TRIPs, FMH'lerin korunmasında gelişmiş ülkelerin taleplerini yansıtmış gibi görünse de, aslında fikri mülkiyete yönelik daha güçlü istekler için sadece bir adım niteliğindedir. TRIPs içinde FMH'leri güçlendirme gayretinin başarısız olması ve Seattle'daki Bakanlar Konferansı'nın sonuçsuz geçmesiyle, ülkeler çok taraflı görüşmelerden ziyade yönlerini iki taraflı ya da bölgesel STA'lara çevirdiler. GOÜ'ler hala TRIPs kapsamındaki hükümleri uygulamaya çalışırken, GÜ'ler STA'lar aracılığıyla FMH'lerle ilgili standartları yükseltmektedir. Özellikle ABD, TRIPs'te yer alandan daha yüksek (TRIPs-Plus) standartlar uygulanmasında açık bir liderdir (Mercurio, 2012: 215).

ABD, TRIPs-Plus hükümlerini uygularken, özellikle DTÖ kapsamındaki gibi çok taraflı anlaşmalardan ziyade, iki taraflı ya da bölgesel çapta yaptığı STA'larla bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadır. WIPO'nun FMH'yi korumasında yetersiz kalışı, ABD'nin fikri mülkiyette karşılaştırmalı üstünlüğü olduğundan, FMH'leri uluslararası politik önceliği yapması, en kapsamlı STA olan NAFTA'yı oluşturması ve birçok iki taraflı anlaşmalarda bulunması gibi nedenler ABD'nin çok taraflılıktan uzaklaşmasına neden olmuştur. Bir dönem çok taraflılığa geri dönülmüş ve gelişmiş ülkelerin desteğiyle FMH'lerin Uruguay Turu'nda görüşülmesi kabul ettirilmiştir. Ortaya çıkan sonuç sadece FMH'lerin korunması değil aynı zamanda bu haklarla ilgili bağlayıcı ve uygulanabilir bir Uyuşmazlık Çözüm Mekanizmasının kurulmuş olmasıdır. Ancak, çok taraflılığın GÜ'ler için handikabı, her zaman daha küçük kazançlar sağlaması ve çeşitli görüş ve çıkarların oydaşmaya varması için en küçük ortak paydada buluşulmasıdır. DTÖ'deki durum da esasen böyledir, her üye ülke, büyüklüğüne ya da ekonomik gücüne bakmaksızın, tüm süreci veto etmek için oydaşma karar alım sürecini kullanabilir. Ayrıca, çok taraflı anlaşmaların özel ve lehte uygulamalar içerebilmesi ve çekilme hükümlerinin olması iki taraflılığa yönelmede bir diğer etken olarak görülebilir. Dolayısıyla, ABD mevcut

durumda daha çok ikili ya da bölgesel olarak yaptığı STA'larla FMH'leri güçlendirme eğilimindedir. TRIPs-plus hükümlerini de üç biçimde bu anlaşmalarda uygulamaktadır:

a) FMH'lerin yeni alanlara dâhil edilmesi,

b) TRIPs'in gerektirdiği FM korumasından daha yüksek seviye veya standartların uygulanması,

c) TRIPs kapsamında tanınan esneklik veya tercihlerin ortadan kaldırılması. (Mercurio, 2012: 217-220).

TRIPs-Plus kapsamında bulunan temel alanlardan biri olan FMH'lerde, yaşam alanlarının patente bağlanmasına kadar giden oldukça önemli hükümler bulunmaktadır. Yapılan bir çalışmada, ikili anlaşmalarla TRIPs-Plus'ın unsurları ortaya konmaya çalışılmış ve seçilen ikili anlaşma örnekleriyle bu hükümlerin nasıl uygulandığı detaylandırılmıştır. TRIPs-Plus'da ülkeler ikili anlaşmalarla, sermayeyi koruyucu hükümleri olan UPOV'a ve mikroorganizmalarla ilgili patent hakkını savunan Budapeşte Anlaşması'na katılmaya mecbur bırakılmaktadır. Yine, bu anlaşmalarla TRIPs'den muaf tutulan bitki ve hayvanlarla ilgili yenilikler ve buluşlar da patent kapsamına alınabilmektedir. En yüksek standartların benimsenmesinin istendiği ikili anlaşmalarda, genetikle uğraşan şirketlerin merkez ülkede edindiği patent korumasının, gen deposu olan az gelişmiş ülkelerde de edinilmesi talebi bulunmaktadır. Seçilen örnekler ise bir tarafın Kuzey (ABD, AB ve Kanada) ve diğer tarafın Güney olduğu (Afrika ve Ortadoğu, Asya ve Pasifik Bölgesi, Latin Amerika ve Karayipler) ülkeler arasında yapılan ikili anlaşmalar üzerinedir. Bu anlaşmalarla kimi ülkeler, UPOV'a ve/veya Budapeşte Anlaşması'na katılmak zorunda bırakılmışlar, kimileri patent konusunda en üst uluslararası standartlara uymaya mecbur edilmişler, kimileri ise bitki ve hayvanları patent kapsamı dışında tutmamak gibi önemli dayatmalara maruz kalmışlardır (GRAIN, 2001).

Yukarıda birçok kez belirtildiği üzere, TRIPs FMH için optimum standartları değil, asgari standartları sağlamaktadır. Ayrıca, ulus ötesi şirketler faaliyet gösterdikleri pazarlarda maksimum öngörülebilirlik, maksimum kâr ve asgari bürokrasi isterler. Fikri mülkiyet açısından homojen ve güvenilir bir iklime sahip olmak, farklı koruma seviyelerine, farklı prosedürlere ve farklı sonuçlara sahip farklı sistemlerden oluşan bir patchwork çalışmasından çok daha iyidir. Dolayısıyla, bitki genetiğiyle ilgilenen büyük şirketler, UPOV'dan ziyade, patent sistemini tercih etmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ikili anlaşmalarla TRIPs-Plus hükümlerine zorlanmaktadır. Bu sistem işliyorsa, zaten bu ülkelerin kendi yasal sistemlerini kendi tercihlerine göre uyarlaması sadece bir aldatma anlamına gelmektedir (GRAIN, 2001). Tercih hakkı olmayan ve FM'yle ilgili kuralları katı biçimde uygulamak zorunda kalan GOÜ'ler her bakımdan kuşatılmış duruma düşmüşlerdir.

Ulusal muamele ve en çok kayrılan ülke kuralı yine TRIPs'in temel ilkeleri olarak kabul edilmiştir. En çok kayrılan ülke kuralı, uluslararası standartların yeniden oluşmasında ABD'yi destekleyecek bir hüküm olarak görünmektedir. Bunun nedeni ise, TRIPs'in 4. maddesinde geçen, "*fikri mülkiyetin korunmasına ilişkin olarak, bir üye tarafından başka herhangi bir ülkenin vatandaşlarına tanınan her türlü avantaj, kayırma, ayrıcalık veya muafiyet, derhal ve şartsız olarak tüm diğer üyelerin vatandaşlarına uygulanacaktır*" ifadesidir (RG, 1985, S.22213). Bu hükümle birlikte, GATT'ın STA'ları bu ilkeden muaf tutan hükmünün aksine, TRIPs'de bu ilke STA'lara da uygulanır. Şöyle ki, ABD ve gelişmekte olan bir ülke arasında STA görüşülse, gelişmekte olan ülke STA kapsamında tanıdığı FMH'yle ilgili bütün imtiyazları, diğer ülkelere de tanımak durumundadır. Bu hüküm açıkça, uluslararası FM'nin "yoğunlaştırılmasına" hizmet eder. Böylece, TRIPs-Plus için görüşen ülkeler, bu hüküm aracılığıyla FMH'nin korunmasını uyumlaştırırlar. Keza, TRIPs-Plus hükümlerini içeren yeterli STA görüşülürse, bu

hükümler süregiden DTÖ turlarındaki yeni minimum standartlar olarak yerini almaya başlayacaktır (Mercurio, 2012:223).

AB de DTÖ altında çok taraflılığı savunduğunu iddia etse bile, iki taraflılık için çabalamaktadır. AB ticaretindeki bu değişikliğin iki temel nedeni olduğu belirtilmektedir. İlk olarak, Doha Kalkınma Gündeminin başarısızlığı, sonrasında yapılacak çok taraflı görüşmeleri durdurmuştur. Diğer neden ise, ABD'nin yeni STA'lara olan aktif yaklaşımı, AB'nin yeni bir strateji izlemesine neden olmuştur. Sonuç olarak, dünya pazarını ikili anlaşmalarla genişletmeye çalışan AB, GOÜ'lere odaklanarak yeni nesil Kuzey-Güney STA'larına doğru kaymaktadır. STA'lar kapsamında ele alınan konulardan biri olan FMH'lerin güçlendirilmesi, AB'nin gündeminde de yer almaktadır. STA'larla TRIPs-Plus hükümlerinin uygulanması, hem sivil toplum kuruluşları, hükümet dışı örgütler gibi kuruluşların önemli muhalefetiyle karşılaşmakta, hem de çok taraflı anlaşmaların aksine kapalı kapılar ardında yapılan bu anlaşmalar milyonlarca insanı etkilemesine rağmen şeffaflık ve açıklık niteliklerini taşımamaktadır. De Castro, AB ve Hindistan arasında yapılan STA'nın şeffaflık taşımamasından dolayı, AB ve Hindistan siyasetine güvenin sarsılacağını ve Hindistan'ın "ucuz eczane" rolünün olumsuz etkileneceğini belirtmiştir (De Castro, 2011: 23-33). Ayrıca, bu hakların STA'larla güçlendirilerek uygulanmasıyla GOÜ'lerin GÜ'lerin yatırımlarını daha çok çektiği ifade edilse de, o ülkenin yerli ürünleri ve geleneksel bilgisinin zamanla tükenmesine neden olabilecektir. Aynı zamanda GOÜ'ler STA görüşmelerinde, TRIPs ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin uyumlaştırılması, ilaçlara erişim, genetik kaynaklarının biyo-korsanlığa karşı korunması, çiftçilerin geçim kaynaklarını sürdürmesiyle ilgili endişelerini dile getirmekte de zorlanmaktadır (Centre for WTO Studies, 2010).

2.2.4.2. DTÖ'nün Bakanlar Konferansları

DTÖ'nün kurucu Anlaşması'nın 4. maddesinde belirtildiği üzere, DTÖ'nün işlevlerini yerine getirecek ve bu amaçla gerekli tedbirleri alacak Bakanlar Konferansı

tüm üye ülkelerinden temsilcilerinden oluşmakta ve en az iki yılda bir toplanması öngörülmektedir (RG, 1985: S.22213). Bu hükme binaen, Bakanlar Konferansı ilk olarak 1996 yılında Singapur'da toplanmış, en son toplantısını ise 2017 yılında Buenos Aires'te gerçekleştirmiştir. Konferansta alınan kararlar dünya ticaretini şekillendirdiğinden tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleşmesiyle ilgili Bakanlar Konferansı'nda alınan kararlar ve yaşanan gelişmelerin izahatı oldukça önemlidir.

2.2.4.2.1. Singapur'dan Doha'ya Bakanlar Konferansı

DTÖ'nün ilk Bakanlar Konferansı 9-13 Aralık tarihleri arasında 120'den fazla DTÖ üyesi ve DTÖ'ye katılma sürecinde olan ülkenin katılımıyla 1996 yılında Singapur'da düzenlenmiştir. Singapur'da DTÖ'nün ilk iki yıllık faaliyetleri ile Uruguay Turu Anlaşmalarının uygulanması ile ilgili konular incelenmiş, ileri de ele alınacak ticari konularla ilgili teklifler değerlendirilmiştir (https://www.wto.org, "12.06.2019"). Bakanlar Konferansında ana gündemi tamamlama konusundaki taahhütler yinelenmiş, ayrıca daha önce ticaret görüşmeleri kapsamı dışında kalan çeşitli ticaret konuları da ele alınmıştır. "Singapur Konuları" olarak adlandırılan kamu alımları, yatırım, rekabet ve ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik çalışma grupları kurulmuştur. Bu konuların görüşmeler kapsamına alınmasını AB, Japonya ve Kore üstelemiş, çoğu GOÜ ise bu duruma karşı durmuştur. ABD bu konulara ılımlı bir duruş sergilemiş, çeşitli zamanlarda bir kısmını ya da tamamını kabul edeceğini bildirmişse de, esas olarak pazara erişime odaklanmıştır (Fergusson, 2008: 17). Singapur Bakanlar Konferansı sonucu ortaya çıkan Bildirgede, GOÜ'ler için farklı muamele sunan uygulamaların devam edeceği, yeni taahhütlerin GOÜ'ler için karmaşa yaratacağı ve bunu ortadan kaldırmak için gerekli teknik yardımın kullanımının artırılacağı kabul edilmiştir. AGÜ'ler için, ticaret sisteminin sunduğu fırsatlara cevap verme kapasitesinin artırılmasını amaçlayan bir Eylem Planı'nın oluşturulması öngörülmüştür (https://www.wto.org, "13.08.2019").

DTÖ Bakanlar Konferansı'nın ikincisi, 1998 tarihinde Cenevre'de yapılmıştır. Konferans sonucunda, çok taraflı ticaret sisteminin önemi belirtilerek faydalarının mümkün olduğunca yaygınlaştırılacağı taahhüt edilmiştir. Ticaret ve Kalkınma Komitesi'nde GOÜ'ler ve özellikle AGÜ'ler için özel hükümlerin uygulanmasına yönelik çalışmaların devam ettiği, Singapur'da kararlaştırılan AGÜ'lere yönelik Eylem Planını bütüncül bir şekilde uygulamak için diğer kurumlarla girişimlerin başlatıldığı ifade edilmiştir. Bu ülkeler tarafından ihraç edilen ürünlerin piyasaya erişim koşullarının mümkün olduğunca geniş ve liberal bir şekilde iyileştirileceği de taahhütler arasına girmiştir. (https://www.wto.org, "15.08.2019").

3. Bakanlar Konferansı Seattle'da 1999 yılında gerçekleşmiştir. Seattle'dan önce ülkelerin Uruguay Turu sonrasında oluşan taahhütleri yerine getirme başarılarına baktığımızda, ABD'nin tarımsal destekleme programı kapsamında çiftçilere yapılan ödemeleri kısan bir reform uyguladığı, ancak AB'nin destekleme fiyatlarını düşürmeye çalışsa da, çiftçilere yaptıkları ödemelerin üretim hacmiyle bağlantısının devam ettiği görülmüştür. Keza, ABD ve AB tarafından özel muameleye tabi satış programları devam etmiş, bu programların yoğun biçimde kullanılması, Avustralya ve Kanada gibi ihracatçı ülkelerin şikâyetçi olmasına neden olmuş ve ihracatçı ülkeler ABD'yi kendilerinin geleneksek pazarlarına haksız rekabet yoluyla girmeye çalışmakla suçlamışlardır. Dahası, AB ve ABD'nin uyguladığı değişken tarife ve gönüllü ihracat kısıtlamaları gibi korumacı politikaların teoride kaldırıldığı duyurulsa da, fiiliyatta bu uygulanan koruma oranlarında çok az bir değişiklik yapılmıştır. Sağlık ve teknik alanlar için devreye sokulan korumacı önlemleri de GOÜ'ler kendi ürünlerinin GÜ'lerin pazarlarına sokulmaması için tarife veya kota benzeri işlev gördüğünü düşünmekteydi (Acar, 2001: 34-37). Sözün özü, başını AB ve ABD'nin çektiği kimi ülkelerde Uruguay Turu sonunda pazara giriş, iç destekler gibi verilen taahhütlerin çoğu kâğıt üstünde kalmış, GÜ'ler liberal politikaları lehlerine olacak şekilde uygulamaya gitmişlerdir.

Tarımsal ticarete ilişkin konuların netleştirilmeye çalışıldığı ve Tarım Anlaşması'nın GÜ'ler için uygulama döneminin sona ermesi nedeniyle yeni tur görüşmelerinin başladığı Seattle Bakanlar Konferansı, yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı GÜ'ler ve GOÜ'ler arasında ortaya çıkan gerilimle başlamıştır. Gerilim sadece GÜ'ler arasında değil, ABD, AB ve Japonya gibi GÜ'lerin kendi arasında da mevcuttur. Cairns Grubu ile birlikte tarımsal desteklemelerin kaldırılmasını savunan ABD, AB'nin OTP'sini hedef almıştır. AB ise, bu desteklemeleri Tarım Anlaşması'nın 20. maddesinde geçen ticaret dışı engeller kapsamında geliştirdiği "tarımın çok yönlülüğü" kavramı ile korumaya çalışmıştır. Bu kavram ile tarımsal üretimin yalnızca piyasa için önemli olmadığı, çevresel koruma, gıda güvenliği gibi yararlarının da olduğunu iddia etmiştir. Görüşme kapsamında da, her iki taraf farklı görüşleri benimsemiş; AB tarımda vereceği tavizler karşısında diğer sektörlerde taviz sağlamak amacıyla görüşmelerin geniş tutulmasını isterken, ABD sınırlandırılmış bir görüşme kapsamından yana olmuştur (Doğan, 2002: 7-8). GOÜ'ler AB'nin istediği işçi hakları ve çevre sorunlarının da dâhil edildiği daha geniş bir gündemi kendilerine karşı yapılan bir korumacılık kalkanı olarak görmüşlerdir. GOÜ'ler karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları işgücü maliyetlerindeki ucuzluğu işçi standartlarının yükseltilmesiyle kaybedeceklerini ve çevre standartları için de benzer şekilde kullandıkları teknolojilerin yenilenmesi için önemli bir maliyet yükü altında gireceklerini ifade ederek, bu konuların görüşme dışı tutulmasını istemişlerdir (Acar, 2001: 38).

Seattle Bakanlar Konferansında daha önceki turlarda gerçekleşen ve görüşmelerde etkin bir role bürünen GÜ'lerin kendi aralarında "yeşil odalarda"[63] yaptıkları anlaşmaları üye ülkelere dayatma politikası Singapur'da yaşadığı başarıyı

[63] "Yeşil Oda" terimi, İngiliz tiyatrosunun kökenine sahiptir ve sanatçıların sahnede ihtiyaç duyulmadıklarında bekleyecekleri odayı ifade eder. Yeşil Oda Toplantılarının gayrı resmi niteliğinin görüşmecilerin zor sorunların çözümünde yeni yaklaşımlar keşfetmesine olanak sağlaması açısından faydalı bir amaca hizmet ettiği ifade edilmiştir (www.wto.org, "12.11.2019").

yakalayamamıştır. Keza, 1997-1998 yıllarında yaşanan Asya krizinin etkisiyle AGÜ'ler ve GOÜ'ler küreselleşme rüyasından uyanmış ve Seattle Bakanlar Konferansında Kuzey Amerikalı STK'lar (sivil toplum kuruluşları) ile çoğunlukla Batı kökenli devlet dışı kuruluşlar, farklı gerekçelerle de olsa, küreselleşme karşıtı muhalefetlerini sokaklara yansıtmışlardır. Sokaktaki bu hareketlerden güç alan Afrikalı, Asyalı ve Latin Amerikalı temsilciler ise, Konferansın sonuçsuz dağılmasını sağlamışlardır (Boratav, 2010: 60-61). Kısaca, DTÖ üyeleri arasında bir yandan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında gerilim cereyan ederken, diğer yandan gelişmiş ülkelerin kendi aralarında ekonomik çıkarlarının mücadelesine tanık olunmuş, sokaktaki muhalefetin de etkisiyle herhangi bir bildirge dahi yayınlanamamıştır. Tarım konusunda ise, tarımın görüşmeleri tıkayacağı endişesi olsa da, Seattle'ın en önemli başarısızlık nedeni tarım olarak görülmemektedir.

2.2.4.2.2. Doha Kalkınma Gündemi ve Sonrası

Seattle'da başarısızlığın giderilmesi ve uluslararası ticaretin yeniden şekillendirilmesi için yeni bin yılda yeni bir kalkınma gündemi yaratılarak başlatılan süreç, Katar'ın Doha kentinde 2001 yılında gerçekleşmiştir. Doha Turunun amacı, ticari engellerin daha da azaltılması ve ticari kuralların gözden geçirilmesiyle uluslararası ticaret sisteminde önemli reformlar gerçekleştirmektir. GOÜ'lerin ticari beklentilerini geliştirmeyi amaç edinen tur bu sebepten "Doha Kalkınma Gündemi" olarak anılmaktadır (https://www.wto.org, "17.06.2019"). Yirmi ticaret alanını kapsayan çalışma programında, tarım en hassas ve çekişmeli alanlardan birini oluşturmuştur. Tarım Anlaşması'nın 20. maddesine göre, tarımdaki korumacılığın kaldırılması ve desteklemelerin azaltılması hedefinin devam eden bir süreç olduğu kabul edilmekte, tarım görüşmelerinin 2000 yılında yeniden başlatılması gerektiği ifade edilmektedir. Bu hükme binaen, 2000 yılında tarımla ilgili görüşmeler başlamış ve 2001 yılında Doha Turu kapsamına alınmıştır. Bakanlar Bildirgesinde, pazara giriş, ihracat sübvansiyonları, iç desteklerle ilgili uzun vadeli hedeflerin amaçlandığı, GOÜ'ler için özel ve lehte

muamelelerin görüşmelerin ayrılmaz bir parçası olacağı ve GOÜ'lerin gıda güvenliği, geçinme güvencesi ve kırsal kalkınma dâhil kalkınma ihtiyaçlarının dikkate alınacağı ifade edilmiştir (WTO, 2001).

Dünya tarım ticaretinin serbestleştirilmesinin daha da ilerletilmesi çabaları olarak görüldüğü için, "ileri tarım görüşmeleri" olarak adlandırılan bu girişimler zorlukla ilerleyebilmiştir. Bunun en önemli nedeninin ülkeler ve ülke gruplarının farklılaşan çıkarları olduğu söylenebilir. Amaçlanan reformlara ilişkin olarak sunulan modaliteler üzerinde GÜ'ler ve GOÜ'ler arasında ciddi çıkar anlaşmazlıkları ortaya çıkmıştır. 2003 yılında zamanın DTÖ Tarım Komitesi başkanı Harbinson tarafından sunulan taslak modalite, ABD ve AB tarafından yoğun biçimde eleştirilmiştir. ABD ve AB'nin sunduğu taslaklar ise, özellikle G-20 olarak adlandırılan grubun tepkisini çekmiş, G-20 kendi talepleri ve görüşleriyle biçimlendirdiği taslak metni ortaya koymuştur. Cancun Bakanlar Konferansı'nda yaşanan bu gelişmelerde, bir diğer inisiyatifi ABD'nin pamuğa uyguladığı destekleme politikalarını eleştiren ve dört Afrika ülkesinden oluşan "Pamuk Girişimi" ele almıştır (Özalp ve Ören, 2014: 31-33). Cancun Bakanlar Konferansı'nda, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kararlarında tutumlu oldukları, toplu hareket ederek güçlerini çoğaltmaya çalıştıkları, talepleri karşılanmadığı takdirde görüşmeleri tıkayıcı bir role sahip olabilecekleri anlaşılmıştır. DTÖ sisteminde güçlü pozisyona sahip olmak isteyen gelişmekte olan ülke grupları[64], ağırlıklı olarak ekonomilerinin bağımlı olduğu tarımla ilgili hususlarda gelişmiş ülkelerle Doha sonrasında da çok kez karşı karşıya gelmişlerdir. Cancun Bakanlar Konferansı'nda tarıma dair herhangi bir uzlaşmaya varılamamış olması üzerine, Hong-Kong'da üzerinde uzlaşılacak bir metnin

[64] DTÖ'nün resmi verilerine göre, yirmi beş grup bulunmakta, bunlardan sekizi spesifik olarak tarıma yönelik kurulmuştur. ACP (AB ile tercihli sisteme bağlı Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeleri); geçiş aşamasındaki düşük gelirli ülkeler; Cairns Grubu; Tropikal Ürünler (Tropikal ürünlere daha fazla pazar erişimi isteyen gelişmekte olan ülkeler grubu); G-10 (yüksek iç destek ve koruma ihtiyacı duyan ülkeler); G-20 (gelişmekte olan ülkelere esneklik tanıması için gelişmiş ülkelerin reformlar yapması için baskı yapan gelişmekte olan ülke koalisyonu); G-33 (daha fazla pazara giriş isteyen gelişmekte olan ülke koalisyonu), Pamuk-4 Grubu (www.wto.org, "17.08.2019").

ortaya çıkmasına yoğunlaşılmıştır. 2004 yılında, Genel Kurul'un Doha Gündemi Çalışma Programı (Temmuz 2004 Paketi), Tarım Anlaşmasının uzun vadeli hedeflerini de kapsamaktadır. Genel Kurul tarafından kabul edilen Kararın "A Eki"nde oluşturulacak modalitelere yönelik genel bir çerçeve çizilmiş, GOÜ'ler için özel ve lehte uygulamaların etkili biçimde devam etmesi, gıda güvencesi, kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesi, pamuğun bazı ülkeler için önemi gibi hususlar yeniden vurgulanmıştır (WTO, 2004).

Doha Çalışma Programını tamamlamak için, 2006 yılında Hong-Kong Bakanlar Konferansı'nda varılan sonuçlar açıklanmış, tarım görüşmeleri kapsamında ele alınan konular iç destekler, ihracat sübvansiyonları, pazara giriş, özel ve lehte uygulamalar, özel ürünlerin belirlenmesi ve Özel Korunma Mekanizmasının tanınması olmuştur. İç destekler üç bant üzerinden ilerletilecek, en yüksek bantta yer alan ülkeler ticareti bozucu iç desteklerde en fazla indirimi yapacaklardır. GOÜ'lerin oluşturduğu grupların ihracat sübvansiyonları 2013 yılına kadar kaldırılmasına yönelik talepleri de Konferansın sonuç bildirgesine eklenmiştir (Fotourechi ve Şahinöz, 2016: 2031). Gıda yardımları gerekli olan durumlarda devam edecek ancak gıda yardımı, yeniden ihracat gibi konularda uygulanacak disiplinlerle ihracat sübvansiyonuna yönelik herhangi bir açık kalmayacaktır. Pazara giriş dört bant üzerinden ilerletilecek ve en yüksek bantta yer alan en fazla tarife indirimini gerçekleştirecektir. Özel Korunma Mekanizması, GOÜ'lerin gıda güvenliği, geçim güvencesi ve kırsal kalkınma kriterlerine dayanarak özel ürünlerde ithalat dalgalanmaları ve fiyat düşüşlerinden korunmaları için getirilmiştir. Ayrıca tarım görüşmelerinde pamuk ticaretinin açık ve net biçimde ele alınacağı ifade edilmiştir. Pamuğa yönelik her türlü ihracat sübvansiyonu 2006 yılına kadar gelişmiş ülkeler tarafından (en fazla sübvansiyonu ABD sağladığı için, daha çok ABD'yi ilgilendiren bir hüküm) kaldırılacaktır. Ayrıca gelişmiş ülkeler, uygulama süresinin başlamasından itibaren EAGÜ'lerden pamuk ithalini kotasız ve gümrük vergisiz ithaline olanak sağlayacaklardır. 2006 yılında tarım görüşmeleri başkanının "Ticaret Görüşmeleri

Komitesi"ne sunduğu rapor, tarım görüşmelerindeki takvimin (taahhütlerin) hazırlanması için taslak modalitelerdir. Başkan Crawford Falconer'ın sorumluluğu altında hazırlanan taslak ve sonraki revizyonları, ileriki Tarım Anlaşması'na eklenecek hükümlerle, tarifeleri ve sübvansiyonları kaldırmak için önerilen modaliteleri içermektedir. 2007 ve 2008 yılları arasında DTÖ üyesi ülkeler arasında görüşmeler yoğun biçimde gerçekleştirilmiş, birçok çalışma metni geliştirilmiştir. Toplam sayısı 16 olan çalışma metinleri, pazara erişim, iç destekler ve ihracat rekabeti başlıkları altında gerçekleştirilmiştir. Kaydedilen ilerlemeyi yansıtan bu çalışma belgeleri, Başkanın bir sonraki taslak modalite belgesini hazırlamasına yardımcı olmak için tasarlanmıştır (https://www.wto.org, "16.08.2019"). 2008 yılı Temmuz ayında, bir grup bakan, kilit konuları görüşmeye çalışmak için Cenevre'ye gitmişlerdir. Ancak başta özel korunma mekanizması ve tarım dışı ürünlerde pazara giriş (Non-Agricultural Market Accession/ NAMA) gibi konularda anlaşma sağlanamamış, Aralık 2008'de ise taslağın dördüncü revizyonu yayımlanmıştır.

Diğer görüşme konularına göre daha ağır işleyen tarımsal ürünlerin serbestleştirilmesi, 2007 yılında yaşanan kuraklığa bağlı olarak tarımsal üretimin düşmesiyle gıda fiyatlarının artması ve gıda krizinin yaşanması bu süreci daha da yavaşlatmış (Fotourechi ve Şahinöz, 2016: 2025), küresel finansal kriz ülkelerin korumacı eğilimlerini artırmıştır. Dönemin konjonktürü içerisinde, 2009 ve 2010 yılları arasında Cenevre'de düzenlenen Konferanslarda tarımla ilgili kısmı ilerlemeler söz konusudur. Ancak yaşanan gıda krizi, gıda güvencesine yönelik endişeleri artırmış, ileri tarım görüşmelerinde gıda güvencesi önemli bir parametre olarak yerini almıştır.

2013 yılında Bali'de yapılan Konferansta, Bali Bakanlar Bildirgesi ve beraberindeki Bakanlık kararları (Bali Paketi) kabul edilmiştir. Konferansta "Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması" sonuçlandırılmıştır ki bu DTÖ sisteminin etkin işleyişi bakımından önemli bir gelişmedir. Bali Paketinde, bakanlar tarımla ilgili dört başlık

altında kararlar almıştır. Genel Hizmetler başlığı altında, genel hizmet programlarının özellikle GOÜ'lerde, kırsal kalkınmaya, gıda güvenliğine ve yoksulluğun azaltılmasına yapacağı katkının üyeler tarafından farkında olduğu ifade edilmiştir. Genel hizmetler programı özellikle Afrika Grubu ve G-33[65]'ün talepleriyle genişletilmiş, kırsal kalkınmayı ve yoksulluğun azaltılmasını desteklemek için arazi reformu ve kırsal geçim güvenliği kapsamında arazi rehabilitasyonu, toprak koruma ve kaynak yönetimi, kuraklık yönetimi ve taşkın kontrolü, kırsal istihdam programları ve çiftçi yerleşim programlarını kapsamıştır. Bu programlar iç destek dâhilindeki indirim taahhütleri dışında tutulacak, Yeşil Kutu kapsamında sayılacaktır. Genel hizmetlere göre daha tartışmalı geçen gıda güvenliği amacıyla kamu stokları konusunda Bali'de ilk etapta geçici bir mekanizmasının uygulamaya konulmasına karar verilmiş, kalıcı bir çözüm konusunda da görüşmelerin tamamlanması üzerinde anlaşılmıştır. Gelişmekte olan bir ülke gıda güvenliği amacıyla stoklamaya başvurup Amber Kutu sınırını aştığında, üyeler geçici olarak yasal bir şikâyette bulunmayacak, diğer bir deyişle Anlaşmazlıkların Halli Mekanizmasından muaf tutulacaktır. Tarımsal ürünlerin ithaline yönelik tarife kotası yönetiminde ise tarife oranları dolum kotasının belirtilen zamanda bildirilmesi gibi spesifik ve ilave hükümler getirilmiştir. Bali kararlarında, ihracat rekabeti başlığı altında Hong-Kong Bakanlar Konferansı'nda kararlaştırıldığı üzere tüm ihracat sübvansiyonlarının ve eş değer etkiye sahip ticareti bozucu önlemlerin 2013 yılına kadar kaldırılması hususunun gerçekleştirilemediği, Bali sonrası programda bu konunun öncelikle ele alınacağı belirtilerek taahhütlerin biran önce gerçekleştirilmesi hedefi yinelenmiştir.

Bali Bakanlar Konferansı çıktılarına ilişkin müteakip kararlar Kasım 2014 tarihinde Genel Konsey tarafından kabul edilmiştir. Bu kararlar Bali sonrası çalışma programı (Bali Bakanlar Bildirgesinin güncellenmesi), ticaretin kolaylaştırılması kararı

---

[65] "Tarımda Özel Ürünler Dostları" olarak da adlandırılan G-33, Cancun Bakanlar Konferansı öncesinde ortaya çıkmış ve GOÜ'lerin özel ve lehte uygulamalardan yararlanması için DTÖ görüşmelerinde etkin hale gelmiş GOÜ'lerden oluşan bir gruptur. Türkiye bu gruba üyedir (https://www.wto.org/, "12.06.2019").

ve GOÜ'lerde gıda güvencesi amaçlı kamu stok programlarıdır. Nihayetinde, Nairobi'de 2015 yılında düzenlenen 10. Bakanlar Konferansı'nda alınan kararların çoğu da tarım, pamuk ve EAGÜ'lerle ilgilidir. Konferansın sonunda Nairobi Paketini ve ilerideki DTÖ çalışmalarını özetleyen bir Bakanlar Bildirgesi yayımlanmıştır. Tarımla ilgili, GOÜ üyelerine, Hong-Kong Bakanlar Bildirgesinde öngörülen özel korunma mekanizmasına başvurma hakkı tanınmıştır. Gıda güvenliği amacıyla kamu malları stokunda kalıcı bir çözüm üzerinde anlaşmaya varmak için görüşmelerin devam edeceği, bu görüşmelerin Doha kapsamındaki tarım görüşmelerinden farklı olarak hızlandırılmış bir zaman dilimi içinde gerçekleştirilmesinin hedeflendiği de alınan kararlar arasındadır. İhracat sübvansiyonlarıyla ilgili alınan kararda ise, ihracat sübvansiyonlarını GÜ'lerin derhal kaldırması, GOÜ'lerin ise 2018 yılı sonuna kadar kaldırması gerektiği ifade edilmiştir. Gıda yardımıyla ilgili olarak, tüm uluslararası yiyecek yardımının, ihtiyaç odaklı ve tamamının hibe şeklinde olması, tarımsal ürünlerin veya diğer mal ve hizmetlerin ihracatına doğrudan ve dolaylı olarak bağlı olmayacak ve bağışçı üyelerin pazar geliştirme hedefleriyle ilintili olmayacak biçimde olması gerekmektedir. Bu ürünlerin yeniden ihracı, bu ürünlerin alıcı ülkeye girmesine izin verilmediği durumlar dışında mümkün olmayacaktır. Gıda yardımının sağlanmasında, yerel pazar koşulları dikkate alınacak, eğer yerel ya da bölgesel üretim üzerinde olumsuz etkiye sahipse ayni gıda yardımından sakınılacaktır (WTO, 2015)

Nairobi Konferansı'nda birtakım çıktılara ulaşılmaya çalışılsa da, Bakanlar Bildirgesi'nin 30. maddesi görüşmelerin seyrine ilişkin önemli bir bilgi vermektedir; "*Birçok üye Doha Kalkınma Gündemini ve Doha'dan beri yapılan Bakanlar Konferanslarında kabul edilen bildirgeleri ve kararları tekrar doğruladığını ve Doha Kalkınma Turunu bu temelde tamamlama konusundaki taahhütlerini tekrar doğruladığını kabul etmektedir. Diğer üyeler, çok taraflı görüşmelerde anlamlı sonuçlar elde etmek için yeni yaklaşımların gerekli olduğuna inanmaktalar ve Doha'nın taahhütlerini yeniden*

onaylamamaktadırlar. Üyeler, görüşmelerin nasıl ele alınacağı konusunda farklı görüşlere sahiptir". Bu madde, başta ABD olmak üzere üye ülkelerin arasındaki görüş farklılıkların iyice belirginleştiğini açıkça ortaya koymaktadır. 2017 yılında Buenos Aires'te yapılan 11. Bakanlar Konferansı DTÖ'deki çoklu ticaret anlaşmalarının iyice gerilediği hatta belki çöktüğü zaman gerçekleşmi ve tabiatıyla herhangi bir somut çıktı alınamamıştır. Bununla birlikte, yakın dönemde küresel ticarette yaşanan gelişmeleri irdeleme DTÖ sistemiyle birlikte uluslararası ticaretin geleceği için önemlidir.

Gıda güvenliği gibi konular DTÖ Anlaşmalarında olduğu gibi sayıları giderek artan bölgesel anlaşmalarda da tartışılmaya devam etmektedir. Bir yandan görüşmelerde ilerlemenin zorlaştığı DTÖ platformunda sürecin nasıl ilerleyeceği, diğer yandan korumacı politikaların yükselmesiyle bölgesel anlaşmaların duraksamaya girmesinin ardından ne tür gelişmelerin yaşanacağı belirsizliğini sürdürmektedir. Uluslararası tarım ticaretinin gıda güvencesiyle birebir ilişki içinde olması, uluslararası ticaret sisteminin bu güvenceyi daima sunacak bir yapıya evrilmesiyle mümkün olabilir. Ancak yukarıda ortaya koyduğumuz savları genel bir değerlendirmeye tabi tutacak olursak, önceleri GATT ve daha sonra DTÖ sistemiyle birlikte işleyen dünya ticaret sistemi eşitler arasında yapılan bir ticaret sisteminden oluşmamakta, sistem çevreden merkeze doğru transfer edilen artı değerden türeyen bir bağımlılık ilişkisi içinde ilerlemektedir. Gelişmiş ülkelerin görüşmelerde takındıkları tutumlar ve görüşmeleri şekillendirme istekleri, serbest ticarete sözde bağımlılıklarına rağmen korumacılık politikası araçlarından yararlanma oranları ve istekleri, fikri mülkiyetin mistifikasyonu, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının giderek artması gibi bulgular yukarıda genel hatlarıyla ifade edilen yeni emperyalist teorimin varsayımlarıyla birebir örtüşmektedir. Asıl amaç, ister liberal ister korumacı/merkantilist politikalar olsun azgelişmişliği yeniden üretip azgelişmişlerin gelişmesine engel olmak ve azgelişmişleri gelişmişlere bağımlı kılmaktır. Bunun en görünür kılındığı alanlardan biri ise tarım ve gıda politikalarıdır. Çevrenin merkez

tarafından farklı biçimlerde sömürülmeye devam ettiği aşikârsa da, devlet otoritesinin ve ulusal politikaların sınıfsal çıkarlara hizmet etme biçiminin de aynı sömürüye sunduğu katkının çözümlenmesi gerekmektedir. Bağımlılığın ve sömürünün yapısal nedenleri iyi bilinmedikçe ve bu döngü kırılmadıkça az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunu da gıda sorunu da çözülmekten uzak görünmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: GENETİĞİ DEĞİŞTİRİLMİŞ TARIMSAL ÜRÜNLER VE BU ÜRÜNLERE YÖNELİK DÜZENLEMELER

Biyoteknolojinin gelişimi hızla devam etmekte ve bu alana yönelik birçok savunu gelmekle birlikte biyoteknolojiye yönelik eleştiriler de artmaktadır. Canlı organizmaların kullanılmasıyla yeni ürünler elde etmeye dayanan biyoteknoloji, değişen ihtiyaç, kaynak ve yöntemlerle DNA/RNA/protein ve diğer molekül teknolojileri, gen ve RNA faktörler, genomik gibi alanlara genişleyerek modern biyoteknolojiyi oluşturmuştur (T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2015: 9). Biyoteknolojinin sanayi veya sağlık gibi alanlarda kullanımı çok fazla tartışma yaratmazken, tarımda kullanımı en fazla itiraz edilen ve kaygı duyulan alan olmuştur. Tarımsal üretim ve gıdanın işlenmesi sürecinde biyoteknolojik yöntemlere başvurulmakta, bu yöntemlerle daha besleyici, verimli, uzun ömürlü gibi üstün özellikler barındıran gıdalar sunulmaktadır. Bununla birlikte, biyoteknolojik yöntemlerle elde edilmiş GDO'lar ve türevlerinin öngörülen birçok risk barındırdığı da bir gerçektir. Daha çok uzun vadedeki etkilerinden bahsedilen GDO'ların ciddi riskler taşıması ve bu etkilerin tüm küreyi etkileyecek yaygınlıkta olması ulusal ve uluslararası düzenlemeler yapılmasını zorunlu kılmıştır. Her ne kadar hayvan genetiğiyle oynanarak daha verimli süt elde etmek benzeri uğraşlarda bulunulsa da, biyoteknoloji alanı daha çok bitki çeşitlerine odaklanmıştır. Dolayısıyla tezin bu bölümünde hem genel olarak GDO'larla ilgili düzenlemeler hem de bitki biyoteknolojisiyle ilgili ulusal ve uluslararası hukuki düzenlemelere yer verilecektir.

3.1. Genetik Devrim ve Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar

Biyolojik çeşitlilik başta gıda olmak üzere, temel ihtiyaçlarımız için son derece önemli olan canlı kaynakların temelini oluşturmaktadır. Kullanım alanlarına bakıldığında bu önem daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Gıda, tarım, ilaç sanayi, tıp, ticaret gibi alanlarda, canlı doğal kaynak zenginliğini oluşturduğu için, ekonomik kalkınma anlamında büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla biyolojik çeşitliliğin şimdiki ve gelecek

kuşaklara değerli bir küresel varlık olarak sunulmasında artan bir farkındalık bulunmaktadır. Verilerle çalışmayı sürdürecek olursak küresel ekonominin %40'ının biyolojik ürünler ve süreçlerle ilgili olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca biyolojik çeşitliliğin yıllık ekonomik değerinin 2,9 trilyon ABD Doları olduğu tahmin edilmektedir (Tekeli vd., 2006: 21).

Çoğu henüz tanımlanmamakla birlikte dünya üzerinde 8.7 milyon türün yaşadığı varsayılmaktadır. İzlenen 3700 tanesi omurgalı olan 14000'den fazla türün popülasyon oranının 1970 ve 2012 yılları arasında %58 oranında azaldığı belirtilmekte ve bu azalışın gelecekte de süreceği öngörülmektedir. İzlenen türler habitat kaybı ve tahribine, aşırı tüketime, iklim değişikliğine ve kirliliğe neden olan sürdürülebilir olmayan tarım, madencilik, balıkçılık ve diğer insan faaliyetlerinden kaynaklanan baskılardan giderek daha fazla etkilenmektedir. Eğer mevcut eğilimler devam ederse türlerin azalma oranının 1970-2020 yılları arasında %67'ye yükseleceği tahmin edilmektedir (WWF, 2016: 12). Biyolojik çeşitliliği oluşturan bileşenlerden biri olan genetik çeşitlilik, bir türün değişen çevre koşullarına uyum sağlayabilmesi için gereken, gen havuzundaki kalıtsal özelliklerinin çeşitliliğidir. Genetik çeşitliliğe sahip olmayan türler, evrime ayak uyduramayacağından yok olacaklardır[66] (Keleş vd., 2015: 94).

Genetik kaynaklar, "*yaşam için gerekli kalıtsal bilgileri içeren ve faydalı özellikleri ve çoğalabilme yetileri olan hayvansal, bitkisel, mikrobiyal ve diğer kökenli biyolojik materyallerdir*". Binlerce yıl boyunca insanlar bu kaynakları kullanmışlar, yönetmişler, şifa amacıyla bitkileri kullanmışlardır. Genetik kaynaklar, tarımsal üretimin geliştirilmesi, birinci basamak sağlık hizmetleri için geleneksel, büyük ölçüde bitki

---

[66]Genetik çeşitlilik, evrimde ve türlerin hayatta kalmasında kilit bir rol oynar. Dinozorlardan dodo'ya (17. yüzyılın sonlarına doğru nesli tükenmiş bir kuş türü) türlerin çeşitlilikten yoksun olduğu veya ortamındaki baskılara uyum sağlama yeteneğinin olmadığı ve neslinin tükendiği sonsuz örnekler var. İnsanlar ise çevreye o kadar başarılı bir şekilde adapte olmuştur ki şu anda gezegeni şekillendiren ve değiştiren en önemli faktörlerden birisidir. Bu gerçeğe rağmen, hala her seviyede çeşitliliğe bağımlıdır (Fowler vd., 2013:30)

temelli tedaviye dayanan dünyadaki nüfusun %75'i için ilaç olarak kullanılması ve farmasotik, parfümler gibi sayısız diğer ürünler için temel oluşturmaktadır (Ten Kate ve A. Laird, 2002: 1). Yaygın olarak yaşamın birçok alanında kullanılan genetik kaynaklar, teknolojinin genetik kaynaklara kapsamasıyla birlikte biyoteknolojinin konusu olarak farklı bir yöne evrilmiştir. Tarımsal üründen istenen özelliklerin artırılması ve istenmeyen özelliklerin sınırlandırılması isteği her zaman tarımsal üretimin hedefi olmuştur. Bu girişimler, çok çeşitli insani ihtiyaçlar ve ekolojik koşulların karşılanması için özel ürünlerin geliştirilmesiyle bitki ıslahı tekniklerini geliştirmişlerdir (Isaac, 2002: 32). En ilkel biyoteknoloji tipi, bitki ve hayvan (özellikle evcilleştirme) yetiştiriciliği olmuştur. Hayvanların evcilleştirilmesi ve bitkilerin güvenilir bir kaynağı olarak korumaya başlaması 10.000 yıl öncesine dayanmaktadır. Bu tür bitkilerin en eski örnekleri, pirinç, arpa ve buğdaydır. Ayrıca mikroorganizmalardan peynir, yoğurt ve ekmek üretildiği bilinmektedir. Fermantasyon sürecinin ilk keşfedildiği bu dönemde bira gibi mayalanma gerektiren içecekler üretilmiş, daha sonraları bakteriler, maya veya küfler gibi fermantasyonu sağlayan mikroorganizmalar keşfedilmiştir. Balın birçok antimikrobiyal bileşik içerdiğinden doğal bir antibiyotik olduğu düşünülmüş ve yara iyileşmesinde etkin olarak kullanılmış, Ukraynalı çiftçiler bir dönem enfekte yaraları tedavi etmek için küflü peynir kullanmışlardır. 1928'de Alexander Fleming'in ilk antibiyotik olan penisilini küf mantarından ayrıştırma önerisi devrim yaratmıştır (Bhatia, 2018: 1-17).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı önemli keşiflere ulaşılmış ve bu keşifler biyoteknolojiyi mevcut konumuna getirmişlerdir. Biyoteknoloji ilaç, sanayi ve çevre gibi alanlarda kullanılmakla birlikte tarımsal üretimde de sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Yeşil Devrimle birlikte ürünlerdeki verimliliğin ve kalitesinin artırılması gibi amaçlarla tarım ve gıda alanına genişletilen genetik bilimi, organizmaların genetiğini değiştirecek hamlelerde bulunmaya başlamıştır. Greger Mendel'in kalıtımın temel ilkelerini ortaya koyması genetik bilimi açısından önemli bir aşamadır. 1900 yılında Mendel tarafından

yazılan orijinal eser üzerine çalışan üç araştırmacı Mendel'in çalışmasını yeniden canlandırmış ve genetik bilimi doğmuştur (Bhatia, 2018: 10). Genetik üzerine yapılan çalışmalarla, bitkilerin ve hayvanların özellik kazanma şeklinin anlaşılması insanların seçici olarak mahsul ve hayvan yetiştirme potansiyeli yaratmıştır. Mendel'in keşfi, seçici çapraz yetiştiriciliğin gelişimini başlatarak tarımda yeni bir dönem açmıştır. George Harrison Schull, mısır cinsinin verimindeki azalma ve canlılığında bir bozulma görülmesiyle birlikte, birtakım çalışmalar ve deneyler yapmış; mısır bitkisinde kendi kendine döllenmiş hatlarda bitki boyu bakımından azalma olduğunu gözlemlemiş ancak saflaştırılmış bitki hatlarının melezlenmesi sonucunda boyu uzun ve güçlü gelişen bitkiler yani hibrit ürünler elde etmiştir. F1 hibrit adı verilen bu ürünlerin verimliliği yerli ürünleri aşmış ve dahası tek biçim ürünler elde edilmiştir[67] (Ellialtıoğlu, 2008: 94-95).

Modern biyoteknolojinin başlangıcı olarak kabul edilecek gelişme ise 1953 yılında James Watson ve Francis Crick'in DNA'nın yapısını ve nasıl çalıştığını keşfetmeleri olmuştur. Daha sonra hareket eden genlerin (transposonlar) keşfi, doku kültürü (tissue culture) olarak bilinen mikro çoğaltma tekniklerinin geliştirilmesi ve bu gelişmelerle birlikte moleküler biyoloji alanındaki ilerlemelerin organizmalar arasında DNA'yı transfer etme potansiyeli sağlaması modern biyoteknoloji alanında önemli gelişmelerdir. Modern biyoteknoloji, bitkiler, hayvanlar, bakteriler veya virüsler dahil olmak üzere neredeyse tüm organizmalardan bir veya daha fazla spesifik gen alabilecek ve bu genleri başka bir organizmanın genomuna yerleştirebilecek noktaya kadar gelişmiştir. Buna rekombinant DNA teknolojisi denir. 1978 yılında, bu teknoloji ile gen transferinin kullanılmasından ortaya çıkan ilk ticari ürün, sentetik insülindir. Tarımsal

[67] Herhangi iki bitki birbiriyle melezlendiğinde ortaya hibrit çeşit çıkmaz, çünkü hibrit olabilmesi için uzun yıllar kendi kendine döllenen ve genetik olarak saflaştırılan iki ayrı bitki topluluğunun melezlenmesi ve ortaya "heterozis" adı verilen ana veya babalarından üstün özellikler sergileyen bireylerin çıkması gerekmektedir. Oysaki herhangi iki bitkinin melez dölü ana-babasından üstün özellikler sergileyemez. Hibrit çeşitler yetiştiricilikte bir kez kullanılır, bir daha kullanıldığında artık devreye Mendel'in kalıtım yasası devreye girer ve bu çeşitlerin verim, kalite ve gelişme durumları geriler (Ellialtıoğlu, 2008: 94-95).

biyoteknolojide, doğrudan bitki genomunda değişiklikler yapılır. İstenen bir özelliği belirleyen gen tanımlandıktan sonra, doğrudan başka bir bitkinin genomuna aktarılabilir (Wieczorek ve Wright, 2012: 3-4). Ancak bu noktada genetik değişiklikle ilgili birtakım önemli farklılıkları açıklamak gerekecektir. İlk olarak bütün genetik değişiklikler, transgenik değişiklik değildir. Genetik değişiklik, bütün biyoteknolojilere atıfta bulunur biçimde kullanılmaktadır ancak gerçekte önemli bir fark vardır. Genetik değişiklikte, bir organizmanın DNA'sı istenilen sonuçları verecek şekilde değiştirilir ancak yabancı bir DNA eklenmez. Transgenik değişiklikte ise DNA organizmalar arasında transfer edilir. Transgenik değişiklik bitki veya diğer organizmalar arasındaki genetik materyalin değiştirilmesini içerir. Genetiği değiştirilmiş ürünlerde en büyük karşıtlığın transgenik olarak değiştirilmiş ürünlere yönelik olduğu görülmektedir. İkinci önemli fark, GDO'lar ve genetiği değiştirilmiş canlı organizmalar (living modified organisms/LMO) arasındaki farktır. Değiştirilmiş canlı organizmalar metabolik aktiviteyi koruyan bir GDO olduğu için GDO'nun bir alt kümesi olarak düşünülebilir. Örneğin, kanola/kolza tohumu örneğinde düşünülürse teknik olarak tohum hem genetiği değiştirilmiş tohumdur hem de değiştirilmiş canlı organizmadır, çünkü üreme/çoğalma yeteneğine sahiptir. Ancak kanola yağı artık üreme/çoğalma özelliği gösteremeyeceğinden, artık değiştirilmiş canlı organizma değildir, genetik değiştirilmiş ürünün türevi olarak kalır. Üçüncü olarak genetiği değiştirilmiş bitkiler her zaman için yeni bitkiler değildir, geleneksel bitki yetiştirme yöntemleri ya da biyoteknolojiyle elde edilebilirler. Dördüncü önemli fark, genetiği değiştirilmiş ürünler her zaman genetiği değiştirilmiş gıda üretmez. Örneğin, soya fasulyesi ve kanola gibi yağlı tohumların yağı ve lesitini, gıda hazırlamada yaygın olarak kullanılır. Bununla birlikte, yağ ve lesitin, DNA veya protein içermez. Dolayısıyla genetiği değiştirilen çeşitlerden elde edilseler de genetiği değiştirilmiş malzeme içermezler ve bu girdilerle üretilen daha sonraki gıdalar da genetiği değiştirilmiş gıdalar değildir (Isaac, 2002: 38-39).

Tarımsal biyoteknolojinin gelişimi, kurumsal ve akademik destekçilerin beklediğinden çok daha uzun sürmüştür. 1994'e kadar, Calgane şirketinin domatesi olan, "Flavr Savr" adlı domates, ulaşılan ilk transgenik bitki olmuştur. Teknolojiye karşı yapılan protestoların bir sonucu olarak değil, transfer edilen genin domateslere piyasada herhangi bir avantaj sağlamadığı için geri çekilmiştir. GDO tohumlarının bir sonraki ticari sürümü 1996 yılında Bt (bacillus thuringiensis) toksinleri içeren birkaç mısır çeşidiyle devam etmiştir. Bunları kısa bir süre sonra herbisit glifosata (Monsanto-Roundup'a) direnç sağlayan bakteriyel DNA içeren "Roundup Ready" soya, pamuk ve kanola çeşitleri izlemiştir. Yüksek fruktozlu mısır şurubu ve soya, pamuk ve kanola işlenmiş gıdaların bileşenleri olduğundan, hemen hemen her ABD sakini GDO'lu ya da bunların ürünlerini içeren gıdaları tüketmiştir (Kloppenburg, 2004:296). GDO'lu ürünlerin ticarileştirilmesiyle hem GDO'lu ürün sayısı çeşitlenmiş, hem de bu ürünleri tüketen insan sayısı artmıştır.

GDO'lar hem bilim dünyası ve akademide hem de kamuoyunda sıkça tartışılan konuların başında gelmektedir. Bunun nedeni GDO'ların olası yarar ve risklerine ilişkin çeşitli görüşlerin bulunmasıdır. GDO'lu ürünlerin üretimindeki esas güdü artan nüfusun gıda ihtiyacının hem verimin artırılması hem de ürünün niteliğinin yükseltilmesi suretiyle karşılanmasıdır. Zira bu düşüncenin temelinde açlığın ve yoksulluğun aşırı nüfustan kaynaklandığı görüşü yatmaktadır. Çözüm önerisi ise oldukça basit; "nüfusu azalt ve gıda üretimini artır". 2000'lerin başında 6 milyar olan nüfus günümüzde 8 milyara yaklaşmıştır. Nüfus ve gıda arasındaki etkileşimi ele alan Thomas Malthus, bu etkileşimi belirli bir formülasyon çerçevesinde incelemiştir. Malthus'un ilk varsayımı aritmetik biçimde artış gösteren besin kaynaklarının geometrik biçimde artış gösteren nüfusa yetersiz geleceğidir. İkinci olarak Malthus besin kaynaklarının artmasıyla birlikte nüfusun da artacağı çıkarımında bulunmuştur. Malthus'un nüfus artışını dizginlemek için önerdiği ilk yol nüfus artışını önceden denetleyerek (doğum kontrol yöntemleri, evliliğin

geciktirilmesi vb.) kontrol altına almak, ikinci yol ise var olan nüfus fazlasını birtakım doğal süreçlerle (doğal afetler, salgınlar vb.) azaltmaktır. Malthus'un ilk varsayımına karşı temel argüman nüfusun Malthus'un analizinde belirttiği gibi geometrik biçimde değil asimetrik olarak arttığıdır. İkinci varsayımına yönelik karşı çıkış ise "demografik geçiş kuramı" olarak da adlandırılan, özellikle gelişmiş ülkelerde yaşam koşullarının iyileşmesiyle nüfusun artmadığı aksine azaldığı iddiasıdır. Malthus'un nüfus görüşüne yönelik yadsımalar, 20. yüzyılın ikinci yarısında bu görüşe yönelik savunulara bırakmıştır. 1972 yılında Roma Kulübü tarafından yayımlanan "Büyümenin Sınırları" (Limits to Growth) adlı rapor nüfus artışının kaynaklar üzerinde aşırı baskı yarattığını ve süreç değişmezse doğanın kapasitesinin aşılarak ciddi tehlikelerle karşı karşıya kalınacağı belirtilmiştir. Yeni-Malthusçu düşünürlerden biri olan Paul Ehrlich, Nüfus Bombası (The Population Bomb) aslı eserinde nüfusun gıda üretiminden daha hızlı arttığını, dünyanın yarısının açlık çektiğini ancak yapılacak gıda yardımlarının nüfus kontrolünü gerçekleştirme şartıyla yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Ehrlich'in her ülkenin sanayileşemeyeceği ve gelişemeyeceği, gelişmeleri için yardım yapmanın savurganlık olacağı görüşü, Paddock kardeşlerin benzer biçimde kaynakların nüfus sorununu çözemeyen ülkelere aktarılmasının tam bir savurganlık olacağı ve bu ülkenin nüfusunu açlıktan ölüme mahkûm etme gibi görüşleri tam anlamıyla sömürü zihniyetini ortaya koymaktadır (Keleş vd., 2015: 76-77). Benzer biçimde Garrett Hardin de yoksul ülkelere yapılacak yardımın gıdada artış sağlayacağı, gıdadaki artışın da tekrar nüfus artışı yaratacağı ve böyle bir kısır döngü içerisinde iyi niyetli yapılan gıda yardımlarının nüfusu özendirmekten başka bir işe yaramayacağını iddia etmektedir. Ayrıca Hardin'e göre topraklarının taşıma kapasitesinin üzerinde bir nüfusa gıda göndermek toprağın daha da bozulması, halkın daha da yoksullaştırılması demektir (Hardin, 2001: 50-54).

Diğer yandan, açlığın ve yoksulluğun doğal bir süreç olmadığı aksine sosyo-ekonomik koşullar tarafından biçimlendirildiği, nüfus artışının tek başına hiçbir zaman

açlığın ve yoksulluğun nedeni olamayacağı ileri sürülmektedir. Nüfus ve gıda üretimi arasındaki bağlantıda, dünya tahıl üretimi başta kuraklık ve diğer doğal afetlerden kaynaklı bazı yıllarda dalgalanmalar dışında, yükseliş eğilimindedir. Dünya et üretimi de benzer biçimde artış sergilemiştir ki et üretimindeki artış gelir düzeyindeki iyileşmenin bir sonucudur çünkü et insanların gelirleri arttıkça beslenme biçimlerinde daha çok yer almaktadır. Son 30 yıldır dünya nüfusu iki katından fazla artmıştır, ancak tarımsal üretim daha da hızlı artmıştır. 2010 yılı itibariyle gıda kaynaklarının küresel nüfusu beslemek için yeterli olacağı öngörülmüştür. Öyleyse, akla gelen ilk soru neden hâlâ milyonlarca insanın açlık ve yetersiz beslenme sorunuyla karşı karşıya kaldığıdır. Bu sorunun temel nedeni gıda kaynaklarının adil olmayan dağılımıdır. Tek başına gıda üretiminin artması gıda güvencesini sağlayamaz. Örneğin; Latin Amerika'da Yeşil Devrim sırasında %8 oranında artan gıda üretimiyle birlikte açlık oranı %19 oranında artmıştır (Aydın, 2018:158).

İnsanların yaşarkalması için günlük almaları gereken enerji miktarına (kcal) bakıldığında 1960'lı yıllardan beri dünya ortalamasının sürekli arttığı, gelişmiş ülkelerin daima bu ortalamanın üstünde olduğu ancak gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerin ise ağırlıklı olarak bu ortalamanın altında bulunduğu dikkat çekmektedir. Örneğin, Çin'in son dönemdeki yükselişine paralel olarak kişi başına düşen kalori miktarında dünya ortalamasının üstüne çıktığı görülmektedir. Çin'in nüfusunun arttığı düşünüldüğünde gıdaya erişimi nüfustan çok ekonomik faktörle açıklamak daha yerinde olacaktır. Fazla nüfusun açlığa sebep olduğu iddiası, tarımsal hektar başına daha fazla insan bulunan ülkelerde daha çok sayıda açlık çeken insanın olmasını ifade eder. Ancak böyle bir ilişkisi de söz konusu değildir. Kişi başına nispeten yüksek miktarda tarım arazisi olan ülkeler, dünyada en şiddetli ve kronik açlığa sahip ülkelerdir. Örneğin, Bolivya'daki birçok insan için açlık sürekli bir sorun olsa da, Fransa'dan çok daha fazla insan başına ekili alan bulunan bir ülkede yaşamaktadırlar. Birçok kırsal insanın yetersiz beslenmesinden

muzdarip olan Meksika, şuan neredeyse hiç kimsenin yetersiz beslenmediği Küba'dan kişi başına daha fazla ekili alana sahiptir. Açlığın nedenini kıtlık olarak tanımlamak ve nüfus artışını bu anlamda suçlamak, artan üretimin ve nüfusun azaltılmasının açlık sorununu çözeceğini doğrulamaktadır. Üretimi artırma teknikleri bu nedenle uzun süredir "açlığa karşı savaşın" temel itici gücü olmuştur. Oysa yeni bir tarım teknolojisi, güç eşitsizliğinin olduğu bir sisteme girdiğinde, toprak, para, krediye erişim ve politik etkiye sahip olanlara kâr ettirme eğilimindedir. Böyle bir seçicilik ise dünyadaki kırsal nüfusun çoğunu ve dünyadaki açlık çeken insanları dışlamaktadır (UNESCO, 2010).

GDO'lu tarımsal ürünlerin verimi artırdığına yönelik literatürde oldukça fazla tartışma yapılmıştır. 2018 yılında yapılan geniş kapsamlı bir araştırma sonuçlarına göre, akademik olarak hakemli dergilerde yayımlanmış GDO'lu ürünlerle ilgili bir meta-analiz yapılmış, genetiği değiştirilmiş mısırın tarımsal, çevresel ve toksikolojik özellikleri ile verim ve kalitesi yönünde bir derlemede bulunulmuştur. 1996 yılından 2016 yılına kadar olan literatür gözden geçirilerek, GD mısırın geleneksel yöntemle elde edilen mısıra göre daha fazla verim sağladığı, önemli hastalıklara neden olan maddeleri daha az barındırdığı saptanmıştır (Pellegriono vd., 2018, 1-11). Bununla birlikte, birçok hükümet ve bilim adamı şirket tekelinde olan GDO teknolojisinin böyle bir yararı sağlamadığını ileri sürmektedir. ABD üniversiteleri tarafından 1998 yılında yapılan testlerde GD'li soyanın diğer soyalara göre daha az verimli olduğu, genetiği değiştirilmiş pamuk üreten ülkelerdeki pamuk veriminin genetiği değiştirilmemiş Türkiye'deki pamuk üretiminden daha az olduğu, Avustralya'da genetiği değiştirilmiş Roundup Ready ile yapılan kanola üretiminin hükümet tarafından ürün verimini azalttığı açıklaması (Aysu, 2015: 175-176), Brezilya'da transgenik soyanın ortalama veriminin yükselmesine rağmen geleneksel çeşitlerinden daha az verimli olduğu ve su stresinin olduğu dönemlerde daha fazla verim kaybı yaşadığı gibi birçok karşıt iddia bulunmaktadır (Atay, 2008). Benzer tartışmalar, GDO'lu ürünlerin daha az kimyasal kullanımını gerektirdiğiyle ilgili yaşanmaktadır.

GDO'lar üzerine tartışmanın önemli bir bölümü GDO'ların barındırdığı risklerle ilgilidir. Isaac bu GDO'larla ilgili kaygıları ekonomik; insan güvenliği ve sağlığı; biyolojik çeşitlilik ve ahlaki, etik ve dinsel kaygılar olmak üzere dört ayrı başlıkta incelemiştir. Ekonomik kaygıların başında tüketicilerin fayda/maliyet analizi yaparak rasyonel bireyler olarak en iyi kalitedeki ürünü en uygun fiyata alma çabasının GDO'lu ürünler açısından yorumlanması gelmektedir. Eğer diğer değişkenler dikkate alınmamak kaydıyla GDO'lu ürünlerin fiyatı daha uygunsa tüketici refahını daha üst düzeye çıkaracak bu ürünleri almayı talep edebilir, benzer biçimde bu ürünlerin fiyatları daha yüksekse diğer ürünlere yönelecektir. GDO'lu ürünler yüksek yoğunlukta araştırma kapasitesi sağlayarak, yüksek-teknolojik işler yaratarak daha geniş ekonomik faydalar sağlayacağı algısı yaratmakla birlikte, tüketiciler tarımın ileri sanayileşmesi ve kırsal kesimin yerinden edilmesinden dolayı GDO'ların toplumsal yıkıcılık yarattığını ya da tüm faydaların GDO'lu ürünleri ticarileştiren ÇUŞ'lara yaradığını düşünebilirler (Isaac, 2002: 41-42). En fazla tartışılan konulardan bir diğeri, GDO'ların insan sağlığını olan etkileridir. GDO'ların insan sağlığına yönelik oluşturduğu tehditlerin başında bu ürünlerin alerjiye sebebiyet verebilmesi, antibiyotik direncine neden olması ve toksik maddeler barındırması gelmektedir. Yapılan bazı bilimsel çalışmalarda belirtilen riskleri doğrular sonuçlar çıkmakla birlikte, GDO taraftarları bu ürünlerin ticarileştirilmeden önce bir dizi teste tabi tutulduğunu ve riskleri en aza indirecek ya da yok edecek önlemlerin alındığını iddia etmektedir (Key vd., 2008; Kamle vd., 2017; Oliver, 2014). Shiva ise, tam aksine, genetiği değiştirilmiş bitki ve gıdaların ticarileştirilmeden önce herhangi bir ekolojik teste ya da gıda güvenliği testine sokulmadığı gibi, şirketlerin yurttaşların ve tüketicilerin sağlıklı besleyici gıda hakkını ellerinden alabilmek için ne gerekiyorsa yaptıklarını vurgulamaktadır (Shiva, 2016: 123). GDO'lu ürünleri savunanlar bu ürünlerin insan sağlığına zarar vermesi bir yana genetiğiyle oynadıkları bu ürünleri daha kaliteli hala getirerek kişilerin daha nitelikli beslenebileceğini ve yeterli mikro

besinleri alamayan kişilerin bu sayede bu besinlere ulaşabileceğini ifade etmektedir. Bu iddianın tipik bir örneği, yapılan genetik müdahaleyle "A vitamini" yönünden zenginleştirilen pirincin (altın pirinç) bu vitamin eksikliğiyle mücadele eden yoksul ülkelerin ihtiyaçlarını giderdiği iddiasıdır. Greenpeace 20 yıldan fazla süredir geliştirilmekte olan ancak henüz genetik mühendisliğinin karmaşıklığı nedeniyle ticari bir uygulama alanı bulmayan "sözde altın pirinçteki" beta karotenle ilgili birçok teknik sorunun hala cevaplanmadığı ve gıda güvenliğini etkileyebilecek beklenmeyen ve öngörülmeyen etkiler için potansiyel oluşturduğunu belirtmektedir. Ayrıca genetiği değiştirilmiş bu pirinç, geleneksel pirinç çeşitlerini, tarlaları, yabani pirinç akrabalarını kirletecek ve kültürel, tarımsal ve çevresel kaygıları artıracaktır. A vitamini eksikliğiyle başa çıkmada, altın pirincin içinde ne kadar beta-karoten olursa olsun, uzun vadeli ve etkin bir çözüm olmadığı, milyonlarca dolardan sonra altın pirincin bir yanılsama ve halkla ilişkiler projesi olduğu Greenpeace tarafından belirtilmektedir (Cotter, 2013). Öte yandan, biyoteknoloji taraflarınca Greenpeance'in altın pirinci diğer GDO uygulamalarına yol açacak bir "Truva atı" olarak görmesi talihsiz bir durum olarak nitelenerek, böyle söylemlerin tek amacının tüketici kabulünü baltalamak olduğunun altı çizilmiştir (Potrykus, 2001: 1160-1161).

GDO'lu ürünler konusunda sıkça tartışma yaratan bir diğer konu, bu ürünlerin biyolojik çeşitlilik üzerine olan etkileridir. GDO'ya taraf olanlar bu ürünlerin kullanımıyla daha az pestisit, herbisit ve gübre kullanılacağı, arazi kullanımının daha rasyonel yapılacağının altını çizerek biyolojik çeşitliliğin korunması konusunda önemli katkıları olacağını savunmuş ve ticarileştirilen GDO'lu ürünlerin giderek biyolojik çeşitlilik üzerindeki etkilerini azalttığını ifade etmişlerdir. Nüfusun ve gıdaya yönelik talebin artması nedeniyle, biyolojik çeşitlilik üzerindeki baskılar gelişmekte olan ülkelerde daha fazla hissedilecektir. Ancak bu ülkelerde GDO'nın potansiyeli tam olarak keşfedilememiştir çünkü buralarda GDO teknolojisinin ticarileştirilmesi

onaylanmamıştır. GDO teknolojisinin ürün verimini artırma, pestisitlere dirençli ürün yetiştirme gibi faydalarına ek olarak kuraklık toleransı (bitkilerin uzun süre düşük toprak nemine dayanmalarını sağlayan) ve tuzluluk toleransı (tatlı su kaynaklarındaki artan tuzlu su sızıntısı sorununa işaret eden) gibi teknolojiler az verimli topraklarda üretim yapmasına izin vererek yüksek biyolojik çeşitlilik alanlarının tarımsal alanlara dönüştürme baskısını hafifleteceği iddia edilmektedir. Bu teknolojilerin önümüzdeki yıllarda ticarileştirilmesi beklenmektedir (Carpenter, 2011: 7-20).

Diğer taraftan, GDO karşıtları en fazla GDO'nun biyolojik çeşitliliğe verdiği zarara odaklanmış ve etkilerinin bir kısmı şimdiden göründüğü için daha somut deliller sunabilmiştir. Eleştiriler gen kaçışı ve çapraz tozlaşma yoluyla transgenik değişikliklerin geleneksel ürünlere ya da hedef dışı faydalı organizmalar (arılar, kelebekler, solucanlar vb.) ve bitkilere geçmesi; herbisit ve insektisitlere dayanıklı üretilen bitkilerin yabani türlere tozlaşmayla geçmesi sonucunda "süper yabani türlerin" oluşabilmesi; zararlı bitki ve böcekleri kontrol etmek bir yana bunları daha dirençli hale getirerek kimyasal madde kullanımını artırdığı üzerinedir. Genel olarak, herbisite dirençli GDO'lu bitkiler yaygın olarak kullanılan "glifosat" ve "glüfosinat" herbisitlere dayanacak şekilde değiştirilir ve bunlar daha sonra bu ürünlere zarar vermeden püskürtülebilir. Amaç, herbisit kullanımını tek bir mevsimde azaltmaktır. Çevreci gruplar için çalışan bitki ekolojistleri ve genetikçiler, gen aktarımıyla GDO'lu ürünün özelliklerini mahsulle ilişkili olan yabancı türlere bulaşarak "yabani ot öldürücülere dayanıklı yabani otların" oluşmasının mümkün olacağını belirtmişlerdir (Pardo, 2003: 2). Genellikle ıslah edilmiş bitkilere zarar veren bitkilerin o bitkilerin akrabaları olduğu düşünülürse ve bu iki akraba arasındaki gen alışverişi dikkate alınırsa, herbisit dirençli bitkilerin geçici bir çözüm olduğu anlaşılacaktır. Gen kaçışıyla süper zararlı bitkilere dönüşen türler, yerel çeşitliliği ve ekosistemi etkileyen "biyoistilaya" neden olabilirler ve yabancı türlerin istilası biyolojik çeşitlilik için büyük sorun teşkil etmektedir. Aynı şekilde içerdiği toksinle böcekleri

öldüren Bt genini GDO'lu ürünlere yerleştirerek bitkinin böceklere karşı korunmasının sağlandığı iddia edilse de, uzun süre toksinlere maruz kalan böceklerin direnç geliştirdiği gözlemlenmiştir (Shiva, 2016: 127-129).

Netice itibariyle, genetik bilimi canlıların genetikleriyle oynayıp bunları değiştirme girişiminde bulunsalar da, genin yapısıyla ya da genlerin birbirleriyle olan ilişkileri gibi konularda bilinmeyen çok fazla şey vardır. Teknolojik ilerlemenin desteklenmesi için, bilimin özellikle ekosistemi içerdikleriyle sürdürülebilir kılması gerekmektedir. Eğer insanlar hâlâ "genetik biliminin arkasında karanlık oyunlar" olduğunu iddia ediyor ve nihai amacı "yaşam formlarına değin her şeyin metalaştırılması" olarak düşünüyorsa biyoteknoloji alanında önemli çatışmalar ve çelişkilerin olması ihtimali güçlüdür. Biyoteknolojinin sağladığı düşünülen olası faydalardan ziyade, insana, canlılara ve ekosisteme verdiği zararların daha çok tartışılması, bu konuda çevre politikasının temel ilkelerinden biri olan "ihtiyatlılık ilkesine" başvurmayı gerektirmektedir. Genetik bilimi, canlıların genetik yapısı ve genler arasındaki ilişkileri kesin ve net olarak ortaya koyabilmiş değildir. Canlıların yapısı "puzzle parçası" gibi değildir, her değişiklikte öngörülemeyen ve hedeflenmeyen sonuçlar ortaya çıkabilir. Bu ilke bilimsel kesinlik olmayan durumlarda çevreye ciddi ve geri döndürülemez hasar getirme ihtimali olan durum/olaya karşı önceden önlem alınmasını sağlar.

GDO'larda sıkça tartışılan ihtiyatlılık ilkesi, ilk olarak 1984 yılında Kuzey Denizi'nin korunması üzerine yapılan "Bremen Uluslararası Konferansının Bakanlar Bildirgesi"nde kullanılmıştır. Devletlerin bilime tam olarak güvendiği o zamanlarda bilimsel kanıtların yokluğunda, zararlı maddelerin kontrol altına alınması için herhangi bir temel yoktu (De Sadeleer, 2002: 96). Bremen Bildirgesinin A/7 maddesi, uluslararası düzeyde ihtiyatlılık ilkesinin ilk sözünü içermektedir; "*deniz ortamına verilen zararın geri döndürülemez olduğu ya da büyük maliyetlere düzeltilebileceği ve bu nedenle kıyı devletleri ve AET'nin eyleme geçmeden önce zararlı etkilerin kanıtlanmasını*

beklememesi gerektiği bilincinde" olduğu ifadesi geçmektedir (https://www.ospar.org/site/assets/files/1239/1nsc-1984-bremen_declaration.pdf, "17.06.2019"). Deniz kirliliği ile ilgili birçok hukuki metne giren ihtiyatlılık ilkesi zamanla çevre hukukunun genel ilkelerinden biri haline gelmiştir. Bu ilkenin dünya çapında tanınması ve kabul edilmesinde 1992 yılında yapılan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın büyük etkisi vardır. Konferansın çıktılarından biri olan Rio Bildirgesi'nin 15. ilkesi, "*ihtiyatlılık ilkesinin devletlerin kapasitesi doğrultusunda geniş bir şekilde uygulanacaktır ve ciddi ve değiştirilemez zarar olduğunda bilimsel kesinlik olmaması çevresel bozulmayı engellemek önlemler alınmasına engel teşkil etmeyecektir*" hükümlerine yer vermiştir.

İhtiyatlılık ilkesinin sayısız formülasyonuna ve uygulamasındaki birlik eksikliğine rağmen, ilkenin özünü üç bileşen belirlemektedir: Bir zarar tehdidinin olması, bilimsel kesinlik veya kanıt eksikliği ve harekete geçme zorunluluğu. Zararın derecesi konusunda fikir birliği olmasa da, zararın ciddi veya geri döndürülemez olması (Rio 15. madde) ve potansiyel bir hasar ve olumsuz etkiler içermesi (Cartagena Protokolü) gerekmektedir. Bu bağlamda, GDO'lar ihtiyatlılık ilkesinin uygulanmasında kusursuz adaylardır, çünkü hem sağlığa hem de ekosisteme verdiği zararlar hem ciddi hem de geri döndürülemez olabilir. İkinci şart, bilginin eksik olduğu durumlara ve faaliyetlerin değerlendirilirken bilimsel bilgilerinin bulunamamasına atıfta bulunur. GDO'ların insan sağlığı üzerindeki etkilerini göstermesi ve maliyetlerinin izlenmesi yıllar alabilir, insanı ve çevreyi korumasız bırakabilir. Bununla birlikte, tüm insan faaliyetlerinin içerdiği risklerin bir miktar belirsizlik içerdiği söylenebilir. İhtiyatlılık ilkesi, uluslararası düzeyde uygulanmasına ilişkin rehber ilkelerden yoksun olduğu için eleştirilmiştir. Belirli faaliyetler için hangi önlemlerin alınacağı konusunda fikir birliği olmamasına rağmen, ihtiyatlılık ilkesi politika yapıcıların bilimsel kanıtlar konusundaki yüklerini tersine çevirerek harekete geçmelerini gerektirebilir. Örneğin, GDO konusunda GDO'ların insan

sağlığına ve çevreye ilişkin herhangi bir olumsuz etki yaratmayacağını kanıtlamak gerekmektedir (Herrera, 2007: 98-103).

İhtiyatlılık ilkesinin en iyi uygulandığı örneğin Montreal Protokolü olduğu ve ozon tabakasının inceltilmesinden sorumlu kimyasalların azaltılması için bir uluslararası anlaşma yapıldığını belirten Tagliabue, bu anlaşmanın açıkça tanımlanmış bir hedefe sahip olduğunu ve birçok tartışmaya rağmen çoğu bilim insanı için önlem almanın şüphe doğurmadığını ileri sürmektedir. "GDO'lar" için durumun böyle olmadığı, genel olarak GDO'ların böyle bir risk değerlendirmeye tabi tutulamayacağı, bilim adamları ve biyologların herhangi bir yöntemle yaratılan her yeni çeşidin, kendine has özelliklerine, kendine özgü risk ve fayda profiline göre incelenip değerlendirmesinin makul olacağını tavsiye ettiklerini ifade etmiştir. Tagliabue'ya göre GDO muhalifleri ihtiyatlılık ilkesini ya yanlış anlamaktalar ya da kasıtlı olarak kötüye kullanmaktalar. Potansiyel ancak öngörülebilecek tehlikeler, inovasyonu engelleme veya dondurma eğiliminde olan bir tutuma dönüşmektedir. İspat yükümlülüğü ile ilgili ihtiyatlılık ilkesinin tersine çevrildiği, son durumda ihtiyatlılık ilkesine göre bir işlem yapılması durumunda üretici veya ithalatçıdan tehlike olmadığının kanıtlanması isteneceği ancak bunun ürün/durum bazında incelenerek piyasaya sürülen tüm ürün ve süreçlere yani tüm GDO kategorisine genişletilemeyeceğinin altını çizmiştir. Ayrıca aşırı ihtiyatlılığın halk arasında daha da korku yarattığı ve GDO'lar hakkındaki özel düzenlemelerin sıkı olması halinde tüketicilerin bunun gerçekten riskli olduğunu düşünmelerinin mantıklı olduğunu belirtmiştir (Tagliabue, 2016: 437-439). Bununla birlikte, örneğin, Cartagena Biyogüvenlik Protokolünde GDO'lu ürünler için yapılacak risk değerlendirmesinin her olay için ayrı şekilde bilimsel kanıtlara dayandırılarak kural olarak ithalatçı devlet

tarafından, eğer ithalatçı devlet isterse de ithalatçı ülke tarafından yapılabileceği öngörülmektedir[68] (md.15).

GDO'ların sistemik küresel etkileri tasarlanmış genetik değişiklikler ve monokültürden kaynaklanmaktadır. Küresel monokültürün kendisi potansiyel zarar için endişe verici olmakla birlikte, monokültür genetik mühendisliği ile birlikte kullanıldığında alınan riskleri büyük ölçüde artırır. Uzun bir evrimsel seçim tarihi yerine, bu değişiklikler karmaşık ortamlarda riski uygun biçimde düşünmeyen mühendislik stratejilerine değil, aynı zamanda istenmeyen sonuçları görmezden gelen ve çok sınırlı deneysel testler kullanan indirgeyici yaklaşımlara dayanmaktadır. İronik olarak, yukarıdan aşağıya stratejilerin başarısızlığından dolayı mühendisliğin evrimsel yaklaşımları benimsediği bir zamanda, biyologlar ve tarım uzmanları yukarıdan aşağıya mühendislik stratejilerini benimsemiş ve organizmaları vahşi doğada tanıtarak küresel sistemik riskler almışlardır. Küresel risklerin, sistematik olduğu için, ihtiyatlılık ilkesinin alanına tamamen girdikleri iddia edilmektedir. Sistematik riskin iki yönü vardır; ekosistem üzerindeki yaygın etki ve sağlık üzerindeki yaygın etki. Ekolojik olarak GDO'lar kontrolsüz biçimde yayılma eğilimindedir ve bu nedenle riskler yerelleştirilemez. Yabani tip bitkilerin genetiği değiştirilmiş bitkilerle çapraz olarak yetişmeleri sistemdeki bilinmeyen olumsuzluklarla geri döndürülemez etkilere yol açar. Değiştirilmiş organizmaların vahşi doğaya salınmasının ekolojik etkileri, salıverilmeden önce ampirik olarak test edilmemiştir. GDO'lu ürünler (mısır şurubu, mısır nişastası, mısır unu, mısır yağı) özellikle işlenmiş gıdalarda yoğun biçimde kullanıldığından

[68]Bir diğer örnek, AB ve ABD, Kanada gibi ülkeler arasında biyoteknolojik ürünler konusunda DTÖ nezdinde yaşanan gerilimde, AB'nin uyguladığı moratoryumu DTÖ'ye şikayet eden ülkelere karşı AB, biyoteknolojik ürünlerle geleneksel biçimde üretilen ürünlerin eşdeğer olamayacağını belirterek, AB'nin biyoteknoloji karşıtı olmadığı ve uygulanan moratoryumun genel olmadığı, ürünler bazında uygulandığını ifade etmektedir (WTO, 2006: para.4.334).

herkesin sağlığını etkilemektedir (Taleb vd. 2014: 9-11). Dolayısıyla bu ürünlere genel olarak ihtiyatlılık ilkesinin uygulanmasında herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.

3.2. Genetik Kaynaklar ve Genetiği Değiştirilmiş Organizmalarla İlgili Uluslararası Hukuki Düzenlemeler

Modern biyoteknolojinin geniş kullanım alanı bulduğu tarım sektörü, doğrudan gıda güvenliğini ilgilendirmektedir. Genetik kaynakların ve bu kaynaklardan doğan faydanın paylaşılması, genetik kaynaklar üzerindeki fikri mülkiyet hakları, genetik kaynaklar dâhil biyoçeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir tarım politikaları, biyoteknolojinin tarım alanında kullanımı ve tarımsal biyoteknolojik ürünlerin odağında olan GDO'lu ürünlerin üretimi, kullanımı, taşınması, ticarileştirilmesi, biyogüvenliğin sağlanması gibi önemli konular her düzeyde tartışılıp düzenlemeye tabi olmuştur. Çalışmanın bu kısmında öncelikle yukarıda belirtilen konularla ilişkili uluslararası hukuki düzenlemelere yer verilmiş, ardından seçili ülkelerdeki ilgili düzenlemelerin durumu değerlendirilmiştir.

3.2.1. Uluslararası Bitki Koruma Sözleşmesi

Uluslararası Bitki Koruma Sözleşmesi (International Plant Protection Convention/IPPC), 6 Aralık 1951 tarihinde FAO Konferansında alınan 85/51 sayılı kararla kabul edilmiş, 3 Nisan 1952 yılında üç ülkenin onayıyla yürürlüğe girmiştir. İlk olarak 1979 yılında FAO Tarım Komitesi ve Ad Hoc Danışma Grubu'nun önerisi üzerine değişikliklere uğrayan Sözleşme, 1997 yılında uzmanlık kuruluşlarının tavsiyelerine dayanarak yeniden revize edilmiş ve yürürlüğe girmiştir (FAO, 2019). Sözleşme, özellikle uluslararası ticarete konu olan bitki ve bitkisel ürünlerdeki zararlıları kontrol etmek, uluslararası çapta yayılmalarını engellemek amacıyla çıkarılmıştır. Sözleşmenin önsözünde bitki sağlığı tedbirlerinin teknik bakımdan gerekçeli olması ve özellikle bu tedbirlerin uluslararası ticarete keyfi veya gerekçesiz bir ayrımcılık oluşturacak biçimde

uygulanmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Sözleşme, SPS Anlaşması ve Uruguay Turu Çok Taraflı ticaret müzakereleri sonunda varılan diğer anlaşmaların dikkate alınmasını isterken, öte yandan bitki, insan ve hayvan sağlığının ve çevrenin korunmasını gerektiren uluslararası onaylanmış "ilkeleri" de kayda almayı önermektedir (RG, 2019: S. 30822).

Sözleşme düzenlemeye tabi maddenin kapsamını oldukça geniş biçimde ele almış, düzenlenecek maddenin uluslararası sevkiyatta önlem alınması düşünülen herhangi bir bitki ya da bitki ürünü olabileceği gibi konteynır ya da taşıt aracı gibi zararlıların yayılmasına elverişli olabilecek diğer nesne ya da malzemelerin de olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca sözleşmenin kapsamı ekili bitki örtüsüne ek olarak yabani bitki örtüsünün korunmasına kadar uzanmakta ve yabani otlar dâhil zararlıların hem doğrudan hem dolaylı etkilerini içermektedir (md.1).

Sözleşmedeki temel sorumlulukların yerine getirilmesi için iki tür teşkilatlanmaya gidilmesi öngörülmüştür. Birinci tip örgütlenme ulusal bitki koruma teşkilatıdır. Bu teşkilat, zararlıların ortaya çıkmasıyla bitki ve bitki ürünlerinin gözetimi, uluslararası ticarete konu olan bitki ve bitkisel ürünlerin zararlılardan arındırılması ve dezenfeksiyonu, tehlikedeki bölgelerin belirlenmesi ve tehlikeli ile arî bölgelerin birbirinden ayrılması, zararlı risk analizinin yürütülmesi gibi önemli sorumluluklar üstlenmiştir (md.4). İkinci tip örgütlenme biçimi olan bölgesel bitki koruma teşkilatları ise, kapsadıkları bölgede eşgüdüm görevini sağlamakta ve Sözleşmenin amaçlarının gerçekleştirilmesi, uluslararası standartların oluşturulması, bölgelerarası işbirliğinin teşvikinde gerekli desteği sunmaktadır (md.9).

İthalatçı akit taraf, düzenlemeye tabi zararlıların ülkeye girişini ve yayılmasını engellemek amacıyla, bitki sağlığı önlemleri alabilir ve uygulayabilir. Bitki sağlığı önlemleri arasında, önlemlere uymayan düzenlemeye tabi maddenin sevkiyatını reddetme, geciktirme veya ilaçlanmasını, imhasını ya da ülkeden çıkarılmasını talep etme yahut ülke sınırları içerisinde hareketini kısma ya da yasaklama hakkı vardır. Ancak bu

alınan önlemler uluslararası ticarete müdahaleyi en aza indirgeyecek biçimde ve belirli koşullar dâhilinde yapılacaktır. Alınacak önlemler teknik bakımdan gerekçelendirilmeli; zararlı riskiyle tutarlı olmalı; mevcut önlemler arasında en az kısıtlayıcı olanı temsil etmeli; önlemler uygulamaya konulduysa bunlar derhal akit taraflara bildirilmeli; eğer bitki sertifikalarında ithalatçı ve ihracatçı ülkeler arasında ciddi uyumsuzluklar varsa ihracatçı ülke tarafından soruşturulmalı; koşullar değiştiğinde önlemlerin de değiştirilmesi gerekmektedir (md.7).

FAO kapsamında oluşturulan Bitki Sağlığı Tedbirleri Komisyonu bitki sağlığını korumaya yönelik uluslararası standartları kabul etmektedir. SPS Anlaşması'nda da IPPC tarafından geliştirilmiş olan standartlar ve tavsiyelerin esas alınması gerekliliği vurgulanmıştır. Tüm akit tarafların üyeliğine açık olan Komisyon, mümkünse oybirliğiyle değilse üçte iki çoğunlukla karar alımına gitmektedir. Eğer akit taraflar arasında bitki sağlığı önlemleri ve uygulanmasıyla ilgili anlaşmazlık ortaya çıkarsa, öncelikle akit taraflar kendi aralarında istişare yapacakladır, anlaşmazlığın devam etmesi durumunda uzmanlar komitesinin görevlendirilmesi talep edilebilir. Komitenin kararı bağlayıcı değildir, teknik gerekçelendirmenin değerlendirmesini yaparak taraflara tavsiyelerde bulunur (md.11).

Biyolojik çeşitliliğin ve doğal kaynakların korunmasında önemli bir rol oynadığı ileri sürülen IPPC kapsamında geliştirilen standartların yabancı istilacı türlerin etkilerinin önlenmesi ve azaltılmasının Cartagena Biyogüvenlik Protokolü de dâhil olmak üzere BÇS'nin (Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi) ana unsurlarına uygulanabileceği ve sonuç olarak BÇS, FAO ve IPPC'nin yakın işbirliği ilişkisi kurduğu belirtilmektedir. IPPC kapsamında geliştirilen bitki koruma tedbirleri için önemli bir gelişme Geçici Komisyon tarafından 2001 yılında kabul edilen zararlı-risk analizidir. 2003 yılında Komisyon istilacı türlerle ilgili BÇS'nin kaygılarını dikkate alarak çevre üzerindeki riskleri ele almak için ek bir karar almıştır. Daha yakın bir zamanda, Komisyon genetiği değiştirilmiş canlı

organizmalar için zararlı-risk analizini ele alacak başka bir ek karar hazırlamıştır. Komisyon tarafından oluşturulan çalışma grubu, LMO'ların (living modified organisms/genetiği değiştirilmiş canlı organizmalar) potansiyel bitki sağlığı etkilerini ele almak için risk analizleri yapılması konusunda rehberlik yapma ihtiyacını tartışmıştır. Çalışma grubu, zararlı-risk analizi yaparken LMO'ların potansiyel bitki sağlığı risklerinin; bitkilerin kuraklık toleransı, herbisit toleransı, pestisit direnci, üreme biyolojisindeki değişiklikler, herbisit dirençli türlerin diğer türlere transferi, hedef olmayan organizmaları olumsuz yönde etkileme potansiyeli gibi bir dizi riski içerdiğini saptamıştır (FAO, 2004).

Cartagena Protokolü kapsamında bitki koruma uzmanları dâhil küçük bir çalışma grubu, belirtilen risklerle ilgili risk analizinin yürütülmesi için genel rehber ilkeleri sağlayacak bir taslak oluşturmak için bir araya gelmiştir. Hazırlık sürecinde, çalışma grubu IPPC'nin kapsamı ve LMO'ların potansiyel bitki sağlığı riskleri ile ilgili bazı önemli hususlara dikkat çekmiştir. Çalışma grubu özellikle bazı LMO türlerinin bitki sağlığıyla ilgili riskler içerdiğini belirtirken, olgunlaşma zamanı veya raf ömrü gibi özellikleri değiştirilmiş LMO'ların bitki sağlığına yönelik risk taşımadığı belirtilmiştir. Ayrıca zararlı-risk analizi sadece LMO'ların bitki sağlığına yönelik riskleriyle ilgilidir, muhakkak diğer risklerin de ele alınması gerekmektedir (FAO, 2004). Kısacası, LMO'lar modern biyoteknoloji ürünleri ile ilgili bitki zararlıları riskleri IPPC kapsamındadır ve IPPC'nin risk analizi ve yönetim sistemleri zararlı böceklerin ekili ve yabani bitki örtüsüne ve modern biyoteknoloji ürünlerine tarafından sunulan bitkisel ürünlere karşı doğrudan ve dolaylı risklerini değerlendirmek ve gerektiğinde yönetmek için uygundur (IPPC, 2016: 3).

3.2.2. Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Uluslararası Birliği

UPOV (International Union for the Protection of New Varieties of Plants/UPOV) kapsamındaki bitki çeşitlerinin korunması, "ıslahçı hakları" olarak tanımlanır ve

genellikle “patent benzeri” bir rejim olarak bilinir. Bu tam anlamıyla doğru olmasa da, bitki çeşitlerinin korunmasına yönelik son yıllardaki hakların artışı, patent rejimine doğru yaklaşmıştır. UPOV’un varlığı büyük ölçüde iki uluslararası kuruma bağlanabilir. Bunlardan biri 1897 yılında kurulan ve hukukçular, ticari marka temsilcileri, bilim adamları, mühendisler ve şirketlerden oluşan Uluslararası Fikri Mülkiyetin Korunması Birliğidir (International Association for the Protection of Intellectual Property). Diğeri ise Uluslararası Bitki Islahçıları Birliğidir (International Association of Plant Breeders) (Dutfield, 2008: 32).

1961 yılında Paris’te imzalanıp, 1968 yılında yürürlüğe giren UPOV Sözleşmesi tarafından kurulan UPOV, merkezi Cenevre’de bulunan hükümetler arası bir kuruluştur. UPOV kendisine misyon olarak, “*toplumun yararına yeni bitki çeşitlerinin geliştirilmesini teşvik etmek amacıyla etkin bitki çeşitliliği koruma sistemi sağlama ve teşvik etmeyi*” edinmiştir. En sonuncusu 1991 yılında olmak üzere üç kez gözden geçirilen UPOV Sözleşmesi, yeni bitki çeşitlerinin yetiştiricilerine fikri mülkiyet hakkı vererek bitki yetiştiriciliğini teşvik etme konusunda temel sağlamayı amaçlamaktadır. Bitki çeşitleriyle ilgili ıslahçı hakları, Birlik üyeleri tarafından kendi bölgeleri için verilmektedir. UPOV’un kendisi koruma sağlamaz. UPOV Sözleşmesindeki temel hükümler ile Birlik içindeki yasal işbirliği, UPOV sisteminin ulusal ve bölgesel düzeyde işleyişinde önemli ölçüde uluslararası uyum ve şeffaflığı güvence altına almaktadır (Jördens, 2005:235). 75 üyesi bulunan UPOV’a 16 devlet ve 1 hükümetlerarası kuruluş katılım sürecini başlatmıştır. 26 ülke ve 1 hükümetler arası kuruluş ise UPOV sözleşmesine dayanan yasaların geliştirilmesine yardım için Birlik Ofisi ile temas halindedir (UPOV, 2019) .

Sözleşmede ıslahçı haklarının tanınması birtakım şartlara bağlanmıştır. Bu şartlar çeşidin;

- *Farklı olması*: herkesçe bilinen çeşitlerden açıkça ayrılabilmesi,

- *Yeni olması*: belirli zamansal şartlar dâhilinde kullanım amacıyla henüz satılmamış ya da diğerlerine verilmemiş olması,

- *Durulmuş olması*: Karakteristikleri üreme sonrasında da aynı kalması,

- *Yeknesak olması*; şekilsel özelliklerinden doğan farklılığa tabi olarak, sahip olduğu özellikler açısından yeterince yeknesak olmasına bağlıdır (md.5,6,7,8,9).

Islahçıya verilen haklar belirli bir süreyi kapsayacaktır, ağaç ve asmalar 25 yıldan, diğer bitki çeşitlerine tanınan koruma süresi ise 20 yıldan az olmayacaktır. Islahçıya tanınan haklar, ıslahçıya korunan çeşidin üretimi ya da üremesi, üreme amacı için şartların yerine getirilmesi, satışa sunulması, satılması yahut pazarlanması, ihracat ve ithalatı ve bu amaçlar için stoklama yapılmasına izin vermektedir. Bu izinler belirli koşullar ve sınırlamalara tabidir. Islahçı hakları, özel olarak ya da ticari olmayan amaçlarla, deneysel amaçlarla ve diğer türlerin yetiştirilmesi amacıyla gerçekleştirilen eylemleri kapsamaz. Islahçının haklarının özel ve ticari olmayan amaçlarla yapılan eylemleri kapsamaması, bu tür eylemleri uygulayan geçimlik çiftçilerin faaliyetlerinin ıslahçı hakları kapsamı dışında tutulduğunu ve bu tür "küçük çiftçilerin" korunan yeni çeşitlerin varlığından serbestçe yararlanacağını ifade etmektedir. Islahçı hakları Sözleşmede açıkça belirtilen durumlar ve "kamu yararı" amacı dışında kısıtlanamaz; eğer böyle bir kısıtlama yapılacaksa üye devlet ıslahçının adil bir bedel almasını sağlamak durumundadır. "Çiftçi istisnası" olarak adlandırılan hükme göre, akit ülkeler ıslahçının yasal haklarını korumak kaydıyla makul sınırlar dâhilinde çiftçilere korunan türü kendi arazilerinde üretim amaçlı kullanmalarına izin verebilir (md. 15,17, 19).

Akit tarafın kendi sınırları içerisinde çeşitlere ait materyalin üretimi, pazarlanması ve ticareti gibi konuları düzenlemek amacıyla aldığı önlemlerden bağımsız olacaktır (md.18). Sözleşmede belirtilen bazı koşulların ıslahçı hakkı verilmesi anında yerine

getirilmemiş ya da ıslahçı haklarının bilgi ve belgelere dayandığı durumlarda, bunlara uyulmamış olması veya ıslahçı hakkının bu hakkı almaya ehliyeti olmayan kişiye verilmesi durumunda ehil kişiye transfer edilmemesi halinde ıslahçı hakları geçersiz ya da hükümsüz ilan edilecektir (md.21).

Tablo 6: UPOV 1978/1991 ve Patent Yasasının Hükümlerinin Karşılaştırılması

Hükümler	UPOV 1978	UPOV 1991	TRIPs
Koruma Kapsamı	Ulusal olarak tanımlanmış türlerin bitki çeşitleri	Tüm cins ve türlerin bitki çeşitleri	Buluşlar
Gereklilikler	Farklı, yeni, durulmuş ve yeknesak olma	Farklı, yeni, durulmuş ve yeknesak olma	Yeni olması, yaratıcı bir adım olması, sanayide uygulanabilmesi
Koruma süresi	Minimum 15 yıl Asma ve ağaçlar için minimum 20 yıl	Minimum 20 yıl Asma ve ağaçlar için minimum 25 yıl	Minimum 20 yıl
Islahçı muafiyeti	Var.	Var.	Ulusal yasalara bağlı ancak bilimsel ve deneyimsel kullanımla sınırlı
Çiftçi imtiyazı	Pratikte var.	Ulusal yasalara bağlı	Ulusal yasalara bağlı
Çifte koruma yasağı	Bitki yetiştirici hakları için uygun olan hiçbir türün patenti alınamaz.	Yok.	Ulusal yasalara bağlı

Kaynak: Dutfield, 2008: 36.

UPOV üyelerinin birçoğu BÇS'ye ve "Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşmasına" (International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture/ ITPGRFA) taraftır. UPOV, BÇS'nin ve UPOV Sözleşmesi dâhil fikri mülkiyet haklarıyla ilgili diğer uluslararası belgelerin karşılıklı olarak

destekleyici olması gerektiği görüşündedir. BÇS ve ITPGRFA'da bulunan bazı önemli unsurlar UPOV'la da yakından ilgilidir. Genetik kaynakların korunması, genetik kaynaklara erişim, bitki genetik kaynaklarının kökeninin açıklanması, genetik kaynakların kullanımında ön bildirimli kabul, faydanın paylaşımı ve çiftçi hakları ortak paydalar olarak belirtilebilir (Jördens, 2005: 239). UPOV, bitki ıslahının genetik kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve geliştirilmesi için temel olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bitki ıslahında sürdürülebilir ve kayda değer ilerleme için genetik kaynaklara erişimin şart olduğu kanısındadır. Bitki ıslahında ilerlemeyi sürdürmek ve böylece toplumun yararına genetik kaynak kullanımını en üst düzeye çıkarmak için ıslahçıların her türü yetiştirme materyaline erişme konusunun UPOV'un görüşünü yansıttığı ifade edilmiştir (UPOV, 2003). Bununla birlikte, UPOV gelirlerin paylaşımını iddia eden herhangi bir mekanizmaya, ıslahçıların haklarının sağlanmasıyla görevlendirilen otoriteye ek bir idari yük getireceği ve ıslahçılara ek bir finansal zorunluluk getireceği için çok sıcak bakmamaktadır. Nitekim böyle bir fayda paylaşım yükümlülüğü UPOV'da yer alan "ıslahçıların muafiyeti" (haklarının kısıtlanmaması) anlayışıyla da bağdaşmaz (Jördens, 2005: 241).

Çoğu gelişmiş ülkenin ikili anlaşmalarla gelişmekte olan ülkeleri UPOV'a üye olmaya zorlaması UPOV'un üye sayısını artırmıştır. Bununla birlikte korumanın tüm bitki çeşitlerini kapsaması ve ıslahçılara tanınan hakların güçlendirilmesi genetik kaynakların patentlenmesinin önünü açmıştır. Birkaç istisnai hükümle "küçük çiftçileri" koruma amaçlı çıkarılan hüküm, çiftçilerin kendi ürünlerini yetiştirmesini sağlamamakta, UPOV'un amaçladığı genetik kaynakların sürdürülebilir kullanımından ziyade bu kaynakların ticarileştirilerek metalaşmasına neden olmaktadır.

3.2.3. Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü

1974'ten bu yana WIPO (World Intellectual Property Organization), BM'nin uzmanlaşmış bir kurumu olmasına rağmen, küresel ekonomik sistemin DTÖ ya da Dünya

Bankası gibi kimi kuruluşlara odaklanması, WIPO'nun üzerinde en az tartışılan uluslararası örgütlerden biri olmasına neden olmuştur. WIPO'nun sadece teknik bir kurum olmadığı aksine oldukça politikleşmiş bir kuruluş olarak dikkat çektiği iddia edilmektedir. WIPO'nun kökleri 19. yüzyıla uzanmaktadır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren patentler, telif hakları ve ticari markaların düzenlenmesi tamamen ulusal bir konuyken, 1860'lardan sonra FMH'lerin sınır ötesi korunması kısmen pragmatik nedenler kısmen de yoğun lobicilik faaliyetleriyle hükümetler, politika yapıcılar ve şirketler tarafından kabul edilmiştir. Bir dizi uluslararası konferanstan sonra, 1883 tarihli "Paris Mülkiyetin Korunması Sözleşmesi" ve 1886 tarihli "Bern Edebi ve Sanat Eserlerinin Korunması Sözleşmesi" kabul edilmiştir. Bu ilk çok taraflı fikri mülkiyet anlaşmalarının altında yatan ilkeler ayrımcılık yapmama, ulusal muamele kuralı ve öncelik hakkıydı. Bu anlaşmalar ne yeni maddi hukuk yaratmış, ne de üye devletlere yeni yasalar yapmasını gerektirmiştir, daha ziyade sadece mevcut yerel yasaları meşrulaştırmak için sanayileşmiş devletlerin çoğunluğu arasında fikir birliği sağlamışlardır. Üyeler, anlaşmalar arasında önemli ortaklıklar olduğunu ve bu nedenler ortak bir Sekreteryanın uygun olacağını düşünmüşler ve 1893 yılında "Bureaux Internationaux Réunispour la protection de la propriété intellectuelle" (BIRPI)[69] adında ortak bir Sekreteryayı Cenevre'de kurmuşlardır. Ancak BIRPI sadece bir üyenin (İsviçre hükümeti) sorumluluğu altındaydı. Ayrıca 1950'lerden sonra özellikle GOÜ'ler tarafından BIRPI'nın düzenlediği konferanslarda, patentlerin ve diğer fikri mülkiyetlerin kullanılma şekli büyük ölçüde eleştirilmekteydi. Giderek artan üye sayısıyla birlikte çelişkilerin daha çok açığa çıkması üzerine birtakım görüşmeler ve konferanslar sonrasında BIRPI 1970 yılında WIPO adıyla kurulmuş ve tek ülkenin sorumluluğu kaldırılarak, örgütün bütçesi, programı ve faaliyetlerinin sorumluluğu yirmi ülkenin resmi

[69] United International Bureaux for the Protection of Intellectual Property/Fikri Mülkiyetin Korunması için Birleşmiş Uluslararası Büro.

yönetimine bırakılmıştır. WIPO Genel Müdürü Arpad Bogsch'un girişimleri ve BM sistemi içinde çalışmanın gelişmeyi daha da teşvik edeceği düşüncesiyle WIPO 1974 yılında BM'nin uzmanlık kuruluşu statüsünü kazanmıştır (May, 2006: 435-437).

WIPO'nun iki temel amacı bulunmaktadır. İlk amacı, devletlerarasında işbirliğini ve uygun olan yerlerde diğer uluslararası kuruluşlarla işbirliğini sağlayarak dünyadaki fikri mülkiyet haklarının korunmasını teşvik etmektir. İkinci amacı ise, Birlikler arasındaki işbirliğini sağlamaktır (md.3). Sözleşmenin 4. maddesinde WIPO'nun işlevleri tanımlanmıştır. WIPO, fikri mülkiyetin etkin şekilde korunması ve ulusal mevzuatın bu alanla uyumlaştırılması, Anlaşmada tanımlanan Birliklerin idari görevlerinin yerine getirilmesi, fikri mülkiyetin korunması amaçlı hazırlanan uluslararası anlaşmaların sonuçlandırılmasının sağlanması, yönetiminin üstlenilmesi yahut bu yönetimlere katılımın sağlanması gibi görevleri yerine getirmektedir.

Örgüte üye olacak devletler, Paris Birliği ve bu birlikle bağlantılı Özel Birliklere, Bern Birliğine ve Anlaşmanın 2. maddesinde tanımlanan Birliklerden[70] herhangi birisinin üyesi olan tüm devletlere açıktır. Birliklere üye olmayan devletler BM ya da BM'nin Uzmanlık Kuruluşları veya Uluslararası Atom Enerjisi Kurumuna üyeyse veya Uluslararası Adalet Divanına tarafsa; Anlaşmaya taraf olması için Genel Kurul tarafından davet edildiyse Örgüte üye olma eşit olarak tüm devletlere açıktır (md.5).

En yüksek karar organı olarak Genel Kurul en az bir Birliği üye olan ülkeler tarafından oluşmaktadır. Her devletin hükümeti danışmanların ve uzmanların yardım edebileceği bir delege ile temsil edilir ve bu delegasyonun masrafları Hükümet tarafından karşılanır[71]. Genel Kurul her ne kadar, özellikle norm belirleme konusunda en yüksek

[70]Birlikler; Paris Birliği, söz konusu Birlik ile ilgili olarak kurulan Özel Birlikler, Bern Birliği ve Anlaşmalar ve 4. maddede belirtilen Örgüt tarafından üstlenilen fikri mülkiyet haklarının korunmasını teşvik etmek için tasarlanan diğer herhangi bir uluslararası anlaşma anlamına gelir (md. 2).

[71]Genel Kurul, Koordinasyon Komitesi tarafından aday gösterildikten sonra Genel Müdürü atar; Genel Müdür raporlarını gözden geçirip onaylar ve gerekli tüm talimatları verir; Koordinasyon Kurulunun raporlarını ve faaliyetlerini gözden geçirir ve onaylar ve Komiteye talimatlar verir, iki yıllık gider bütçesini kabul eder; mali düzenlemeleri kabul eder, devletleri bu Sözleşmeye taraf olmaya davet eder. Bir veya daha

karar alma organı olsa da, önerilen tartışmalar veya belirli fikri mülkiyet konularının esaslı tartışılması ve dikkate alınması bir dizi WIPO komitesinde gerçekleştirilmiştir. Patent Hukuku Daimi Komitesi (Standing Committe on the Law of Patents/SCP), Genetik Kaynaklar ve Fikri Mülkiyet ve Geleneksel Bilgiler ve Folklora İlişkin Hükümetlerarası Komite (the Intergovernmental Committe on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore/IGC) ve WIPO Kalkınma Gündemine İlişkin Geçici Teklif Komitesi genetik kaynaklar ve geleneksel bilgiyle ilgilidir.[72]

SCP farklı uygulamalara sahip patent hukuku kurallarını uyumlaştırmak için çalışmalarda bulunmaktadır. İlk başvuran (first to file) sisteminin ortak sistem olarak kabul edilmesi, patent hukukunda önem ifade eden terimlerde birliğin sağlanması (DPT, 2007: 5), patentlenmenin gereklilikleri ve şartlarının küresel ölçekte standartlaşması ele aldığı başlıca konulardır. Bazı sanayileşmiş ülkeler, Temel Patent Kanunu Antlaşması (Substantive Patent Law Treaty/SPLT) için öneride bulunmuşlardır. Önerilen bu Antlaşma hiçbir uluslararası standartların bulunmadığı temel patent yasası alanlarını uyumlu hale getirecektir. Antlaşma bu standartlarla TRIPs Anlaşması gibi uluslararası fikri mülkiyet kurallarını esnek bir hale büründüren yapıyı kaldırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda hükümler TRIPs Anlaşmasında kabul edilen şartların ötesine geçerek ele alınabilir. Temel patent standartları örneğin "buluş" (invention) kavramını ve patent tarafından verilen koruma kapsamını tanımlar. SPLT buluş kavramını tanımlayarak genleri de içeren biyolojik materyaller için patentlenebilirliği belirleme konusunda mevcut özgürlüğü ortadan kaldırabilecektir. Örneğin; canlılar ve "doğada bulunan

fazla Birliğin üyesi olsa da her devletin Genel Kurulda bir oy hakkı vardır. Genel Kuruldaki üyelerin yarısı yeter sayıyı oluşturur (md.6).

[72]Diğer komiteler arasında; Ticari Markalar Hukuku, Endüstriyel Tasarım ve Coğrafi İşaretler Daimi Komitesi (Standing Committe on the Law of Trademarks, Industrial Designs and Geographical Indications), Telif Hakları ve Bağlantılı Haklar Daimi Komitesi (Standing Committe on Copyright and Related Rights), WIPO Standartları Komitesi (Committe on WIPO Standards), Program ve Bütçe Komitesi (Program and Budget Committe) , Kalkınma ve Fikri Mülkiyet Komitesi (Committe on Development and Intellectual Property), İcra Danışma Komitesi (Advisory Committe on Enforcement) olarak belirtilebilir.

biyolojik materyaller", organizmadan ayrıştırılsalar bile Brezilya'da buluş olarak kabul edilemez. Diğer yandan ABD'de bir ürünün ayrıştırılmış ve saflaştırılmış bir şekli buluş olarak kabul edilir ve patentlenebilir. Bu tür durumlar, kullanılan terimlerin hiçbirinin tanımlarını içermeyen TRIPs ile uygunluk göstermektedir. Uyumlaştırılmış temel patent yasası standartlarının ve en son aşamada küresel patent sisteminin ÇUŞ'lar için farklı ülkelerde patent almayı kolaylaştıracağı iddia edilmektedir (Olivia, 2008: 73).

WIPO, 1998'de yerli halklar ve diğer yerel topluluklar, sivil toplum, devlet temsilcileri, akademisyenler, özel sektör gibi paydaşlarla istişare yoluyla genetik kaynaklar ve geleneksel bilgi ve folklorun korunmasına, erişim ve fayda paylaşımının fikri mülkiyet yönleri üzerine çalışmaya başlamıştır. 2000 yılında üye ülkeler arasında bu konuların ele alınması için bir Komitenin kurulmasına karar verilmiştir. Bir forum olarak kurulan IGC fikri mülkiyet konularında; a) genetik kaynaklara erişim ve yarar paylaşımı, b) bu kaynaklarla ilişkili olsun ya da olmasın geleneksel bilginin korunması, c) geleneksel kültürel ifadelerin (folklorun) korunması bağlamında ortaya çıkmıştır (Olivia, 2008: 74-75). GOÜ'ler bu Komitenin kurulmasını memnuniyetle karşılamışlar ve IGC'nin, genetik kaynaklar, geleneksel bilgi ve folklorun korunmasını ilerletmek için fikri mülkiyet sistemlerinin ne ölçüde uyarlanabileceğini incelemesini istemişlerdir. Bunların uluslararası düzeyde kapsamlı bir şekilde korunması için yeni disiplin ve hükümlerin nasıl geliştirilmesi gerektiğine odaklanmışlardır (Olivia, 2008: 75). IGC'nin yetkileri WIPO için büyük ölçüde yenidir ve Komitenin çalışmalarından doğabilecek somut sonuçların ne olacağı kısmını açık bırakmıştır, bu aşamada IGC bir "tartışma forumu" olarak tanımlanmıştır. 2009'da resmileştirilen IGC uluslararası yasal araçların benimsenmesi için çalışmaya başlamıştır. Kuruluşundan itibaren IGC bazı başarılar elde etmiştir. Örneğin, geleneksel bilginin patent sistemindeki tanınırlığı artmış, geleneksel bilgiye dair belirli belgeler Patent İşbirliği Antlaşması kapsamında yapılan başvurular için istenen belgeler dâhil edilmiş ve geleneksel bilgi için yapılan sınıflandırma araçları

Uluslararası Patent Sınıflandırmasına katılmıştır. IGC'nin gözetiminde, WIPO, üye devletler ve diğer ülkeler için yararlı olduğu kanıtlanmış birçok çalışma yapmış ve sözlükler, anketler, eğitim programları, mevzuat veri tabanı gibi birçok kaynak geliştirmiştir. Katılım ve danışma için yeni kıstaslar oluşturmuş, "koruma", "özgünlük", "yenilik" ve "kamu malı" gibi terimlerin yeniden düşünülmesini sağlamıştır (WIPO, 2015). IGC, fikri mülkiyet ile genetik kaynaklar ve geleneksel bilgi arasındaki ilişki alanında kapsamlı bir uzmanlık geliştirmiş ve bu konularda mevcut olan bilgiye önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Ayrıca çalışmalarında geniş bir paydaş yelpazesi oluşturmuş, hatta WIPO üyesi ülkeler yerli halkların IGC'nin çalışmalarına katılması için gönüllü bir fon oluşturmuştur. Bununla birlikte, GOÜ'ler görüşmelerin hızında bir artış ve daha sonuç odaklı tartışmalar için çağrıda bulunmaktadırlar. Sonuç olarak, IGC'nin faaliyetleri uluslararası fikri mülkiyet rejimi ile genetik kaynakların korunması arasında karşılıklı destekleyici bir ilişki geliştirmede önemli bir rol oynayacaktır (Olivia, 2008: 76).

WIPO Kalkınma Gündemi, 2004 yılında Kalkınma Gündemi (Development Agenda) sürecine öncülük eden ve gelişmekte olan 14 ülkeyi[73] içeren Kalkınma Dostlarının (Friends of Development) fikri mülkiyet tartışmalarında kalkınmanın merkezi bir yer alması niyetinden hareketle bir dizi teklif sunmasıyla başlamıştır. Bütün GOÜ'ler tarafından benimsenmeyen önerilerin en kayda değer kayıpları, Hindistan ve Çin olmuştur. Ayrıca DTÖ Cancun Bakanlar Konferansı sırasında belirginleşen G-20 grubunun da önerileri onaylamadığı görülmektedir. Kalkınma Dostlarının en azından GOÜ'lerin çabalarını pekiştirmek ve gelişmiş ülkeler üzerinde geniş bir baskı oluşturmak amacıyla G-20 ile birleşmemesi şaşırtıcı olmuştur. ABD ve İngiltere WIPO'ya iki karşı teklif sunarken, AB, Japonya ve Kanada ilk oturumlarda görüşlerini açıklamamıştır.

[73] Gelişmekte olan bu ülkeler Arjantin, Bolivya, Brezilya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Güney Afrika, İran, Kenya, Mısır, Peru, Sierra Leone, Tanzanya ve Venezuella'dır

Hindistan Kalkınma Dostları grubuna katılmamış olsa da, fikri mülkiyetin mevcut durumuna karşı olduğunu açıkça belirtmiştir (Endeshaw, 2006: 12). Gündeme ilişkin tekliflerde fikri mülkiyetin rolü ve kalkınma üzerindeki etkisinin dikkatlice değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Fikri mülkiyet kavramı, uygulamada, bir ülkenin gelişmişlik düzeyine göre değişebilecek maliyet getirmenin yanı sıra, faydalar da sağlayabilecek bir politika aracıdır. Bu nedenle, tüm ülkelerde fikri mülkiyet korumasının maliyetlerinin faydalarına ağır basmaması için harekete geçilmelidir. Gündemde esas olarak WIPO'nun rolünün fikri mülkiyet korumasının ötesine geçerek, Binyıl Kalkınma Hedeflerinde belirlenen kapsamlı kalkınma hedefleri tarafından yönlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Bu nedenle teklif, WIPO'yu BM politikalarının uygulanmasında bir araç haline getirmeye çalışır ve bu amaçla WIPO Sözleşmesinin, WIPO'nun faaliyetlerine kalkınma boyutunu yansıtacak biçimde değiştirilmesini önerir (Endeshaw, 2006: 8).

Tekliflerin bir diğer bileşeni, hâlihazırda hazırlanmakta olan veya görüşülen SPLT gibi yeni anlaşmalar ile ilgilidir. SPLT ile ilgili olarak, GOÜ'lerin zorlukla uygulayabilecekleri yeni yükümlülükler yarattığı ve patent koruma standartlarını büyük ölçüde yükselteceği ifade edilmiştir. Bu nedenle anlaşmaların kamu yararı endişelerine ve GOÜ'lerin özel kalkınma ihtiyaçlarına daha duyarlı olması biçimindeki değişikliğin Gündeme dâhil edilmesi önerilmiştir. Teklifler arasında dikkat çeken başka bir unsur ise teknoloji transferiyle ilgilidir. GOÜ'ler TRIPs'in 7. ve 8. maddelerinin etkinliğini sorgulamaktadır. Bu tür teknolojiyi benimsemek için gerekli altyapıya ve kurumsal kapasiteye sahip olmadığı belirten GOÜ'ler, yüksek fikri mülkiyet standartlarının bir dereceye kadar teknolojik kapasiteye sahip ülkelerde bile teknoloji transferine yol açmadığını iddia etmişlerdir. Dolayısıyla EAGÜ'ler ile GOÜ'lere gerçek bir teknoloji transferini teşvik etmek için mevcut fikri mülkiyet anlaşmalarının yetersizliği ele almak için düzeltici önlemlerin alınması gerektiği sonucuna varmışlardır. Fikri mülkiyetin

uygulanmasının TRIPs'in 7. maddesine uygun olarak daha geniş toplumsal çıkarlar ve kalkınma ile ilgili endişeler bağlamında ele alınması, teknik yardımın sağlanması, sivil toplumun norm belirleme faaliyetleri dâhil WIPO'nun çalışmalarına katılması da yine teklifler arasındadır (Endeshaw, 2006: 9-10).

Bir dizi toplantı ve tartışma sonrası, Kalkınma Gündemi 2007 yılında altı başlık halinde gruplandırılan[74] 45 Kalkınma Gündemi önerisi kabul edilmiş ve bu önerileri uygulamak için Kalkınma ve Fikri Mülkiyet Komitesi (Committe on Development and Intellectual Property) kurulmuştur. Gündemde sık sık üye devletlerin, özellikle EAGÜ'ler ile GOÜ'lerin farklı gelişmişlik düzeylerinin ve bu ülkelerin öncelikleri ile özel ihtiyaçlarının dikkate alınacağı, faaliyetlerinin tamamlanması için zaman dilimleri içermesi gerektiği, fikri mülkiyetle ilgili birçok alanda daha fazla desteklenmesi gibi konular ön plana çıkmıştır. Ayrıca fayda ve maliyet arasındaki dengenin dikkate alınması, kalkınma amaçlı fikri mülkiyet sistemi geliştirmek için daha fazla önlem alınması, norm belirleme faaliyetlerinin hükümetlerarası kuruluşlar ve STK'lar gibi diğer paydaşların da görüşlerini dikkate alan katılımcı bir süreç içinde gerçekleşmesi gibi konular da Gündemde yer almıştır. Dikkat çeken başka bir konu ise, WIPO'nun teknik yardım personeli ve danışmanlarının etik kurallara dikkat ederek, potansiyel çıkar çatışmalarından kaçınması ve tarafsız ve hesap verebilir konumda olması gerekliliği ile ilgili olan maddedir (WIPO, 2007). Bu maddenin Gündemde yer alması WIPO çalışanlarının zamanla birtakım baskı veya süreklilik eden söylemlere maruz kalarak etki altına girmesi olarak düşünülebilir. Bununla birlikte, WIPO kalkınma için fikri mülkiyetin stratejik kullanımını teşvik etmenin yanı sıra, uluslararası patent başvuruları yapılmasına yardımcı olan, iyi finanse edilmiş bir kuruluştur ve fikri mülkiyet rejiminde merkezi bir rol oynamaya devam edebilecek iyi bir adaydır. Ancak WIPO'nun ağırlıklı

[74] Başlıklar; Teknik Yardım ve Kapasite İnşası; Norm Belirleme, Esneklikler, Kamu Politikası ve Kamu Malı; Teknoloji Transferi, Bilgi ve İletişim Teknolojileri ve Bilgiye Erişim; Değerlendirme, Değerlendirme ve Etki Çalışmaları; Görev ve Yönetişimi İçeren Kurumsal Konular ve Diğer Konulardır.

olarak ekonomik odaklanma ile katı çerçevede çalışması yeterince ileri gidememesine neden olmaktadır (Strauss, 2009: 319). Fikri mülkiyetin GATT sistemine dâhil edilmesi ve TRIPs Anlaşmasının ortaya çıkmasıyla köklü bir geçmişe sahip olan WIPO'nun önemini yitirdiği iddiası gerçekçi değildir. TRIPs Anlaşmasının girişinde, WIPO ile karşılıklı olarak destekleyici bir ilişki kurma isteği kabul edilmiş ve WIPO tarafından yönetilen iki sözleşme TRIPs Anlaşmasına dâhil edilmiştir. WIPO ve DTÖ arasındaki işbirliğine ilişkin 1995 yılında imzalanan Anlaşma ile TRIPs'in uygulanmasını kolaylaştırma ve üç alanda işbirliği yapılması amaçlanmaktadır. Genellikte teknik destek alanında yardımda bulunan WIPO, fikri mülkiyeti korumanın maliyetlerini ve yararlarını dikkate almadığı gerekçesiyle ağır biçimde eleştirilmiştir (Rajotte, 2008: 156).

2005 yılında WIPO ile FAO arasında bir anlaşma imzalanması için girişimlerde bulunulmuştur. Anlaşmanın ilk taslağında gıdaya erişimin kendi başına fikri mülkiyetin korunmasından daha önemli olabileceğine dair bir başlangıç içermekteydi. FAO-WIPO Sözleşmesi, FAO ile WIPO arasında "karşılıklı destekleyici bir ilişki kurmayı" ve "aralarında işbirliği sağlamak için uygun düzenlemeler" geliştirmeyi amaçlamıştır. Bilgi alışverişinin teşviki, çalıştaylar, seminerler gibi ortak etkinlikler, teknik yardım veya işbirliği gibi hükümler Anlaşmada yer alırken, çiftçilerin hakları, geleneksel bilgi, gıda ve tarım için genetik kaynaklar, tarımsal biyoteknoloji, gıda ve tarımda etik konular gibi kuruluşların kesiştiği sorunların listesi çıkarılmıştır. Ancak FAO'ya temel fikri mülkiyet konularında ve FAO'nun misyonu ve rolü üzerinde danışmanlık yapacak olan WIPO'nun potansiyel olumsuz etkilerine dikkat çekildiğinden, Anlaşmanın onayı askıya alınmıştır (Rajotte, 2008: 157).

3.2.4. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi

Moleküler biyoloji ve genetik mühendisliği alanındaki büyük adımlarla hızlanan genetik kaynakların parasal ve parasal olmayan değerlerinin artması, BÇS'nin müzakerelerine zemin hazırlamıştır. Genetik kaynaklar için yasal rejimler konusundaki

uluslararası tartışmalar, 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında GOÜ'lerin sanayileşmiş ülkelerin fikri mülkiyet sistemini canlı organizmalara genişletme hamlelerinden endişe duyduklarında başlamıştır. Yeni yasalar, mahkeme kararları ve UPOV gibi uluslararası anlaşmalar, ABD'de ve birçok Avrupa ülkesinde bitki yetiştiricilerin haklarının elde edilmesini ve canlı organizmalar üzerindeki patent korumasını mümkün kılmıştır. Daha önceleri, türler üzerinde tanımlanan ekonomik değerler, genetik kaynaklara genişletilmiş ve fikri mülkiyetin tanınmasıyla genetik kaynaklar hem ekonomik değer kazanmış, hem de siyasi ilginin alanına girmiştir. Ancak bu genişleyen fikri mülkiyet rejimi, değer zincirinin sadece biyoteknoloji ve bitki ıslahı kapsamını ele almış, koruma ve kalkınma yönüne değinmemiştir (Bragdon vd., 2008: 82).

Biyolojik çeşitliliğe yönelik tehditlere bir çözüm yolu bulmak amacıyla UNEP, Kasım 1988 ayında Biyolojik Çeşitlilik üzerine Ad Hoc Çalışma Grubunu toplamıştır. Mayıs 1989'da biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir kullanımı ve korunması için uluslararası bir yasal araç hazırlamak amacıyla yeni bir geçici çalışma grubu oluşturmuştur. Sözleşme 5 Haziran 1992 yılında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda imzaya açılmıştır. 4 Haziran 1993 yılına kadar imzaya açık olan anlaşmaya 168 ülke taraf olmuştur ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi otuzuncu ratifikasyondan sonra 29 Aralık 1993'te yürürlüğe girmiştir. Sözleşme incelendiğinde genel olarak üç amacının bulunduğu söylenebilir. 1) Biyolojik çeşitliliğin korunması; 2) Bu çeşitliliğin unsurlarının sürdürülebilir kullanımı, 3) Genetik kaynakların kullanımından doğan yararların adil ve hakkaniyete uygun paylaşımıdır.

Sözleşmede biyolojik çeşitliliğin korunması insanlığın ortak sorunu olarak kabul edilmiş ancak biyolojik çeşitlilik insanlığın ortak mirası olarak görülmemiştir. Sözleşmenin kabulü ilke olarak devletlerin kaynaklarını kullanmada egemenlik hakkına sahip olmasıdır. Bu anlayış, 20. yüzyılda belirgin bir şekilde değişen mülkiyet hakları yapısıyla ilgilidir. Daha önce herhangi bir kişi ya da devlete ait olmayan ve açık erişime

tabi olup insanların ortak mirası olarak görülen genetik kaynaklar, artık egemenliğin ve mülkiyetin tesir ettiği bir hale evrilmiştir. Bu geçişte özellikle genetik müdahalelerle bitkilere büyük değerler katılarak genetik kaynakların değerinin yükselmesinin payı büyüktür. Bitki genetik kaynaklarını yöneten ilkeler, normlar, kurallar ve karar alma süreçleri mevcut uluslararası rejim biçimlerinden farklı biçimde ortaya çıkmış ve bir rejimden ziyade bir rejim kompleksini oluşturmuştur (Raustiala ve Victor, 2004: 305). Devletler giderek artan şekilde çeşitli bu kaynaklar üzerinde fikri mülkiyet hakları tanımış ve diğer devletlerin de bu hakları tanımasını gerektiren anlaşmaları müzakere etmişlerdir. Uluslararası anlaşmalarda da bu yaklaşım benimsenmekle birlikte çeşitli rejim kuralları arasında büyük bir çatışmaya neden olmuştur. Rejim kompleksini uzlaştırmak için çözüm arayan hükümetler, bu rejimlerin her biri içindeki farklı platformlarda parçalanmışlar ve bu nedenle bir forumda ortaya çıkan çözümler, genellikle diğer forumlarda kabul edilmemiştir. Tarım bakanlıkları FAO'ya, bitki yetiştiricileri UPOV'a, fikri mülkiyet hukukçuları ve ticari görüşmeciler TRIPs'e hükmetmekte, çevre bakanlıkları ise BÇS'yi kontrol etmekteydi. 1990'lara kadar genetik kaynaklar üzerinde bir dizi hükümetlerarası komite çalışmış, çalışmalar tüm temel rejimlere (BÇS, TRIPs, FAO, WIPO) yayılmıştır. Bununla birlikte, yeni küresel fikir birliğinin temel unsurları nispeten açıktır. Uzun süredir devam eden ortak miras ilkesi, genetik kaynaklar üzerinde egemen bir kontrol sistemi ile yer değiştirmiştir. Devletlerin genetik kaynaklara erişimi ve kontrolü elinde bulundurmasına rağmen, özel kuruluşlar bu kaynaklar üzerinde daha fazla fikri mülkiyet hakkı kazanmaya başlamışlardır. Özetle, 1990'ların sonunda fikir birliği ortaya çıkmış ve mülkiyet anlayışının kabulüne yönelik baskılarla biyolojik çeşitlilik üzerinde ortak miras ve açık erişim anlayışından devletin egemenlik hakları ve özel fikri mülkiyet hakları sistemine çarpıcı bir şekilde kayış gerçekleşmiştir[75] (Raustiala ve Victor, 2004: 281-282).

[75] Aksoy'a göre, gen kaynaklarının "insanlığın ortak mirası olması" ve bu kaynakların herkesin erişimine açık olması, Kuzey ülkelerinin bu açık rejim sayesinde Güney ülkelerinin sınırları içinde bulunan gen kaynaklarına rahatla elde edebilmeleri anlamına gelmektedir. Aksoy'un Rosendal'dan aktardığı üzere, BÇS'nin genetik kaynaklardan elde edilen yararın eşit paylaşımına olan vurgusu, Kuzey-Güney ülkeleri

Genetik kaynaklar ve mülkiyet ilişkileri bakımından devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet arasında da bir karşıtlık oluşmuştur. Özel mülkiyet hakları, bireylerin özel mülkiyetinde oldukları kaynakları daha fazla koruyacağı ve daha etkin kullanılacağı fikrini yansıtır. Devletin egemenlik hakları yaklaşımı ise, egemenliğin biyolojik çeşitliliğin korunmasında uygun kurumsal çerçeveleri sağlayacağı ve egemen devletin kaynakların sadece sürdürülebilir kullanımına izin vereceğini ileri sürer. Gelişmekte olan ülkeler, kaynaklar üzerinde devletin egemenlik hakkını önemser, çünkü bu ülkeler erişimi bu şekilde denetim altına alır ve böylece gelişmiş ülkeler ve şirketlerin kendi kaynaklarını kullanmasından yarar sağlarlar. Egemenlik haklarının tanınması, biyolojik çeşitliliği koruma ve sürdürülebilir kullanma anlayışından ziyade devletin sermaye birikim sürecini kolaylaştırıcı rolüyle okunabilir (Çoban, 2018: 124-125)

Genetik kaynaklara erişimi düzenleyen Sözleşmenin 15. maddesi, açıkça devletin kendi doğal kaynakları üzerindeki egemenlik haklarını tanımakta ve ulusal hükümetlere genetik kaynaklara erişme yetisini getirmektedir. Ancak ülkeler kaynaklara erişimi kolaylaştıracak şartları belirleyebilirler ve uyguladıkları kısıtlamaların Sözleşmenin amaçlarına uygun olmasına dikkat edeceklerdir. Genetik kaynaklara erişimde ilke olarak kaynaklara sahip olan ülkeden izin alınmalıdır ve bu erişim karşılıklı mutabık kalınmış şartlara bağlı olmalıdır. Genetik kaynaklara yönelik yapılacak bilimsel çalışmalarda ise mümkünse çalışmalar menşei ülkede yürütülecek ve her bir akit taraf gerekli katkıyı sunmaya çalışacaktır. Bilimsel çalışmaların sonuçları ve taraf ülkelerden birinin genetik kaynaklardan ticari yahut başka biçimlerde elde ettiği yararlar, menşei ülkeyle "adil ve hakkaniyete" uygun biçimde paylaşılacaktır (RG, 1996: S. 22860).

BÇS'nin FMH'ye ilişkin iki ilginç hükmü vardır. Madde 16.5 "*patentlerin ve diğer fikri mülkiyet haklarının Sözleşme'nin amaçlarına aykırı olmamasını ve bu*

arasındaki eşitsiz durumu dengeler hale getirmiştir. Kuzey ülkeleri genetik kaynaklara erişebilirken, Güney ülkelerinin de ekonomik anlamda tazmin edilecektir (Aksoy, 2018:202-203).

amaçları destekler nitelikte olmasını sağlamak için" taraf devletlerin işbirliği yapacaklarını belirtmişlerdir. Ancak bu "*ulusal mevzuata ve uluslararası hukuka uygun*" biçimde gerçekleşecektir. Diğer yandan 22. maddede, "*herhangi bir taraf ülkenin uluslararası anlaşmadan doğan hak ve yükümlülüklerini kullanması biyolojik çeşitlilik için ciddi zarar veya tehdite yol açmadığı sürece, Sözleşmenin bu hükümleri bu tür hak ve yükümlülükleri etkilemeyecektir*" ifadesi geçmektedir. Bunlar BÇS ruhuyla birlikte okunduğunda, FMH rejiminin durdurulmaz yürüyüşüne karşı koymanın bir temeli olduğu sonucuna varılacağı iddia edilmiştir. Ancak, FMH'nin biyolojik çeşitlilik üzerindeki etkisi incelenecek olursa, değerlendirmesi zor da olsa bazı etkilerin değerlendirmesi yapılabileceği belirtilmiştir:

1) Mevcut FMH rejimi uygun kaynak ve bilgi yönünden zengin olanlara endüstriyel ve ticari çıkar sağlamakta, yoksul ülkeleri ve toplulukları yoksullaştırmakta ve bunların teknolojik yeniliklerden yararlanma fırsatını engellemektedir.

2) FMH'ler tarımsal üretim ve ilaçlara ilişkin bitki kullanımını tek tipleştirme eğilimini yoğunlaştırma ihtimali yüksektir. Tarımda FMH'ye sahip olan büyük sermayeli bir şirket, piyasasını mümkün olduğunca geniş bir alanda yapmak ister. Bu da ürünlerdeki yerel çeşitliliğin azalması sonucunu doğurur (tek neden FMH değildir).

3) Transgenik pamuk ve soya fasulyesi gibi ürünleri kapsayan FMH, kamu sektörü ve küçük ölçekli özel sektörün ürün çeşitliliği geliştirmesine engel olabilir.

4) Gelişmiş sanayi ülkelerine ve şirketlerine önemli miktarda telif ücreti ödemek zorunda kalmak, birçok ülkenin borç yükünü önemli ölçüde artırabilir. Bu, geri ödeme önlemleri alındığında sıklıkla ortaya çıkan çevresel ve sosyal bozulmaları daha da artırabilir.

5) Tohumları diğer çiftçilerle ya da diğer yollarla takas yaparak yeniden kullanım yoluyla yenilik yapan çiftçiler, UPOV 1991 düzenlemeleriyle daha sıkılaşan rejim

dolayısıyla gittikçe bunları yapmaktan caydırılacak ve bu rejimler yenileşimi (innovation) engelleyerek çiftçiler üzerindeki ekonomik yükü daha da artıracaktır.

6) FMH'nin etik yönleri de çok ciddi ve birçok topluluk ve insan için mevcut FMH rejimine karşı koymanın en önemli nedenleridir. Yaşam formlarının patentlenmesi, doğanın insanlardan ayrı olarak ve yalnızca insanların kullanımı için var olduğu varsayımından dolayı birçok geleneksel toplum ve modern korumacılar için dehşet verici bir durumdur. Bilginin özelleştirilmesi bilgiyi büyük ölçüde kamusal alanda tutan bir toplum için reddedilmektedir (Kothari ve Anuradha, 1999: 208-209).

BÇS'nin amaçları ile fikri mülkiyet hakkı rejimi arasındaki ilişki halen tartışmalı bir görünüm arz eder. Bu tartışma, biyolojik çeşitlilik açısından mühim bir alana işaret eden yerel halkın ve bilginin korunmasında da kendini gösterir. Sözleşmeye göre taraf devletler, biyoçeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı için ulusal stratejiler, planlar veya programlar geliştirecek, ilgili sektörel ve sektörlerarası planlar ve programlarla bütünleştirecek, temel gereklilik olarak *in-situ* (yerinde, doğal ortamı içinde) ve gerekirse *ex-situ* (doğal ortamı dışında) koruma için gerekli tedbirleri alacaktır. Biyoçeşitliliğin korunmasında önemli olan *in-situ* koruma yerelin önemini artırmaktadır. Madde 8(j)'de "*yerel toplulukların biyoçeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı bakımından anlam taşıyan bilgilere ve geliştirdikleri yöntemlere sahip çıkılacağı, korunarak saygı gösterileceği, yeni tekniklere daha yaygın kullanım alanı sağlandığında elde edilecek faydaların adil paylaştırılacağı*" yönünde hüküm bulunmaktadır (RG, 1996: S. 22860). Ancak bu koruma, saygı gösterme ve adil paylaşım "*mümkün olduğu ölçüde ve uygun biçimde*" denilerek muğlak bırakılmıştır. Sözleşmede yerine getirilecek taahhütler ve oluşturulan mekanizmalarda sık sık 'mümkün olduğu ölçüde ve uygun biçimde' ifadesi dikkati çekmektedir.

Sözleşmede, genetik kaynaklara erişim, teknoloji erişimi ve teknoloji transferi, bilgi alışverişi, teknik ve bilimsel işbirliği de diğer değinilen önemli maddeler

arasındadır. Teknolojiye erişim ve teknoloji transferi, BÇS içerisinde en çok tartışılan konulardan birisidir. BÇS'nin 16. maddesinde, teknolojinin biyoteknoloji de içerdiği kaydıyla, teknoloji transferi ve teknolojiye erişim gelişmekte olan ülkelere sağlanacak ve/veya kolaylaştırılacaktır. Teknoloji eğer fikri mülkiyet hakkına tabiyse, erişim ve transfer, fikri mülkiyet hakkının yeterli ve etkin biçimde kullanılmasını dikkate alacaktır. Bu hükmün, patent sahiplerinin tekelci haklarının teknolojiye erişimi kısıtladığı ve fikri mülkiyet haklarının korunmasıyla biyoçeşitliliğin sürdürülebilir kullanımının gerçekleşemeyeceği iddialarını gündeme getirdiği ifade edilmiştir (Çoban, 2018: 127-128).

Biyoteknolojiyle ve dolayısıyla GDO'larla ilgili önemli bir diğer düzenleme de, BÇS'nin 8(g) maddesinde geçmektedir. Bu hükme göre, biyoteknoloji sonucunda biyoçeşitliliğin korunması ve çevresel bakımdan olumsuz etkilere neden olabilecek canlı organizmaların kullanımı ve bunları serbest bırakılmasıyla ortaya çıkacak risklerin düzenlenmesi, yönetimi ve denetlenmesine yönelik araçlar aynı zamanda insan sağlığı için oluşabilecek riskleri de dikkate alacaktır. 19.3 maddesi ise, bu tür canlı organizmaların aynı amaca binaen emniyetli biçimde taşınması, işlem görmesi ve kullanılmasını detaylandıran bir protokole ihtiyaç olduğu yönünde hükümde bulunmuştur (RG, 1996: S. 22860). Önce Cartagena Biyogüvenlik Protokolü ve daha sonra hazırlanan Nagoya Protokolü bu amaçla hazırlanmış ve yürürlüğe girmiştir. BÇS uyarınca kabul edilen diğer önemli kararlar ise, kıyı ve deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması ve kıyı alanlarının bütünleşik yönetimine ilişkin 1995 tarihli Cakarta Mandası ile 1996 ve 2002 yıllarında tarımsal biyolojik çeşitliliğin korunması konusunda alınan kararlardır.

3.2.5. Cartagena Biyogüvenlik Protokolü

Uluslararası biyogüvenlik kuralları oluşturma çabaları, modern biyoteknolojinin henüz başlangıç aşamasında olduğu, ancak GDO'ların ve GDO'lu ürünlerin ticarileştirilmesine doğru ilerleme belirtileri gösterdiği 1980'lerde başladı. Giderek artan

sayıda bilim adamı, politikacı ve çevreciler yeni teknolojiyi düzenlemek için uluslararası çaba gösterme çağrısında bulunmuştur. Örneğin, "Ortak Geleceğimiz Raporu" biyoteknolojinin potansiyel faydalarını kabul ederken, genetik mühendisliği tarafından üretilen yeni yaşam formlarının piyasaya sürülmeden önce sağlığın ve genetik çeşitlilikle ekolojik dengenin korunması için test edilmesi ve değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. 1992'de yapılan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (UN Conference on Environment and Development), biyolojik çeşitliliğin korunmasıyla birlikte biyoteknolojide güvenliği sağlama fırsatı vermiştir. BÇS'ye taraf olan bazı ülkeler, ilk Taraflar Konferansında uluslararası bir biyogüvenlikanlaşması geliştirmeye ihtiyaç duyduklarını belirtmişler ancak resmi olarak gündeme 1995 yılında Endonezya'nın Jakarta kentinde yapılan 2. Taraflar Konferansında girmiş ve burada hazırlanacak protokolle ilgili çalışmaları yapmak üzere "Biyogüvenlik Ad Hoc Çalışma Grubu" oluşturulmuştur. 1996 yılında Danimarka'nın Aarhus kentinde Çalışma Grubu toplantısını gerçekleştirmiştir. Toplantıya BÇS'ye taraf olsun ya da olmasın çok fazla ülkeden delegeler katılmış, görüşmelere uluslararası örgütlerden, STK'lardan ve iş dünyasından birçok gözlemci de gelmiştir. Sivil toplum ve diğer kurumlardan gelen bu aktörlerin yoğun katılımı nispeten şeffaf bir görüşme sürecinin başlangıcına işaret etmiştir. Bu aşamada biyogüvenlik sözleşmesine dâhil edilecek konuların bir listesi oluşturulmuştur. GOÜ'ler sürecin başında sosyo-ekonomik yönlerin, sorumluluğun ve tazminatın düzenlenmesini ve bir finansal mekanizmayı içerecek kapsamlı bir düzenleyici rejimi savunmuşlardır. Protokolün sadece LMO'ların sınır aşan hareketini değil, ulusal bağlamda güvenli kullanımını da düzenlemesini öngörmüşler, LMO'lardan türetilen ürünlerin (products thereof) de yasal çerçeveye dâhil edilmesini savunmuşlardır. Buna karşılık, kendi ulusal biyogüvenlik yasalarına sahip çoğu gelişmiş ülke, protokolün kapsamının LMO'ların sınır aşan hareketiyle sınırlamak istemişlerdir (Falkner, 2002: 6-9). Protokole yönelik beliren farklı istekler, ülkelerin farklı gruplar halinde harekete

geçmesini sağlamıştır. Bu bakımdan, görüşmelere etkisi olan üç grup belirmiştir. Miami Grubu biyoteknoloji alanındaki ticarette önemli çıkarları olan ABD, Arjantin, Avustralya, Kanada, Uruguay ve Şili'den oluşur. Protokolle ilgili düzenlemelerin biyoteknolojik tarım ticaretine zarar vermesiyle ilgili kaygı duyduklarını ve biyoteknolojik ürünlerin ticaretinin serbest piyasa çerçevesinde yapılması gerektiğini sıkça dillendirmiştir. G-77 grubundan Miami Grubuna tarımsal biyoteknolojiyi benimseyen üç Latin Amerika ülkesinin geçmesiyle, kendilerini Benzer-Görüşlü Grup (Like-Minded Group) olarak yeniden adlandıran grup içinde özellikle Afrika Grubu uluslararası biyogüvenlik düzenlemeleri için en geniş kapsamlı öneriyi ortaya koymuştur. AB üyesi ülkeler ise AB çatısı altında hareket etmişler ve ortak bir tavır sergilemişlerdir (Falkner, 2002: 17-18). AB'nin süreçteki pozisyonunun AB görüşmecilerinden biri tarafından "iyi huylu emperyalizm" olarak tanımlandığı belirtilmiş, GOÜ'ler için düzenleyici süreçlerin hazırlanmasının, GOÜ'lerin güvenini artırma ve biyoteknolojiyi kabul etmeyi sağlayacağı ve böylece gelecekteki AB pazarlarını ve ekonomik çıkarlarını korumaya hizmet edeceği açıklanmıştır (Enright, 2002: 95).

GDO'lara ilişkin tartışmalar sadece GDO'ların kullanımı, muamalesi ve transferinin sadece insan sağlığına ilişkin değil, aynı zamanda çevreye ve sosyo-ekonomik boyuta da vereceği potansiyel zarara ilişkindir. GÜ'ler ve GOÜ'lerin bakış açısı burada da farklılaşmaktadır. GÜ'ler daha çok GDO'ların insan sağlığına ve çevreye olan etkisine odaklanırken, GOÜ'ler özellikle tarım sektöründeki toplumun sosyo-ekonomik istikrarına ve güvenliğine dikkat çekmiştir (Zedan, 2002: 23).

29 Ocak 2000 yılında BÇS'nin Taraflar Konferansı'nda kabul edilen Cartagena Biyogüvenlik Protokolü modern biyoteknolojiden kaynaklanan değiştirilmiş canlı organizmaların oluşturduğu risklere karşı özellikle sınır ötesi hareketlere odaklanarak biyolojik çeşitliliği korumayı ve sürdürülebilir kullanımını amaçlamaktadır. Protokol ellinci ratifikasyonla beraber 11 Eylül 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Protokol süreci

önemli tartışmalar ve itirazlarla geçmiştir. Kuzey-Güney ülkeleri arasında daha çetin geçen ancak gelişmiş ülkelerin kendi aralarında da sıkça tartışmaların yaşandığı süreçte çekişmeli konuların başında protokolün kapsamı, Ön Bildirim Anlaşmasının kapsamı, ihtiyatlılık ilkesi, Protokolün diğer uluslararası anlaşmalarla ilişkisi, sosyo-ekonomik değerlendirmeler ve sorumluluk ve tazminata ilişkin hususlar gelmektedir.

Öncelikle Protokolde yer alan tanımlamalara bakıldığında, genetiği değiştirilmiş organizmalar terimi yerine "değiştirilmiş canlı organizmalar" (LMO) teriminin kullanıldığı görülmektedir. Bu terimin Protokol'de kullanılması ABD'nin biyoteknolojik süreçlerin değil, sadece biyoteknolojiyle değiştirilmiş nihai organizmanın biyoçeşitliliğe risk oluşturabileceğini savunmasından kaynaklanmaktadır (Marquard, 2002: 289). Çalışma Grubu LMO'ların tanımlanmasında adım adım bir yaklaşım izlemiştir. İlk olarak farklı ülke ve kuruluşlardaki benzer tanımlamaları toplamış ve gruplandırmıştır. Daha sonra bu tanımlar arasındaki ortaklıklar ve farklılıkları belirleyerek tanıma ulaşmıştır. Protokol'de LMO'lar, "modern biyoteknoloji kullanılarak elde edilmiş yeni bir genetik materyal kombinasyonuna sahip olan herhangi bir canlı organizma" olarak ifade edilmiştir (md. 3/g). Protokolde modern biyoteknolojinin tanımı da yapılmış; DNA ve nükleik asidin hücrelere ya da organellere doğrudan enjekte edilmesini içeren in vitro nükleik asit tekniklerini modern biyoteknolojinin tanımında kabul edilse de, tartışmalar sonrasında hücrelerin füzyonu da bu tanıma eklenmiştir (Van der Meer, 2002: 281).

Protokol kapsamında en fazla tartışılan konulardan biri Protokolün kapsamıdır. Kapsam bağlamında LMO'larla birlikte LMO'lardan türetilen ürünler, LMO'ların kullanımı, muamelesi, transit geçişi, kapalı kullanımı gibi birçok konu tartışılmıştır. Kapsam konusunda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler farklı görüşler belirtmişlerdir. Gelişmiş ülkeler genellikle Protokolün LMO'ların sınıraşan hareketiyle sınırlı kalmasını isterken, GOÜ'ler LMO'ların kullanımı ve muamelesinin de Protokole dâhil edilmesini savunmuşlardır. Montreal'de yapılan toplantılarda ciddi bir görüşme süreci başlamış ve

Protokolün kapsamı ile “Ön Bildirim Anlaşmasının” (Advance Informed Agreement/AIA) kapsamı arasında farklılaştırmaya gidilmesi üzerine anlaşılmıştır. Cartagena’daki Taraflar Konferansı’nda kapsam üzerine anlaşmaya varılmış ve kapsam nihai metinde belirtildiği şekliyle insan sağlığının korunması dâhil biyoçeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı üzerinde etkisi olan tüm LMO’ların sınır aşan hareketi, transit geçişi, muamelesi ve kullanımını içermiştir. Protokol, diğer uluslararası anlaşmalar veya kuruluşlar tarafından ele alındığı iddia edilen ecza malzemesi olan LMO’ları kapsam dışı bırakmıştır (Marquard, 2002: 289-293).

Kapsamla ilgili önemli bir diğer tartışma konusu LMO’ların kapalı kullanımı olmuştur. AB delegasyonu arasında tartışılan kapalı kullanım konusunda görüşmelerin başında bazı AB üye ülkeleri kapalı kullanımı kapsayan Protokole oldukça katıyken, daha sonraları Cartagena’da çıkan sonuca uyumlu bir konum belirlemişlerdir. 18(g) maddesinde belirtildiği üzere, kapalı kullanım amaçlı LMO’lara eşlik eden dokümantasyonda bunların açıkça LMO olduğu ve bunların güvenli muamelesi, depolanması, nakli ve kullanımı için özel gereksinimleri belirtilecektir. Benzer-Düşünceli Grup kapalı kullanım amaçlı LMO’ların çevreye salıverilmeleri riski olacağı için AIA’ya tabi olmasını savunmasına rağmen, diğer gruplar araştırma yapmak için gerekli olan kapalı kullanıma AIA’ya dayatmanın hem teknoloji transferini engelleyeceğini hem de yetkili makamların AIA’nın daha riskli işlemlerle uğraşmaktan alıkoyacağını belirtmiştir. Nihai uzlaşma ise, bir tarafın ithalat kararı öncesinde tüm LMO’ların risk değerlendirmesine tabi tutma ve kendi yargısı içinde kapalı kullanımla ilgili standartlar oluşturma hakkı tanıyarak kapalı kullanımı AIA’nın kapsamı dışında bırakmıştır. Aynı şekilde LMO’ların transit geçişi de AIA’dan muaf tutulmuştur (Marquard, 2002: 296). AIA işlemleri, ithalatçı Tarafın çevreye kasti yerleştirilmek üzere LMO’ların ilk kasti sınır aşan hareketi öncesinde geçerli olacaktır (md. 7/1). Çevreye kasti yerleştirme gıda ya da yem olan ya da işleme amaçlı (Food-Feed-Processing/FFPs) LMO’lar için geçerli

değildir (md. 7/2)[76] (RG, 2003: S. 25196). Bu durum öncelikle Miami Grubunun özellikle son toplantılarda LMO-FFPs'lerin Protokol kapsamıdışında tutulmasını istemesinden kaynaklanmaktadır. Onlara göre bu tür LMO'lar doğrudan çevreye bırakılmazlar ve dolayısıyla biyoçeşitlilik üzerine herhangi bir olumsuz etkide bulunmaları söz konusu değildir, hem de bu ürünler piyasaya sürülmeden önce bir dizi test ve değerlendirmeden geçmektedir. Bir kez daha aynı sürece tabi tutulmalarına gerek yoktur. Ancak bu değerlendirmeye Benzer-Görüşlü Grup karşı çıkmış ve belirli bir ülkede piyasaya sürülen bu tür LMO'lar için verilen izinlerin başka ekosistemler için zararsız olmadığının kanıtlanamayacağını ileri sürmüşlerdir. Son varılan karar ise, LMO-FFPs'lerin Protokol kapsamına alınması ancak AIA kapsamı dışında tutularak alternatif bir usulün uygulanması olmuştur (Kıvılcım, 2012: 104-105). Madde 11'de açıklanan LMO-FFPs'ler için işlemlerde öncelikle bu amaçla LMO'ların ülke içinde kullanımına karar veren devlet, diğer taraf devletlere Biyogüvenlik Takas Mekanizması aracılığıyla bu kararı haber verecektir. Herhangi bir taraf devletin LMO-FFPs'lerle ilgili kendi ulusal yasası çerçevesinde, Protokolle uyumlu karar alması mümkündür. Ancak bir GOÜ ya da ekonomik geçiş içindeki devlet böyle bir yasayı henüz oluşturmamışsa, o zaman LMO-FFPs'lerin ithalinden önce risk değerlendirmesi yaparak uygun bir zaman dilimi içinde bir karar alacaktır. LMO-FFPs'lere eşlik eden dokümantasyon, tıpkı kapalı kullanımda olduğu gibi bunların LMO olduklarını ve çevreye kasten yerleştirilmek istenmediklerini açıkça belirtecektir (md. 18/a) (RG, 2003: S. 25196).

AIA biyoçeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı üzerinde olumsuz etkiye sahip olması olası görünmeyen LMO'ların kasti sınır aşan hareketi için geçerli değildir (md. 7/4). Bununla birlikte ithalat tarafı, insan sağlığının korunması

---

[76]Gıda ya da yem ya da işleme için doğrudan kullanım amaçlı LMO'ların kullanımı ve sınır aşan hareketi madde 11 kapsamında düzenlenmiştir. Madde hükümlerine göre, bu tür amaçlı LMO'ların kullanımına karar veren taraf, bu kararını Taraflara Biyogüvenlik Takas Mekanizması aracılığıyla bilgi verecektir. Taraflar bu tür amaçlı LMO'ların ilk ithalinden önce bir risk değerlendirmesi gerçekleştirecek ve öngörülebilir bir zaman dilimi içinde (270 günden az) bir karar alacaktır.

dahilbiyoçeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı üzerindeki potansiyel olumsuz etkileri yeni bilimsel bilgilerin ışığında LMO'ların sınır aşmasına ilişkin kararı yeniden inceleme ve değiştirme hakkına sahiptir. Bu karar ve gerekçeleri bildirimde bulunan tarafa ve Biyogüvenlik Takas Mekanizmasına bildirilecektir (RG, 2003: S. 25196).

AIA sürecinde ilk olarak ihracatçı taraf ithalat eden tarafın yetkili merciine, LMO'ların sınır aşan hareketinden önce Protokolün Ek-I belgesinde belirlenen bilgileri içeren bir bildirimde bulunacaktır (md. 8/1). Bildirimi alan taraf doksan gün içerisinde bildirimin gerekli bilgileri içerip içermediğine dair bildirim yapan tarafa yazılı bir bilgi verecektir (md. 9/1). Bildirim yapıldıktan sonra ithalatçı taraf hem bildirimde bulunan tarafa hem de Biyogüvenlik Takas Mekanizmasına koşullu ya da koşulsuz ithalat onayı, ithalat yasağı, ek bilgi talebi veya sürenin uzatılması seçeneklerinden hangisine karar verdiğini iletir (md. 10/2). Bildirimlerin yapılmaması kasti sınır aşan hareketin onaylandığı (md. 9/4, md. 10/5) veya ithalatın kabul ya da reddedildiği anlamına gelmez (md. 11/7) (RG, 2003: S. 25196).

Kyoto Protokolü'ne benzer şekilde daha önce yürürlüğe giren bir anlaşmadan doğan Protokolde, diğer çevresel anlaşmalardan farklı olarak LMO'ların çevreye bırakılmalarından herhangi bir somut zarar kanıtı oluşmadan görüşmelere başlanmıştır. Bu Protokolün ihtiyatlılık ilkesine dayandığını açıkça ortaya koymaktadır. Biyogüvenlik anlaşması gelecekteki olası zarar riskini en aza indirmeye çalışan gerçekten ihtiyati bir araçtır. Ancak yine de bu ilkenin Protokolde yer alması kolay olmamıştır. Çünkü birçok ülke bu ilkeyi kabul ederken, bazıları bu ilkeyi temel alan biyogüvenlik rejiminin biyoteknolojik gelişmeleri yavaşlatacağından ve biyoteknoloji alanında uluslararası ticarete zarar verebileceğinden korkmuşlardır (Falkner, 2002: 3-4). Hatta ABD, biyoteknolojiyle ilgili bir protokole ihtiyaç duyulmadığını ve tek biçimdeki bir uluslararası rejimin, ticareti sınırlamadan çevreye özgü sorunları etkin bir şekilde ele

alamayacağını açık biçimde iddia etmiştir. Ancak bu yaklaşım daha sonra reddedilmiş, ticaretin gereksiz yere kısıtlanmaması için güçlü bir karar verme süreciyle LMO'ların potansiyel çevresel etkilerinin ele alınmasına yardımcı olacak bir anlaşmanın oluşturulması amacı benimsenmiştir (Enright, 2002: 98). Görüşmelerin başlarında ihtiyatlılık ilkesinden ziyade Protokolün kapsamı ya da diğer uluslararası anlaşmalarla ilişkisi gibi konulara odaklanılmış, ilkenin içeriği ve işleyişi belirsiz kalmıştır. Benzer-Görüşlü Grup, sürekli olarak ihtiyatlılık ilkesinin güçlü bir biçimde ele alınması gerektiğini savunmuştur. Bu ilkenin sadece Önsözde ve amaç kısmında yer alması değil, karar alma süreçleri ve risk değerlendirmesi gibi teknik ve işlevsel hükümlerde de göz önünde bulundurulması anlamına gelmektedir. Miami Grubu ise ihtiyatlılık ilkesinin bir ilkeden ziyade yaklaşım olduğunu savunmuş ve kesin bir anlamı ve yasal içeriği olmadığı belirtmiştir. Bu nedenle Rio Bildirgesinin 15. maddesi ve BÇS'nin Önsözünde yer aldığı şeklinden farklı olarak Protokolde yer almasına gerek olmadığını iddia etmiştir. AB ve Uyum Grubu (Compromise Group) önceleri bu iki görüş arasında yer almışlardır. İhtiyatlılık ilkesini destekleseler de, bu ilkenin Önsöz ve kapsam kısmında yer almasını savunmuşlardır. Ancak görüşmelerin ileri seyrinde, özellikle hem ulusal hem de Birlik düzeyinde biyoteknoloji konusundaki tartışmaların hızla geliştiği ve giderek daha tartışmalı hale geldiği AB'de önemli bir değişim yaşanmıştır. Ayrıca bir dizi yüksek riskli olaylar (BSE, dioksin) bilimin sınırları ve bilimsel belirsizlik durumlarında artan ihtiyati tedbirler alma ihtiyacı konusunda tartışma başlatmıştır. Her iki gelişme de ihtiyatlılık ilkesine önemli bir güç kazandırmış, özellikle AB'nin ihtiyatlılık ilkesine güçlü ve açık bir atıfta bulunarak ihtiyatlılık ilkesi lehine görüşmelerdeki konumunu netleştirmiştir (Graff, 2002: 412).

Nihai metinde, ihtiyatlılık ilkesini dört yerde görmek mümkündür. İlk olarak Önsözde, Rio Bildirgesindeki 15. maddede yer alan ilkenin yeniden onaylandığı belirtilmiştir. İkinci olarak, Protokolün amacında bu ilkeye yer verilmiştir. Daha teknik

ve işlevsel olarak AIA'ya ilişkin karar alma sürecinde, LMO'ların "potansiyel olumsuz etkilerine" dair bilimsel belirsizlik durumunda, söz konusu Tarafın bu olumsuz etkileri en aza indirmek ya da bunlardan kaçınmak amacıyla LMO'ların ithaline ilişkin karar alımını engellemeyeceği ifade edilmiştir. Ülkeler gerekli gördüklerinde ithalat yasağı da koyabilecek, ithalat onayı da verebilecektir (md. 10/6). Aynı şekilde, bilimsel belirsizlik gıda ya da yem ya da işleme için doğrudan kullanım amaçlı LMO'ların ithaline ilişkin karar alımını engellemeyecektir (md. 11/8) (RG, 2003: S. 25196).

Protokolün diğer uluslararası anlaşmalarla ilişkisi bağlamında ihtiyatlılık ilkesinin önemli bir yeri vardır. Protokolün diğer uluslararası anlaşmalarla ilişkisi özellikle DTÖ Anlaşmalarıyla olan (daha çok SPS ve TBT anlaşmaları) ilişkisi görüşmelerde önemli bir yer tutmuştur. Çünkü Protokol modern biyoteknolojiden kaynaklı ürünlere yönelik kurallar koyan ilk çok taraflı anlaşmadır ve biyogüvenliği sağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca LMO'ların sınır aşan hareketleri için özel usuller belirlediği için açıkça ticaretle ilgilidir. Uygun ulusal mevzuatı bulunmayan taraflar, kendi iç yasal tedbirlerini alırken uymaları gereken çerçeveyi sağlar. AB tarafından ihtiyatlılık ilkesine dayalı ve LMO'ların ticaretini düzenleyen bu Protokolün küresel ticaret rejiminin bütünleşmiş bir parçası olması gerektiği vurgulanmıştır. Diğer bir deyişle, ne DTÖ hükümleri ne de Protokol birbirinden ayrı olarak yorumlanmamalıdır. Hatta AB, yerli sanayileri rekabetten korumak için bazı tarafların LMO ithalatına karşı ayrımcılık yapabileceği korkusuyla DTÖ Anlaşmalarında geçen "ayrımcılık yapmama" ilkesinin Protokolde yer alması gerektiğini savunmuş ancak bu öneri kabul görmemiştir. Miami Grubu ise protokole bir "saving clause" (anlaşmanın diğer anlaşmalara tabi kılınması) eklemek istemiştir. Viyana Anlaşmalar Hukuku Sözleşmesine göre (md. 30/2), "*bir anlaşma, bir önceki veya sonraki anlaşmanın hükümlerine tabi olduğunu veya onlarla bağdaşmaz addedilemeyeceğini belirttiği zaman, o diğer anlaşmanın hükümleri üstündür*". Bu nedenle, "saving clause"ın sonraki anlaşmaya dâhil edilmesi, bir ihtilaf durumunda hangi

hükümlerin uygulanacağının belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır. Biyogüvenlik protokolüne "saving clause" eklemenin yasal sonucu, genel kurala aykırı olarak, sonraki anlaşmanın hükümlerinin (biyogüvenlik protokolü) daha önceki bir anlaşmanın hükümleri üzerinde geçerli olamayacağıdır (örneğin, DTÖ Anlaşmaları). Miami Grubunun bu önerisinin arkasında bazı tarafların protokolü DTÖ'ye karşı özellikle de tarımsal ürünlerin ticaretinde bir kalkan olarak kullanması şüphesi bulunmaktadır (Afanso, 2002: 423-427). Ayrıca, tıp, gıda, ormanlar ve balıkların yanı sıra araştırma ve ticareti de içeren biyoteknolojinin genişliği göz önüne alındığında, Protokolün kasıtlı veya kasıtsız olarak diğer anlaşmaları değiştirebileceği açıktır. Dahası, Protokolün şartları daha önceki anlaşmalarda açıkça değişiklik yapmasa da, ABD protokolün DTÖ anlaşmaları kapsamındaki yükümlülüklere uymayan bir şekilde uygulanmasından korkmuştur. Miami Grubunun açıkça Protokolün diğer anlaşmaların hükümlerini etkilemeyeceğini bildirmesine ilişkin maddenin eklenmesi çağrılarına karşılık, bazı ülkeler protokolün bu konuda sessiz kalmasını istemişler ve geleneksel hukuk kuralları uyarınca sürecin ilerlemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Protokolün diğer anlaşmaları değiştirmemesi gerektiğini açıkça ifade etmesine gerek yoktur. Diğer bazı ülkeler ise, Protokol ile daha önceki bir anlaşma arasında çelişki olması durumunda, BÇS'nin 22. maddesinde[77] belirtildiği gibi bir orta yolun bulunmasını istemişlerdir (Safrin, 2002: 439-441). 1999 yılında Viyana'da yapılan resmi olmayan toplantılarda bu konuyla ilgili dört temel karar üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Birincisi, Protokolün asıl amacı biyogüvenliktir. İkincisi, sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin hak ve yükümlülüklerle ilgili başka anlaşmaların olduğu kabul edilmiştir. Üçüncüsü, Protokol ve diğer uluslararası anlaşmalar eşit statüye sahiptir. Dördüncüsü, ticaret ve çevre anlaşmaları ve politikaları karşılıklı olarak destekleyici olmalıdır. Burada alınan kararlarla uyumlu olarak, nihai

[77] Madde hükmüne göre, "Taraflardan herhangi birinin mevcut uluslararası bir anlaşmadan doğan hak ve yükümlülüklerini kullanması *biyolojik çeşitlilik için ciddi bir zarar veya tehdite yol açmadığı sürece*, bu Sözleşme'nin hükümleri bu tür hak ve yükümlülükleri etkilemeyecektir" (RG, 2003: S. 25196).

metnin Önsözünde ticari ve çevresel anlaşmaların sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla birbirlerini destekleyici nitelikte olması, Protokolün, tarafların herhangi bir uluslararası anlaşma altında sahip olduğu hak ve yükümlülükleri değiştirmeyeceği ve Protokolün diğer uluslararası anlaşmalar yanında ikincil kılınmayacağı ifade edilmiştir. Bu bağlamda Protokol, DTÖ hükümlerini değiştirmemekle birlikte DTÖ panelleri tarafından DTÖ anlaşmalarını yorumlamak amacıyla kullanılabilir (Afanso, 2002: 431-432).

Protokolde tartışmalara açık bir diğer husus sosyo-ekonomik konular olmuştur. Bu konuda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin görüşleri arasında ciddi anlaşmazlıkların olduğu açıktır çünkü farklı ülkelerdeki sosyo-ekonomik koşullar ve öncelikler birbirinden farklıdır. Gelişmiş ülkeler için biyoteknoloji endüstrisi önemlidir ve hızla büyümektedir. Sosyo-ekonomik koşulların Protokole dâhil edilmesine olan karşıt tutumları düzenleyici mekanizmaların biyoteknoloji endüstrisini olumsuz yönde etkileyeceği kaygısından kaynaklanmaktadır. Etiketleme, risk değerlendirmesi, sorumluluk ve tazminat, AIA gibi gereksiz engellerin LMO'ların ve ürünlerinin üretimini ve ihracatını engellememesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bazı gelişmiş ülkeler, konunun karmaşıklığı ve sosyo-ekonomik konuların genişliği dikkate alındığında, sosyo-ekonomik konular üzerine bir hükmün uygulanmasının pratik olmayacağını düşünmüştür. Dolayısıyla çoğu gelişmiş ülke protokolün bağlayıcı kısmında sosyo-ekonomik konulara değinilmesine karşı çıkmış, en iyi ihtimalle Önsözde yer alabileceğini belirtmişlerdir. GOÜ'ler ise tamamen farklı bir anlayışa sahiplerdir. Potansiyel ithalatçılar olarak GOÜ'ler, Protokolde sosyo-ekonomik durumlarının değerlendirilmesini içerecek şekilde detaylı risk analizi yapılmasını sağlayacak bir hüküm istemişlerdir. Bu özellikle yerli ve yerel topluluklar için biyoçeşitliliğin değerini korumakla ilgilidir. Afrika, kıtadaki kırsal toplulukların çoğunluğu geleneksel mahsul çeşitlerine bağlı kaldığı için, bu hükmün dâhil edilmesine özellikle önem vermiştir. GOÜ'ler, transgenik ürünlerin, büyük miktarlarda ihraç edilen

geleneksel mahsullerin yerine geçebileceğinden korkmuşlardır. Bu ürünler gelişmekte olan birçok ülkenin belkemiğini oluşturmaktadır. Bu nedenle, sosyo-ekonomik konuların GOÜ'lerin çıkarlarının hayati bir parçası olduğu kabul edilmiştir. GOÜ'ler transgenik ürünlerin ekolojik tehlikelerinin kırsal nüfus üzerinde doğrudan olumsuz bir sosyo-ekonomik etkiye sahip olduklarına inanmaktadır. Sosyo-ekonomik konular arasında patent alma ve yaşam formlarıyla ilgili etik, ahlaki ve kültürel boyutlar da öne çıkmaktadır. Ayrıca, GOÜ'ler yeni virüsler veya bakteriler yaratarak biyolojik silahlanmaya yol açabilecek genetik mühendisliğinin tehlikelerini de görüşmelerde açıkça konuşmuşlardır. Gergin geçen tartışmalara rağmen, nihayetinde Benzer-Görüşlü Grup sosyo-ekonomik konularla ilgili maddeyi ekletmeyi başarmıştır. Gelişmiş ülkelerin, GOÜ'lerin ithalatı kısıtlamak için ticari engeller olarak sosyo-ekonomik kaygıları kullanılabileceği endişesi ise, mevcut uluslararası sözleşmelere bağlılık ilkesinin kabul edildiği referansların yer almasıyla azalmıştır (Khwaja, 2002: 361-364).

Protokolde, LMO'ların sınır aşan hareketine yönelik bildirimler ve usuller gibi unsurlar çevreye gelebilecek herhangi bir zararı önleme konusunu amaçlasa da, herhangi bir zararın oluşmasında bu zararın nasıl tazmin edilmesi gerektiği de önemli bir tartışma alanı oluşturmuştur. Hangi durumlarda yasal sorumluluk doğacak ya da böyle bir sorumluluk kime düşecek veya daha önemlisi Protokol bu sorunların çözülmesi için uygun mu gibi birçok soru görüşmeler sırasında dillendirilmiştir. Şaşırtıcı olmayan biçimde, gelişmiş ülkeler sorumluluk ve tazminata ilişkin maddenin Protokole dâhil edilmesini istemezken, GOÜ'ler Protokolün bu hükmü içermesini talep etmişlerdir (Cook, 2002: 372). Görüşmeler sonrasında sorumluluk ve tazminata ilişkin hükmün son hali, gelişmiş ülkelere, esaslı bir sorumluluğun kurulması ve tazminat kurullarının uygulanmasında yardımcı olma olasılığı sağlar (Damena, 2002: 370). Protokolün 27. maddesinde düzenlenen sorumluluk ve tazminat konusunda, uluslararası hukukta devam etmekte olan süreçler analiz edilerek bir süreç benimsenecek ve bu sürecin dört yıl

içerisinde tamamlanmasına gayret edilecektir. Bu hüküm Cartagena Protokolüne sorumluluk ve tazminat hakkında ek bir Protokol oluşturulmasına zemin hazırlamıştır.

3.2.6. Cartagena Biyogüvenlik Protokolü'ne Ek Sorumluluk ve Telafi Hakkında Nagoya- Kuala Lumpur Protokolü

Biyogüvenlik Protokolü'nün 27. maddesi uyarınca, LMO'ların sınır aşan hareketlerinde ortaya çıkabilecek zararlara ilişkin sorumluluk ve tazminata ilişkin düzenlemelerin yapılması için görüşmeler 2004 yılında Kuala Lumpur'da başlamıştır. Protokol için kurulan Yasal ve Teknik Çalışma Grubu Cartagena Protokolüne taraf ülkelerin temsilcilerinden oluşmaktadır. Ayrıca, Protokole taraf olmayan devletlerin, uluslararası kuruluşların, hükümet dışı örgütlerin ve sanayi kesiminin de gözlemci olarak katılmasına açıktır. LMO'ların sınır aşan hareketlerinden kaynaklanan zarar için sorumluluk ve tazminatla ilgili bilgilerin gözden geçirilmesi; zarar senaryolarında sorumluluk ve tazminatla ilgili uluslararası kulları ve usulleri analiz etmek, zararın tanımı ve niteliği, biyoçeşitliliğe ve insan sağlığına verilen zararın değerlendirilmesi, zararın eşiği, nedensellik gibi, ithalat ve ihracat taraflarının rolleri gibi birçok konu üzerine çalışmalar yürütmüştür. Grup, faaliyetlerini Taraflar Konferansı'na bildirerek çalışmalarını 2007 yılında tamamlamıştır (CBD, 2019). Taslak üzerinde yapılan değişikliklerle nihai hali verilen ek Protokol metni, Japonya'nın Nagoya kentinde kabul edilmiştir. 2011 yılında imzaya açılan Protokol, 2018 yılında kırkıncı ratifikasyonla beraber yürürlüğe girmiştir. Ek Protokol, Biyogüvenlik Protokolünü tamamlayıcı olup, Protokolü değiştirmez ve Taraf devletlerin uluslararası hakları ve yükümlülüklerini etkilemez (md. 16)[78].

---

[78] Protokolle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Secretariat of the Convention on Biological Diversity (2011), Nagoya – Kuala Lumpur Supplementary Protocol on Liability and Redress to the Cartegena Protocol on Biosafety, SCBD: Montreal.

Ek Protokolün amacı, ana Protokole uyumlu olarak, LMO'lara ilişkin sorumluluk ve tazminat alanında uluslararası kuralları ve usulleri oluşturarak, insan sağlığına ilişkin riskleri de göz önünde bulundurarak biyoçeşitliliği korunması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına katkıda bulunmaktır (md.1). Protokolde kullanılan terimlere ayrılan bir sonraki maddede zarar, önemli olumsuz etkiler, karşıt önlemler açıklanmıştır. Zarar, insan kaynaklı değişiklik veya doğal değişikliği hesaba katan yetkili bir makam tarafından mümkünse bilimsel olarak ölçülebilir ve gözlemlenebilir nitelikte olumsuz bir etkidir. Sorumluluk sahibi kişinin LMO'ların kontrolünü elinde bulunduran kişi olduğu ifade edilmiştir. Sorumluluk sahibi kişi LMO'ları piyasaya süren, geliştiren, üreten, bildirim yapan, ihracatçı, ithalatçı, tedarikçi ya da nakliyeci olabilir (md. 2). Sorumluluk sahibi kişi yetkili makamları en kısa zamanda bilgilendirmeli, zarar tespitinde bulunmalı ve uygun tedbirlerin alınmasını sağlamalıdır (md. 5/1). Bilgilendirilen yetkili makam ise zarara neden olan sorumluyu belirleyip, zararı değerlendirerek, sorumlu kişinin alacağı tedbirleri belirlemelidir (md.5/2). Eğer sorumlu kişi tarafından yeterli tedbirler alınmazsa, yetkili makamın bu tedbirleri alması gerekecektir (md. 5/4). Zarardan ve alınacak tedbirlerden doğacak masraflar sorumlu kişiden alınabilir. Masraf ya da maliyetlerin sorumlu kişiden alınması gerekmediği durumlarda iç hukuka başvurulabilecektir (md. 5/5). Tedbir alınmasını gerektiren kararlar gerekçeli olacak, iç hukuk bu kararların adli ve idari yönlerden incelenmesini sağlayacaktır, gerekli yasal bilgiler sorumlu kişiye iletilecektir (md. 5/6). Alınacak önlemler iç hukuka uygun olacaktır (md. 5/8).

Protokol kapsamında sorumluluk ve tazminata neden olabilecek LMO'ların gıda ya da yem ya da işleme için doğrudan kullanım amaçlı, kapalıkullanım amaçlı ve çevreye kasti yerleştirme amaçlı olabileceği ifade edilmiştir. Protokol, LMO'ların yasadışı veya istemsiz sınır aşan hareketten kaynaklanan zararları, Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra sınır aşan hareketten kaynaklanan zararları ve iç hukukunda bu Ek Protokolü uygulayan taraf olmayan devletlerin sınır aşan hareketten kaynaklanan zararları

kapsamaktadır. Taraflar ulusal yargı alanlarında meydana gelen zararları ele almak için iç hukuklarındaki kriterleri kullanabilir (md. 3).

Protokolde oluşan zarar ile zararı oluşturan arasında bir nedensellik bağının aranması gerektiği dikkat çekmektedir. İç hukuka uygun olarak, LMO'lar ve söz konusu arasında bir nedensel bağlantı oluşmalıdır (md. 4). Protokol, LMO'ların sınır aşan hareketinde bir zarar oluştuğunda sorumluluk ve tazminata ilişkin hükümlerin doğal afet ya da savaş hali gibi mücbir durumlarda uygulanmayabileceği veya devletlerin yine kendi iç hukuklarındaki istisnalarını uygulayabileceği ifade edilmektedir (md. 6). Zamansal ve finansal kısıtlamalar, finansal güvencelerin sağlanması için de iç hukuk esas alınabilecektir. Protokolde tam on sekiz kez geçen "iç hukuka uygun olma" Protokolde en sık değinilen tümce olmuştur. Protokolün LMO'ların ilgili tartışmalı konulardan sıyrılıp, kararları devletlere bırakmayı amaçlamaya çalıştığı iddia edilebilir.

Protokolün 12. maddesi LMO'ların yol açtığı zararlara ilişkin hukuki sorumluluğu düzenlemektedir. Taraflar, iç hukukları uyarınca maddi ve manevi zararı karşılayacak hukuki sorumluluklara ilişkin genel kuralları ve usulleri belirleyeceklerdir. Hukuki sorumluluğun geliştirilmesi aşamasında, taraf devletler zarar, mutlak veya kusura dayalı sorumluluklar, mümkün olan durumlarda tazminatın yönlendirilmesi, dava açma gibi unsurları da ayrıca ele alacaktır. Hukuki sorumluluk temelini getiren Protokolün yürürlüğe girdikten sonra 5 yıl içinde ve takip eden her 5 yılda bir tarafların katılımıyla gerçekleştirilecek Konferansta değerlendirilmesi ve yeniden gözden geçirilmesi istenmiştir. İç hukuka sıkça referans veren ek Protokolün yürürlüğe girmesiyle, GDO'lu ürün ticaretinin arttığı şu dönemde Protokolün LMO'ların sınır aşan hareketlerinde meydana gelebilecek zararlarda nasıl işlev göreceği merak uyandırmaktadır.

3.2.7. Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması

Tüm tarımın temeli olan bitki genetik kaynakları yeni ve gelişmiş çeşitler geliştirmek için temel sağlar ve bu nedenle gıda güvenliğini sağlamak için esastır. Bu çeşitliliğin değerini tahmin etmek zordur ancak uluslararası düzende gen teknolojisi ve fikri mülkiyetin gelişimiyle genetik kaynakların paylaşımı öncelikli konular arasında girmiş ve uluslararası anlaşmalara konu olmuştur. Daha önceleri "insanlığın ortak mirası" olarak görülen ve herkesin erişimine açık olan genetik kaynaklar, artık devletlerin egemenlik hakları altında görülmekte ve erişimleri devletin iznine tabi tutulmaktadır. Güney genetik kaynakların çoğuna ev sahipliği yaparken, Kuzey ise bu ürünleri işleyecek ve geliştirecek teknolojiye sahiptir. Bununla birlikte, araştırmalar herhangi bir ülkenin ya da bölgenin bitki genetik kaynakları bakımından kendine yeterli olmadığını, özellikle insanların gereksinim duyduğu kalorinin büyük kısmını oluşturan dört mahsul- pirinç, buğday, şeker ve mısırın- bakımından ülkelerin birbirine karşılıklı olarak bağımlı olduğunu ortaya koymuştur (Halewood ve Nnadozie, 2008: 117).

Ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılık ve genetik kaynakların giderek erozyona uğraması, özellikle gıda ve tarım için temel olan genetik kaynaklarla ilgili hukuki düzenlemelere başvurmayı gerekli kılmıştır. 1968 yılında FAO tarafından Bitki Genetik Kaynakları ve Bitki Ekoloji Birimi kurulmuş, Uluslararası Tarımsal Araştırma Danışma Grubu (Consultative Group on International Agricultural Research/CGIAR) BM İnsan Çevresi Konferansı'nın tavsiyelerini takip ederek Uluslararası Bitki Genetik Kaynaklar Kurulunu oluşturmuş ve Kurulu CGIAR'a entegre etmiştir. 1983 yılında 22. FAO Konferansı'nda fikir birliği olmadan ve bazı ülkelerin itirazlarına rağmen "Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Taahhüdü" (International Undertaking on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture) oluşturulmuştur. Ayrıca Taahhüdün denetlenmesi için "Gıda ve Tarım için Genetik Kaynaklar Komisyonu" oluşturulmuştur. Taahhüt, bitki genetik kaynakları konusunda uluslararası uyumu sağlamaya çalışmış ve

bu kaynakların insanlığın ortak mirası olduğu prensibini ilan etmiştir (Halewood ve Nnadozie, 2008:119).

Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi kabul edildikten sonra, BÇS ile sürdürülebilir tarımın teşvik edilmesi ve BÇS'de ele alınmamış ex-situ kodlamalar ve çiftçi haklarının kabul edilmesi gibi bir dizi konunun gerçekleştirilmesi için 1993'teki FAO Konferansı'nda bir anlaşmanın hazırlanması fikri değerlendirilmiştir. Altı yıldan fazla süren zorlu müzakerelerde, erişim ve fayda paylaşımının kapsamı, şartları ve fikri mülkiyet hakları en tartışmalı konuları oluşturmuştur. Ayrıca, genetik kaynaklara erişimi kolaylaştırmakla ülkelerin egemenlik haklarını uyumlaştırma ve çiftçilerin, kamu ve özel sektör yetiştiricilerinin, biyoteknoloji şirketlerinin birbirlerinden farklı fakat birbirleriyle etkileşimli çıkarlarını dengelemedeki karmaşıklıklar görüşmeleri zorlaştırmıştır. 1998 yılında görüşmeler durma noktasında gelse de, Ocak 1999'da İsviçre'nin Montreux kentinde kendi kişisel gayretleriyle toplanan görüşme grubu tarafından anlaşma sağlanmıştır (Cooper, 2002: 1). Avrupa ve Kuzey Amerika görüşmeler sırasında bölgesel toplantılar düzenlemiş ve iletişim halinde bulunmuştur, Afrika Grubu ise bu görüşmelerde yer almamıştır. Hükümet müzakerecileri dışında, özel sektör (biyoteknoloji, tohum ve ıslah şirketleri), CGIAR merkezleri ve sivil toplum kuruluşları Antlaşmanın müzakeresinde rol oynamışlardır. Kasım 2001'de FAO Konferansı'nda kabul edilen "Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması" 29 Haziran 2004 yılında yürürlüğe girmiştir. Ancak Antlaşmanın yürürlüğe girmesi tek başına genetik kaynakların ortak kullanımı için yeterli değildi. Çok taraflı sistemin geliştirilmesi ve standart Materyal Transfer Anlaşması için bir dizi çalışma daha yapılmıştır (Halewood ve Nnadozie, 2008:123).

Antlaşma metninin Önsözünde GTBGK'nin özel bir doğası ve kendine has özellikleri ve çözümleri olduğu ve bu kaynakların erozyona uğramasından kaygı duyulduğu belirtilmiştir. Bu kaynaklar tarım, çevre ve ticaret sektörlerinin buluşma

noktasındadır ve bu sektörler arasında bir sinerji yaratılması gereklidir. Anlaşma'nın BÇS ile uyum içinde olması yönünde yapılan telkinler neticesinde, Anlaşma'nın amacı GTBGK'nin korunması ve sürdürülebilir biçimde kullanılması ve sürdürülebilir tarım ve gıda güvenliği için BÇS ile uyumlu olarak kaynakların kullanımında doğan faydaların eşit ve adil bir şekilde paylaşımı olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla FAO ve BÇS'nin yakından ilişkilendirilmesi amaca ulaşılmasında önemli bir aşamadır[79].

Antlaşmanın merkezinde, genetik kaynaklara kolay erişimi garantileyen "Çok Taraflı Erişim ve Yarar Paylaşım Sistemi" yer almaktadır. Bitkilerin genetik tabanına erişimin, ürün çeşitlerinin gelişmesine izin vereceği ve böylece daha fazla ve sürdürülebilir gıda üretimi yapılabileceği düşünülmektedir. Antlaşma bu bağlamda küresel gıda güvenliği ve sürdürülebilir tarıma önemli bir katkı yapacak nitelikte görülmektedir (Cooper, 2002: 1). Sistem açıkça devletin kendi kaynakları üzerindeki egemenlik haklarını tanımış ve erişim ve yarar paylaşımı gibi konuların hükümetlerin yetkisinde olduğunu kabul etmiştir. Sistemin kapsamını Ek-I'de liste halinde verilen gıda ürünleri ve yem bitkileri oluşturmaktadır, tüm GTBGK'yi kapsamamaktadır ancak listenin genişletilmesi için kaynakları bulunduran diğer ülkelere de çağrı yapılmaktadır (md.11.1, md.11.2). Ayrıca CGIAR'a bağlı Uluslararası Tarımsal Araştırma Merkezleriyle ve diğer kuruluşlarla anlaşmalar düzenleyerek bu kuruluşların ellerinde bulunan *ex-situ* koleksiyonları da kapsama dâhil edilmektedir (md. 11.5). Sistemdeki materyallere erişim sınırlandırılmıştır. Erişim gıda ve tarım için araştırma, ıslah ve eğitime yönelik olacaktır; kimyasal, farmakolojik veya beslenmeyle ilgisi olmayan sanayi kullanımı amaçlı erişime izin verilmemektedir (12.3). Çok Taraflı Erişim ve Yarar Paylaşım Sistemindeki tüm materyallere Standart Materyal Transfer Anlaşması (SMTA) kapsamında erişilecektir, bu materyallere erişim ücretsiz ya da asgari maliyet bedelinde

[79] Antlaşma metninin detayları için bkz. FAO (2009), *International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture,* FAO: Rome.

olacaktır (md. 12.4, md. 12.3). Amaç dışı kullanım SMTA'nın ihlali demektir. Alıcılar sistemden aldıkları şekilde materyallere erişimi sınırlandıran fikri mülkiyet hakları veya diğer haklar için talepte bulunmayacaktır. Eğer genetik kaynaklar geliştiriliyorsa yetki bu işlemi yapanlarda olacaktır. GTBGK'nin fikri mülkiyet ya da başka bir şekilde koruma altına alınmış olunması durumunda bu kaynaklara erişim, uluslararası anlaşmalara ve ulusal hukuka tabi olacaktır (md. 12.3).

Antlaşmada genetik kaynaklara erişimden doğan faydaların eşit ve adil bir şekilde paylaşımı konusu bilgiye erişim, bilgi alışverişi, teknolojik erişim ve teknoloji transferi, kapasite geliştirme ve ticari etkinliklerden dolayı faydaların paylaşımı başlıklarındaki hükümlerde yer almıştır. Taraf ülkeler genetik kaynaklarıyla ilgili envanterler, teknolojik bilgiler ve sosyoekonomik araştırmaların sonucunu içeren bilgileri hazır bulunduracaklardır; ilgili teknolojilere özellikle GOÜ'lere ve geçiş sürecinde olan ülkelere, erişim kolaylığı sağlamayı taahhüt etmektedirler. GTBGK'nin ticari faydalarının paylaşımı işbirliği ya da ortaklık içinde kamu ve özel sektörlerin katılımıyla sağlanacaktır. Sözleşme tarafları, alıcı Çok Taraflı Sistemden aldığı genetik materyali alıp geliştirir ve bunu ticarileştirirse, SMTA kapsamında mekanizmaya bir ödeme yapmak zorunda olup doğacak yararı eşit bir şekilde paylaşmayı kabul eder. Bu faydalar GTBGK'ye koruyan ve sürdürülebilir biçimde kullanan GOÜ'ler ve geçiş sürecinde olan ülkeler başta olmak üzere tüm ülkelerin çiftçilerine doğrudan yahut dolaylı olarak gidecektir. Diğer bir deyişle Antlaşmanın tasarladığı mekanizma, sınırlı kullanım alanları olsa ve kaynaklara erişimde devletin egemenlik haklarını tanısa da bu kaynakları ortak kullanım alanına sokarak doğacak faydaların başta GOÜ'ler ve geçiş sürecindeki ülkelerdeki çiftçileri gözeterek eşit ve adil paylaşımını yapmaktır (md. 13.2)

Antlaşmanın 5. maddesi GTBGK'nin korunması, toplanması ve değerlendirilmesi gibi konularda hükümler getirmektedir. Bitki genetik kaynaklarının envanterinin çıkarılması, maruz kaldıkların tehditlerin belirlenmesi, tehdit altındaki ya da kullanma

potansiyeli olan kaynaklarla ilgili bilgilerin toplanması, kaynakların korunmasında çiftçilerin ve yerel toplulukların çabalarının desteklenesi, kaynakların *in situ* korunmasının teşviki, tehditlerin ortadan kaldırılmasının ya da asgari düzeye çekilmesinin sağlanması gibi akit tarafa önemli yükümlülükler verilmiştir.

Antlaşmanın değindiği önemli bir husus da çiftçilerin haklarına yer vermesidir. Çiftçilerin ve yerel toplulukların bitki genetik kaynaklarının korunması ve geliştirilmesine önemli ölçüde katkısı olduğu kabul edilmiştir. Gereksinim ve önceliklerine uygun şerhi konularak, çiftçi haklarının hayata geçirilmesi, geleneksel bilgilerin korunması, bu kaynakların kullanımından doğan yararın eşit paylaşılması ve çiftçilerin bu kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı ile ilgili kararlara katılımı için ulusal hükümetlerin sorumlu olduğu konusunda mutabık kalınmıştır. Konuyla ilgili bir diğer hüküm ise çiftçi haklarını düzenleyen maddenin, ulusal kanunlara tabi olarak ve uygun görüldüğü ölçüde, çiftçilerin ayırdıkları tohumun saklanması, kullanımı, değişimi, ticareti ve satışı ile ilgili çiftçilere verilen hakları kısıtlamamasıdır (md.9). Çiftçilerin hakları, hem Taahhüt hem de Antlaşma kapsamında, çiftçilerin tohumları koruması, değiştirmesi ve yeniden kullanması konusundaki haklarına ve köklü uygulamalarına büyük tehdit olarak görülen bitki yetiştiricilerinin haklarının genişletilmesine ve daha sonra verilen patentlere karşı bir denge oluşturmak amacıyla öncelikli olarak ele alınmış ve müzakere edilmiştir. Diğer bir endişe ise bitki yetiştiricilerinin çiftçilerin ıslah etmedeki katkılarını kabul etmemesi ve bu tür kullanımlardan elde edilen faydaları çiftçilerle paylaşmak istememelerinden kaynaklanmaktadır. Çiftçi haklarının çeşitli unsurları Antlaşmada belirtilmiş olmasına rağmen, kavramsal kapsamları henüz tam olarak açıklanmamıştır ayrıca uygulamada hala büyük zorluklar yaşanmaktadır. Bütün bu konular, daha önce de değinildiği üzere, kanunlarda ele alınmak üzere ulusal hükümetlere bırakılmıştır. Ancak şuana kadar çok az ülke örneğin yerli bilgiyle ilgili kavramsal veya uygulamadaki sorunları ele almıştır.

Hindistan, biyoçeşitlilik konusundaki son mevzuatına çiftçilerin haklarının korunmasını dâhil etse de, bu hakların niteliği ve kapsamına dair açık bir tanım yoktur (Halewood ve Nnadozie, 2008: 128-130).

3.2.8. Kodeks Alimentarius Komisyonu

Kodeks Alimentarius Komisyonu 1960'lı yılların başında BM'ye bağlı FAO ve WHO tarafından kurulmuştur. 1950'de FAO/WHO tarafından ortaklaşa yapılan ilk toplantı bilime dayalı olarak gıda standartlarının uluslararası alanda uyumlaştırılmasına ihtiyaç olduğuna karar verilmesiyle sonuçlanmıştır. Toplantı raporunda, farklı ülkelerdeki gıdaya ilişkin düzenlemelerin birbirleriyle çelişkili veya tutarsız olduğu ve gıda standartlarını düzenleyen mevzuatın ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda, CAC'ın kurulma nedeni gıda güvenliği ve kalitesi için tüketicilerin korunması ve uluslararası ticaretin kolaylaştırılması amacıyla bilimsel temelli uluslararası standartların oluşturulmasıdır (Isaac, 2002: 79). Kodeks standartları ve ilgili metinler tüketicilerin sağlığını korumayı ve gıda ticaretinde adil uygulamalar sağlamayı amaçlamaktadır. Kodeks Alimentarius işlenmiş, yarı işlenmiş veya işlenmemiş olsun, tüm temel gıdaların tüketiciye dağıtımı için standartlar içerir. Gıda sağlığı, katkı maddeleri, böcek ilacı ve zirai ilaç kalıntıları, kirletici maddeler, etiketleme, analiz ve numune alma yöntemleri, ithalat ve ihracat denetimi ve sertifikasyonu ile ilgili hükümler içerir. Kodeks standartları ve ilgili metinler, ulusal mevzuata alternatif değildir, her ülkenin yasaları ve idari usulleri standartlara uymak için gerekli olan hükümleri içerir (FAO ve WHO, 2015: 21).

1961 yılında FAO Konferansı'nın 11. Toplantısında kararlaştırılan ve 1963 yılında WHO'nun 16. Toplantısında onaylanan CAC'ın kuralları ve benimsediği amaçlar (FAO ve WHO, 2015: 4);

a) tüketicilerin sağlığını korumak ve gıda ticaretinde adil uygulamaları sağlamak,

b) uluslararası kuruluşlar ve hükümet dışı örgütler tarafından üstlenilen tüm gıda standartları çalışmalarının koordinasyonunu teşvik etmek,

c) öncelikleri belirlemek ve taslak standartların hazırlanmasını uygun kuruluşlar aracılığıyla ve yardımıyla başlatmak ve yönlendirmek,

d) diğer kuruluşlar tarafından tamamlanmış uluslararası standartların yanı sıra bölgesel ya da dünya standartlarında bir Codex Alimentarius yayınlamak,

e) gelişmeler ışığında, yayınlanmış standartları uygun şekilde değiştirmektir (md.1).

Komisyon üyeliği, uluslararası gıda standartlarıyla ilgilenen tüm üye ülkelere ve FAO/WHO ortak üyelerine açıktır (md.2). Komisyon üyesi olmayan ancak Komisyon çalışmalarına özel bir ilgili olan FAO veya WHO'ya üye herhangi bir ülke uygun görüldüğü takdirde gözlemci olarak Komisyonun ve bağlı kuruluşlarının toplantılarına katılabilir (md.3). FAO/WHO'ya üye olmasa da BM'ye üye olan ülkeler de ilgili hükümlere uygun olarak gözlemci olarak toplantılara katılabilir (md.4). Komisyon, gerekli fonların varlığı halinde görevlerini yerine getirmek için gerek gördüğü diğer bağlı kuruluşları kurabilir (md.7). FAO ve WHO tarafından onaylanması halinde, kendi usul kurallarını kabul edebilir veya değiştirebilir. Komisyon ve bağlı kuruluşların faaliyet giderleri FAO/WHO Ortak Gıda Standartları Programının bütçesi tarafından karşılanacaktır (md.9)

Komisyon, üyelerinin ait olduğu çeşitli coğrafi alanların yeterli biçimde temsil edilmesini sağlayacak bir Yürütme Komitesi oluşturur. Komite, Komisyon başkan ve başkan yardımcıları ve koordinatörler ile Komisyon tarafından seçilen yedi üye belirlenmiş yedi farklı bölgeden seçilir; Afrika, Asya, Avrupa, Latin Amerika ve Karayipler, Yakın Doğu, Kuzey Amerika ve Güney-Batı Pasifik. Herhangi bir ülkeden birden fazla delege Yürütme Komitesi üyesi olamaz. Bölgelere göre seçilen üyelerin bir

bütün olarak Komisyonunun çıkarına bağlı biçimde Yürütme Komitesi'nde hareket etmesi beklenmektedir. Yürütme organı olarak hareket eden Komite, Komisyon çalışmalarının uyumlaştırılması, stratejik planlanması ve programlanması hakkında önerilerde bulunur, özel sorunları inceler, standart geliştirme programına yardımcı olabilir (FAO ve WHO, 2015: 11).

Kodeks standartlarının hazırlanması sekiz adımda gerçekleşmektedir. İlk olarak yeni bir standardın veya başka bir metnin geliştirilmesine karar verilmeden önce üye ülkeler veya Komisyona bağlı Komiteler[80] tarafından bir proje teklifi hazırlanır ve tartışılır. Taslak metin hazırlanır ve yorum yapmak üzere üye ülkelere ve ilgili tüm taraflara dağıtılır. Taslak ve yorumlar Komite düzeyinde gözden geçirilir ve gerekirse yeni bir taslak hazırlanır. Sonraki aşamada Komisyon, kaydedilen ilerlemeyi gözden geçirir ve taslağın sonuçlandırılması gerektiğini kabul eder[81]. Taslak Genel Konu Komiteleri (yatay komiteler) tarafından onaylanır ve Codex genel standartları ile uyumlu hale getirilir. Onaylanan taslak, yorum için tekrar hükümetlere ve ilgili taraflara gönderilir ve ilgili Komite tarafından sonuçlandırılır. Taslak, kabul edilmek üzere Komisyona sunulur. Son bir yorum turunun ardından, Komisyon taslağı resmi bir Codex metni olarak kabul eder. Standart, kılavuz veya diğer metin daha sonra Codex Sekreteryası tarafından yayınlanır (FAO ve WHO, 2005b:17). Standartlar, ürünün ve temel bileşenlerinin tanımını, gıdadaki herhangi bir katkı maddesinin ve potansiyel kirleticilerin tanımlanması ve analizini, inceleme sırasında üründen numune almak ve analiz etmek için kullanılan

---

[80] Komisyon'da bulunan komiteler, yatay, dikey ve bölgesel olmak üzere üçe ayrılır. Yatay komiteler; Veteriner İlaç Kalıntısı Komitesi, Gıda İthalat İhracat Denetleme ve Sertifikasyon Komitesi, Gıda Katkı Maddeleri Komitesi, Gıdalardaki Kirleticiler Komitesi, Genel İlkeler, Pestisit Kalıntısı Komitesi, Gıda Etiketleme Komitesi, Analiz ve Numune Alma Komitesi, Gıda Hijyeni Komitesi ve Özel Beslenme amaçlı Gıdalar Komitesidir. Dikey komiteler ise; Tahıllar ve Baklagiller Komitesi, Bitkisel Proteinler Komitesi, Tropik Meyve ve Sebzeler Komitesi, İşlenmiş Meyve ve Sebzeler Komitesi, Katı-Sıvı Yağlar Komitesi, İşlenmiş Et ve Et Ürünleri Komitesi, Balık ve Su Ürünleri Komitesi, Süt ve Süt Ürünleri Komitesi, Şekerler Komitesi, Kakao Ürünleri ve Çikolata Komitesi, Yenilebilir Buzlar Komitesi, Çorbalar ve Et Suları Komitesi ile Maden Suları Komitesidir.

[81] Bazen metnin bu aşamada nihai olarak kabul edilmeye hazır olduğu düşünülmektedir.

bilimsel yöntemlerin tam bir tanımını, herhangi bir etiketleme gereksinimi gibi bazı unsurları içerir (Isaac, 2002: 83).

Gıdanın güvenli olduğunun belirlenmesi "Genel İlkeler Komitesinde" belirlenen risk analizine dayanır. Risk analizi sürekli uygulanmalı, açık, şeffaf ve belgelenmiş olmalı, ilgili bildirimlere[82] uygun olarak yapılmalıdır. Risk analizi, risk değerlendirmesi, risk yönetimi ve risk iletişimini içeren birbirleriyle yakın bağlantılı bileşenlerden oluşmaktadır. Bu bileşenlerin her biri risk analizi sürecinde önemli ve tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Her ne kadar risk yönetimi ve risk iletişimi geçmişte risk değerlendirmesinden daha az dikkat çekse de, risk analizinin ancak her üç bileşen başarılı bir şekilde uyum sağladığında etkili olacağı vurgulanmaktadır. Risk analizi süreci, sorunu tanımlayan, risk analizinin hedeflerini belirleyen ve risk değerlendirmesi tarafından cevaplanacak soruları tanımlayan risk yönetimi ile başlar. Risk yönetimi, risk değerlendirmesinden farklı olarak tüm ilgili taraflarla istişare içinde alternatif politikaların tartılması, tüketicilerin sağlığının korunması ve adil ticaret uygulamalarının teşvik edilmesi için risk değerlendirmesinin ve diğer faktörlerin göz önünde bulundurulması ve gerektiğinde uygun önleme ve kontrol seçeneklerini içerir. Risk değerlendirmesi; tehlikenin tanımlanması, tehlikenin nitelendirilmesi, maruz kalmanın değerlendirilmesi ve riskin nitelendirilmesi adımlarından oluşan bilimsel temelli bir süreçtir. Risk yönetimi sırasında bir risk değerlendirmesi başlatılıp başlatılmayacağına karar verilir. Risk değerlendirmesi yapmanın tek bir doğru yolu yoktur. Riskin niteliğine (kimyasal, mikrobiyal veya fiziksel) ve meydana geldiği özel bağlamlara göre değişebilir. İyi bir risk değerlendirmesi, belirli risk yönetimi sorularını cevaplamak için bilimsel kanıt ve teknikler kullanır. Risk iletişimi, risk analizi ekibi üyelerine ve diğer paydaşlara zamanında ve doğru bilgi sağlar, sürece aktif olarak katmak için bir platform sağlar. Risk

[82] İlgili bildirimler, "Kodeks Karar Verme Sürecinde Bilimin Rolü ve Diğer Faktörlerin Dikkate Alındığı Kapsamla İlgili Prensip Beyanları" ve "Gıda Güvenliği Risk Değerlendirmesinin Rolüne İlişkin İlke Bildirimleri"dir.

iletişimi, bilimsel ve duygusal yönleri de ele almalıdır. Gıda güvenliği uzmanları bilime odaklanmakla birlikte, halk genellikle riskin duygusal yönleri hakkında daha fazla endişe duymaktadır (FAO ve WHO, 2005a: 8-49). Risk analizi, risk değerlendiricileri (FAO/WHO uzman organları ve danışmanlıkları) ve risk yöneticileri (CAC ve bağlı kuruluşları) arasında sürecin tüm yönlerinde üye ülkeler ve ilgili tüm taraflarla açık ve etkileşimli iletişimi içermelidir.

Gıda Katkı Maddeleri Komitesi (Codex Committe on Food Additives /CCFA) ve Gıda Katkıları FAO/WHO Ortak Uzmanlar Komitesi (Joint FAO/WHO Expert Committe on Food Additives/JECFA) risk analizi ilkelerinin ilgili uygulamalarını ele almaktadır. CCFA, öncelikle CAC tarafından kabul edilmesi için risk yönetimi önerileri sunmaktan sorumludur. Risk yönetimi tavsiyelerini JECFA'nın risk değerlendirmesine dayandırmalıdır. CCFA'nın gıda standartlarının sağlık ve güvenlik yönlerini içeren Komisyona sunduğu risk yönetimi önerileri, JECFA'nın tüketicilerin sağlığını korumakla ilgili risk değerlendirmeleri ile diğer meşru faktörlere ve gıda ticaretinde adil uygulamaların sağlanmasına atıf yapmalıdır (FAO ve WHO, 2015: 122-123). JECFA, CCFA ve Komisyonun risk yönetimi kararlarında temel aldığı risk değerlendirmelerini yapmaktan sorumludur. JECFA'nın bilimsel uzmanları, tüm bölgelerin temsil edilmesini sağlamak için coğrafi temsili dikkate alınarak seçilir. JECFA, CCFA'ya gıda katkı maddeleri için saydam bir şekilde bilim temelli nicel risk ve güvenlik değerlendirmeleri sağlamaya çalışmalıdır. Ayrıca JECFA, risk değerlendirmelerin GOÜ'lerden gelen veriler de dâhil olmak üzere küresel verilere dayandırmaya çalışmalıdır (FAO ve WHO, 2015: 125). CCFA ve JECFA arasındaki iletişime benzer kurallar diğer komitelerle JECFA arasında da geçerlidir

Uluslararası ticarette gıda güvenliğine yönelik olarak geliştirilen HACCP (Hazard Analysis Critical Control Point/ Tehlike Analizi Kritik Kontrol Noktası) ise 1993 yılında Codex Alimantarius Komisyonu tarafından gıda güvenliğini sağlamaya yönelik bir sistem

olarak kabul edilmiştir. HACCP, hammadde üretimi, satın alımı ve kullanımından, bitmiş ürünün üretimine, dağıtımına ve tüketimine kadar biyolojik, kimyasal ve fiziksel tehlikelerin analizi ve kontrolü yoluyla gıda güvenliğinin ele alındığı bir yönetim sistemidir (FDA, 2018). HACCP sistemiyle gerekli yerlerde kritik kontrol noktaları belirlenerek sorunu oluşmadan önleme ve belirlenen kıstaslara uygun güvenilir gıdaların üretim aşamasından tüketicinin sofrasına ulaştırılması hedeflenmektedir (Balçık Mısır, 2008: 9).

1995 yılında GDO'lu gıdaların "Kodeks Özel Beslenme Amaçlı Gıdalar Komitesi" gündemine dâhil etme girişimlerine rağmen, şuan Kodeks sisteminde herhangi bir dikey ya da yatay biyoteknoloji komitesi bulunmamaktadır. Bunun yerine komiteler, geleneksel yargı alanlarına girdiği yerlerde tarımsal biyoteknoloji ürünleri ile ilgili sorunları ve endişeleri ele almaktadır (Isaac, 2002: 89). Örneğin, "Kodeks Gıda Etiketleme Komitesi" genetiği değiştirilmiş gıdaların etiketlenmesi konusunu uluslararası uyumun sağlanması için birtakım ilkeler geliştirmek amacıyla ele almıştır. En son 2011 yılında, "Modern Biyoteknolojyle Sağlanan Ürünlerin Etiketlenmesi ile İlgili Kodeks Metinlerinin Birleştirilmesi" başlıklı düzenleme yalnızca tek bir belgede bazı önemli rehberlik unsurlarını bir araya getirmek ve hatırlatmak amacıyla ortaya konmuştur. Çünkü biyoteknolojik ürünlerin etiketlenmesinde farklı yaklaşımlar kullanılmaktadır. Codex üyeleri tarafından uygulanan herhangi bir yaklaşımın önceden kabul edilmiş Codex hükümleriyle uyumlu olması gerekmektedir. Bununla birlikte bu belge, biyoteknolojik yöntemlerle üretilmiş ürünlerin sadece üretim yönteminden dolayı diğer gıdalardan farklı olduğunu önermez (FAO, 2011). GDO'ların etiketlenmesi konusu, hem Codex sürecinin karmaşıklığına güzel bir örnektir, hem de sadece uzmanların ilgisini çeken konuların farklı sosyal, kültürel ve politik değerlerle dolu, ekonomik öneme sahip kamu politikası konuları haline geldiğini göstermektedir. Codex sisteminde biyoteknolojiyle sağlanan gıdaların etiketlenmesiyle ilgili mevcut tartışma,

biyoteknolojinin ülkeden ülkeye nasıl farklı algılandığıyla ilgilidir (Mackenzie, 2000: 207).

3.2.9. DTÖ'nün Tahkim Kararları

Devletlerin gıdanın üretimine, işlenişine ve tüketimine yönelik farklı tutumları, ülke içerisinde bazen daha üst düzeylerde (AB gibi) farklı düzenlemeler yapmasına neden olmaktadır. Bu durum ticarete konu olan gıda ürünlerine yönelik önemli bir uyuşmazlık nedenidir. Uluslararası ticaretin işleyişinden sorumlu olan DTÖ önüne gelen bu tür uyuşmazlıkları kendi koyduğu kurallara göre çözmeye çalışmaktadır. DTÖ'nün bu uyuşmazlıkları çözerken asıl amacı serbest ticaretin seyrinin bozulmaması ve ticaret önündeki gereksiz engellerin ortadan kaldırılmasıdır. DTÖ'nün çözmeye çalıştığı gıda ürünlerinin ticaretine yönelik uyuşmazlıklar en fazla farklı düzenlemelere sahip ve farklı kamuoyu algısına sahip ABD ve AB arasında çıkmaktadır. Örneğin, ABD ve AB arasında yaşanan "Hormonlu Sığır Eti Davasında" AB hormonlu etlerin insan sağlığına zarar verdiği gerekçesiyle ABD'den et ithalatını durdurmuştur. Bunun üzerine karardan doğrudan etkilenen ve ekonomik zarar yaşayan ABD DTÖ'ye başvurmuş, ithalatı durdurma kararının SPS'yi ihlal ettiğini ve serbest ticareti engellediğini belirterek, DTÖ'nün düzenlemelerine aykırı olduğunu savunmuştur. AB ise kendi adına, uygun bir koruma seviyesinin toplumsal bir değer yargısı olduğunu ve "sıfır risk" seviyesini arayan ihtiyati bir yaklaşımı benimseme hakkına sahip olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Tahkim aldığı kararda AB'nin aldığı ithalat durdurma kararının SPS Anlaşması ile tutarsız olduğunu, risk değerlendirmesine dayalı olmadığını, mevcut uluslararası standartlara dayalı olmadığını, uluslararası standartlardan daha yüksek bir koruma seviyesi için yeterli bilimsel gerekçelendirmenin yapılmadığını beyan etmiştir. Panel kararının yeniden gözden geçirilmesi için Temyize başvurulmuş ve Temyiz AB'nin yasağın gerekli bilimsel gerekçelendirmesini yapamadığı için Panel kararlarını dikkate alarak ABD ve Kanada'yla uzlaşmaya varmasını istemiş ve taraflar arasında görüşmeler başlamıştır. Ancak AB bir

süre sonra Panel kararına uymayacağını belirterek, ABD'nin bir dizi tarımsal ürüne yapacağı %100'lük gümrük vergisi artışıyla misillemeyi kabul etmiştir (Hobbs, 2014: 273-276). 2009 yılında ülkeler arasında mutabakata varılarak, AB belirli bir kotada hormonsuz et ithalatını kabul etmiş, ABD ve Kanada ise uyguladıkları vergileri askıya almıştır.

ABD, Kanada ve Arjantin ile AB arasında ortaya çıkan Avrupa Biyoteknoloji Uyuşmazlığı biyoteknolojik ürünlerin ticaretinde DTÖ'nün konumunu ortaya koymaktadır. 2003 yılında, 1998 yılından beri AB'nin tarımsal biyoteknoloji ürünlerine yönelik moratoryum uyguladığı iddiasının DTÖ'ye şikayet edilmesi ve yapılan istişareler sonucunda herhangi bir karara varılamaması üzerine DTÖ Panel kurulmasına karar vermiştir. Panele, Avustralya, Brezilya, Şili, Çin, Kolombiya, El Salvador, Honduras, Meksika, Yeni Zelanda, Norveç, Paraguay, Peru, Tayvan, Tayland ve Uruguay ise Panele 3. taraf olarak katılmıştır. 2006 yılında Panelin ara raporu yayınlanmış olup, Mayıs 2006'da son rapor yayınlanmış ve verilen karar için Temyize gidilmemiştir.

ABD, Kanada ve Arjantin'in ileri sürdüğü argümanlar, AB'nin tarımsal biyoteknolojik ürünlere yönelik olarak uyguladığı moratoryum, ürüne özel pazarlama yasakları ve üye ülkelerin aldığı önlemler SPS, TBT, GATT 1994 ve Tarım Anlaşması'nın bazı hükümlerini ihlal ettiği üzerinedir[83]. Bu ihlaller gereksiz gecikmelere neden olduğu iddia edilmiş ve AB'nin benimsemiş olduğu biyoteknoloji ile üretilen ürünler için onay prosedürünün bir an önce tekrar işlemesi gerektiği ifade edilmiştir. Çünkü alınan moratoryum kararı öncesinde, AB biyoteknolojik tarımsal ürünleri onaylamaktaydı ancak Ekim 1998'ten sonra onay sürecini askıya almıştır. ABD, AB'nin ürünlerin onaylanmasına ilişkin uyguladığı moratoryumun şeffaf bir şekilde

[83]Çalışma kapsamında sunulan şikayet eden tarafların ileri sürdükleri argümanlar, şikayet edilen tarafın savunusu ve Panelin kararı için yararlanılan kaynak; WTO (2016), European Communities- Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products: Reports of the Panel, WTO/DS291/R, WTO/DS292/R, WTO/293/R.

yapılmadığını, AB Komisyon yetkilileri ve Bakanların çeşitli söylemlerle ve Komisyon belgelerinde moratoryum uyguladıklarını kabul ettiklerini, AB Komisyonu yetkililerinin sadece moratoryumu değil, moratoryumun herhangi bir bilimsel gerekçelendirme olmadan alındığını da ifade ettiklerini iddia etmiştir. ABD, AB'nin biyoteknoloji onaylarıyla ilgili uyguladığı moratoryuma bilimsel bir gerekçelendirme sunamayacağını, moratoryuma konu olan ürünlerin esasen AB'nin kendi bilimsel komiteleri tarafından olumlu bir şekilde değerlendirildiği, yani bir biyoteknoloji onay rejimi oluşturtuktan sonra AB'nin bu rejimi adil ve şeffaf biçimde ve gecikme olmadan uygulaması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca AB üyesi ülkelerden altısının- Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Yunanistan- AB tarafından onaylanmış ürünler üzerinde pazarlama ya da ithalat yasağı kabul etmesinin de bilime dayanmadığı ve AB'nin DTÖ Anlaşmaları kapsamındaki yükümlülükleriyle tutarsız olduğunu beyan etmiştir.

Şikâyetçi taraflar moratoryumun SPS'yi, ilk olarak SPS'nin 2.2 maddesinde ifadesi geçen "*sağlık önlemlerinin insan, hayvan ve bitki sağlığının korunması için gerekli ölçüde uygulanmalı ve bilimsel ilkeler dayandırılmalı ve yeterli bilimsel kanıt olmadan ileri sürülmemelidir"* hükmüne aykırı olduğu gerekçesiyle ihlal ettiğini iddia etmişlerdir. ABD'ye göre, AB'nin aldığı önlemlerin Anlaşmanın 5. Maddesinde geçen sağlık ve bitki sağlığı önlemlerinin risk değerlendirmesinde iki kriterin; a) risk değerlendirmesi olarak ortaya konan çalışmanın SPS Anlaşmasının 5.1 maddesi[84] ve Ek A'da[85] belirtilen risk değerlendirme gerekliliklerini karşılaması ve b) alınan önlemlerin

---

[84] SPS Anlaşmanın 5(1) maddesine göre; "Üyeler, ilgili uluslararası örgütlerince geliştirilen risk tespit yöntemlerini dikkate alarak kendi sağlık veya bitki sağlığı önlemlerinin, koşullar elverdiği ölçüde insan, hayvan ya da bitki yaşamı veya sağlığı konusundaki risklerin değerlendirmesine dayalı olmasını sağlarlar". (RG, 1985: S.22213).

[85]AB'nin Moratoryumu SPS Anlaşmasının Ek-A'da geçen ilk maddesindeki; (a) Üyenin ülkesindeki hayvan veya bitki yaşamı veya sağlığının zararlılar, hastalıklar, hastalık taşıyıcı organizmalar veya hastalığa yol açan organizmaların girmesi, yerleşmesi veya yayılmasından kaynaklanan tehlikelere karşı korumak; (b) Üyenin ülkesindeki insan veya hayvan yaşamı veya sağlığını gıdalardaki, içkilerdeki veya yemlerdeki katkı maddeleri, kirleticiler, zehirli maddeler veya hastalığa yol açan organizmalardan kaynaklanan tehlikelere karşı korumak; (d) Üyenin ülkesinde zararlıların girişi, yerleşmesi veya yayılması sonucu ortaya çıkabilecek diğer zararları önlemek veya sınırlamak amacıyla alındığı ifade edilmiştir. Ancak AB'nin aldığı bu önlemlerin yine EK-A'nın 4. Maddesinde, a)ithalatçı üyenin ülkesine bir zararlı veya hastalığın girmesi, yerleşmesi ve yayılması olasılığı ile ilgili muhtemel biyolojik ve ekonomik sonuçların değerlendirilmesi,

risk değerlendirmesine dayalı olmasını sağlaması gerekir. Ancak AB'nin her iki kriteri sağlamadığı ve moratoryumun alınmasını gerektiren hiçbir bilimsel kanıtı taşımadığı ileri sürülmektedir.

SPS'yle ilişkili itiraza konu olan başka bir madde, SPS'nin 5(5)[86] maddesini ihlal ettiği, çünkü biyoteknolojik ürünlerin korunma düzeylerinin hükmün aksine tutarsız, keyfi veya haksız olduğu ve morataryumun uluslararası ticarette ayrımcılığa ve kısıtlamalara yol açacak biçimde uygulandığı belirtilmiştir. Ayrıca madde 2(3)[87]'de belirtilen genel yükümlülüklerin madde 5(5) uyarınca daha spesifik uygulandığı gerekçesiyle, moratoryumun madde 2(3)'ü de ihlal ettiği öne sürülmüştür. AB'nin biyoteknoloji onay rejiminde veya genel gıda güvenliği mevzuatında korunma seviyesinin yüksek olduğunu ifade eden ülkeler, moratoryumun sıfır risk seviyesini ifade ettiğini belirtmişlerdir. Anlaşmanın 5(6) maddesinde, uygun korunma seviyesine ulaşmak için alına önlemleringerekenden daha fazla ticareti kısıtlayıcı olmaması hükmünü aldığı moratoryum (sıfır risk) kararıyla ihlal ettiğini bildirmiştir. Alternatif önlem AB'nin biyoteknoloji onay sürecine devam ederek ürünleri onaylaması ya da reddetmesi olarak görülmüştür.

Genel moratoryumun SPS Anlaşmasını ihlal ettiğine yönelik şikâyetlerden bir diğeri "gereksiz gecikmeyle" ilgilidir. EK-C'nin 1(a) fıkrasında geçen zorunluluğun

---

b) gıdalarda, içeceklerde veya yemlerde katkı maddeleri, kirleticiler, toksinler veya hastalığa yol açan organizmaların varlığından kaynaklanan insan veya hayvan sağlığı üzerindeki olumsuz etkiye ilişkin potansiyelin değerlendirilmesi (RG, 1985: S.22213). şeklinde tanımlanan her iki tür risk değerlendirmesinin de AB tarafından kullanılmadığı iddia edilmiştir.

86 SPS Anlaşmasının 5(5) maddesine göre, "İnsan sağlığı veya yaşamı veya hayvan ve bitki sağlığı veya yaşamına yönelik risklere karşı uygun sağlık veya bitki koruma düzeyi kavramının uygulanmasında tutarlılık sağlanması amacıyla her Üye, farklı durumlarda uygun olduğunu düşündüğü düzeylerde keyfi veya haksız ayrım yapmaktan, eğer bu tür uygulamalar ayrımcılığa veya uluslararası ticaret üzerinde gizli kısıtlamalara yol açıyorsa, kaçınılır. Üyeler, 12. Madde'deki 1,2 ve 3. fıkralar uyarınca bu hükmün pratik uygulamasını yaygınlaştırmak için kurallar geliştirme konusunda Komite'de işbirliği yaparlar. Bu kuralların geliştirilmesinde Komite, insanların kendilerini gönüllü olarak maruz bıraktıkları sağlık risklerinin istisnai özelliği de dâhil olmak üzere bitin ilgili unsurları dikkate alır." (RG, 1985: S.22213).

87 SPS Anlaşmasının 2(3) maddesine göre; "Üyeler, kendi sağlık ve bitki sağlığı önlemlerinin, kendi ülkeleri ve diğer Üye ülkeler arasındakiler de dâhil olmak üzere benzer veya aynı şartların hüküm sürdüğü Üyeler arasında keyfi veya haksız ayrım yapılmamasını sağlarlar. Sağlık ve bitki sağlığı önlemleri, uluslararası ticaret üzerinde gizli kısıtlama oluşturacak şekilde uygulanamazlar" (RG, 1985: S.22213).

aksine, AB'nin biyoteknolojik ürünler için onay sürecini "gereksiz gecikme olmadan" yerine getiremediği iddia edilmiştir. Gecikmenin gerekçesi SPS Anlaşmasının hükümleriyle tutarlı olmalıdır, ancak SPS Anlaşmasının hem risk değerlendirmesine hem de bilimsel ilkelere dayanmaması bu gecikmeyi haksız kılmaktadır. Anlaşmanın Ek-B(1) ve 7. Maddesinde geçen, üyelerin alınan önlemlerdeki değişiklikler hakkında diğer tarafları bilgilendirme ve yapılan düzenlemeleri derhal bildirme yükümlülükleri AB tarafından yerine getirilmediği için bu hükmün de ihlal edildiği savunulmuştur. Şikayetçi ülkeler, genel moratoryumla birlikte ürüne özel uygulanan moratoryumun da, risk değerlendirmesine dayanmadığını ve ürüne özel bir moratoryum ile risk değerlendirmesi arasında rasyonel bir ilişki olmadığını belirterek ürüne özel moratoryumun SPS Anlaşmasının 5(1) maddesini ihlal ettiğini öne sürmüştür. AB'nin beklemede olan başvuralar için risk değerlendirmesinin yapıldığı ve ilgili Komitelerden olumlu değerlendirme aldığı, değerlendirmelerde bu biyoteknoloji ürünlerinin insan, hayvan veya bitki yaşamı ve sağlığı için risk teşkil edeceğine veya başka bir zarara yol açabileceğine dair kanıt bulunmadığına karar verilmiştir. AB üyesi devletlerin aldıkları pazarlama ya da ithalat yasaklarının da, hem risk değerlendirmesine dayanmadıkları, yeterli bilimsel gerekçelendirmeye sahip olmadıkları, hem de uluslararası ticareti haksız yere engelledikleri gerekçesiyle SPS Anlaşmasına aykırı bulmuşlardır. Ayrıca, Yunanistan'ın aldığı ithalat yasağı kararının açıkça GATT'ın XI(1)[88] maddesine aykırı olduğu iddia edilmiştir.

Ürüne özel pazarlama yasaklarının SPS önlemleri olduğu ve bu nedenle SPS Anlaşması kapsamında olduğu ancak Panelin SPS önlemleri olmadığını beyan etmesi durumunda alternatif olarak TBT Anlaşmasının şartlarına tabi olacağı beyan edilmiştir.

[88]GATT'ın XI(I) maddesine göre; "kotalar, ithalat veya ihracat lisansları ya da diğer önlemler aracılığıyla yürürlüğe konulmuş olmasına bakılmaksızın, hiçbir taraf ülke diğer üye taraflarının ülkesinden gelen ithalata ya da diğer üye tarafların ülkesine yönelik ihracata ya da ihracata yönelik satış işlemlerine vergi ya da diğer mali yükümlülükler dışında hiçbir yasaklama ya da kısıtlama getiremez" (RG, 1953: S. 8597).

Böyle bir durumda ürüne özgü pazarlama yasaklarının TBT hükümlerini (md. 2.1, 2.2., 5.1.1., 5.2.1.) ihlal ettiği belirtilecektir. Benzer şekilde, üye ülkeler tarafından alınan pazarlama ve ithalat yasakları kararlarının da SPS kapsamı dışında tutulma kararı verilirse, TBT hükümlerini (2.1., 2.2., 2.9.1, 2.9.2, 2.9.3) maddelerine aykırı olduğu ileri sürülecektir.

Şikâyetçi tarafların bu iddialarına karşılık, AB verdiği savunmada ilk olarak en başından beri Birliğin bu işlemlere tabi olan ürünlerin lehine ya da aleyhine genel bir tavır sergilemediğinin altını çizmektedir. AB, GDO'ların her birinin insan sağlığı ve çevre için potansiyel tehdit oluşturduğu kabul edilen özelliklere sahip olduğunu ve GDO'lu olmayan ürünlerle "benzer" veya "eşdeğer" kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Düzenleyici rejime uygun olarak, AB bu yeni ürünlerin potansiyel faydalarını ve risklerini değerlendirmek için her bir GDO'lu ürünü kendi değerleri ile değerlendirmiş, süreç içinde bu ürünlerin bazılarını onaylamış, bazılarını reddetmiş, bazıları ise de süreci devam ettirmiştir.

AB herhangi bir ülkeye bu ürünlerle ilgili kendi yaklaşımını dayatmaya çalışmadığını, DTÖ'nün diğer ülkelerin kendi görüşlerini dayatmaları için bir araç olarak kullanılmaması gerektiğini düşünmektedir. Şikâyetçi taraflar, uyuşmazlığın sosyopolitik, yasal, olgusal ve bilimsel karmaşıklığını ve AB'nin düzenleyici çerçevesinin yenilenmesine yol açan sosyal tartışmaları görmezden gelmektedir. AB ayrıca, şikâyette bulunan tarafların bu anlaşmazlığı yapay biçimde SPS çerçevesine sıkıştırmaya çalıştığını ifade etmektedir. Birliğin GDO'lara yönelik yürüttüğü politika amaçları, SPS Anlaşması kapsamındaki spesifik risklere karşı korumanın çok ötesindedir, çünkü AB GDO'ları sadece sağlık açısından değil çevreye getirdiği riskler bakımından da ele almaktadır. SPS Anlaşması AB'nin GDO'lara ilişkin tutumunun incelenmesi için yeterli yasal çerçeveyi sağlamasa da, bu SPS Anlaşmasının mevcut anlaşmazlıkla ilgisi olmadığı ve AB'nin davranışlarının herhangi bir DTÖ kuralı altında incelenemeyeceği anlamına gelmez.

Ancak AB, SPS kapsamında isnat edilen ihlallerden sadece GDO onay prosedürünü ilgilendiren (gereksiz gecikme) madde 8 ve EK-C hükümlerinin değerlendirmeye alınmasını istemiştir. Bununla birlikte AB'nin uluslararası ticarette gereksiz gecikmeye neden olduğu iddiaları, AB tarafından kabul edilmemiştir. AB'nin onay sürecindeki biyoteknolojik ürünlerin genel olarak askıya alınmadığı, gecikmelerin sadece ek bilgi taleplerinden kaynaklandığı iddia edilmiştir. Bu gecikmeler herhangi bir sağlık önlemi niteliğinde olmayıp, bilimsel ve teknik değerlendirmelere bağlı olduğu için haksız ve keyfi gecikme de sayılmaz. Eğer alınan önlemler SPS kapsamında değerlendirilecekse AB, üye ülkelerin aldığı önlemlerin SPS Anlaşmasının madde 5(7)[89] kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtip, ihtiyatlılık ilkesinin yansıdığını düşündüğü maddede ifadesi geçen dört şartın da yerine getirildiğini savunmuştur: 1)bilimsel kanıtlar yetersizdir. 2) üye devletler aldıkları önlemleri makul bilgilere dayandırmıştır. 3) AB ve üye devletler riskin daha objektif değerlendirmesi için gerekli olan ek bilgileri edinmeye çalıştıkları devam eden bir süreç içerisindedir. 4) önlemler makul bir süre içinde gözden geçirilmektedir. Alınan önlemlerin TBT kapsamında bulunan teknik düzenlemelerle ilgili olmadığı vurgulanarak, TBT'ye yönelik herhangi bir ihlalin olmadığının altı çizilmiştir. GATT 1994'ün madde III:IV[90] kapsamında da herhangi bir yükümlülüğün ihlal edilmediği, ithal edilen GDO'lu ürünlere yönelik ulusal menşeli ürünlere göre daha az elverişli muamelede bulunmadığı açıklanmıştır. Farklı muamele nedenleri geleneksel yöntemlerle üretilmiş ve biyoteknolojik yöntemlerle elde edilmiş ürünlerin ve her bir GDO'lü ürünün farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Kısacası AB GDO'ların her biri

---

[89] SPS Anlaşmasının 5(7) maddesine göre; "İlgili bilimsel kanıtların yetersiz olduğu durumlarda, bir Üye, ilgili uluslararası kuruluşlardan alman ilgili veriler yanısıra diğer Üyeler tarafından uygulanan sağlık veya bitki sağlığı Önlemlerinden alman bilgilere göre sağlık veya bitki sağlığı önlemlerini geçici olarak kabul edebilir. Bu durumda, Üyeler, daha tarafsız bir risk değerlendirmesi için gerekli ilave bilgileri elde etmeye çalışırlar ve bu sağlık veya bitki sağlığı önlemlerini makul bir süre içinde gözden geçirirler" (RG, 1985: S.22213).

[90] GATT'ın III.IV maddesine göre; " Bir taraf ülkeden, herhangi bir diğer taraf ülkeye ithal edilen ürünlere, bu ürünlerin satışını, satışa sunumunu, alımını, nakliyesini, dağıtımını ve kullanımını etkileyen tüm kanunlar, yönetmelikler ve şartlar bakımından, ulusal menşeli ürünlere tanınan muameleden daha az elverişli muamele uygulanmayacaktır" (RG, 1953: S. 8597).

için potansiyel riskleri ele alırken düzenleyici çerçevede işlem yaptığını, onaylama süreci ile ilgili resmi (*de jure*) ya da fiili (*de facto*) genel veya kısmi herhangi bir moratoryumuygulamadığını iddia etmiştir.

Taraflar karşılıklı olarak savunmalarını yaptıktan sonra, Panel öncelikle ara rapor yayınlamış ve ardına nihai raporu açıklamıştır. Moratoryum sona erdikten sonra (2003) açıklanan Panel kararında (2006), biyoteknoloji ürünlerinin genel olarak güvenli olup olmadığı, geleneksel yöntemlerle üretilmiş ürünlere benzer olup olmadığı, AB'nin biyoteknolojik ürünlerin pazarlama öncesi onay talebinde haklı olup olmadığına dair bir değerlendirmede bulunmamıştır. Ayrıca, AB mevzuatı tarafından belirlenen onay usullerinin AB'nin DTÖ Anlaşması kapsamındaki yükümlülükleriyle tutarlı olup olmadığı ve AB'nin belirli biyoteknolojik ürünlerinin güvenlik değerlendirmesine ilişkin sonuçları Panel tarafından inceleme dışı bırakılmıştır.

Panelin ilk olarak incelediği konu AB'de mevzuatında GDO'ların onaylama usullerinin SPS Anlaşması kapsamında değerlendirilip değerlendirilmediğidir. Panel vardığı kararda bu usullerin SPS Anlaşması kapsamında risk türleri ve önlemleriyle ilgili olduğunu, yeni gıdalar ve gıda katkı maddelerinin onaylanma usullerinin kısmen SPS Anlaşması kapsamında değerlendirildiğini açıklamıştır. AB'nin biyoteknolojik ürünlerin onaylanmasında 1999-2003 yılları arasında genel ve fiili bir moratoryum uyguladığına kanaat getiren Panel, moratoryumun bir SPS önlemi olmamasına rağmen AB onay usullerini etkilediğini ifade etmiştir. Moratoryum onay usullerini gereğinden fazla geciktirmiş ve SPS'nin 8. maddesi ve EK-C'yi ihlal etmiştir. AB'nin onay usullerine başladığı belirtilen 27 başvuruyu inceleyen Panel bu ürünlerin 24'ünde aşırı gecikme olduğuna karar vermiştir.

Önceden AB düzeyinde resmen onaylanmış belirli bir biyoteknoloji ürününe yönelik konulan yasaklar biçiminde uygulanan AB üyesi devletlerin uyguladığı korunma kararlarını da Panel incelemiştir. Panele göre AB üye devletleri biyoteknolojik ürünlerle

ilgili AB'den farklı SPS önlemleri alabilir. Üye devletlerin aldıkları koruma önlemleri SPS kapsamına girmektedir ancak SPS Anlaşmasının gerektirdiği şekilde bir risk değerlendirmesinin yapılması için yeterli bilimsel kanıt olmadığından dolayı madde 5(1) kapsamında değil, madde 5(7)'de öngörülen geçici korunma önlemleri kapsamında değerlendirilebilir. Üye ülkeler tarafından yapılan risk değerlendirmelerini de ele alan Panel, bu değerlendirmelerin hiçbir durumda SPS Anlaşmasının gerekliliklerini karşılayamadığını belirtmiştir.

3.3. Genetiği Değiştirilmiş Organizmalarla İlgili Ülke Düzenlemeleri

ABD ve AB tarafından örneklendiği ve başka yerlerde de uygulandığı üzere GDO'ların düzenlenmesine yönelik iki yaklaşımdan söz edilebilir. AB'de GDO'ların çevreye salınması için süreç temelli bir düzenlemeden söz edilirken[91], ABD'de son ürüne göre riskleri değerlendiren ve bu üründe genetik materyalin kullanılıp kullanılmadığını değerlendiren ürün temelli bir yaklaşım benimsenmiştir. Ürüne veya sürece dayalı yaklaşımların kullanılıp kullanılmadığı etiketlemeye ilişkin tutumları da etkilemektedir (Mayer, 2009: 89-90). Bazı ülkelerde GDO'ların etiketlenmesi zorunlu tutulurken, bazı ülkelerde böyle bir zorunluluk olmayıp gönüllü etiketleme yapılabilmektedir. Bunun temelinde ise iki etkenin bulunduğunu ifade edebiliriz. İlk etken ülkelerin GDO'ya ilişkin tutumları ve yargılarıdır. ABD GDO'lu ürünlerle geleneksel ürünleri benzer görerek "temel eşdeğerlik" prensibince politika ve düzenlemelerini gerçekleştirirken, AB GDO'larla ilgili daha temkinli durmakta ve GDO'lu ürünlerin geleneksellerinden farklı

---

[91] Avrupa Adalet Divanı'nın 2018 yılında aldığı bir karara göre, daha önce mevzuatta muaf tutulan "mutagenez" (gen değiştirme) yöntemiyle elde edilen ürünlerin GDO düzenleyici çerçevesi kapsamında olduğuna hükmedilmiştir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, süreç temelli yaklaşım AB'nin GDO'larla ilgili düzenleyici çerçevesi yeniden düzenlerken de dikkat ettiği konuların başında gelmektedir. Biyoteknoloji endüstrisi başta olmak üzere bu karara çok sert eleştiriler gelirken, Greenpeace gibi STK'lar bu kararın insan sağlığı ve çevrenin korunması için alınmış gerekli bir karar olduğunu ifade etmektedir. Kararı incelemek için Bkz. https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2018-07/cp180111en.pdf, 29.12.2019.

olduğunu belirterek, ihtiyatlılık ilkesini temel almaktadır. İkinci bir etkense, kamuoyunda GDO'larla ilgili farklı düşünce ve algıların varlığıdır.

3.3.1. Amerika Birleşik Devletleri

ABD'de GDO'lu gıdalara yönelik ilk düzenleme 1976 yılında, Ulusal Sağlık Enstitüsünün (the National Institute of Health), genetik mühendisliğinin temeli olan rDNA'yla ilgili deneylerin federal düzlemde finanse edilmesiyle başlamıştır. 1980 yılında ilk GDO patenti alınmış, aynı yıl Diamond v. Chakrabarty olayında Yüksek Mahkeme genetiği değiştirilmiş yaşam formlarının patentlenebileceğini karar vermiştir. Bundan kısa bir süre sonra, 1982 yılında ABD Gıda ve İlaç Dairesi (Food and Drug Administration/FDA) rDNA teknolojisi ile oluşturulan biyosentetik bir insülin olan ilk GDO'lu ilacı onaylamıştır.1986 yılında federal hükümet, "Biyoteknolojinin Düzenlenmesi için Koordineli Çerçeve" başlıklı resmi bir politika oluşturmuştur. Bu çerçeve, FDA, ABD Çevre Koruma Ajansı (Environment Protection Agency/EPA) ve ABD Tarım Bakanlığını (US Department of Agriculture/USDA) modern biyoteknoloji ürünlerinin denetlenmesinden sorumlu birincil düzeyde kurumlar olarak belirlemiştir. 1989 yılında, Ulusal Araştırma Konseyi (National Research Council/NRC) GDO'ların güvenliği ile ilgili bir rapor yayınlamıştır. Bu raporda, ürünlerin elde edildiği sürecin değil genetiği değiştirilmiş ürünün karar vermenin ana odağı olması gerektiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca raporda, aynı fiziksel ve biyolojik yasaların, modern moleküler ve hücresel yöntemler ile klasik yöntemlerle üretilen organizmaları yönettiği sonucuna varılmıştır. Bu rapor, GDO'ların kabulüne atılmış büyük bir adım olarak kabul edilmiştir. FDA, GDO'lu gıdaların özel düzenlemelere tabi tutulmaması gerektiğini savunmuştur. Temel eşdeğerlik prensibine göre hareket eden FDA, GDO'lu ürünlerin *özelliklerinin* geleneksel benzerleriyle eşdeğer olduğu sonucuna varırsa, GDO'lu ürünün geleneksel benzeriyle eşdeğer tutulacağını kabul etmektedir. Ayrıca FDA geleneksel olanlardan farklı olmadıkları sürece GDO'lu gıdaların etiketlenmemesi gerektiğini açıklamıştır.

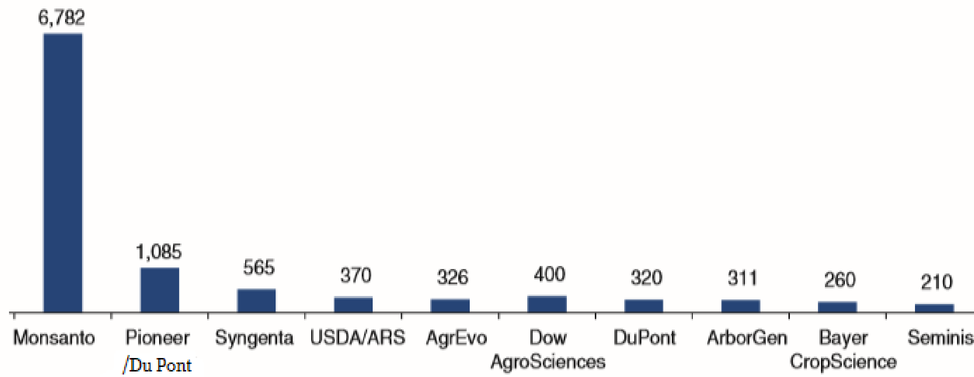
1994 yılında FDA tarafından onaylanan ve normal domateslerden daha uzun raf ömrüne sahip olan Flavr Savr adlı domates ilk ticarileştirilen GDO'lu ürün olmuştur. Bu noktadan sonra GDO'lu ürün üretimi katlanarak artmıştır (Gostek, 2016: 766-768).

USDA, potansiyel bitki zararlıları kullanılarak üretilen ya da bunları içeren biyoteknoloji kaynaklı uygulamaları incelemektedir. Ayrıca, kan ürünleri ve aşılar gibi canlı kaynaklardan elde edilen ürünler olan veteriner biyolojisini de düzenlemektedir ve et ve kümes hayvanı ürünlerinin güvenliğini sağlamaktan büyük ölçüde sorumludur. EPA biyoteknolojiden türetilen bitkileri veya mikrobiyal pestisitleri veya yeni kimyasal maddeleri düzenlemektedir. FDA ise gıdayı, insan ve hayvan kullanımına yönelik ilaçları, insan kullanımına yönelik biyolojik maddeleri ve tıbbi cihazların güvenliğini düzenleyen baş kurumdur. USDA Hayvan ve Bitki Sağlığı Denetleme Servisi (Animal and Plant Inspection Service/APHIS), biyoteknoloji düzenlemesinde görev alan başlıca USDA ajansıdır. APHIS, ABD tarımını zararlı böcek ve hastalıklardan kaynaklı tehditlere karşı korumaktan sorumludur. Genetiği değiştirilmiş bitkilerin saha testlerini ve eyaletler arası bildirimlerini düzenler. APHIS düzenlemelerine göre, genetiği değiştirilmiş ürünlerin çoğu "düzenlenmiş ürünler"[92] (regulated articles) olarak kabul edilir. APHIS bu "düzenlenmiş ürünleri" saha testlerinden veya eyaletler arası bildirimden önce belirtmelidir. Sınırlı durumlarda herhangi bir saha testi ya da eyaletler arası gönderimden önce izin alınması gerekir. Bir kişi, APHIS tarafından "serbestleştirilinceye kadar" biyo-mühendislik yöntemiyle geliştirilen bitkilerin ticaretini serbestçe yapamaz. Serbestleştirmeyi elde etmek için, biyomühendislik yöntemiyle bitkiyi geliştiren kişinin, ürünün genetiğini, potansiyel çevresel etkilerini ve diğer birçok faktörü tartışan bir

[92]APHIS düzenlemelerinde "düzenlenmiş ürün", eğer alıcı ve donör organizma, vektör veya vektör ajanı bir "bitki zararlısı" ise "genetik mühendisliği ile değiştirilmiş veya üretilmiş herhangi bir organizma" olarak tanımlanmaktadır. APHIS'e göre bitki zararlısı genel olarak bitkilere veya bitki parçalarına zarar verebilecek böceklerin, bakterilerin, mantarların, virüslerin ve çeşitli diğer organizmaların "herhangi bir yaşam evresini" içermektedir.

"serbestleştirme dilekçesi" sunması gerekir. Dilekçenin onaylanması durumunda, biyomühendislik ürünü artık düzenlenmiş bir ürün olarak değerlendirilmez ve ticareti serbestçe yapılabilir. Daha önce saha testi ve gönderimi izin sistemine tabi olan düzenlenmiş ürünler, 1997 yılından sonra sadece bildirime tabi tutulmuştur. APHIS bildirimi reddetme ya da onaylama hakkına sahiptir. Onaylar bir yıl süreyle geçerlidir ve ek bildirim göndererek yenilenebilir. Testin sona ermesinden sonraki altı ay içinde APHIS'e bir rapor sunularak test sırasında olağandışı durumlar bildirilmelidir. APHIS, genellikle yılda devam eden saha denemelerinin %10'unu denetlemektedir (Belson, 2000: 269-271). 2013 yılı verileri itibariyle APHIS tarafından başta mısır olmak üzere GDO'lu soya, pamuk, patates, buğday, yonca, tütün, kanola ve pirinç için istenen çok sayıda izin ve bildirim onayı verilmiştir. İzin ve bildirim onayı alan GDO'lu ürünlere sahip olan kurumlar arasında ilk sırada Monsanto yer alırken, bunu Pioneer/Du Pont, Syngenta ve USDA/ARS takip etmektedir (Bkz. Şekil 3)

Şekil 3: ABD'de GDO'lu İzin ve Bildirim Onayı Alan Şirket ve Kurumlar

Kaynak: Fernandez-Cornejo vd., 2014: 7.

EPA biyoteknolojik düzenlemelerini başlıca üç yasaya dayandırmaktadır; Federal İnsektisit, Fungisit ve Rodentisit Yasası (Insecticide, Fungicide and Rodenticide Act/FIFRA), Federal Gıda, İlaç ve Kozmetik Yasası (Federal Food, Drug, and Cosmetic

Act/FFDCA) ve Toksik Maddeler ve Kontrol Yasası (Toxic Substances and Control Act /TTSCA). FIFRA, ABD'de böcek ilacı kullanımını düzenler. EPA, genetik olarak bitkilerin zararlılara karşı tasarlandığı ve "bitki-pestisitleri" olarak adlandırılan bu pestisitlerin (en önemlisi Bt bitkileri) kaydını yapmaktadır. Bu kayıt işlemiyle pestisitin nasıl yapıldığına ve etki biçimine bakmaksızın, sağlığı ve çevreyi korumak amacıyla pestisitlerin satışını, dağıtımını ve kullanımını düzenler (Belson, 2000: 272). Ayrıca gıda ve hayvansal yemlerdeki pestisit kalıntıları için tolerans limitleri belirler. FFDCA'nın uygulanmasından sorumlu esas kurum FDA olmasına rağmen, EPA FFDCA'nın ilgili bölümlerinde yer alan işlenmiş gıdalardaki ve tarımsal ürünlerdeki pestisit kalıntılarının düzenlenmesinden sorumludur (USDA, 2019a). EPA TTSCA'yı genetik olarak değiştirilmiş mikroorganizmalarla ilgili düzenlemeler yapmak için kullanmaktadır.

FDA genetik mühendisliği yoluyla geliştirilenler de dâhil bitki kaynaklı gıda ve yemlerin etiketlenmesinden sorumludur. İster ithal ister yerli olsun, ister geleneksel ıslah teknikleri veya genetik mühendislik teknikleriyle değiştirilmiş mahsullerden olsun, tüm gıda ve yemler aynı sıkı güvenlik standartlarını karşılamalıdır. FFDCA uyarınca, pazarladıkları ürünlerin güvenli ve düzgün bir şekilde etiketlenmelerini sağlamak gıda ve yem üreticilerinin sorumluluğundadır. Biyoteknolojik yöntemlerle geliştirilmiş olsun ya da olmasın herhangi bir gıda katkı maddesi yem ya da gıdaya ilave edilecekse bunun için önceden FDA'dan onay alınmalıdır (USDA, 2019a). Bununla birlikte, güvenli olarak tanımlanmış gıda katkı maddelerinin böyle bir onay alması gerekmez. ABD'de GDO'lu ürünler geleneksel ürünlerle eşdeğer olarak görülüp güvenli olarak değerlendirildikleri için şirketler GDO'lu ürünlerin yüksek miktarda toksik madde veya alerjen içermesi durumunda gönüllü olarak onay sürecine başvuracaktır.

Benzer şekilde GDO'lu ürünlerin geleneksel ürünlerle eşdeğer görülmeleri ve güvenli olarak addedilmeleri uzun süredir etiketlemelerin zorunlu değil gönüllü olarak yapılmasına neden olmuştur. 2015 yılında FDA'nın 2001 yılında oluşturduğu GDO'lu

ürünlerin “Gönüllü Etiketlemesiyle ilgili Taslak” tamamlanmış ve taslaktan farksız biçimde GDO’lu ürünlerin ya da GDO’lu olmayan ürünlerin etiketlenmesinin gönüllü ve üreticiye bağlı olacağı kabul edilmiştir (Gostek, 2016: 770). Ancak GDO’lu ürünlerin etiketlenmesi konusu üzerine tartışmalar devam etmiştir. Bu süreçte bazı üreticiler gönüllü olarak GDO’lu ürünleri etiketleyeceğini ifade etmiş, diğerleri tüketicilerin tarayabilecekleri QR kodu gibi uygulamalarla bu etiketlemeyi gerçekleştireceğini açıklamıştır. 2014 yılında ABD’nin Vermont eyaletinde GDO’lu ürünlerin etiketlenmesini zorunlu kılan bir yasa çıkarılmıştır. Farklı eyaletlerde de GDO’lu ürünlerin zorunlu etiketlenmesine yönelik yasaların çıkarılması gıda üreticilerinin her eyalette farklı etiketleme standartlarını sağlaması yönünde bir karmaşaya neden olabilecektir (Akçay Eskizara, 2016). ABD genelinde bir etiketleme standartı belirleme için yapılan çabalar, 2016 yılında nihayete erdirilmiş ve Obama yönetimi altında “Ulusal Biyomühendislik Gıda Bildirim Standardı” (National Bioengineered Food Disclosure Standard) hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. Standardı hazırlama görevi USDA’nın Tarımsal Pazarlama Servisi (Agriculture Marketing Service) tarafından yerine getirilmiştir. Zorunlu etiketlemeye uyum tarihi önce 2018 yılı olarak belirlense de, süre uzatımına gidilmiştir. Uygulama tarihi 1 Ocak 2021 olan küçük gıda üreticileri hariç, standardın uygulama tarihi 1 Ocak 2020’dir. Zorunlu uyum tarihi ise 1 Ocak 2022 olarak belirlenmiştir (USDA, 2018). ABD’nin çıkardığı yasa Vermont Eyaletinin çıkardığı yasayla uyumlu olarak GDO’lu ürünlerin zorunlu etiketlenmesini gerektirse de, etiketlemenin nasıl olacağına dair farklı öneriler tartışmalara neden olmuştur. Federal yasa dört farklı yolla etiketlemenin yapılabileceğini öngörmektedir. İlki, ürünlerin üzerinde “biyolojik olarak tasarlanmış gıdalar”, “biyolojik olarak tasarlanmış gıda maddeleri”, “biyomühendislik ürünü” gibi ibareler yer alabilecektir. İkinci olarak GDO’lu ürünler sembol olarak ürün üzerinde gösterilebilecektir. Sembollerin BE

(bioengineered) kısaltmasıyla gülen yüz ve güneşi andıran bir formda sunulması dikkat çekmektedir.

Şekil 4: USDA Tarafından GDO'lu Ürünlerin Etiketlenmesi İçin Önerilen Semboller

Kaynak: Agricultural Marketing Service, 2018: 19887

Üçüncü etiketleme yöntemi olarak ise etiketin üzerine basılı elektronik veya dijital bir bağlantı yerleştirmektir. QR kodu veya barkod aracılığıyla ürünün özelliklerine ulaşabilecek olan tüketicilere saatten bağımsız olarak ürünle ilgili daha fazla detaya ulaşabilmeleri için bir telefon da eşlik edecektir. Dördüncü etiketleme yöntemi ise tüketicilerin gıdayla ilgili bilgilere ücretsiz biçimde kısa mesajla ulaşabilmeleridir. Üçüncü ve dördüncü yöntemler düşük gelirli kimselere yönelik ayrım yapıldığı, bu kişilerin elektronik bir cihaza sahip olamayabilecekleri gerekçesiyle eleştirilmiştir. Gıda üzerindeki etiketlemelerin basit ve anlaşılabilir olması gerektiğini belirtilmiş, tüketicilerin ürünün içeriğine dair bilgiye en kısa zamanda ve kolay yolla ulaşması gerektiği savunulmuştur. Elektronik ya da dijital ortamda bu bilgilere ulaşılmasını gerektiğini savunanlar ise ürüne dair her türlü bilginin ürün üzerine yazılamayacağını

ifade etmişlerdir (Agricultural Marketing Service, 2018: 19871-19877). Etiketleme usulleriyle ilgili tartışmalar ABD'de devam etmektedir.

ABD'nin tartışılan diğer bir konumu, biyolojik çeşitlilik, genetik kaynaklar ve biyogüvenlikle ilgili uluslararası hukuki düzenlemelere taraf olup olmama konusundan kaynaklanmaktadır. Biyoteknolojik tarımsal ürün üretiminde lider konumda olan ABD, 4 Nisan 1993 tarihinde Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesini imzalamıştır ancak BM sistemi içindeki 196 ülkeden Sözleşmeyi onaylamayan tek ülke durumundadır. Sözleşmeye taraf olmayan ABD, Sözleşmeye ait Protokoller olan Cartagena Biyogüvenlik Protokolüne ve Nagoya-Kuala Lumpur Protokolüne de taraf değildir. Bununla birlikte ABD, 1981 yılında UPOV'a taraf olmuş, IPPC'yi 1951 yılında imzalamış ve 1972 yılında onaylamış, 1970 yılında ise WIPO'ya taraf olmuştur. DTÖ kapsamında etkin ve aktif bir rol oynayan ABD'nin özellikle fikri mülkiyet hakları ve ihtiyatlılık ilkesi bağlamında BÇS ve Protokole yönelik çekinceleri söz konusudur.

3.3.2. Avrupa Ülkeleri

Avrupa'da bulunan birçok ülke Avrupa Birliğine üyedir veya üyelik için aday olmuş veya adaylık sürecini başlatmıştır. Dolayısıyla AB'nin oluşturduğu politikalar ve yasal düzenlemeler AB üyesi ülkeler için bağlayıcı olmakla birlikte Avrupa'daki diğer ülkeler için de önemlidir. AB, GDO'lara ilişkin yaklaşımını ihtiyatlılık ilkesi temelinde gerçekleştirmekte ve ABD'nin kabul ettiği temel eşdeğerlikten farklı olarak biyoteknolojiyle üretilmiş ürünlerle geleneksel ürünlerin farklı olduğu kabulünden hareketle her iki ürün grubuna farklı düzenlemeler yapmaktadır. GDO'ların ticarileştirilmesinde ABD'nin arkasında kalan AB, bu farkı kapatmak için özellikle 1980'li yıllarda Biyoteknoloji Çerçeve Programı, Biyoteknoloji Mühendislik Programı, Biyoteknoloji Eylem Programı gibi çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Yine bu dönemde AB Komisyonu tarafından biyoteknolojinin küresel rekabette yerini alması için kapsamlı bir stratejinin geliştirilmesi fikri benimsenmiştir. 1994 yılında, biyoteknolojinin önemi

“Büyüme Üzerine Beyaz Kitap”ta vurgulanmıştır. Özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkeler biyoteknolojik araştırmalara yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte GDO’lu ürün gelişimi AB’nin özellikle tüketici endişelerinden dolayı bu alanla ilgili katı düzenlemeler yapmasını gerekli kılmıştır. Örneğin 2000 yılında Avrupa Komisyonu, tüketici güvenini sağlamak için GDO’lu ürün gelişimini desteklemek için ayırdığı fonu keseceğini açıklamış, temel biyoteknoloji teknik ve usullerini desteklemek için harcamalara devam edeceğini açıklamıştır (Isaac, 2002: 207-208).

AB’nin düzenleyici çerçevesinin gıda güvenliği ve çevre korumanın tüketicileri ve çevreyi korurken ürünlerin iç pazarda serbest dolaşımını sağlamak gibi ikili bir amaca hizmet ettiği söylenebilir. Ancak gıda güvenliği ve çevre korumaya yönelik düzenlemeler arasında önemli farklılıklar vardır. AB gıda güvenliği mevzuatının yasal temeli, Avrupa Toplulukları Kurucu Antlaşması’nın iç pazarın kolaylaştırılmasının birincil amaç olduğu 100a maddesidir. Diğer yandan, çevre koruma düzenlemelerinin yasal dayanağı ise, Kurucu Anlaşmanın Çevre bölümünde yer alan 130r maddesidir. Bu maddeye göre iç pazarın kolaylaştırılması değil, çevrenin korunması her şeyden önemlidir. Dolayısıyla üye ülkeler, çevreyi korumak için piyasaya erişimi engelleyebilecek düzenlemeleri tek taraflı olarak uygulayabilirler. Kısaca, gıda güvenliği düzenlemeleri piyasaya duyarlı olmak zorundayken çevre koruma düzenlemeleri değildir. Yasal temeldeki bu farkın, GDO’lu ürünlerle ilgili düzenlemelerde gıda güvenliği gerekçelerinden çevre koruma gerekçelerine geçişi teşvik ettiği tartışılabilir (Isaac, 2002: 209). Bununla birlikte AB’nin GDO’larla ilgili düzenlemelerini, esas önemi çevrenin korunması ve insan sağlığına vererek ancak iç pazarın kolaylaştırılmasına gereken önemi de göstererek yaptığı söylenebilir.

AB’nin GDO’larla ilgili mevzuatı tüzükler ve yönergelerden oluşmaktadır. GDO’ların kapalı kullanımı, etiketlenmesi, izlenmesi, çevreye kasıtlı bırakılması, üçüncü ülkelere ihracatı gibi konular için farklı düzenlemeler öngörülmüştür. GDO’larla ilgili ilk

düzenlemeler 1990 yılında çıkarılan 90/219 sayılı "Genetiği Değiştirilmiş Mikroorganizmaların Kapalı Kullanımı Yönergesi"[93] ile 90/220 sayılı "Genetiği Değiştirilmiş Organizmaların Çevreye Kasıtlı Salımı Yönergesi[94]"dir. 258/97 sayılı Tüzük yeni gıda ve yeni gıda bileşenlerine ilişkindir. GDO'lara ilişkin düzenlemelerin temelini oluşturan 2001/18 sayılı Tüzük GDO'ların çevreye kasıtlı salımı ile ilgili hükümler getirerek 90/220 sayılı Yönergeyi yürürlükten kaldırmıştır.1829/2003 sayılı "Genetiği Değiştirilmiş Gıda ve Yemlere İlişkin Tüzük"[95] GDO'lu ürünlere daha sıkı düzenlemeler getirmiştir. 1830/2003 sayılı tüzük[96] GDO'ların izlenebilirliği ve etiketlenmesi, GDO'lardan üretilen gıda ve yem ürünlerinin izlenebilirliğini düzenlemekte ve 2001/18 sayılı Yönergeye değişiklikler getirmektedir. 1946/2003 sayılı Tüzük[97] GDO'ların sınır aşan hareketlerini düzenlemektedir. 2015/412 sayılı Yönerge[98] ise üye ülkelerin GDO'ların kendi bölgelerinde üretilmesini kısıtlama ve yasaklama olasılığıyla ilgili düzenlemelere yer vermektedir.

Genetiği değiştirilmiş mikroorganizmaların çevreye salınmasından önce bunların insan, hayvan ve bitki sağlığı ile çevrenin ve biyoçeşitlilik üzerinde olumsuz etkiye sahip olmamaları için kontrollü tesis ve labaratuvarlarda araştırılması, geliştirilmesi, üretilmesi, saklanması, depolanması, imha edilmesi gibi faaliyetler kapalı kullanımı ifade etmektedir. AB mevzuatında kapalı kullanımı düzenleyen 90/219 sayılı Yönerge, insan

---

[93]Detaylı bilgi için bkz. Council Directive 90/219/EEC of 23 April 1990 on the Contained Use of Genetically Modified Micro-Organisms, OJ L 117, 8.5.1990.

[94] Detaylı bilgi için bkz. Council Directive 90/220/EEC of 23 April 1990 on the Deliberate Release into the Environment of Genetically Modified Organism, OJ L 117, 8.5.1990.

[95] Detaylı bilgi için bkz. Regulation (EC) No 1829/2002 of the European Parliament and of the Council of 22 September 2003 on Genetically Modified Food and Feed, OJ L 268, 18.10.2003.

[96] Detaylı bilgi için bkz. Regulation (EC) No 1830/2003 of the European Parliament and of the Council of 22 September 2003 Concerning the Traceability and Labelling of Genetically Modified Organisms and the Traceability of Food and Feed Products Produced from Genetically Modified Organisms and Amending Directive 2001/18/EC, OJ L 268, 18.10.2003.

[97] Detaylı bilgi için bkz. Regulation (EC) No 1946/2003 of the European Parliament and of the Council of 15 July 2003 on Transboundary Movements of Genetically Modified Organism, OJ L 287, 5.11.2003.

[98]Detaylı bilgi için bkz. Directive (EU) 2015/412 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2015 Amending Directive 2001/18/EC as Regards the Possibility for the Member States to Restrict ot Prohibit the Cultivation of Genetically Modified Organism (GMOs) in Their Territory Text with EEA Relevance, OJ L 68, 13.3.2015.

sağlığını ve çevreyi korumak amacıyla genetiği değiştirilmiş mikroorganizmaların kullanımına yönelik ortak tedbirler ortaya koymaktadır (md. 1). Yönergenin kapsamında yer alan genetiği değiştirilmiş mikroorganizma (bitki ve hayvanlar kapsam dışı), "genetik materyalin çiftleşme ve/veya doğal rekombinasyon yoluyla doğal biçimde oluşmayacak şekilde değiştirildiği bir mikroorganizma" (md. 2b) olarak tanımlanmıştır. Üye devletler, genetiği değiştirilmiş mikroorganizmaların kullanımından doğabilecek insan sağlığı ve çevre üzerindeki olumsuz etkileri önlemek için gerekli tüm önlemlerin alınmasını sağlayacaktır (md. 6/1). İhtiyatlılık prensibine uygun olarak bu tür risklerin oluşmaması için bu mikroorganizmaların kullanımlarının önceden değerlendirmesi yapılmalıdır. Risk değerlendirmesini yapmak kapalı kullanımı gerçekleştiren kişiye ait olacaktır. Değerlendirme sonrası risk derecesine göre istenen bilgiler yetkili makama bildirilecektir. Herhangi bir riske yer vermemek için iyi mikrobiyolojik uygulama ilkeleri ile iş güvenliği ve hijyen ilkeleri geçerli olacaktır. Risk yönetimi, atıkların arıtılması ve bertarafı gibi konularda yeni teknik ve bilimsel bilgileri değerlendirmek için uygulanan önlemler gözden geçirilecektir (md./7)..

Üye devlet Yönergenin kabul ettiği önlemleri uygulamak, bildirimleri almak ve kabul etmek için yetkili makamı belirleyecektir (md. 11/1). Yetkili makamlar tarafından Yönergenin gereklerine uygunluk, doğruluk, eksiksizlik, acil durum müdahalesi gibi açılardan bildirimler incelenecek ve gerekirse ek bilgiler istenecektir (md. 11/2, md. 11/3). Eğer kapalı kullanıma yönelik risklerle ilgili yeni bilgiler ortaya çıkarsa, kullanıcı derhal yetkili makamı bilgilendirecek, yetkili makam ise riskin durumuna göre kapalı kullanım koşullarının değiştirilmesini, kapalı kullanımın askıya alınmasını ya da sonlandırılmasını isteyebilecektir (md. 12). Herhangi bir kaza olması durumunda, yetkili makam bilgilendirilerek üye devletler gerekli acil, orta ve uzun vadeli önlemlerin alınmasını sağlayacak ve kazadan etkilenebilecek üye devleti derhal uyaracaktır.

Mümkünse, kazanın tam analizi için gerekli olan bilgileri toplayacak ve gelecekte benzer kazaların önlenmesi ya da etkilerin sınırlandırılması için önerilerde bulunacaktır (md. 15).

Kapalı kullanım safhasından sonra GDO'ların çevreye salınması ile ilgili ilk düzenleme olan 90/220 sayılı Yönerge, GDO'ların kasıtlı olarak çevreye salınması ve GDO içeren ürünlerin piyasaya sürülmesi konusunda üye devletleri yasalarına, düzenlemelerine ve idari hükümlerine yakın bir düzenleme yapma ve insan sağlığı ve çevreyi koruma amacı benimsemiştir. GDO'ların çevreye salınması ve piyasaya sürülmesi için listelenen bilgilerin tamamlanıp bir bildirimle yetkili makama başvurulması istenmektedir. Bununla birlikte üye devlet, Yönergeye uygun şekilde bildirilmiş ve onaylanmış bir ürünün insan sağlığı ve çevre için bir risk oluşturduğuna dair haklı sebepler sunarsa, bu ürünün kullanımı ve/veya satışını kendi ülkesinde geçici olarak kısıtlama ya da yasaklama hakkına sahip olacaktır.

90/220 sayılı Yönerge 2001/18 sayılı Yönergeyle yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni düzenleme, GDO'ların ticarileştirilmesine ilişkin standartları detaylandırarak eski Yönergeyi netleştirmiş ve geliştirmiştir (Gostek, 2016: 774). 2011/18 sayılı Yönerge 3 Kısım ve eklerden oluşmaktadır. A kısmında Yönergenin amacı, tanımlar, genel hükümler gibi konulara yer verilmiştir. B Kısmında ise deneysel amaçlarla çevreye bırakılan GDO'ların izin usulü yer almaktadır. GDO'ların deneysel amaçlarla çevreye salınmasına yönelik bir risk değerlendirmesi yapılıp, yetkili makama başvurulacaktır. Yetkili makam 90 gün içinde bu bildirimi değerlendirip, bildirimin uygunluğunu kontrol ettikten sonra kabul ya da ret kararı verecektir. Yetkili makam ek bilgi talep eder ya da kamuoyu araştırması yaparsa, bu süreler 90 günlük süreye dâhil edilmeyecektir. Yazılı onay alındığında serbest bırakma gerçekleşebilecek, ancak deneysel amaçlarla çevreye salınmasına izin verilen GDO'lar Yönergede belirtilen piyasaya sürülme şartlarına uygun olmadıkça, hiçbir şekilde piyasaya sürülemeyecektir. Bildirim, yalnızca yetkili makamın yazılı onayını aldığında ve bu onayda gerekli olan koşullara uygun olarak serbest

bırakılabilir. Yazılı onay verilen GDO'larla ilgili herhangi bir değişiklik ya da risklerle ilgili yeni bilgiler mevcutsa, yetkili makam bilgilendirerek gerekli önlemler alınacaktır.

Yönergenin C kısmında düzenlenen GDO'ların piyasa sürülmesi, risk değerlendirmesi, risk yönetimi, izleme, etiketleme, kamuya danışma gibi usullerin gerçekleştirilmesini gerektirir. GDO'lar piyasaya sürülmeden önce bir bildirimle yetkili makama sunulur, yetkili makam ise böyle bir konu Birliği genel olarak etkileyeceği için dosyanın özetinin diğer üye devletlerin ve Komisyonun yetkili makamlarına iletmekle sorumludur. Bildirimde bulunması istenen bilgiler, bir ürün olarak GDO'nun ya da içinde GDO bulunan bir ürünün kullanım alanlarının çeşitliliği dikkate almalı ve serbest bırakmanın insan sağlığı ve çevre üzerindeki etkisine ilişkin araştırma verileri ve sonuçlarını içermelidir. Risk değerlendirmesi, piyasa sürme koşulları, onay için önerilen süre (en fazla 10 yıl), izleme planı, etiketleme ve paketleme önerisinin de bildirimde yer alması gerekmektedir. Yetkili makamın bildirimi incelemesinden sonra değerlendirme raporu Komisyona ve diğer üye devletlerin yetkili makamlarına gönderilir. Raporda, söz konusu GDO'ların piyasa sunulması ve hangi koşullar altında olması gerektiği ya da piyasaya sürülmemesi kararı mevcuttur. Verilen izinler belirli koşullar altında 10 yıllık süre sonunda yenilenebilir. Bunun için iznin bitiminden 9 ay önce yeniden bir bildirimde bulunulmalı, risklere dair yeni bilgiler ve izleme raporu da bu bildirimde yer almalıdır. Böyle bir bildirimde bulunulmuşsa, nihai karar alınana kadar GDO'lar belirtilen koşullar altında piyasa sürülmeye devam edilebilirler. GDO'lu ürün piyasa sürüldükten sonra izleme ve raporlama gerekli koşullara uygun olarak yapılacak, bu bilgiler Komisyona ve üye devletlerin yetkili makamlarına sunulacaktır. Şeffaflığın sağlanması için raporlar halka açık tutulacaktır. Üye devletler GDO'lu ürünlerin piyasaya sürülmesinin tüm aşamalarında etiketleme ve paketlemeye dair gerekli önlemleri almalıdır. Etiketlenmesine gerek görülmeyen GDO'lu ürünler için bir eşik seviye belirlenebilir.

Kural olarak, üye devletler bu Yönergenin şartlarına uygun olarak piyasaya sürülmüş GDO'lu ürünlerin piyasaya sürülmesini yasaklayamaz, kısıtlayamaz veya engelleyemez. Ancak "korunma maddesi" başlıklı 23. madde uyarınca, izin sonrası risk değerlendirmesini etkileyen ya da mevcut bilgilerin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılan "yeni veya ek bilimsel bilgiler" elde edilmişse ve bu bilgiler temelinde ürünün insan sağlığı ve çevre için risk teşkil ettiği anlaşılmışsa, üye devletler GDO'lu ürünün kullanımını kendi bölgesinde kısıtlayabilir veya yasaklayabilir. Üye devlet, kararın dayandığı ek ve yeni bilgilerle birlikte, kararın nedenlerini ve iznin değiştirilip değiştirilmeyeceğini Komisyona ve diğer üye devletlere bildirmelidir.

258/97 sayılı "Yeni Gıdalar ve Gıda Bileşenlerine İlişkin Tüzük", GDO içeren veya bunlardan oluşan gıda ve gıda bileşenleri, GDO'lardan üretilen ancak GDO içermeyen gıda ve gıda bileşenleri, yeni veya değiştirilmiş gıda ve gıda bileşenlerine uygulanmaktadır (md.1). Gıda katkı maddeleri, tatlandırıcı ve çözücüler Yönetmeliğin kapsamı dışında bırakılmıştır (md.2). Tüzük kapsamına giren gıda ve gıda içerikleri, tüketici için tehlike arz etmemeli, tüketiciyi yanlış yönlendirmemeli, besinsel açıdan tüketiciler için avantaj sağlamalıdır (md. 3/1). GDO'lardan üretilen ancak GDO içermeyen gıda ve gıda bileşenleri eşdeğer olarak nitelendirilip izin usulüne tabi olmazken, GDO'lardan oluşan ya da GDO içeren gıda ve gıda bileşenleri ön bildirim yapmak durumundadır (md. 3/4). 258/97 sayılı Tüzük, 1829/2003 sayılı Tüzükle değişikliğe uğramış ve GDO'lu ürünler kapsam dışı bırakılmış, 2283/2015 sayılı Tüzükle yürürlükten kaldırılmıştır. 2283/2015 sayılı Tüzükte teknolojik amaçlarla kullanılması amaçlanan ve Birliğin diğer yasaları tarafından kapsanan genetiği değiştirilmiş gıdalar kapsam dışı bırakılmıştır.

Genetiği değiştirilmiş gıda ve yemlere ilişkin düzenlemeler 1829/2003 sayılı Tüzükte yer almıştır. Güvenli ve sağlıklı beslenmenin serbest dolaşımının iç pazar için vazgeçilmez bir unsur olduğu belirtilerek bu durumun vatandaşların sağlığı ve refahına

ve onların sosyal ve ekonomik çıkarlarına önemli katkıda bulunacağı bildirilmiştir. GDO içeren veya GDO'lardan oluşan gıda ve yemlerin değerlendirilmesine ilişkin farklı yasalar veya düzenlemeler arasındaki farklar serbest dolaşımı engelleyebilir ve haksız rekabet koşulları yaratabilir. Tüzükte üç amaç belirlenmiştir. İlki; iç pazarın etkin işleyişini sağlarken, diğer yandan genetiği değiştirilmiş gıda ve yemlerle ilgili olarak insan yaşamı ve sağlığı, hayvan sağlığı ve refahı, çevre ve tüketici menfaatini en üst düzeyde korumaktır. İkincisi, genetiği değiştirilmiş gıda ve yemlerin onaylanması ve denetlenmesi için Birliğin yöntemlerini ortaya koymaktır. Üçüncüsü ise genetiği değiştirilmiş gıda ve yemlerin etiketlenmesi için hükümler koymaktır (md.1). Tüzüğün kapsamı, GDO'lardan oluşan veya GDO içeren[99] gıda ve yemlerle GDO'lardan üretilen gıda ve yemlerdir (md. 3, md.).“GDO ile” (with GMOs) üretilen gıda ürünleri, gıda ve yem üretim sürecinde kullanılan işleme yardımcıları ile genetiği değiştirilmiş yemlerle beslenen hayvanlardan elde edilen ürünler kapsam dışı bırakılmıştır. Ayırıcı ölçüt, genetiği değiştirilmiş kaynağın gıda veya yemde bulunup bulunmadığıdır.

Tüzükte 258/97 sayılı Tüzüğün kabul ettiği temel eşdeğerliği sağlayan GDO'lu ürünlerin izin usulü işletilmeden bir bildirimle piyasaya sürülmeleri, yeni Tüzükte kabul edilmemektedir (Recital, 6). Diğer bir deyişle, GDO'lu ürünler için eş değer kabul edilseler dahi bildirimde bulunmak yetmeyecek, ihtiyatlılık yaklaşımına uygun olarak izin usulü devreye girecektir. Tüzüğün kapsamına giren ve bu Tüzüğün uygulama tarihinden önce yasal olarak piyasaya sürülen ürünler belli koşulları yerine getirmek şartıyla piyasaya sürülmeye devam edebilirler (md. 8).

Alınacak izin için ilgili ulusal devletin yetkili makamına başvuruda bulunulur. Başvurunun kabulü, başvuru sahibine iletildikten sonra, Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi (European Food Safety Authority/EFSA) bilgilendirilir ve gerekli bilgiler EFSA'ya

[99]GDO'lardan üretilen veya GDO içeren gıda *bileşenleri* de Tüzüğün kapsamı dâhilindedir.

sunulur. EFSA başvuruyu ve ek bilgileri inceleyip, GDO'lu ürünün risk değerlendirmesi yapar ve ürünü özellikleri, üretim yöntemi, risk değerlendirmesi, gıdanın etik veya dini kaygılara yol açıp açmaması, etiketlenmesi, pazara girme koşulları, izleme planı gibi yönlerden inceler (md. 5). 6 aylık süre içinde görüş bildirmeye özen gösterecek EFSA, başvuru sahibinin sunduğu bilgi ve belgelerin doğruluğunu inceler, üye devletin yetkili organından gıdanın güvenlik değerlendirmesi yapılmasını ister ve çevresel risk değerlendirmesi için yetkili bir makamdan talepte bulunabilir (md. 6). EFSA'nın görüşünü aldıktan bu görüşleri dikkate alarak[100] Komisyon başvuru ile ilgili olarak aldığı kararın taslağını sunar. Nihai karar belirtilen usule[101] göre alındıktan sonra, Komisyon başvuru sahibini karar hakkında bilgilendirir ve kararı AB Resmi Gazetesinde yayınlar. Tüzükte usule uygun olarak verilen yetki 10 yıl boyunca Birlik çapında geçerli olabilmekte ve yenilenebilmektedir (md. 7). Tüzük uyarınca izin verilen ürünler insan ve hayvan sağlığı veya çevre için ciddi bir risk oluşturması muhtemelse, verilen izin değiştirilebilir, askıya alınabilir veya iptal edilebilir (md. 9, md. 34). İzin verilen GDO'ların etiketlenmesi için eşik seviye 0.9 olarak belirlenmiş, bu düzeyin altında GDO içeren gıda ve yemlerin etiketlenmesine gerek olmadığı ifade edilmiştir (md. 12). GDO'lu ürünlerin etiketlenmesi, *"genetiği değiştirilmiş (bileşen adı)', "genetiği değiştirilmiş (organizma adı), "genetiği değiştirilmiş (organizma adı)dan üretilen (bileşen adı)* gibi içeriklerle açıkça görünecek biçimde etiketlenmesi gerekir (md. 13). GDO'ların etiketlenmesine ilişkin hükümler 1829/2003 sayılı Tüzükte yer almakla birlikte, GDO'lu ürünlerin etiketlenmesi ve izlenebilirliğine ilişkin hükümleri daha detaylandırmak amacıyla 1830/2003 sayılı Tüzük çıkarılmıştır. GDO'ların izlenebilirliği ve etiketlenmesi

[100]EFSA'nın görüşleri Komisyon için bağlayıcı değildir.
[101]Komisyonun sunduğu taslak karar sonrası, karar "Daimi Bitki, Hayvan, Gıda ve Yem Komitesine" sunulur. Komitenin onaylaması durumunda, Komisyon karara onay verir. Eğer Komite kararı nitelikli bir çoğunluk tarafından onaylamaz veya reddederse, Komisyon bir Temyiz Kurulu toplayabilir. Kurulda da nitelikli çoğunluk tarafından karar alınmazsa, Komisyon nihai karar için sorumluluğu almak zorundadır (https://ec.europa.eu/food/plant/gmo/authorisation/food_feed_en, "13.09.2019").

için uyumlu bir çerçevenin, Birlik çapında iç pazarın etkin işleyişine katkıda bulunacağından hareketle, etiketleme ve izlemeye özgü ayrı bir düzenleme yapılmıştır. Etiketleme tüketicilerin bilgi ve özgürce seçim hakkını korumaya çalışırken, izlenebilirlik ihtiyatlılık ilkesi temelinde insan ve hayvan sağlığı ve çevre üzerindeki olumsuz etkileri engellemeye çalışmaktadır (1830/md.3-4).

GDO'lu ürünler yetiştirilmesine izin verilmesi süreci 2011/18 sayılı Yönerge veya (kapsamı gıda ve yemlerse) 1829/2003 sayılı Tüzük kapsamında uygulanır. 2011/18 sayılı Yönerge uyarınca, GDO'lu ürünün yetiştirilmesi için ulusal yetkili makama başvurulur ve başvuru özeti Komisyona iletilir. Üye ülke değerlendirme raporu hazırlayıp diğer üye ülkelere iletip onların da görüşlerini alması için Komisyona gönderir. Komisyona bir veya daha fazla makul itiraz gelirse, EFSA'dan risk değerlendirmesi talep eder. Komisyon, ilgili Komiteler ve anlaşma sağlanamazsa Temyiz Kurulu kararı sonra Komisyon nihai kararı bildirir. Komisyon onay kararı alırsa, üye ülkelerin korunma kararı alma hakları vardır (https://ec.europa.eu, "13.09.2019"). Üye ülkelere GDO'lu ürünün yetiştirilmesiyle ilgili önemli haklar veren 2015/412 sayılı Yönerge, üye ülkelere GDO'lu ürünlerin kendi coğrafi alanlarında yetiştirilmesini kısıtlamak veya yasaklamak için iki seçenek sunmuştur. İlki, herhangi bir GDO'lu ürünün izin alınması sürecinde ya da yeniden izin sürecinde, üye ülkeler topraklarının bir kısmını ya da tamamını GDO'lu ürünün yetiştirilmesi dışında tutabilirler. GDO'lu ürünün yetiştirilmesiyle ilgili herhangi bir talebin bulunmadığı ya da coğrafi kapsamın onaylandığı durumlarda, üye devlet GDO'lu ürün ekimini çevre politikası hedefleri, şehir ve ülke planlama, arazi kullanımı, sosyo-ekonomik etkiler, tarım politikası hedefleri, kamu politikası gibi nedenlerle ölçülü olmak kaydıyla kısıtlama ya da yasaklama hakkına sahiptir (md.26c).

GDO'ların sınır aşan hareketlerini düzenleyen 1946/2003 sayılı Tüzük Cartagena Biyogüvenlik Protokolünü AB yasalarına dönüştürmektedir. İnsan sağlığı ve biyoçeşitliliğin küresel olarak korunması için GDO'ların sınır aşan hareketleri için

ihtiyatlılık ilkesi çerçevesinde ortak bir bildirim ve bilgi sistemi oluşturmayı amaçlamaktadır (md. 1). İhracatçı, yazılı olarak çevreye salıverilmesi amaçlanan GDO'ların ilk kasti sınır aşan hareketi öncesinde ithalatçı tarafa yazılı olarak bildirmelidir (md.4). Topluluk tarafından ya da üçüncü bir ülkenin yetkili makamı tarafından yazılı biçimde izin verilmediği sürece, gıda veya yem olarak doğrudan kullanım veya işleme amaçlı hiçbir GDO'lu ürün ihraç edilemez (md. 10/3). İhracatçı ürünün GDO içerip içermediği, özellikleri, mevcutsa verilen kodları, Protokolün gereklerine uygun olup olmadığı, temas noktaları gibi bilgi ve belgeleri ithalatçı tarafa beyan etmelidir (md. 12). Bu bilgi ve belgeler Biyogüvenlik Takas Mekanizmasına da iletilir (md.9).

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda, Avrupa Birliği'ndeki ülkelerin ihtiyatlılık ilkesini temel aldığı, biyoteknolojiye karşı olmasa da temkinli durduğu anlaşılmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinin tamamı BÇS'ye taraftır. Avrupa Birliğine üye olmayan Avrupa'daki ülkelerin de yine tamamı BÇS'ye taraftır. Biyogüvenlik Protokolüne de taraf olan AB üyesi ülkeler dışındaki Avrupa ülkelerine bakıldığında Karadağ, Arnavutluk, Norveç ve Moldova'nın taraf olduğu, İzlanda'nın Protokolü imzaladığı ancak taraf olmadığı, Lihteştayn'ın ise Protokolü imzalamadığı görülmektedir. AB Nagoya- Kuala Lumpur Protokolünü 11 Mayıs 2011 yılında imzalamış, 5 Mayıs 2018 yılında yürürlüğe sokmuştur. AB'ye üye ülkelerin Protokolü yürürlüğe sokma tarihleri ise değişiklik göstermektedir. AB'ye üye olmayan ülkelere bakıldığında Montenegro'nun imzaladığı ancak onaylamadığı, Arnavutluk, Norveç ve Moldova'nın onayladığı, Lihteştayn, Sırbistan ve Bosna Hersek'in henüz imzalamadığı dikkat çekmektedir. AB 2005 yılında UPOV'a taraf olmakla birlikte, AB üyesi ülkelerin çoğunun daha önceki yıllarda UPOV'a taraf olduğu görülmektedir. AB üyesi olmayan Avrupa'daki ülkelerden Lihteştayn'ın UPOV'a da taraf olmadığı ifade edilebilir. Benzer biçimde Lihteştayn dışındaki ülkeler IPCC'ye taraftır.

3.3.3. Asya Ülkeleri

Tarımsal biyoteknoloji endüstrisi, stratejik öneme sahip bir sektör olarak Çin Halk Cumhuriyeti merkezi hükümeti tarafından desteklenmektedir. Çin'in 2011-2015 Beşinci Beş Yıllık Ekonomik ve Sosyal Gelişme Planına göre, ülke "tarımsal biyoteknolojiyle ilgili yenilikleri ve uygulamayı hızlandıracak", "fikri mülkiyet haklarını geliştirecek" ve "geniş ve güçlü modern tohum endüstrisini destekleyecektir". Bu plana dayanarak, Tarım Bakanlığı[102] tarımsal kalkınma hakkında daha ayrıntılı bilgi veren Beş Yıllık Tarımsal Bilim ve Teknoloji Planını yayınlamış, Planda GDO'ları içeren araştırmaların güçlendirilmesi ve yeni GDO çeşitlerinin yetiştirilmesi konusundaki projelere devam edilecektir. Ülkedeki mevzuat, genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin geliştirilmesiyle tüketiciler ve çevre güvenliği konusundaki endişeleri dengelemeye odaklıdır. 2002 gibi erken bir tarihte, Tarım Kanunu tarımsal amaçlı GDO'ların araştırma, test etme, üretim, işleme, pazarlama ve diğer uygulamaları üzerine sıkı güvenlik kontrolleri içermekteydi. GDO'lar hakkındaki birincil mevzuat olan "Genetiği Değiştirilmiş Tarımsal Ürünlerin Güvenliğinin İdaresi" başlıklı düzenleme, GDO'ların güvenlik yönetiminin güçlendirilmesi, insan sağlığı ve hayvan, bitki ve mikroorganizmaların güvenliğini sağlamak, çevrenin korunması gibi bir dizi amaç benimsemiştir (Zhang, 2014: 41-42).

Çin'de GDO'lu ürünlerin onay süreci karmaşıktır ve neredeyse sadece Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından desteklenmektedir. İlk olarak GDO'lu ürün için biyogüvenlik sertifikasına başvurmak gerekmektedir. Ürün gıda güvenliği, gen akışı, hedef dışı organizmalara etkileri ve diğer potansiyel risk etkileri bakımından incelenir. Sonrasında üç aşamalı bir süreç başlar; tarla denemeleri, çevreye serbest bırakma ve ön üretim denemeleri. Ön üretim denemeleri sadece geliştirici ürünü yetiştirirken gereklidir, işleme malzemesi olarak kullanılacak ithal GDO'lu ürünlerin bu son aşamadan geçmesine

[102] Tarım Bakanlığının ismi 2018 yılında Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.

gerek yoktur. Üç aşamalı sürece paralel olarak, Bakanlık tarafından atanan araştırma kurumları veya üniversiteler gıda güvenliği testleri uygular. GDO biyogüvenlik sertifikaları için yabancı başvuru sahipleri, kendi ülkelerinde yürütülen önceki araştırma ve testleri belgelendirmelidir. Ayrıca ihracatçı ülke GDO'lu ürününticarileştirilmesine izin vermesi için ürünün başvuruda belirtilen aynı kullanım amacını taşıdığını belgelemesi gerekmektedir. Bakanlık, biyogüvenlik sertifikası verdikten sonra ithal edilen GDO'lu ürünlerin işleme malzemesi olarak ticarileştirilmesine izin verilir. Eğer yetiştirme için kullanılacaksa üç belgeye daha ihtiyaç vardır: Yeni ürün çeşidi kaydını gösteren tohum sertifikası, yeni üretim çeşidi için üretim lisansı ve yeni ürün çeşidinin ticarileştirilmesi için pazarlama lisansı (Jin vd. 2019: 566-567). 2015 yılında revize edilen "Gıda Güvenliği Yasasına" göre GDO'lu ürünlerin etiketlenmesinin zorunlu olduğu belirtilmiş ve ihlali halinde verilecek cezalar öngörülmüştür (Zhu vd. 2016: 37).

GDO'lu üretimde önemli paya sahip olan Hindistan GDO'larla ilgili tartışmaların sıkça yaşandığı ve GDO'lara karşı geniş bir muhalefetin olduğu bir ülkedir. Hindistan'da GDO ile ilgili birçokyetkili kuruluş mevcuttur. "Çevre, Orman ve İklim Değişikliği Bakanlığı" GDO'ların çevreye salınmasından önce çevrenin ve insan sağlığının korunmasından birincil derecede sorumludur ve Cartagena Protokolünü uygulamakla yükümlüdür. Bakanlığı bağlı "Genetik Mühendisliği Onay Komitesi" GDO'ların salınması ve ticarileştirilmesini onaylar. "Bilim ve Teknoloji Bakanlığı" altında olan "Biyoteknoloji Dairesi "biyoteknoloji programlarını sağlamak, biyogüvenlik düzenlemelerinin uygulanmasında bilimsel destek sunmak gibi görevler üstlenmiştir. Biyoteknoloji Dairesi altında "Rekombinant DNA Danışma Komitesi", "Genetik Manipülasyon İnceleme Komitesi" ve "Kurumsal Biyogüvenlik Komitesi" GDO'larla ilgili yetkili makamlardır. "Tarım Bakanlığı" ve Bakanlığa bağlı "Tarımsal Araştırma Konseyi", GDO teknolojisinin tarımsal faydalarını ve GDO'ların çevreye salınmasından sonraki süreci izlemekten sorumludur. "Sağlık ve Aile Refahı Bakanlığı"na bağlı "Gıda

Güvenliği ve Standartları Kurumu" genetiği değiştirilmiş gıdaların düzenlenmesinden sorumludur. "Ticaret ve Sanayi Bakanlığı"na bağlı "Dış Ticaret Genel Müdürlüğü" ise GDO'larla ilgili bildirimlerden sorumludur. "Gümrük ve Vergi İdaresi", "Gelir Dairesi" ve "Maliye Bakanlığı" ise GDO'ların sınır aşan hareketinden sorumlu tutulmuştur. "Biyoteknoloji Koordinasyon Komitesi", GDO'ların işlenmesinde güvenlik ve kontrol önlemlerinin ihlali durumunda bu ihlalleri denetlemek, soruşturmak ve cezai önlem almak için gerekli düzenlemelerde bulunur (Khurana vd., 2018: 12; Rajya Sabha Secretariat, 2009: 7-9).

1986 tarihli "Çevre (Koruma) Kanunu", 1989 tarihli "Tehlikeli Mikroorganizmaların/Genetiği Değiştirilmiş Organizmaların veya Hücrelerin Üretimi, Kullanımı, İthalatı, İhracatı ve Depolanması Kuralları" ve 2006 tarihli "Gıda Güvenliği Standartları Kanunu" Hindistan'da GDO'larla ilgili temel düzenlemelerdir. Doğrudan gıda kullanımı veya gıda olarak işlenmesi amaçlanan GDO'lar çevre güvenliği için "Genetik Mühendisliği Onay Komitesinden" onay alması gerekirken, gıda güvenliği için "Gıda Güvenliği ve Standartları Kurumundan" onay alması gerekir. Ancak GDO'lu ürünler için gerekli düzenlemeler henüz sonuçlanmadığından GDO'lu gıdalar ülkede yasaklanmış durumdadır. Bununla birlikte, yetkili makamlardan onay almayıp ithal edilen birçok GDO'lu ürünün olduğu bilinmektedir. Hindistan'da GDO'lu gıdaların etiketlenmesi için 2018 yılında Etiketleme Yönetmeliği önerilmiş, düzenlemeler henüz kesinleşmese de %5 veya daha fazlasına sahip GDO'lu ürünlerin etiketlenmesinin zorunlu olması önerilmiştir (Rajya Sabha Secreteriat, 2009: 6, Khurana vd., 2018: 14).

En büyük Asya ülkelerinden olan ve en büyük genetiği değiştirilmiş tarımsal ürün üreticilerinden olan Çin ve Hindistan'ın BÇS'ye taraf olduğu ve görüşmeler sırasında etkin bir rolde olduğu söylenebilir. Biyogüvenlik Protokolüne'de taraf olan iki ülkeden Hindistan Nagoya-Kuala Lumpur Protokolü'ne tarafken, Çin henüz Ek Protokolü

imzalamamıştır. Yine her iki ülke IPPC'ye tarafken, Hindistan'ın baskılara rağmen henüz UPOV'a taraf olmadığı bilinmektedir.

3.3.4. Afrika Ülkeleri

Afrika kıtasındaki ülkelerin GDO'larla ilgili tutumları birkaç ülke dışında tutucu ve karşıt görünmektedir. Dolayısıyla biyoteknoloji özellikle GDO teknolojisi sınırlı kalmıştır. Sadece Güney Afrika, Zimbabve, Mısır, Kenya, Burkina Faso, Uganda gibi çok az sayıda Afrika ülkesinde bu teknolojiye ağırlık verilmiştir. Bu ülkeler arasında Güney Afrika, Mısır ve Burkina Faso ticarileştirme aşamasına gelmiş, diğer ülkeler onaylanmış pamuk ve mısır gibi ürünleri denemiş ama bu denemeleri yürütmek için yeterli düzenleyici rejime veya bilimsel kapasiteye ulaşamamıştır (Akanbi, 2010: 134). Afrika'da GDO'lara karşı yürütülen kampanyalar gıda güvenliğiyle ilgili olmakla birlikte, aynı zamanda Afrikalı çiftçilerin Afrika tarımsal ihracatının en büyük pazarı olan AB'nin GDO'lu ürünlerin ithaline önemli engeller koymasıdır. GDO'lu ürünlerin satılmaması endişesine ek olarak, özellikle tohumların saklanması ya da takas edilmesini sınırlandırabilecek düzenlemeler de çiftçilerin kaygılarını artırmaktadır. GDO'lu ürünlere düzenleyici bir çerçeve sunmak, genetiği değiştirilmiş ürünlerin risklerini değerlendirmek ve yönetmek için bir biyogüvenlik rejimi geliştirmek gerekmektedir. Ancak yoksul Afrika ülkelerindeki görece zayıf kurumlar, düzenleme kapasitesindeki eksiklik, sınırlı bilimsel uzmanlık ve finansal kaynak sıkıntısı bu rejimin oluşturulmasında önemli engellerdir (Bailey vd., 2014: 7-9).

Afrika'da biyoteknoloji endüstrisi daha çok devlet öncülüğünde gelişmektedir, özel sektöre bu tür teknolojilere yatırım yapması konusunda çok az teşvik sağlanmaktadır. Özel sektör de daha çok Afrika'nın kendi ihtiyaçlarını karşılamayan, Kuzey ve Güney Amerika'nın gelişmiş tarımsal pazarlarına odaklanan Bt böcek dirençli ve glifosat dirençli mısır, soya fasulyesi, kanola ve pamuk gibi ürünlere ağırlık vermiştir. Ayrıca Afrika ülkelerinin çoğunda biyogüvenlik rejiminin tam olarak oluşturulamaması da özel

sektör tarafından risk olarak görülmektedir. 47 Sahra-Altı Afrika ülkesinden 18'inin ulusal biyogüvenlik yasası vardır. Bu ülkelerde mevzuatla uygulama arasında önemli bir boşluk bulunmaktadır. Ulusal biyogüvenlik rejimleri genellikle komşu ülkelerle zayıf bir şekilde uyumlaştırılmıştır (Bailey vd., 2014: 10). Doğu Afrika'da Kenya ve Uganda tarımsal biyoteknolojiyi benimsemede öne çıkan ülkelerdir. Her iki ülke işlevsel biyogüvenlik sisteminin temel bileşenlerini oluşturmaya çalışmaktadır. Tanzanya modern biyogüvenlik ve biyoteknolojiyle ilgili düzenlemeler yapmış, ancak politikayı uygulamaya dönüştürmede yavaş kalmıştır. Ruanda ve Burundi'de, biyoteknoloji araştırma ve geliştirme çalışmaları geleneksel teknikler ve geleneksel biyoteknoloji çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır (Komen ve Wafula, 2013: 4-7). Batı Afrika'da Benin, ulusal yasalar yürürlüğe girene kadar 2002 yılında GDO'lu ürünlerin ithalatını kısıtlamak için moratoryum ilan etse de, ABD'den çoğu GDO'lu olan gıda yardımlarını kabul etmiştir. Gana'da Çevre, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı biyoteknolojik gelişmelerden sorumludur. 2005 yılında, Gana vatandaşlarını ve çevreyi GDO'ların potansiyel zararlı etkilerinden korumak amaçlı taslak biyogüvenlik mevzuatını yayınlamıştır. "Gana için Ulusal Biyogüvenlik Çerçevesinin Geliştirilmesi" başlıklı proje UNEP/GEF Biyogüvenlik Birimi ile yapılan bir işbirliğinin sonucudur (Moola ve Munnik, 2007: 23,36). 2011 yılında Parlamento ülkedeki GDO'ların üretimi ve ticarileştirilmesine izin vermek için Ulusal Biyogüvenlik yasasını kabul etmiştir. Yasada, GDO'ları veya GDO'lu ürünleri üretmek veya ithal etmek isteyen kişi ya da kuruluşlar öncesinde Ulusal Biyogüvenlik Kurumu'ndan onay almalıdır (Gakpo, 2019).

Mısır'daki kamu politikası GDO'lu tarımsal ürünlere izin veren ve GDO'lu ürünlerin yetiştirilmesi, ithal ve ihraç edilmesine karşı çıkmayan bir yaklaşım benimsemiştir. Genetiği değiştirilmiş bitki yetiştiren ilk Kuzey Afrika ülkesi olan Mısır, 2007'de başlayan araştırma aşamasını takiben, 2011 yılında GDO'lu mısırı ticarileştirmiştir (Sadek, 2014: 52-53). Mısır'daki biyogüvenlik yasası eksikliği

nedeniyle, çeşitli bakanlıklar tarımsal biyoteknolojiyle ilgili kararnameler yayınlanmıştır. Biyoteknolojiye yönelik gözetimler dört farklı bakanlık[103] kapsamına girmekte, bu bakanlıklar ise Ulusal Biyogüvenlik Komitesi'nde temsil edilmektedir. Komite, düzenleyici otoritelere ve gen transferiyle ilgili araştırma yapmaktan sorumlu kurumlara teknik danışmanlık sağlamak içindir. Komite, bu alanda araştırma veya saha denemeleri yapan tüm kurumların bir başvuru sürecinden geçmelerini ve faaliyetleri için onay almalarını önermektedir (Wally, 2017). Mısır'da 2017 yılında Ulusal Gıda Güvenliği Ajansı kurulmuştur. GDO'lar için halen düzenleyici bir çerçeve oluşturmayan Mısır, Gıda Güvenliği Ajansını GDO'ların güvenlik değerlendirmesini yapmak için yetkili otorite olmasını gerektiren bir düzenleme yapmayı planladığını açıklamıştır. Ajansın, Codex Alimentarius Komisyonu standartlarına göre GDO'lar ve GDO içeren gıdalarla ilgili kayıt ve lisanslamayla ilgili usuller ve kurallar oluşturması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Ajans risk değerlendirmesi, analizi, yönetimi ve iletişimi gibi gerekli usullerin belirlenmesi ve gıda güvenliği ile ilgili bilimsel ve teknik araştırmaların yapılmasından da sorumludur (FAO, 2019b).

Güney Afrika genetiği değiştirilmiş mısır, pamuk ve soya fasulyesini ticari olarak serbestleştirilmesini kolaylaştırmak için düzenleyici bir politikaya sahiptir. Güney Afrika'daki GDO'ları içeren tüm faaliyetler, 1997/14 sayılı "Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar Yasası" uyarınca Tarım, Orman ve Balıkçılık Dairesi Biyogüvenlik Müdürlüğü tarafından yönetilmektedir. Müdürlük, politika ve stratejilerin geliştirilmesi ve uygulanması, GDO'larla ilgili konularda teknik danışmanlığın sağlanması, risk değerlendirmesinin yapılması gibi görevler üstlenmiştir. Yasa uyarınca Danışma Komitesi ve Yürütme Konseyi iki düzenleyici kurum olarak atanmıştır (Bothma vd., 2010: 176).

[103] Bu bakanlıklar Tarım Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Çevre Bakanlığı ve Ticaret ve Sanayi Bakanlığıdır (Wally, 2017).

Afrika'daki en büyük GDO'lu ürün üreticisinin genetik kaynaklar ve biyogüvenlikle ilgili uluslararası hukuki düzenlemelere nasıl karşılık verdiğine bakacak olursak, Mısır ve Güney Afrika'nın BÇS'ye ve Biyogüvenlik Protokolüne taraf oldukları ancak Nagoya-Kuala Lumpur Protokolünü henüz imzalamadıkları görülmüştür. Her iki ülke de IPPC'ye ve UPOV'a taraftır. Bununla birlikte Mısır ITPGRFA'ya tarafken, Güney Afrika taraf değildir.

3.3.5. Latin Amerika Ülkeleri

Latin Amerika'ya baktığımızda, MERCOSUR ülkeleri (Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay) Latin Amerika'da GDO mahsulünün neredeyse tamamına yakınını üretmektedir, ancak GDO'daki tek etkili oyuncu bunlar değildir. Şili tüketimini yasaklasa da GDO üretimine izin vermekte ve dünyadaki GDO tohum tedarikinin 1/5'ini sağlamaktadır (Katovich, 2012: 4-5). Brezilya, GDO'lu tarımsal ürünlerde rekabet eder konuma gelebilmek için etkili bir düzenleyici çerçeveye ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Özellikle GDO'lu ürünlerin yasadışı ve kontrolsüz kullanılmaları bu alanda düzenleme yapılması ihtiyacını artırmıştır. 2005 yılında çıkarılan Biyogüvenlik Yasası, tüm GDO'lu ürünleri ve türevlerini kapsayan geniş bir çerçeve oluşturmuştur ve Brezilya GDO'ları koordine edilmiş tek bir kanunla düzenleyen ilk Latin Amerika ülkesi olmuştur. Yasanın çıkmasından sonra Brezilya'da GDO'lu ürün üretimi hızla artmıştır (Katovich, 2012: 11).

Arjantin'de GDO'lar Tohumlar ve Fitogenetik Kreasyonlar Genel Kanunu (Ley de Semillas y Creaciones Fitogéneticas) Kanunu ve Modern Biyoteknolojinin Geliştirilmesi ve Üretilmesi Teşvik Kanunu (Ley de Promoción del Desarrollo ve Producción de Biotecnología Moderna) ile düzenlenmiştir. GDO'lu Tohumlar Kanunu ithalat ve ihracat, tohumların sınıflandırılması ve tescil gereklilikleri ve usulleri dâhil, ürünlerin ticarileştirilmesi için genel bir yasal çerçeve ortaya koymaktadır. Yasaya göre hangi türlerin kontrole ve tescile tabi olacağının belirlenmesi için, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığına bağlı Ulusal Tohum Komisyonu kurulmuştur. GDO'lu tohumlarla ilgili

olarak, Genetiği Değiştirilmiş Bitki Organizmaları Hakkında 46/2004 sayılı Karar, Arjantin'de ticari olarak onaylanmayan GDO'lu bitkilerle ilgili deneyler yapan, ithal veya ihraç eden, üreten ve ya çoğaltan ya da herhangi bir faaliyet yürüten herkesin GDO'lu bitkilerle ilgili Ulusal Kayıt Defterine kayıt yaptırması gerekmektedir. Kayıt GDO'ların çevreye deneysel amaçlı salınmasına izin verilmesi için bir ön şarttır ve ayrıca GDO'lu bitkilerin ithalatı veya ihracatına izin verilmesi için de gereklidir. Arjantin'de Tarım, Hayvancılık, Balıkçılık ve Gıda Sekreterliği GDO'ların serbest bırakılması ve ticarileştirilmesine izin vermekle yetkili kuruluştur. İzin verme kararları uzman danışma komisyonlarının yardımıyla alınmaktadır. Üç aşamadan oluşan izin süreci, GDO'ların biyogüvenlik standartlarını karşılaması, gıda katkı maddeleri ve bileşenlerinin güvenliklerinin gözden geçirilmesi ve GDO'ların ticarileştirilmelerinin Arjantin'in uluslararası ticareti üzerindeki etkisinin değerlendirilmesinden oluşur (Rodriquez-Ferrand, 2014: 2-5).

Meksika'da GDO'lar üzerine Biyogüvenlik Yasası, bu organizmalarla ilgili temel düzenlemedir. GDO'ların serbest bırakılması, ticarileştirilmesi, ithalatı ve ihracatı ile ilgili kuralları oluşturmuş ve bu faaliyetlerin insan, hayvan veya bitki sağlığına, çevreye, biyolojik çeşitliliğe neden olabileceği risklerin önlenmesini veya azaltılmasını amaçlamaktadır. GDO'ların serbest bırakılmadan önce risk değerlendirmesi yapılmalı ve deneysel amaçlı salımlardan sonra onay alması gerekmektedir. Biyogüvenlik Kanununa aykırı olarak, ekosistemin bileşenlerini, yapısını veya işleyişini olumsuz yönde değiştiren bir GDO'yu ticarileştiren kişi Ceza Kanununda öngörülen gerekli yaptırımla cezalandırılır. Genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünler etiketlenmeli, bu ürünlerin GDO'lu olduğu ve genetik olarak kazanılmış özellikleri ile değişiklikler tanımlanmalıdır (Guerra, 2014: 126-130).

GDO'lu ürün üretiminde önemli paya sahip Latin Amerika ülkelerinden Meksika ve Arjantin, BÇS'ye taraf olmakla birlikte Arjantin Biyogüvenlik Protokolünü 2000

yılında imzalamış ancak onaylamamıştır. Meksika ise hem Cartegena Biyogüvenlik Protokolüne, hem de Nagoya-Kuala Lumpur Protokolüne taraftır. Meksika Nagoya-Kuala Lumpur Protokolünü imzalamamıştır. Her iki ülke de hem UPOV'a hem de IPPC'ye tarafken, iki ülkeden Meksika ITPGRFA'ya taraf değildir.

3.3.6. Türkiye

Türkiye yapmış olduğu genetik kaynaklar ve biyogüvenlikle ilgili ulusal düzenlemeleri büyük ölçüde taraf olduğu uluslararası hukuki düzenlemeleri dikkate alarak gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin taraf olduğu düzenlemelere bakılacak olursa, Türkiye 29 Ağustos 1996 tarihinde BÇS'yi 4177 sayılı Kanun ile onaylamış, 22860 sayılı ve 27.12.1996 tarihli Resmi Gazetede yayımlamış ve onay belgesinin BM'ye tevdi edilmesiyle Sözleşme 14 Mayıs 1997 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye, 2000 yılında imzaya açılan Cartagena Biyogüvenlik Protokolünü 2003/5937 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile onaylamış ve Protokol 25196 sayılı Resmi Gazetede yayımlanmıştır. 2004 yılında ise yürürlüğe girmiştir. Nagoya-Kuala Lumpur Protokolünü ise henüz imzalamamıştır. Bununla birlikte Türkiye 1976 yılında WIPO'ya katılmış, 1988 yılında IPPC'ye katılmış, 2006/10752 sayılı kararın Resmi Gazete'de yayımlanmasıyla ITPGRFA'ya taraf olmuş, 2007 yılında ise UPOV'a taraf olmuştur. Türkiye ulusal düzenlemelerini gerçekleştirirken Biyogüvenlik Protokolü gibi düzenlemeleri dikkate alarak bu düzenlemelerin gerekliliklerini yerine getirmeye çalışmakta, diğer yandan hem ABD'nin biyoteknolojinin yararını üsteleyen çalışmalarla Türkiye'yi baskı altına almasıyla karşı karşıya kalmakta, hem de AB'nin mevzuatına uyum sağlama çabası içine girmektedir (Kıvılcım, 2012: 109-110).

Modern biyoteknoloji çalışmalarını sürdürmek isteyen Türkiye, GDO'larla ilgili düzenleyici çerçevesini 2010 yılında tamamlayabilmiştir. 18.03.2010 tarih ve 5977 sayılı Biyogüvenlik Kanunu ve yine 2010 yılı tarihli "Biyogüvenlik Kurulu ve Komitelerin

Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik" ile "Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerine Dair Yönetmelik"[104] GDO'larla ilgili temel düzenlemelerdir.

Biyogüvenlik Kanununda belirtilen amaç, Biyogüvenlik Protokolünde olduğu gibi modern biyoteknoloji kullanılarak elde edilen genetik yapısı değiştirilmiş organizmalar ve ürünlerinden kaynaklanabilecek riskleri engellemek, insan, hayvan ve bitki sağlığı ile çevrenin ve biyoçeşitliliğin korunması, sürdürülebilirliğin sağlanması amacıyla biyogüvenlik sisteminin kurulması, bu faaliyetlerin denetlenmesi ve düzenlenmesi olduğu ifade edilmiştir. Protokolden farklı olarak, Kanun'un amaç kısmında ihtiyatlılık ilkesine açıkça referans verilmemiştir. Ayrıca Protokol'de genetiği değiştirilmiş yaşayan organizmalar terimi kullanılsa da, Kanun'da genetik yapısı değiştirilmiş organizma ifadesi tercih edilmiştir. Protokol'de ecza malzemesi olan genetiği değiştirişmiş canlı organizmaların sınır ötesi hareketi kapsam dışı bırakılırken, Kanun'da veteriner tıbbi ürünler ile Sağlık Bakanlığı tarafından ruhsat veya izin verilen beşeri tıbbi ürünler ve kozmetik ürünleri Kanun kapsamı dışında tutulmuştur.

Kanunda GDO ve ürünleriyle ilgili bazı yasaklar konulmuştur. "GDO ve ürünleri onay almadan piyasaya sürülemezler, amaçları ve alanları dışında kullanılamazlar, Kurul kararlarına aykırı olarak kullanılamaz ve kullandırılamazlar, bebek mamaları, bebek formülleri, devam mamaları ve devam formülleri ile bebek ve küçük çocuk ek besinlerinde kullanılamazlar ve de genetiği değiştirilmiş bitki ve hayvan üretimi yasaktır" (md. 5).

Kanun, Protokole uyumlu olarak GDO veya ürünlerinin ithalatı, ihracatı, deneysel amaçlı serbest bırakılması, piyasaya sürülmesi veya kapalı kullanımına risk değerlendirmesine göre karar verileceğine hükmetmiştir. Değerlendirme sonrasında

[104] Bu yönetmelik 26.10.2019 tarihli "Gıda ve Yem Amaçlı Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerinin İthalatı, İşlenmesi, İhracatı, Kontrol ve Denetimine Dair Yönetmelik" hükümlerini yürürlükten kaldırmıştır.

herhangi bir risk öngörülmezse, on yıllık süre için karar verilir. Her bir GDO ve ürünü için Bakanlığa başvuruda bulunmak gerekmektedir. Eğer yetkili makam tarafından GDO ve ürünlerinin insan, hayvan ve bitki sağlığı ile çevre ve biyoçeşitliliği tehdit etmesi veya biyoçeşitliliğin devamlılığını tehlikeye düşürmesi, üretici ve tüketici tercih hakkını ortadan kaldırması, ekosistemin veya ekolojik dengenin bozulmasına neden olması, çevreye yayılma riskinin olması, başvuru sahibinin yeterli teknik donanıma sahip olmaması gibi durumlardan birinin varlığı halinde başvuru reddedilir (md. 3). Cartagena Protokolüne uyumlu olarak her bir başvuru için hem risk değerlendirmesi hem de sosyo-ekonomik değerlendirmenin ayrı ayrı yapılması istenmektedir. Her iki değerlendirmenin sonuçlarına bakılarak risk yönetimi esasları belirlenir (md. 4). *"GDO ve ürünleri piyasaya sürüldükten sonra, kararda öngörülen şartlara uyup uymadığı, beklenmeyen bir etkinin olup olmadığı kontrol edilir ve denetlenir. Herhangi bir riskin ortaya çıkabileceğine yönelik bilimsel bulgular varsa, karar iptal edilebilir, iptal edilen GDO ve ürünleri toplatılır. Eğer olumsuz etkiler tespit edilirse bu ürünler derhal imha edilir. GDO'lu ürünler izlenebilirliğin sağlanması amacıyla kayıt altına alınır ve yirmi yıl süreyle saklanır*" (md. 7).

Kanun, GDO ve ürünleriyle ilgili hukuki sorumluluk ve cezai yaptırımları da düzenlemiştir. Kişiler izin almış olsalar dahi insan, hayvan ve bitki sağlığı ile çevrenin ve biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasına karşı oluşan zararlardan sorumludur, eğer başvurudaki koşulları sağlamadıysa zarar olmasa dahi sorumludur. İzin alma zorunluluğu olduğu halde GDO ve ürünleriyle ilgili izinsiz eylemde bulunanlar meydana gelen her türlü zarardan sorumludur (md. 14). Bu kanun hükümlerini ihlal eden kişiler için hem adli hem de idari cezalar kanunda yer almıştır (md. 15).

Biyogüvenlik Kanunu'na dayanakla oluşturulan Biyogüvenlik Kurulu, GDO'lar ve GDO'lu ürünlerin üretimi, serbest bırakılması, kapalı alanda kullanımı ve ithalatıyla

ilgili değerlendirme yapmaktan sorumludur. Kurulun işleyişi dönemin Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından iletilen başvuruların komitelerden gelen öneriler doğrultusunda Kurul'da değerlendirilmesi ve başvuru sonucunun Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na iletilmesi ve Bakanlığın da başvuru sahibini bildirmesi şeklinde ilerlemektedir. GDO'larla ilgili başvuruları değerlendirmek için Kurul Komitelerin hazırladığı raporları dikkate alır ancak Kurul Komitenin aldığı karara uymak zorunda değildir. Cartagena Protokolüne uyumlu biçimde Komiteler başvurularda sunulan risk değerlendirmesi, sosyo-ekonomik değerlendirme ve eğer gerekliyse etik değerlendirmesiyle ilgili raporları edinerek görüşlerini beyan ederler. Bu görüşler dikkate alınarak Kurulun belirlediği usuller çerçevesinde başvuru sahibi tarafından bir risk yönetim planı hazırlanır. Kurul komitelerden aldığı raporları kamuoyuna duyurmak durumundadır. Kamuoyunu bilgilendirme ve kamuoyunun görüşlerini dikkate almada en önemli hükümlerden bir diğeri ise "*Kamuoyundan görüş alma ile ilgili usul ve esaslar Kurul tarafından belirlenir. Kurul, kamuoyu görüşlerini de dikkate alarak nihai kararını oluşturur*." hükmüdür. Kurul GDO'lu ürünlerin başvurularını değerlendirip kabul ya da ret yetkisine sahip olmakla birlikte aynı zamanda verilen izni de iptal edebilir. Kurul Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Çevre ve Orman Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile Dış Ticaret Müsteşarlığı'ndan farklı sayılardaki dokuz üyenin katılımıyla oluşmaktadır. Bakanlığın gösterdiği adaylardan birinin üniversiteden diğerinin ise meslek kuruluşlarından olması gerekmektedir (md.5). Kurulun bağımsız olarak çalışacağı Yönetmelikte ifade edilirken, eleştiriler bağımsız biçimde bilimsel ve teknolojik araştırmalar yapacak Kurulun daha çok teknokratik yapı gösterdiği üzerinedir. Türkiye'de bir Biyogüvenlik Kurulunun olması ve GDO'lu ürünlerin önceden onay aşamasına tabi olması, denetlenmesi ve izlenmesi ve kararların kamuoyuna açık olarak kamuoyu görüşlerinden etkilenmesi gıda güvenliği açısından oldukça önemlidir. Ancak işleyişinde beliren sıkıntılara rağmen, Kurulun 2018 yılında 2018/3 sayılı Cumhurbaşkanlığı

Genelgesiyle Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesindeki Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğüne devredilmesi gıda güvenliğini, şeffaflığı ve kamuoyunun bilgi edinme hakkını zedeleyici olarak görülmektedir. TMMOB tarafından yapılan açıklamada kurulun kaldırılması ile Tarım ve Orman Bakanlığı kararlarının tartışmaya açılmadan ve kamuoyu baskısı olmadan alınabileceği ve alınan kararlarla ilgili bilgilere ancak sonradan ulaşılabileceği ifade edilmiştir (Yurt Gazetesi, 2019). Bu gelişme, Cartagena Biyogüvenlik Protokolü'nün 23. maddesinde yer alan "Kamu Bilinci ve Katılımı" başlıklı maddesiyle de uyuşmamaktadır.

Biyogüvenlikle ilgili uygulamaları göstermek için 2009 yılında çıkarılan "Gıda ve Yem Amaçlı Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerin İthalatı, İşlenmesi, İhracatı, Kontrol ve Denetimine Dair Yönetmelik" Danıştay'ın yasa çıkarılmadan yönetmeliğin çıkarılmasının yasama yetkisi niteliğinde olduğuna karar vermesi nedeniyle iptal edilmiştir. Yönetmelik iptal edilmeden önce üç kez değiştirilmiş ve GDO'lu ürünlerin etiketlenmesi için 0.9 eşik değeri kaldırılmıştır. Ancak bu eşik değer kaldırılsa da etiketleme zorunluluğu kaldırılmamıştır. Eşik değeri belirleme görevi Biyogüvenlik Kuruluna bırakılmıştır. 2010 yılında çıkarılan "Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerine Dair Yönetmelikte" de eşik değerin, Bakanlığın Biyogüvenlik Kurulunun görüşlerini dikkate alıp karara bağlamasıyla belirlendiği ifade edilmiştir. GDO'lu bitki ve hayvan üretiminin yasaklandığı, tüketiminin ise bebek mamaları haricinde serbest olduğu Türkiye'de, Bakanlıkça belirlenen eşik değerin üzerindeki gıda ve yemlerin "genetik yapısı değiştirilmiş ….." ya da "genetik yapısı değiştirilmiş …….'dan elde edilmiş" gibi ibarelerle etiketlenmesi gerekmektedir (md.18, md. 19).

Yönetmelik GDO'larla ilgili yapılacak araştırma ve geliştirme faaliyetleriyle ilgili süreci de düzenlemiştir. Bu tür bir faaliyetin yurt içinde gerçekleştirilmesi halinde izin şartı aranmayıp Bakanlığın bilgilendirilmesi istenirken, yine aynı amaçla ithal edilecek

GDO'lar ve GDO'lu ürünlerin önceden Bakanlığın iznine tabi olduğu belirtilmiştir. İthal edilen GDO'larla ilgili faaliyetler tamamlandığında Bakanlığa bilgi verilmesi şartı da bulunmaktadır (md. 7). GDO'ların deneysel amaçlı serbest bırakılması ile ilgili kurallar ve kapalı alanda kullanımı ile ilgili standartlar Kurul tarafından belirmektedir (md. 9, md. 10). Deneysel amaçlı serbest bırakma denemeleri sadece Bakanlığın belirlediği kuruluşlar tarafından yapılacaktır. Deneysel amaçlı ithal edilen GDO'lar ve bu amaçla serbest bırakıldıktan sonra elde edilen GDO'lu ürünlerin ticarileştirilmesi mümkün değildir (md. 9). Eğer GDO'lar ve GDO'lu ürünlerin insan, çevre, biyoçeşitlilik gibi zarar gelebilecek unsurlara yönelik herhangi bir risk taşımadığı yönünde bir bilgi varsa ya da bununla ilgili daha önce bir risk değerlendirmesi söz konusuysa Kurul bu durumda basitleştirilmiş işlem uygulamasına izin verebilir (md. 12).

Türkiye'de GDO'lu ürün üretimi yapılması ve gıda olarak ithal edilmesi yasak olmakla birlikte, hayvan yemi olarak kullanmak amacıyla ithal edilmesi Bakanlık onayına tabidir. Bakanlıktan elde edilen verilere göre Biyogüvenlik Kanunu çıktıktan sonra ithal edilen GDO'lu ürün sayısı 36'dır. Soya ve mısır ithal edilen iki GDO'lu üründür. İthal edilen çeşitleri geliştiren kuruluşlar ise Monsanto, Sygenta ve Pioneer/Dow AgroScience'dır.

Tablo 7: Türkiye'de Biyogüvenlik Kurulu Tarafından Onaylanan GDO Listesi

Gd Bitki	Çeşit	Ayırt Edici Kimlik	Resmi Gazete
Soya	A2704-12	ACS-GMØØ5-3	26 Ocak 2011 tarih ve 27827 sayılı
Soya	MON40-3-2	MON-Ø4Ø32-6	26 Ocak 2011 tarih ve 27827 sayılı
Soya	MON89788	MON-89788-1	26 Ocak 2011 tarih ve 27827 sayılı
Mısır	Bt11	SYN-BTØ11-1	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	DAS1507	DAS-Ø15Ø7-1	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	DAS59122	DAS-59122-7	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı

Mısır	DAS1507xNK603	DAS-Ø15Ø7-1xMON-ØØ6Ø3-6	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	NK603	MON-ØØ6Ø3-6	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	NK603 x MON810	MON-ØØ6Ø3-6xMON-ØØ81Ø-6	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	GA21	MON-ØØØ21-9	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	MON89034	MON-89Ø34-3	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	MON89034xNK603	MON-89Ø34-3xMON-ØØ6Ø3-6	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	Bt11xGA21	SYN-BTØ11-1xMON-ØØØ21-9	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	59122x1507xNK603	DAS-59122-7xDAS-Ø15Ø7xMON-ØØ6Ø3-6	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	DAS1507x59122	DAS-Ø15Ø7-1xDAS-59122-7	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	MON88017XMON810	MON-88Ø17-3xMON-ØØ81Ø-6	24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı
Mısır	MON88017	MON-88Ø17-3	21 Nisan 2012 tarih ve 28271 sayılı
Mısır	MON810	MON-ØØ81Ø-6	21 Nisan 2012 tarih ve 28271 sayılı
Mısır	59122xNK603	DAS-59122-7xMON-ØØ6Ø3-6	21 Nisan 2012 tarih ve 28271 sayılı
Mısır	MIR604	SYN-IR6Ø4-5	16 Temmuz 2015 tarih ve 29418 sayılı
Mısır	MON863	MON-ØØ863-5	16 Temmuz 2015 tarih ve 29418 sayılı
Mısır	T25	ACS-ZMØØ3-2	16 Temmuz 2015 tarih ve 29418 sayılı
Soya	MON87701	MON-877Ø1-2	16 Temmuz 2015 tarih ve 29418 sayılı
Soya	MON87701xMON89788	MON-877Ø1-2xMON-89788-1	16 Temmuz 2015 tarih ve 29418 sayılı
Soya	356043	DP-356Ø43-5	5 Kasım 2015 tarih ve 29523 sayılı
Soya	A5547-127	ACS-GMØØ6-4	5 Kasım 2015 tarih ve 29523 sayılı
Mısır	Bt11xMIR604	SYN-BTØ11-1 x SYN-IR6Ø4-5	5 Kasım 2015 tarih ve 29523 sayılı
Mısır	MIR162	SYN-IR162-4	5 Kasım 2015 tarih ve 29523 sayılı
Mısır	MIR604xGA21	SYN-IR6Ø4-5 x MON-ØØØ21-9	5 Kasım 2015 tarih ve 29523 sayılı
Mısır	MON863xMON810	MON-ØØ863-5 x MON-ØØ81Ø-6	5 Kasım 2015 tarih ve 29523 sayılı
Mısır	MON863xNK603	MON-ØØ863-5 x MON-ØØ6Ø3-6	5 Kasım 2015 tarih ve 29523 sayılı
Mısır	MON89034xMON88017	MON-89Ø34-3xMON-88Ø17-3	5 Kasım 2015 tarih ve 29523 sayılı

Soya	MON87708	MON-877Ø8-9	2 Ağustos 2017 tarih ve 30142 sayılı Resmi Gazete
Soya	BPS-CV127-9	BPS-CV127-9	2 Ağustos 2017 tarih ve 30142 sayılı Resmi Gazete
Soya	MON87705	MON-877Ø5-6	2 Ağustos 2017 tarih ve 30142 sayılı Resmi Gazete
Mısır	MON87460	MON 8746Ø-4	2 Ağustos 2017 tarih ve 30142 sayılı Resmi Gazete

Kaynak: Türkiye Biyogüvenlik Bilgi Değişim Mekanizması, http://www.tbbdm.gov.tr/DuyuruAciklama2.aspx?Id=2, 01.12.2019.

Ülkemizde 1996 yılından beri GDO'lu ürünlerin ithaline izin verildiği bildirilmektedir. 1996-2005 yılları arasında ABD ve Arjantin'den ithal edilen GDO'lu ürünler soya fasulyesi, soya yağı, soya küspesi, mısır ve mısır yağı olup bu ürünlerin toplam değeri ABD'den ithal edilen ürünler için 2 milyar 275 milyon ABD Doları, Arjantin'den ithal edilen ürünler için 765 milyon ABD Dolarıdır. 2005-2008 yılları arasındaki verilere göre ise ABD ve Arjantin'le birlikte Brezilya'dan ithal edilen mısır, soya ve türevleriyle ilgili ürünlerin yani tüm ürünlerin toplam tutarı 9 milyar 378 milyon Dolardır (Çakar, 2010: 81-82).

GDO'lu ürünlere yönelik düzenlemeler yapılmıştır ve ithalatıyla ilgili kısmi verilere ulaşılmıştır. Ancak GDO'lu tohumlar üzerine herhangi net bir bilgiye ulaşılamamaktadır. GDO'lu tohum ithalatının yasak olduğu bildirilse de, üzerinde durulan esas nokta GDO'lu tohumların ülke içine girişine yönelik önlemlerin neler olduğudur. Çünkü tohumlar transit geçişlerde yerel ürünlere bulaşabilir veya izinsiz giriş yapabilir. Bunları engellemek için güçlü bir kontrol mekanizmasının olması gerekir. Yönetmelikte transit geçişlerde Bakanlığın GDO ve ürünlerinin çevreye bulaşmamasını engellemek için gerekli kontrolleri yaparak önlemleri alacağı ifade edilmiştir (md. 16). Türkiye'de gen kaçışıyla GDO'lu ürünlerin bulaşabileceği riskli bitkiler bulunmaktadır. Özellikle bu bitkiler arasında buğdaygiller ve lahanagiller familyası bulunmaktadır. Bu türler arasında gen alışverişi oldukça yaygındır ve GDO'lu ürünlerin olası gen kaçışlarına açıktır (Olhan, 2010: 18).

Türkiye'de biyogüvenlikle ilgili düzenlemelerin olması, etiketlemenin yapılması tüketicileri rahatlatıcı gelişme olmakla birlikte, Biyogüvenlik Kurulunun kaldırılması, kamuoyunun GDO'yla ilgili kararlar üzerindeki etkisinin azaltılması, GDO'suz ürünlerin GDO'suz olduğunun etiketlemede yazmaması, yeterli risk değerlendirmelerinin yapılmadığını mahkeme kararlarının tescillemesi gibi gelişmeler tüketicilerin endişelerini artırıcı niteliktedir. Türkiye'deki GDO'lara ve GDO'lu ürünlerin tüketici kabulüne yönelik araştırmalar incelendiğinde tüketici algısının ağırlıklı olarak olumsuz olduğu görülmüştür. Genellikle GDO'larla ilgili bilgileri TV/internet aracılığıyla öğrendiğini söyleyen tüketicilere doğru bilgilendirmede bulunmak özellikle bu alanda çalışan akademik çevrenin ve sivil toplumun önceliklerinden olmalıdır[105].

[105] Detaylı bilgi için bkz., Aksoy, M., Seven, H., Şengel, A. T., Şahin, A., Şahin, M. A. (2012), "Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar Hakkında Tüketici Bilgisi ve Tercihi", *Akademik Gıda*, (10)1, s. 57-65.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: GENETİĞİ DEĞİŞTİRİLMİŞ TARIMSAL ÜRÜNLER, SERBEST TİCARET VE GIDA ADALETİ

4.1. GDO'lu Ürünlerin Üretim ve Tarımsal Ticaret Hacmi

GDO'lara yönelik kamuoyu tepkileri ve bazı ülkelerin dirençle bu ürünlere karşı koymalarına rağmen, ticarileştirilmiş biyoteknolojik tarımsal ürünlerin üretimi her geçen gün artmaktadır. Tarımsal biyoteknolojik ürün üretimi yapan ülkelerin üretim alan büyüklükleri, üretilen alanın yıllık artış ya da azalış miktarı, üretilen ürünün hangi özelliklerde olduğu, ülkelerin bu ürünlerin ticarileştirilmesinden ne kadar gelir elde ettikleri gibi bilgiler "Biyoteknoloji Uygulamalarını Edinme Uluslararası Servisi" (International Service for the Acquisition of Agri-Biotech Applications/ISAAA)[106] üye ülkelerden gelen veriler doğrultusunda her yıl düzenli olarak yayınlamaktadır[107]. GDO'lu tarımsal ürünlerin ihracat ve ithalat rakamları net olarak bilinmese de, ülkelerin ticari amaçla ürettiği bu ürünlerin ekim alanları ve gelire yaptıkları katkılar bu ürünlerin ticaretine yönelik bir fikir sağlayacaktır.

2017 yılı itibariyle (1996'dan beri ekilen) toplam biyoteknolojik ürün alanı 2.3 milyar hektarla rekor seviyeye ulaşmıştır. 2017 yılında biyoteknoloji ekimi yapan toplam 24 ülkenin 19'u gelişmekte olan ülke ve 5'i ise sanayileşmiş ülkelerdir. 189.8 milyon

[106] ISAAA, kendisini kar amacı gütmeyen, Kuzey Amerika, Afrika ve Asya'da üç merkeze sahip, küçük, duyarlı, bürokratik olmayan uluslarlarası bir ağ olarak tanımlamaktadır. Bağış yapanlar listesine bakıldığında, ABD Tarım Bakanlığı, Afrika Tarım Teknoloji Fonu gibi kurumların ve J.R. Simplot Company gibi GDO'lu ürün üretimi yapan şirketlerin olduğu dikkat çekmektedir.

[107]ISAAA GDO'lu ürünlerin üretimine olumlu bakmakta ve GDO'lu ürünlerin çiftçilere, tüketicilere ve çevreye verdiği sorunları görmezden gelmektedir. Özellikle ISAAA'nın yıllık raporlarında yer alan şekiller GDO teknolojisinin sürekli artan biçimde ve kaçınılmaz olarak benimsendiği izlenimini vermektedir. Ancak durum ISAAA'nın gösterdiğinden farklıdır. Örneğin, 2013 yılında ISAAA'nın verilerine göre 175 milyon hektar GDO'lu ürün üretimi yapılsa da küresel alanın yaklaşık 1.5 milyar hektar olduğu ve dünyanın ekilebilir arazisinin yüzde 88'inin hala GDO'suz üretim yapılan alan olduğu anlamına gelmektedir. GDO'lu ürünlerin %91'i sadece altı ülke (ABD, Brezilya, Arjantin, Hindistan, Kanada ve Çin) tarafından üretilmektedir. ABD ise küresel GDO'lu ürünün %40'ını üretmektedir. Bu GDO'lu üretimin az sayıda ülkede gerçekleştirildiği anlamına gelmektedir. Ayrıca çoğu GDO'lu ürün öncelikle hayvan yeni, tekstil ve biyoyakıtlar için kullanılmaktadır. Örneğin, GDO'lu mısırın %70'i hayvan yeminde kullanılır. Bu aslında iddia edilenin aksine GDO'lu ürünlerin gıda sektörüne katkısının sınırlı olduğunu göstermektedir (Friends of the Earth International, 2014: 12-13).

hektarda yapılan biyoteknolojik ürünler Çin (956 milyon hektar) veya ABD'nin (937 milyon hektar) toplam arazisinin yaklaşık yüzde 20'sine denk gelmektedir ve İngiltere'deki toplam arazinin (24.4 milyon hektar) 7 katından fazlasına eşittir. 2016 ve 2017 yılları arasındaki yüzde 3'lük artış 4.7 milyon hektara eşittir (James, 2017: 3). Tablo 8'den de anlaşılacağı üzere, 1996 yılında itibaren toplam ekili alanların artmasıyla biyoteknolojik ürünlerin değeri de artmaktadır. 1996 yılında üretimine başlanan biyoteknolojik ürünler 1998 yılında 1 milyar ABD Doları değerini aşmıştır. 2013 yılında 15 milyar ABD Doları aşan ürünlerin değeri, 2015 yılında gerilese de 2016 yılında yeniden yükselmiştir.

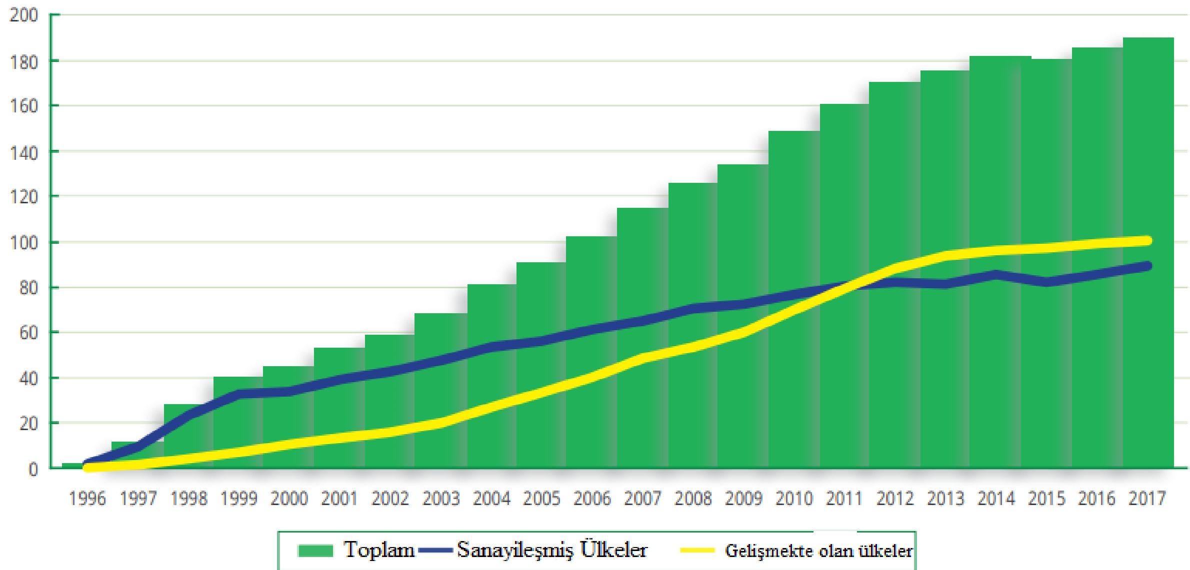
Tablo 8: 1996-2016 Yılları Arası Biyoteknolojik Ürün Küresel Değeri ve Ekilen Alan Miktarı

Yıllar	**Değer (Milyar Dolar Cinsinden)**	**Toplam Ekili Alanlar (milyon hektar cinsinden)**
1996	0.093	1.7
1997	0.592	11.0
1998	1.560	27.8
1999	2.354	39.9
2000	2.429	44.2
2001	2.928	52.6
2002	3.470	58.7
2003	4.046	67.7
2004	5.090	81.0
2005	5.714	90.0
2006	6.670	102.0
2007	7.773	114.3
2008	9.045	125.0
2009	10.607	134.0
2010	11.780	148.0
2011	13.251	160.0
2012	14.840	170.3
2013	15.610	175.2
2014	15.690	181.5
2015	15.267	179.7
2016	15.816	185.1
Toplam	**166.624**	**2,149.7**

Kaynak: James, 2017: 3

2011 yılından önce sanayi ülkeleri gelişmekte olan ülkelerden daha iyi performans gösterirken, 2012 yılından itibaren gelişmekte olan ülkelerin biyoteknolojik tarımsal ürünlere daha fazla eğildiği görülmüştür. 2017 yılı itibariyle gelişmekte olan ve sanayileşmiş ülkeler arasında biyoteknolojik ürünlerin üretimi konusunda 11.4 milyon hektarlık bir fark elde etmiştir. 2016 ve 2017 yılları arasında bir karşılaştırmaya gidilecek olursa 2016 yılında 85.5 milyon hektarda biyoteknolojik ürün üretimi yapan sanayileşmiş ülkeler 2017 yılında bu alanı 89.2 milyon hektara çıkararak % 4.3'lük bir artış sağlamıştır. Gelişmekte olan ülkelere bakıldığında ise 2016 yılında 99.6 milyonluk hektarda biyoteknolojik ürün üretimi yapan ülkeler, bu alanı yüzde 1'lik artışla 100.6 milyon hektara çıkarmışlardır (Bkz. Şekil 5).

Şekil 5: 1996 ve 2017 Yılları Arasında Sanayileşmiş Ülkeler ve Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Biyoteknolojik Ürün Üretim Alanları

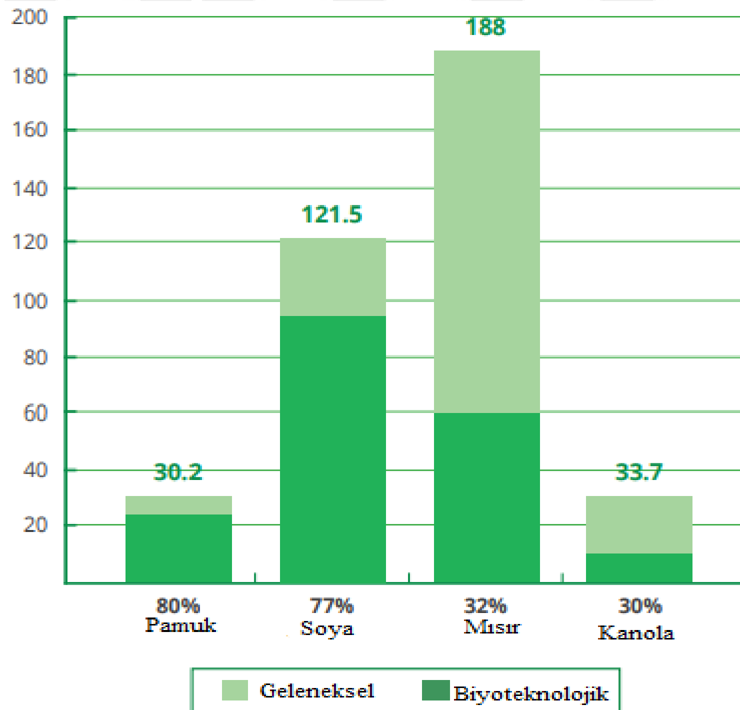

Kaynak: James, 2017: 4.

Genetiği değiştirilmiş kabak, soya fasulyesi, pamuk, mısır, papaya, yonca, şeker pancarı, kanolanın üretimi ve ticareti hâlihazırda yapılmaktadır. 2016 ve 2017 yıllarında da genetiği değiştirilmiş patates ve elma onaylanarak üretim sürecine geçilmiştir.

Sırasıyla soya, pamuk, mısır ve kanolanın bu ürünler içindeki payı oldukça yüksektir. 2017 yılında 2016 yılına benzer şekilde bu dört biyoteknolojik ürünün üretimi toplam biyoteknolojik ürünlerin %99'nu oluşturmaktadır. Dünyada üretilen soyanın %77'si, pamuğun %80'i, mısırın %32'si ve kanolanın %30'u biyoteknolojik yöntemlerle üretilmektedir (James, 2017: 100-101). GDO'lu soya ve mısır biyoyakıt amaçlı ya da hayvan yemi olarak kullanılabileceği gibi, insanların tükettikleri gıdalarda özellikle işlenmiş olanlarda sıkça rastlanılır[108]. Bu ürünlerin geleneksel yöntemle üretilenlerden daha fazla miktarda üretilmesi bu ürünleri üreten ya da ithal eden ülkelerin GDO'lu soya ve mısırdan türetilen gıda yeme ihtimalini artırır.

Şekil 6: Biyoteknolojik Ürünlerin Toplam Ürünler İçindeki Payı, 2017 (milyon hektar)

Kaynak: James, 2017: 101.

108GDO'lu soya et ürünleri ve et suyu tabletlerinde, içeceklerde, pastacılık ürünlerinde, gofret, çikolatalı krema, cips gibi ürünlerde, çikolatalı ürünlerde, unlu mamullerde, hazır çorbalarda kullanılabilir. GDO'lu mısır ise früktoz ve glukoz şuruplarında, içeçeceklerde, pastacılık ve unlu mamullerde, mısırözü yağında, hatta bebek mamasında ve daha pek çok işlenmiş ve paketli gıdalarda yer alabilir (Şık, 2017) .

2017 yılında olumlu hava durumu ve piyasa fiyatları ile biyoyakıt ve hammadde talebinin artması ABD, Brezilya, Güney Afrika ve Bolivya'da soya ekimini daha teşvik etmiştir. Latin Amerika'da olumsuz hava koşulları, düşük piyasa fiyatları, ABD'deki yüksek miktardaki stoklar ve Filipinlerdeki sahte tohumlar GDO'lu mısırın üretimin az da olsa düşmesine neden olmuştur (James, 2017: 100). 1996 yılında toplam 0.5 milyon hektarla başlayan soya üretimi yıllar içinde önemli artış sergilemiştir. 2005 yılında 25 milyon hektara ulaşan soya üretimi, 2010 yılında iki kattan fazla artışla 54 milyon hektara ulaşmış, 2016 yılında ise 91 biyoteknolojik soya üretimi 91 milyon hektara, 2017 yılında ise 94 milyar hektara çıkmıştır. Benzer biçimde bu ürünlerden elde edilen gelirde de önemli oranda artış yaşanmıştır. 1996-2016 yılları arasında biyoteknolojik soyanın getirdiği toplam gelirin 59.7 milyar ABD Doları olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo 9: Biyoteknolojik Soyanın Ekim Alanı ve Tarımsal Gelirdeki Artışı[109]

SOYA	Ekilen Alan (milyon hektar)					Ulusal Düzeyde Tarımsal Gelirdeki Artış (milyon ABD Doları)				
	1996	2000	2005	2010	2016	1996	2000	2005	2010	2014
ABD	---		26.5	30.0	31.84	5.0	346.6	1,201.4	761.9	165.1
Brezilya	---		9.4	17.8	32.69	3.8[110]	43.7	534.6	694.1	724.9
Arjantin	---		15.4	19.5	18.70	0.9	205	471	285	436
Kanada	---		~1	1.5	2.08	---	6.71	13.30	12.43	2.30
Paraguay	---		1.8	2.6	3.21	---	13.4	82.6	85.9	95.4[111]
Uruguay	---		0.3	1	1.2	---	0.06	7.42	15.0	23.1[112]
Bolivya	---		-	0.85	1.2	---	---	12.08	80.15	107.31
Diğerleri	---		<1	<1	<1					
Toplam	0.5	25.8	54.4	73.3	91.4	1996-2016 yılları arasında toplam elde edilen gelir 59.7 milyar ABD Doları.				

109 Tablo 9-10 ve 11, ISAAA tarafından hazırlanan yıllık raporlar ile Brookes ve Barfoot tarafından hazırlanan "GM Crops: Global Socio-Economic and Environmental Impacts 1996-2009", "Global Socio-Economic and Environmental Impacts 1996-2010", "The Global Income and Production Effects of Genetically Modified (GM) Crops 1996-2011", "Global Socio-Economic and Environmental Impacts 1996-2013", "GM Crops: Global Socio-Economic and Environmental Impacts 1996-2014" adlı kaynaklarda yer alan bilgilerden derlenerek yapılmıştır.
110 1997 yılı için geçerli veridir.
111 2013 yılı için geçerli veridir
112 2013 yılı için geçerli veridir

Biyoteknolojik mısır biyoteknolojik tarımsal ürünler arasında soyadan sonra en fazla ekim alanına ulaşmış üründür. 60 milyon hektarı geçen alanda üretilen biyoteknolojik mısırın lider üretici ABD iken onu Brezilya ve Arjantin takip etmektedir. Kanada ve Güney Afrika'da biyoteknolojik mısır üreten diğer ülkelerdir. Bununla birlikte Filipinler, Paraguay, Uruguay, İspanya, Kolombiya, Vietnam, Honduras, Şili ve Portekiz de bir milyon hektardan az alanda biyoteknolojik mısır üretimi yapmaktadır. Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Romanya'da biyoteknolojik mısırın üretimi hem katı düzenlemeler hem de pazarlanmasındaki zorluk nedeniyle durdurulmuştur. ABD'de kuraklığa toleranslı mısırın benimsenmesi, iklim değişikliğinin etkileri nedeniyle Afrika'da da bu ürünün benimsenme ihtimalini artırabilir. Ayrıca mısırın ABD ve Amerika'daki diğer ülkelerde etanol için üretilmeye devam ettiği bilinmektedir (James, 2017: 102).

Tablo 10: Biyoteknolojik Mısırın Ekim Alanı ve Tarımsal Gelirdeki Artışı

MISIR	Ekilen Alan (milyon hektar)					Ulusal Düzeyde Tarımsal Gelirdeki Artış (milyon ABD Doları)				
	1996	2000	2005	2010	2016	1996	2000	2005	2010	2014
ABD	---		20	31.7	35.05			206 (HT) 381.4 (IR)	378 (HT) 1.799 (IR)	1.083 (HT) 2.628 (IR)
Brezilya	---		---	7.3	15.67	--- ---	--- ---	--- ---	--- 414.7 (IR)	201 (HT) 651.70 (IR)
Arjantin	---		1.6	3.0	4.74	1998'den beri Arjantin'in GDO'lu mısırdan (IR) elde ettiği kümülatif gelir 678.3 milyon Dolar, 2004'ten beri GDO'lu mısırdan (HT) elde ettiği kümülatif gelir 246.3 milyon Dolardır.				
Kanada	---		0.7	1.3	1.49	---	1.8 (HT) 7.6 (IR)	8.7 (HT) 20.0 (IR)	4.2 (HT) 122.3 (IR)	27.9 (HT) 89.1 (IR)
G.Afrika	---		0.3	1.9	2.2	---	3.31 (IR)	19.03 (IR)	132.6 (IR)	214.20 (IR)
Diğerleri	<1		<1	<1	<1					
Toplam	0.3	10.3	21.2	46	60.6	1996-2014 yılları arasında toplam elde edilen gelir 63.7 milyar ABD Doları.				

Biyoteknolojik ürünler içinde önemli bir paya sahip olan pamukta üretimi artıran ve en fazla gelir elde eden ülke Hindistan olmuştur. Dünyada biyoteknolojik pamuk

üretimi yapılan alanın neredeyse yarısını Hindistan oluşturmaktadır. Hindistan'ı ABD, Pakistan ve Çin takip etmektedir. Hindistan ve Çin'de IR pamuk üretimi yaygınken, ABD hem IR hem de HT biyoteknolojik pamuğun ekimini yapmaktadır (Tablo 11). 2016 yılı verileri itibariyle 22 milyon hektarlık alanda yapılan pamuk üretimi, 2017 yılında bu alan %8'lik bir artışla 24 milyon hektara çıkarmıştır (ISAAA, 2017:102-103). Ticarileştirilmiş biyoteknolojik pamuk üretiminde 1996-2016 yılları arasında kümülatif olarak 59.9 milyar ABD Doları gelir geldiği tahmin edilmektedir.

Tablo 11: Biyoteknolojik Pamuğun Ekim Alanı ve Tarımsal Gelirdeki Artışı

	Ekilen Alan (milyon hektar)					**Ulusal Düzeyde Tarımsal Gelirdeki Artış (milyon ABD Doları)**				
PAMUK	**1996**	**2000**	**2005**	**2010**	**2016**	**1996**	**2000**	**2005**	**2010**	**2014**
Hindistan	---		1.3	9.4	10.8	---	---	332.74 (IR)	2.498.53 (IR)	1.604.05 (IR)
ABD	---		4.6[113]	4.0	3.70	--- 94.69 (IR)	61.46 (HT) 162.88 (IR)	9.57 (HT) 332.41 (IR)	46.72 (HT) 395.28 (IR)	47.51 (HT) 402.60 (IR)
Pakistan	---		---	2.4	2.90	---	---	---	---	---
Çin	---		3.3	3.5	2.8	---	150.18 (IR)	845.58 (IR)	1.736 (IR)	1.306 (IR)
Brezilya	---		1.1	~1	0.79	2006 yılından itibaren toplam net gelir GDO'lu pamuktan (IR) elde edilen toplam gelir 72.7 milyon dolardır.				
Arjantin	---		0.07	0.37	0.38					
Diğerleri	---		<1	<1	<1					
Toplam	0.8	5.3	9.8	21	22.3	1996-2016 yılları arasında toplam elde edilen gelir 59.9 milyar ABD Doları.				

GDO'lu ürünlerin uluslararası ticaretine dair farklı metotlarla çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalardan kimisi tüketici kabulüne odaklanırken, kimisi bu ürünlerin ticaretinden elde edilen ekonomik kazançlardan kimin ne kadar pay aldığıyla ilgilenmiştir. Literatüre bakıldığında GDO'ların uluslararası ticaretine yönelik önemli bir model olarak GTAP (Global Trade and Analysis Project) görülmektedir. Bu modelleme kullanılarak ülkelerin GDO'lu ürün ticaretinde elde edecekleri kazançlar tahmin edilmeye

[113] 2006 yılında ABD'de ekilen biyoteknolojik pamuk alanı 5.3 milyon hektardır.

çalışılmaktadır ve literatürde GDO'lu ürünler konusunda sıkça karşılaşılan bir model olmuştur. GTAP'ın yanı sıra mekânsal denge modeli (spatial equilibrium model) veya çok ülkeli genel denge modeli (multi country equilibrium model) gibi modellerde kullanılmaktadır. Örneğin Vigani vd. tarafından yapılan "ticaret akışı" (trade flow) modeli kullanılarak altmış ülke için yapılan çalışmada varılan sonuç, GDO düzenlemelerindeki farklılıkların ticaret akışını olumsuz engellediği, başlıca engelleyici faktörlerin onay süreci, etiketleme politikaları ve izlenebilirlik gereksinimleri olduğudur (Vigani vd., 2009).

Çalışmanın 3. bölümünde farklı ülkelerin GDO'larla ilgili uyguladığı farklı düzenlemelere değinilmişti. GDO'lar ve genetik kaynaklarla ilgili uluslararası kurallar ve standartlar oluşturulmaya çalışılsa da ülkeler arası uyumu sağlamak kolay değildir. Ülkelerin GDO'ya yönelik farklı tutum ve düzenlemeleri şüphesiz bu ürünlerin uluslararası ticaretini de doğrudan etkiler. Çünkü bazı ülkeler bu ürünlerin ne üretimine izin verir ne de ithalatını onaylar. Bazı ülkeler GDO'lu ürünlerin yem amaçlı üretilmesi ya da ithalatına izin verip gıda amaçlı üretim/tüketimine izin vermezken, kimi ülkeler bu ürünleri gıda, yem, biyoyakıt ya da tekstil gibi alanlarda kullanılmasını serbest bırakır. Belirtilen bu farklı uygulamaların uyumsuzluk ve eşgüdümsüzlük yarattığı ve bu durumun uluslararası ticarette bazı sorunlara neden olduğu iddia edilmektedir. Örneğin, GDO'lu ürünlerin ticaretinde mevcut üretim, taşıma ve nakliye sistemleri, sevkiyatlarda düşük seviyede GDO varlığına yol açabilmektedir. Low Level Presence (LLP) ilgili Kodeks Yönergelerine göre bir güvenirlik değerlendirmesine dayanarak en az bir ülkede onaylanmış olan GDO'ların onaylanmamış yerlerde düşük seviyede varlığını ifade eder. Adventitious Presence (AP) ise herhangi bir ülkede güvenirlik değerlendirmesi için uluslararası kurallara dayanmış onayı olmayan GDO'ların kasıtsız varlığını ifade eder. GDO'ların uluslararası ticaretinde her iki konuyla ilgili çeşitli sorunlar bildirilmiştir. Özellikle bu durum GDO'lu ürünlerde "sıfır tolerans" politikası izleyen AB için öncelikli

bir konudur çünkü sıfır tolerans politikası izin verilmeyen ithal bir gıdanın ya da yemin eser miktarda da olsa GDO'lu maddenin içermesini kabul etmez. Bununla ilgili bir çalışma yapan FAO, bir anket hazırlayarak bu anketi 193 ülkeye yollamış ancak LLP ve AP'yle ilgili ankette 64 ülkeden geri dönüş alabilmiştir[114] (FAO, 2014b: 15). 64 ülkeden 24 ülke son 10 yılda LLP veya AP ile karşılaştıklarını bildirirken, 35 ülke karşılaşmadıklarını belirtmiş, 5 ülke ise soruyu yanıtlamamıştır. LLP/AP olaylarından en çok etkilenen ürünler keten tohumu, pirinç, papaya ve soya fasulyesidir. En fazla LLP/AP olayları ABD, Çin ve Kanada'nın yaptıkları sevkiyatlarda bildirilmiştir (FAO, 2014b: 24-25).

4.2. GDO'lu Ürünlerin Ticaretinde Aktörler

4.2.1. Devletler

Ülkeler son yıllarda tarımsal biyoteknolojiye daha fazla önem vermeye başlamışlar, bu alanda özel sektör veya kamu eliyle yatırımlara ağırlık vermeye çalışmışlardır. GDO'lu ürünlerin üretiminde tarla denemelerine başlamış, yeni GDO'lu ürünlerin üretimi için onay sürecine girmiş yahut tamamlamış veya ürünü ticarileştirmiş ülkelerin sayısı giderek artmaktadır. Bununla birlikte bazı ülkeler 20 sene önceden bu yana tarımsal biyoteknolojik ürünlerin üretimi konusunda liderliklerini sürdürmektedir. Öncelikle ABD tarımsal biyoteknoloji alanında hem yaptığı yatırımlar, hem geniş ekim alanları hem de kazandığı gelirlerle lider ülke konumundadır. GDO'lu ürünlerin tarla denemeleri için APHIS 1985 yılında dört izin vermişken, 2002 yılında 1.194'e çıkmıştır ve her yıl ortalama 800 civarında artmaktadır. Tarla denemeleri için serbest bırakılan GDO'ların sayısı kümülatif olarak 2013 yılında 17 bine çıkmıştır. ABD'de onaylanan

---

[114] Ankete verilen cevaplarda LLP ve AP haricinde başka türlü bilgileri de bulmak mümkündür. Örneğin verilen cevaplara göre Arjantin'in ithal ettiği pamuğun tamamı GDO'ludur ve ağırlıklı olarak Brezilya'dan ithal etmektedir. Avustralya'nın ithal ettiği pamuk tohumunun tamamı GDO'ludur ve ABD'de en büyük tedarikçisidir. Kanada mısır ve soyanın neredeyse tamamını GDO'lu olarak ithal etmekte ve bunları ABD'den sağlamaktadır. Dikkat çekici başka bir örnek Küba'nın ithal ettiği mısırın %70'inin ve soyanın %90'nın GDO'lu olduğudur. İhracatçı ülkeler ise ABD, Brezilya ve Arjantin'dir.

herbisit toleranslı GDO'lu ürünlerin sayısı 2005 yılında 3.587'den 2013 yılında 6.722'ye, insekt tolerans özelliğine sahip GDO'lu ürünler ise 3.141'den 4.909'a çıkmıştır (Fernandez Cornejo vd., 2014: 3). 2013 yılı itibariyle APHIS tarafından en fazla onay verilen ürün mısır olup onu sırasıyla soya, pamuk, patates, domates, buğday, yonca, tütün, kolza tohumu ve pirinç izlemiştir. GDO'lu ürün yetiştirilmesine en fazla izin verilen şirketlerde ise listenin başında Monsanto yer almaktadır. Monsanto'yu Pioneer (DuPont), Sygenta gibi şirketler izlemektedir (Fernandez Cornejo vd., 2014: 5-7). 75 milyon hektarda tarımsal biyoteknolojik ürün üreten ABD de bu alanın 35 milyon hektarı soyaya, 33 milyon hektarı mısıra, 4.5 milyon hektarı pamuğa, 1.2 milyon hektarı yoncaya, 876 bin hektarı kanolaya, 458 bin hektarı şeker pancarına, 3 bin hektarı patatese ve bin hektarı elma, kabak ve papayaya aittir. ABD'deki tarımsal biyoteknolojik ürün alanı dünyadaki biyoteknolojik ürün alanının %40'ını oluşturmaktadır. Bu rakam ülkenin biyoteknolojik ürün üretimindeki liderliğini onaylamaktadır. USDA mısır, soya ve pamuğun neredeyse tamamına yakınının (ortalama %94.5) biyoteknolojik yöntemlerle üretildiğini tahmin etmektedir (James, 2017: 9).

Brezilya ABD'den sonra 50.2 milyon hektarla dünyanın en büyük ikinci biyoteknoloji ürün ekimi yapılan alanına sahiptir. Ülkede ekilen tarımsal biyoteknolojik ürünler arasında 33.7 milyon hektarda soya fasulyesi, 15.6 milyon hektarda mısır ve 940 bin hektarda pamuk yetiştirilmektedir. Brezilya'da biyoteknolojik soya, mısır ve pamuğun toplam ekili alan içindeki oranı %94'dür. Brezilya, 2013-2017 yılları arasında gıda ve yem amaçlı fasulye (1)[115], pamuk (15), okaliptüs(1), soya fasulyesi (11) ve şeker kamışı (1) olmak üzere 68 yeni biyoteknolojik ürünü onaylamıştır (James, 2017: 16). Toplam soyanın %89'unu temsil eden GDO'lu soyanın %85'ini Roundup Ready soya fasulyesi oluşturmaktadır. Roundup Ready'nin üreticisi Monsanto Brezilya'da sayılan

[115] Parantez içindeki rakamlar farklı biyoteknolojik özellikler gösteren ürünleri temsil etmektedir. Örneğin, kuraklığa toleranslı ya da herbisit toleranslı özellikler farklı özelliklerdeki biyoteknolojik ürünlerdir.

GDO'lu soya ve pamuk tohumlarından yüzde iki telif ücreti almaktadır. Monsanto Brezilya'daki Roundup Ready soya fasulyesinin patentini uzatma girişiminde bulunarak telif ücreti (royalty fee) istemeye devam etmiştir. Ancak Brezilya'da bir tarım sendikasının başlattığı yasal girişim sonrasında mahkeme çiftçilerin lehine karar vermiştir. Mahkemenin verdiği kararda Brezilya'da Roundup Ready soya fasulyesi patentinin sona ermesi nedeniyle telif ücretinin yasadışı olduğu ve Monsanto'nun çiftçilerden alınan bu ücretlerin telafi edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Monsanto'ya yönelik iddiaların değerinin yaklaşık 1 milyar ABD Doları olduğu tahmin edilmektedir. Monsanto 2012-2014 yılları arasında üreticilerin ücretsiz Roundup Ready soya fasulyesi satın almalarına izin vermiştir. Ancak bu izin yalnızca çiftçilerin Monsanto'daki tazminat talebinden feragat etmesi şartıyla verilmektedir. Yeni Monsanto sözleşmeleri Monsanto'nun daha sıkı denetim yapmasına ve telif ücretlerini artırmasına izin vermektedir. Ayrıca çiftçilerin bir sonraki hasat için tohumlarını saklamalarına izin veren Brezilya yasalarına da aykırıdır. Ancak bu gelişmelere rağmen Monsanto yeni bir patent ve telif ücreti ile korunan Roundup Ready2 soya fasulyesini piyasaya sürmüştür (Friends of the Earth International, 2014: 23). Brezilya'da tarım sektörünün Monsanto gibi büyük şirketlerin baskısına karşı koyamadığı ve bu nedenle üretilen ve ihraç edilen GDO'lu soya ürünlerinin yüzdesinde büyük bir artış olduğu görülmüştür. Ancak bu durumun Brezilya ekonomisine zarar vermediği ileri sürülürken bunun nedeni olarak Brezilya'nın GDO'larla ilgili katı düzenlemelerden dolayı soyanın %30'unu geleneksel olarak üretmesi ve Brezilya'nın dünyadaki en büyük GDO olmayan soya yüzdesine sahip olması görülmüştür. Özellikle AB'nin GDO'lu olmayan soya sektörünü desteklememesi durumunda Brezilya'nın mevcut soya üretimi seviyesine ulaşamayacağı sonucuna varılmıştır. GDO'lu olmayan soya tarımının yaygınlaşması, Brezilya'nın uluslararası pazardaki yerini sağlamlaştırmış ve ekonomik refah getirmiştir (Bringslid vd., 2011: 53-59).

Arjantin, ABD ve Brezilya'dan sonra en büyük üçüncü GDO'lu ürün üreticisidir. GDO'lu soya, pamuk ve mısır ihracat eden Arjantin 23.6 milyar hektarlık bir alanda GDO'lu ürün üretimi yapmaktadır. Arjantinde soya, mısır ve pamuğun tamamı biyoteknolojik yöntemlerle yetiştirilmektedir. Arjantin'deki çiftçiler yüksek verim ve istikrar nedeniyle GDO'lu mısırı benimsemişler ve bu durum 2017 yılında mısır üretiminde artışa neden olmuştur. 2015 yılında Arjantin'de mısırdaki ihracat vergisinin kaldırıldığı ve soya fasulyesindeki ihracat vergisinin %35'ten %30'a düştüğü açıklanmıştır. Sonuç olarak mısırın ekili alanı 1 milyon hektar civarında artarken, soya alanı aynı miktarda azalmıştır (James, 2017: 20). Arjantin'de GDO'lu ürünlerin onaylanmasıyla birlikte ülkedeki tarımsal kimyasal kullanımındaki yüksek artış arasındaki bağlantı çok fazla tartışma konusu olmuştur. GDO'lu ürünlerin ilk kullanıldığında tarımsal-kimyasal kullanımı azaldığı ancak zararlı böcekler ve yabani otlar direnç geliştirdikçe kimyasal kullanımı dokuz kat daha arttığı iddia edilmiştir. Kimyasal kullanımı 1990 yılında 34 milyon litreden 2013 yılında 317 milyon litreye çıkmıştır. Arjantin'de yapılan bir araştırmada Roundup Ready soya fasulyelerine geleneksel olarak yetişen soyalardan daha fazla herbisit uygulandığı sonucuna varılmıştır. Yine Arjantinli bir STK'nın yapmış olduğu çalışmada GDO'lu ürünlerin verimi artırdığı ancak pestisit kullanımının %858 oranında arttığı, pestisitin GDO'lu ürünlerin ilk yetişmeye başladığı yıllarda 3lt/ha olarak uygulandığı ancak 2013 yılında bunun 12lt/ha çıktığı ifade edilmiştir (Friends of the Earth International, 2014: 24).

Arjantin'de Biyoteknoloji Bilgi ve Geliştirme Konseyi tarafından yayımlanan çalışmada, GDO'lu soya, mısır ve pamuk üretiminden hem maliyetlerin azalması hem ekilebilir alanın genişlemesinden dolayı 1996-2015 yılları arasında 126 milyon Dolarlık bir gelir elde edildiği yazılmıştır. Elde edilen bu gelirin önemli bir bölümünden çiftçilerin faydalandığı belirtilirken, soya üretiminde hükümetin de önemli bir pay aldığı, küçük miktarlarda pay alanların ise tedarikçiler olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca GDO'lu

ürünlerin ekonomiye doğrudan katkı sağladığı gibi istihdam yaratarak dolaylı biçimde de refaha etkide bulunduğu bildirilmiştir (Trigo, 2016: 20).

GDO'lu ürün üretimi ve ticarileştirilmesinde öncü ülkelerden bir diğeri Kanada'dır. 2017 yılı itibariyle 13 milyon hektarlık alanda soya fasulyesi, mısır, kanola, şeker pancarı, yonca ve patates olmak üzere altı biyoteknoloji ürünü yetiştiren Kanada, biyoteknolojik ürünlerin ilk ticarileştirildiği yıl olan 1996 yılında biyoteknolojik kanolayı ticarileştirtirmiştir. 1996 yılından beri Kanada gıda ve yem amaçlı üretim için 177 biyoteknoloji çeşidini onaylamıştır (James, 2017: 25). Kanada genetiği değiştirilmiş hayvanlarla ilgili çalışmalar da yapmış ve ilk biyoteknolojik somonu insan tüketimine sunmak için süreci 2017 yılında tamamlamıştır. "Aquadvantage Somon" adı verilen biyoteknolojik somon diğer çiftlik somonlarından daha hızlı büyüdüğü iddia edilen bir Atlantik somonudur. Onaylanmasıyla, dünyada herhangi bir kurum tarafından gıda arzına girmesine izin verilen ilk GDO'lu hayvan olmuştur. Genetiği değiştirilmiş başka balık türleri de geliştirilme aşamasındadır (Friends of the Earth International, 2014: 22). Kanada'da GDO'lu ürünlerle ilgili herhangi bir etiketleme zorunluluğu olmadığı ve GDO'lu somonun üretilip satıldığına ilişkin kamuoyuyla bilgi paylaşılmadığı için "Kanadalılar bilmeden GDO'lu somon tükettiler" başlıklı haberler sıkça yayınlanmıştır.

"Kanada Biyoteknoloji Eylem Ağı"nın (Canadian Biotechnology Action Network) yaptığı çalışmaya göre, Kanada'da GDO'lu ürünlerin piyasaya sunulmasından bu yana herbisit satışlarının %130 arttığı ve şuanda glifosata dayanıklı beş yabancı otun bulunduğu ifade edilmiştir. Bu tür yabani otlar daha fazla herbisit kullanımı gerektirmektedir. Yoğun glifosat kullanımı kelebeklerin yaşam alanını azaltmıştır. GDO'lu ürünlerin verimi artırdığına dair herhangi bir kanıt sunulmamıştır. GDO'lu tohumların fiyatı Kanada'da ve dünya genelinde GDO'lu olmayan tohumlardan daha yüksektir. Çifçiler GDO'lu ürünler nedeniyle daha fazla kazanmamışlardır. GDO'lu ürünlerin onaylanması için düzenleyici süreçler şeffaf değildir ve GDO'lu ürünler

piyasaya sunulmadan önce çiftçilerin ya da tüketicilerin görüşleri alınmamaktadır. Ayrıca çoğu Kanadalı GDO'lu ürünlerin etiketlenmesine yönelik talepte bulunsa da Kanada'da zorunlu etiketleme söz konusu değildir (Canadian Biotechnolgy Action Network, 2017).

Hindistan, 2017 yılı itibariyle IR (Bt) pamuğu 600.000 hektar artırarak 11.4 milyon hektarlık alanda üretmektedir. Hindistan'ın ürettiği toplam pamuk miktarı içinde biyoteknolojik pamuğun oranı %93'e ulaşmıştır. Pamuk alanında önemli artışın pamuk yetiştiriciliği için uygun piyasa fiyatı ve hava koşullarından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte çok sayıda pamuk üreticisinin yetkisiz IR/HT özellikli biyoteknolojik pamuk dikmiş olduğu ISAAA'nın raporlarında yer almaktadır. 2017-2018 yılları arasında Maharashtra'daki çiftçiler bölgenin %80'ini etkileyen pamuk kurdu istilası yaşamışlardır. Bu kurda direncin kırılmasında IR pamuk teknolojisinin yanlış yönetilmesi ve sahte ve yasadışı biyoteknoljik pamuğun kullanılmasının neden olduğu açıklanmıştır (James, 2017: 29). Hindistan'da verim artışını sağlamak ve böcek ilacı kullanımını azaltmak amacıyla kullanılan Bt pamuğa yönelik Rajsthan ve Maharahtra saha bölgelerinde yapılan araştırmada değişik bulgulara rastlanmıştır. Öncelikle çalışmada kadın ve erkek çiftçiler ile tarım işçileri tarlalarda ürettikleri Bt pamuğun parasal değerinin Bt olmayan pamuğun değerinden farklı olmadığını doğrulamıştır. Bununla birlikte böcek direnci birinci nesil Bt pamuğu (Bollgard I) için sınırlıdır, ikinci nesil Bt pamuğu (Bollgard II) içerisinde böcek direnci yok gibi görünmektedir. Her iki sahada da hem böcek direncine yönelik hem de verimliliğe yönelik şüpheler söz konusudur. Çiftçiler Bt pamuğunu Bt olmayan çeşitlere kıyasla daha yüksek verimlilik için tercih etseler de çoğu verimlilikteki düşüşten memnun değildir[116]. Sahadaki çalışmada elde edilen önemli bir bulgu Bt pamuk tarlalarında çalışmalarının kadınlar için

[116]Sahada ilgi çekici bilgilerden birisi Bt pamuk yeşilliklerini tüketen az sayıda bufalo ölümü vakasıdır ancak keçiler üzerinde herhangi bir olumsuz sağlık etkisi görülmemiştir. Ayrıca yüksek oranda yağ elde etmek için ineklere pamuk tohumu verilmişse de herhangi bir hastalık veya ölüm vakasına rastlanılmamıştır (Kelkar vd., 2019).

olumsuz sağlık sonuçları doğurmasıdır. Kalıcı cilt döküntüleri, ayak tırnaklarının kararması, gözlerde tahriş ve gözlerin kaşınması ve uzun süreli öksürükler her ne kadar ilk kadınlar tarafından bildirilse de erkekler de bunları doğrulamıştır. Hindistan'da güçlü bir ataerkil ideolojiyi sürdüren sosyal normlar, kadınları GDO'yla ilgili ürünlerin üretimine yönelik tutumlarını silikleştirmektedir. Bt pamuğu hakkında bilimsel ve teknik bilginin sahibi erkekler olarak görülmektedir. Bu nedenle kadınlar kendilerini erkeklerinkine benzer görüşte saymaktadır. Kadınlar Bt ve Bt olmayan ürünlerin üretiminde çalışabilirler ancak hangi ürünlerin yetiştirileceği ve ürün satışı konusunda karar vermede sınırlı hakları bulunmaktadır. Hindistan'da Bt pamuk üretim modeli, ezici bir şekilde erkeksi ve Batı tohum şirketlerinin hakim olduğu "Monsantocentric" olma yolunda ilerlemeye devam etmektedir (Kelkar vd., 2019).

Hindistan'ın biyoteknolojik pamuk tohumunun %95'i Monsanto tarafından kontrol edilmektedir. Monsanto'nun Hindistan tohum sektörüne girişi Dünya Bankasının tohum sektörünü kuralsızlaştıran çabaları sonucunda 1988 yılındaki Tohum Politikası ile başlamıştır. Monsanto'nun Hint tohum sektörüne girmesiyle bir dizi değişiklik gerçekleşmiştir. İlk olarak Hintli şirketler ortak girişimlere ve lisanslamalara odaklanmış ve tohumculuk sektörü üzerindeki yoğunlaşma artmıştır. İkinci olarak çiftçilerin ortak kaynağı olan tohum, Monsanto'nuın "telif hakkı toplamaya başladığı" fikri mülkiyet haline gelmiş ve böylece tohum maliyetleri yükselmiştir. Daha önce gıda ürünleri ile karışık olarak yetiştirilen pamuk, Bt pamuğun yaygınlaşmasıyla hastalık, kuraklık ve haşerelere daha açık olan monokültür biçiminde yetiştirilmektedir. Monsanto yenilenemez hibrit ve GDO'lu ürünlerini kamu-özel ortaklıkları aracılığıyla dayatmıştır. 1995 yılında Monsanto Bt teknolojisini Hindistan'daki Mahyco firması ile ortak girişimde bulunarak Hindistan'a tanıtmıştır. 1997-1998 yıllarından Monsanto Bt pamuğununun denemelerine Hindistan'da başlamış ve ertesi yıl tohumları ticari olarak satacağını açıklamıştır. GDO'larla ilgili düzenlemelere sahip olan Hindistan'da GDO

çalışmaları için onay almak gerekmekteydi. Bu nedenle Monsanto Hindistan Yüksek Mahkemesinde dava edilmiş ve Bt pamuk tohumlarının ticari satışlarına 2002 yılına kadar başlayamamıştır (Shiva, 2013).

Biyoteknolojik pamuk üretiminde lider ülkelerinden bir diğeri olan Çin 2013 yılında 4.2 milyon hektarla en geniş IR pamuk ekim alanına ulaşmıştır. 2017 yılında 2.8 milyon hektar pamuğun %95'i biyoteknolojik pamuktur ve 6-7 milyon civarındaki çiftçi tarafından ekildiği tahmin edilmektedir. Biyoteknolojik papaya ise 7.130 hektarlık bir alana ekilerek toplam papaya üretimi içinde %86'lık bir kabul oranına sahiptir. Pamuk ve papaya haricinde Çin'de biyoteknolojik kanola, mısır, pirinç, soya fasulyesi, şeker pancarı, tatlı biber ve domates ekimi yapılmaktadır[117] (James, 2017: 42-43). Ancak şimdi bu ürünlerden sadece pamuk ve papayanın üretimi ve ticareti yapılmaktadır. Yabancı şirketler GDO'lu ürünler ekmek için başvuruda bulunduklarında Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Çin'deki doğrudan yabancı yatırım kısıtlamalarının yabancıların biyoteknolojik ekimini yasakladığını bildirmektedir. Çin'de stratejik gelişen bir endüstri alanı olarak belirlenen biyoteknoloji için hükümet milyarlarca dolar yatırım yapmaktadır. Hükümet tarafından 2020 yılına kadar yeni bir Bt pamuğu, Bt mısır ve herbisite dayanıklı soya fasulyesi üretimine yönelik hedefler Ulusal Bilim ve Teknoloji Planına konulmuştur. Bakanlığın GDO'lu ürünlerin ticarileştirilmesine ilişkin yol haritasına göre Çin gıda dışı kullanım için (pamuk gibi), dolaylı gıda kullanımı için (mısır ve soya gibi) ve son olarak da doğrudan gıda amaçlı (pirinç gibi) GDO'lu ürünleri önceliklendirmiştir. Bu amaç doğrultusunda birkaç yerli şirketin bu ürünlerin onaylanmasını beklediği ileri sürülmüştür. Ancak Planın yayımlanmasından iki yıl sonra hiçbir GDO'lu mısır veya soya için biyo-güvenlik sertifikası alınamamıştır (USDA, 2019b: 2-3). 2019 yılının başında Çin, pazarını daha fazla ürüne açması yönünde gelen baskıyla GDO'lu beş

[117]Çin'de GDO'lu ürünlerin ekim alanlarına yönelik ISAAA ve ABD Tarım Bakanlığı farklı veriler sunmaktadır. Ancak Çin GDO'lu tohumlarla ilgili herhangi bir resmi istatistiksel bilgi yayınlamamaktadır, dolayısıyla bu rakamları doğrulamak mümkün değildir (Friends of the Earth International, 2014: 26).

ürünün ithalatına onay vermiştir[118]. Yeni onaylar ABD ve Çin Başkanlarının yüz yüze görüşerek küresel piyasaları sarsan ticaret savaşlarına 90 günlük bir ateşkes kararı vermesinin ardından gelmiştir (Patton, 2019).

Afrika kıtasında GDO'lu ürünlerin en büyük temsilcisi olan Güney Afrika, kıtada GDO'lu ürünleri yetiştiren ilk ülkedir. Güney Afrika'da ekili olan üç GDO'lu ürün mısır (beyaz ve sarı), pamuk ve soya fasulyesidir. Bunların hepsi büyük çok uluslu şirketler tarafından geliştirilmiş ve pazarlanmıştır. Geliştirilen GDO'lu ürünlerin yüksek maliyeti nedeniyle, şirketler doğal olarak yatırımlarını kendilerine geri dönüş sağlayacak ürünlere yapmayı tercih etmektedir (Bothma vd., 2010:178). Güney Afrika'daki mısır üretiminin %95'inden fazlası büyük şirketlere aittir. Mısır, Afrika'da temel bir gıda olup günlük beslenme biçiminin bir parçasıdır. Güney Afrika'da üretilen beyaz mısırın %60'ı insan tüketimine yöneliktir ve bu mısırın %80'i GDO'ludur. Bunun anlamı diğer birçok ülkenin GDO'lu gıdaların çoğunu hayvan yemi ya da biyoyakıt gibi gıda dışı ürünlerde kullanmasına rağmen Güney Afrika'da mısırın işlenmemiş biçimde doğrudan gıda olarak kullanıldığıdır. Güney Afrika'da GDO'larla ilgili düzenleyici çerçeve oluşturulmadan GDO teknolojisinin kabulü, uygun izleme ve güvenlik değerlendirmelerinin yapılamamasına neden olmuştur. Ülkede 1997 yılında onaylanan Monsanto'nun ürünleri ve Monsanto'nun GDO'lu ürünlerini koruyan patent yasaları Güney Afrika'nin temel gıda üretimini kolonileştirmiştir. Bununla birlikte, Monsanto'nun MON810 mısırı çiftçileri Bt toksinine karşı direnç geliştiren zararlılarla karşı karşıya bırakmıştır ancak Güney Afrika'daki başarısızlığa rağmen farklı Afrika ülkeleri bu ürünü kullanmaya zorlanmıştır (Friends of the Earth International, 2014: 18). Afrika gıda ihracatını en fazla GDO'lara karşı tutum geliştiren Avrupa ve Asya'ya yapmaktadır. Bazı Avrupa ülkeleri ithalatçı ülkelerden hayvanların GDO'lu mısır ile beslenmediğini göstermelerini

[118]Bu ürünler Bayer tarafından geliştirilen ve şimdi BASF'a ait olan RF3 kanola, Monsanto'nun glifosata toleranslı MON 88302 kanola, DuPont Pioner'in DP4114 mısırı, Sygenta'nın SYHT0H soya fasulyesi ve Dow AgroSciences'ın DAS-44406-6 soya fasulyesidir (Patton, 2019).

istemektedir. Bu istek ihracatçı ülkelere uygun bir etiketleme ve izlenebilirlik sisteminin geliştirilmesinin yolunu açar. Güney Afrika böyle bir sistemi geliştirme aşamasında olsa da, diğer ülkeler böyle bir sistemi uygulama mevzuatı ya da kapasitesine sahip değildir (Bothma vd., 2010: 178).

GDO'lu ürünlerin üretiminde lider ülkelerin mevcut durumları analiz edildikten sonra, bu ürünlere yönelik daha sıkı düzenlemeler getiren AB'nin bu ürünlerin üretimi ve ticarileştirilmesine yönelik faaliyetlerden kısaca bahsetmek gerekmektedir. AB'de GDO'lu ürünlerin ekiminin yasaklanması ya da kısıtlanması kararı üye ülkelere bırakılmıştır. Bu karara bağlı olarak AB üyesi içinde GDO'ların üretimine yönelik farklı uygulamalar mevcuttur. Almanya, Fransa, Avusturya, Macaristan gibi kimi ülkeler bu ürünlerin üretimini yasaklamışlardır. İspanya ve Portekiz'de GDO'lu mısır üretimi (MON 810) yapılmaktadır. GDO'lu mısır ekiminin büyük bölümünü İspanya gerçekleştirmektedir. Çek Cumhuriyeti ve Slovakya daha önceden GDO'lu mısır ekimi yapsalar da, 2017 yılı itibariyle bu ekimi durdurmuşlardır. GDO'lu ürün ekimi az olsa da, AB genellikle hayvancılık ve tavukçuluk alanında kullanmak üzere biyoteknolojik ürünler ithal etmektedir. 1998 yılından beri en fazla mısır, soya fasulyesi, pamuk ve kanola olmak üzere 104 adet GDO'lu ürün çeşidini onaylamıştır (James, 2017: 92-93). Özellikle soya fasulyesinde sadece ihtiyacının %5'e yakın bir kısmını karşılayan AB, bu anlamda dışa bağımlıdır ve soyanın ithaline önem vermektedir. Soyanın neredeyse tamamı GDO teknolojisinin en yoğun soya üretimi gerçekleştirdiği Güney ve Kuzey Amerika ülkelerinden karşılanmaktadır (EuropaBio, 2018: 8-10).

4.2.2. Çok Uluslu Şirketler

Küreselleşmenin bir parçası olarak sermaye bakımından gıda üretimi, ticareti ve finansmanı olağanüstü boyutlarda bir yoğunlaşma ve merkezileşme yaşamaktadır. Dev gıda ve tarım şirketleriyle birlikte biyoteknoloji, ilaç, enerji gibi alanlarda faaliyet

gösteren ÇUŞ'ların üretim ve yatırım kararları kırı ve kırsal kesimi doğrudan etkilemektedir. Tohum, tarımsal ilaçlar, gübre gibi tekel konumuna gelen bu şirketler başka şirketlerle ortaklıklar kurarak ya da birleşerek hâkimiyetlerini pekiştirmektedir (Keyder ve Yenal, 2013: 33-34). ÇUŞ'lar modern kapitalizmin egemen örgütsel biçimi haline gelmiştir. Bu şirketler çok sayıda toplumun ve insanların ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel yaşamları üzerinde önemli bir baskı ve güç uygulamaktadır. Bu gelişme hem ulusal hem de uluslararası ekonomilerde çok sayıda çatışma, istikrarsızlık ve çelişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Hymer, 2016: 12). Hymer'e göre bu şirketlerin tekel gücü ve yabancı piyasalardan faydalanma isteği, ekonomik kalkınmaya katkı sağlamayan ancak "azgelişmişliğin gelişmesine" neden olan yatırım türlerine yöneltmektedir (Balaam ve Dillman, 2015: 580). Devletin neoliberalleşmesi, girdi ve ürün piyasalarından çekilmesi eşitsiz ilişkiye neden olacak ortamı oluşturmuştur. Tarım ve gıda sektöründe pazarın hâkimiyeti, devletin bu alandan tamamen çekildiği anlamına gelmese de, tam yetkili yöneticilikten ziyade devlet pazar mekanizmalarını tamamlayıcı ve çiftçiyi pazara daha uygun koşullarda girmesini amaçlayan bir aygıta dönüşmüştür (Keyder ve Yenal, 2013: 34, 60).

Küresel çapta faaliyetlerini gerçekleştiren bu şirketler dünya çapında üretim, yatırım ve istihdamı kontrol eden dev şirketlerdir. Ucuz işgüçlerini ve doğal kaynaklarını sömürmek için az gelişmiş ülkelere yatırım yapmaktadırlar. Bu şirketlerin rekabet ettikleri piyasalar elektronik ve elektrikli malzemeler, petrol ve doğal gaz, telekomünikasyon, motorlu araçlar, gıda ve içecekler ve tıbbi ürünler gibi sektörlerdir. Bu anlamda Exxon Mobil, PetroChina, Wal-Mart Stores küresel dev şirketlerden piyasa değeri bakımından en büyük şirketlerdir (Balaam ve Dillman, 2015: 572-575). Üçüncü gıda rejiminin öngördüğü gibi girdi ve çıktıları bir arada kontrol eden ve küresel çapta faaliyetlerini sürdüren çok uluslu gıda şirketleri artmıştır. Bu şirketler bir yandan tohum, gübre ve kimyasal ilaçlar gibi girdilerin üretimini sağlarken, diğer yandan öteki ÇUŞ'lar

bunları satışını gerçekleştirir. Bu bağlamda gıda alanında üç farklı küresel şirket tiplemesinden söz edilebilir. İlki girdileri denetim altında tutan ve genetiği değiştirilmiş tohumlar alanında uzmanlaşan Monsanto, Cargill, Dow gibi şirketlerdir. İkinci tipleme, çok sayıda çeşitli gıda ürünleriyle küresel gıda pazarına hâkim olan Nestle, Coca-Cola, Unilever gibi şirketlerdir. Üçüncü tür dev gıda şirketleri ise girdilerle başlayıp, işlenmiş ürünlerle devam eden süreci bir sonraki adımda tüketiciyle buluşturan Wal-Mart, Tesco, Carrefour gibi dev perakende zincirleridir (Başaran, 2007: 102).

Tarımsal üretimin başlangıcı olan tohumun az sayıdaki ÇUŞ'lar tarafından kontrol edilmesi, doğrudan gıda egemenliğine ve adaletine tehdit oluşturmaktadır. GDO'lu tohum sektöründeki tekelleşme daha da yoğundur ve şirketler birleşmelerle tekel gücü daha artırmaktadır. Piyasaya hakimiyetin artmasıyla tekelleştirilmiş piyasaya yönelim artarken, şirketlerin fiyatlar üzerindeki keyfi düzenlemeleri de artacaktır (Olhan, 2010). Tablo 12 ve Tablo 13 incelendiğinde, dünyanın en büyük tarım kimyasalları şirketleri ile tohum şirketlerinin bazılarının aynı olduğu dikkat çekmiştir. Sygenta (ChemChina), Monsanto (Bayer), DowDupont gibi firmalar her iki sektörde de lider durumdadır. GDO devi Monsantoyu satın alan Bayer aynı zamanda büyük bir ilaç firmasıdır.

Tablo 12: Dünyanın En Büyük Tarım Kimyasalları Şirketleri, Gelirleri ve 2017 yılı Tarım Kimyasalları Satışları

2017 SIRALAMASI	ŞİRKET	Toplam Gelir (milyar)	2017 yılı/ ABD Doları (Milyon)
1	Syngenta (ChemChina)	10.41	9.244
2	Bayer CropScience	8.16	8,713
3	BASF	6.76	6,704
4	DowDuPont	4.66	6,100
5	Monsanto (Bayer)	-	3,727
6	Adama	3.88	3,259
7	FMC	4.28	2531
8	SumitomoChemical	3.14	2487

9	UPL	3.14	2296
10	Nufarm	3.30	2234

Kaynak: Chakravarty, S. (2019), "Worlds Top 10 Agrochemical Companies: Industry Forecast and Trends" ve Agrow (2018), Top 20 2018 Includes Agrow Awars 2018 Shortlist" adlı kaynaklardan yer alan bilgiler derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 13: Dünyanın En Büyük 10 Tohum Şirketi, 2017

2017 SIRALAMASI	ŞİRKET	ÜLKE	ABD DOLARI (MİLYON)
1	Monsanto	ABD	10,913
2	Corteva Agriscienco (DowDuPont)	ABD	8,143
3	Syngenta (ChemChina)	Çin	2,826
4	Limagrain	Fransa	1,900
5	Bayer	Almanya	1,805
6	KWS	Almanya	1,596
7	Sakata Seed	Japonya	558
8	DLF	Danimarka	542
9	LongPing High-Tech	Çin	492
10	RijkZwaan	Hollanda	480

Kaynak: Zhang, 2018: 13.

Dow AgroSciences ve Dupont Pioneer'in 2015 yılında birleşmesinden bu yana, küresel tohumculuk endüstrisindeki yeniden yapılanma çalışmaları daha derin bir gelişme göstermiştir. Birleşmeler ve elden çıkarmalar tohumculuk işinin temeli olmuştur. Dow-DuPont birleşmesinin ardından ChemChina'nın 2017 yılında Syngenta'yı alması ve Bayer'in 2018 yılında Monsanto'yla birleşmesi tarımsal tohum tekellerinin çok daha güçlü olmasını sağlamıştır. Hiçbir şirketin, Monsanto'nun tohum endüstrisindeki baskın pozisyonunu değiştiremediği görülmektedir. 2017 yılında GDO avantajıyla desteklenen Monsanto'nun satışları yıllık %10'a varan bir oranda artarak 10.090 milyar ABD Dolarına ulaşmıştır. Bayer'in Monsanto'yu devralmasından sonra Bayer'in önemli ölçüde iş hacmini artıracağı çünkü tohum ticaretinin temelde Monsanto'nun önceki

tohum ticareti olacağı ifade edilmektedir (Zhang, 2018: 14). Syngenta, 2000 yılında Novartis Agribusiness ve Zeneca Agrochemicals adlı şirketlerin birleşmesiyle kurulmuştur. 2017 yılında ise ChemChina Syngenta'yı 43 milyar ABD doları karşılığında satın almıştır. Anlaşma, bir Çinli şirket tarafından bugüne kadarki en büyük denizaşırı satın almayı işaret etmektedir. Anlaşmayla birlikte hükümete ait bir şirket olan ChemChina tarım kimyasallarında bir numaralı küresel oyuncuya dönüşmüştür ve aynı zamanda büyük bir borç yüküne yol açmıştır (Chakravarty, 2019). Nadiren devlet destekli bir şirket stratejisine karşı muhalafet gören Çin'de bu birleşmeye ülke genelinde ekilen genetiği değiştirilmiş ürünlerin Çin tarımına ve gıda güvenliğine zarar vereceğine inanan binlerce kişi karşı çıkmıştır (GRAIN, 2019a).

ÇUŞ'ların tarım ve gıda sektörüne hâkimiyeti yeni emperyalizmin en somut göstergesidir. Harvey'ın belirttiği gibi yeni emperyalist formun araçlarından olan fikri mülkiyet hakları ve patent korumasıyla biyoteknolojik tohum ve ürünlerine münhasır haklar tanınan ÇUŞ'lar aynı zamanda emperyalizmin klasik özelliği olan tekelleşmeyi sağlamaya çalışmaktadır. Hardt ve Negri'nin emperyalizmin sona erdiği ve çoklu iktidar-tahakküm ilişkilerinin emperyalizmin devamı niteliğinde değil İmparatorluk düzeyinde yeni bir aşamaya geçtiği iddiası, aslında ekonomik ve ekolojik sömürünün özellikle biyoteknoloji kapitalizminin yarattığı yıkımlar ve tahakkümlerle ortaya çıkan yeni emperyalizmin İmparatorluk gibi soyut bir kavramla üstünün örtülmesini gerekçelendirmiştir. Hâlbuki günümüzde İmparatorluğun emperyal dayanaklarından bazıları ÇUŞ'lar, biyoteknoloji şirketleri veya tohum tekelleridir. Bunların iktidar ve tahakküm mekanizmalarını tamamlamak tarihsel süreç içinde emperyalizme kuramına dayanmakla mümkündür (Reyhan, 2010: 78-83)

4.2.3. Çiftçiler

Biyoteknolojik tarımsal tohum ve ürünlerden doğrudan etkilenen çiftçilerin, bir yandan GDO'larla ilgili ekonomik ve çevresel anlamda büyük endişeler taşıdığı iddia edilirken, diğer yandan bu ürünlerin çiftçilere getirdiği kazançlara vurgu yapılmaktadır. ISAAA tarafından yayımlanan raporlarda, genellikle biyoteknolojik ürün üretimi yapan çiftçilerin bu ürünlerden elde ettikleri birçok faydaya dikkat çekilmiştir. Örneğin, ISAAA'nın 2017 yılında yayımladığı raporda biyoteknoloji ekimi yapan ülkelerde %90'ı küçük ve yoksul olmak üzere 18 milyondan fazla çiftçinin son 21 yılda verimlilik artışı, kendine yeterlilik gibi birçok fayda elde ettikleri ifade edilmiştir. Biyoteknolojik ürünlerin ekimiyle 18 milyon çiftçi ve aileleriyle birlikte toplamda 60 milyon insanın ekonomik durumunun iyileştiği iddia edilmiştir (James, 2017: 1). Brooks ve Barfoot da, GDO teknolojisiyle 2016 yılında küresel olarak 18.2 milyar ABD Doları bir tarımsal gelir elde edildiğini belirtmişlerdir. 1996-2016 yılları arasında 80.3 milyar ABD Dolarının üzerinde gelir elde ederek en fazla gelir elde edenlerin ABD çiftçileri olduğu, Güney Amerika'da da 46.4 milyar ABD Dolarıyla önemli tarımsal gelir elde edildiği açıklanmıştır. GDO teknolojisiyle üretilen IR pamuğun Çin ve Hindistan'a 40 milyar ABD dolarından fazla gelir getirdiği ifade edilmiştir (Barfoot ve Brookes, 2018: 71). Atalık'a göre ISAAA'nın verileri çelişkilerle doludur ve GDO'lu ürün üreten küçük çiftçilerin önemli gelir elde ettikleri ve bunun tarihi bir olay olarak gösterilmesi abartıdır. GDO'lu ürün üreten çiftçi sayısı ISAAA'nın verilerinde 18 milyon olarak görülse de, dünya genelindeki 570 milyondan fazla çiftliğin küçük işletmeler ya da aile işletmeleri olduğu bildirilmiştir. Küçük çiftliklerin %35'i Çin ve %24'ü Hindistan olmak üzere %74'ü Asya'da bulunmaktadır. %9'u Sahra-altı Afrika'da, %7'si ise Avrupa ve Orta Asya'da bulunmaktadır (Lowder vd.,2016: 20).2012 yılı itibariyle Dünya genelinde tarım alanında aktif olarak çalışan kişi sayısı ise 1.324.977 kişidir (FAO'dan aktaran, İzmir Ticaret Borsası, 2014: 10). Dolayısıyla GDO'lu ürün yetiştiren çiftçi sayısı toplam

çiftçilerin çok az bir kısmını oluşturmaktadır. GDO'lu ürünler ağırlıklı olarak Amerika'daki geniş ölçekli endüstriyel çiftliklerde yetiştirilmektedir. Yani GDO'lu ürün üretiminden esas kârı küçük çiftçiler değil, bu ürünlerin ekimini yapan büyük endüstriyel tarım işletmeleri almaktadır (Atalık, 2010: 7). Hemen hemen her yerde, büyük çiftlikler daha fazla toprak satın alarak büyümeye devam ederken, birçok küçük ve orta ölçekli çiftçi işsiz kalmaktadır. Bu durum AB'de çarpıcı biçimde görünmektedir. Büyük çiftlikler şuanda AB'deki tüm çiftliklerin %1'inden daha azını temsil etmekte ancak AB tarım arazilerinin %20'sini kontrol etmektedir. La ViaCampesina tarafından yayımlanan rapora göre de AB'de toplam çiftliklerin %3'ünü temsil eden büyük çiftlikler şimdi tüm çiftliklerin %50'sini kontrol etmektedir (ECVC, 2013'den aktaran, GRAIN, 2014: 7)

Köylüler ve kırsal alanda çalışanların hakları, ITPGRFA ya da UPOV gibi çeşitli anlaşmalarda kısmen belirtilse de, BM Genel Kurulu'nun 8 Ekim 2018 tarihinde yayımladığı "BM Köylüler ve Kırsal Alanda Çalışanların Hakları Bildirgesi" bu hakları detaylandırmıştır. Kararda, doğrudan biyoteknolojik tarımsal ürünlere atıfta bulunulmasa da, gıda hakkı, gıda güvenliği ve hatta gıda egemenliğine yönelik önemli hususlar vurgulanmıştır. Bildirge, balıkçılık, hayvancılık, ormancılık, küçük ölçekli tarım ya da kırsal alanda el sanatlarıyla uğraşan herkes için geçerlidir. Bildirge ve Bildirge'de tanınan haklar aynı zamanda, yerli halklar, göçebe ve yarı göçebe topluluklar ve tarımsal alanda faaliyet gösteren topraksız kişiler, tüm göçmen işçiler ve mevsimlik işçiler dâhil, su ürünleri yetiştiriciliğinde, tarımsal sanayi işletmelerinde, tarım çiftliklerinde, ormanlarda çalışan işçiler için de geçerlidir. Köylüler ve kırsal alanda çalışan diğer kişiler, BM İnsan Hakları Beyannamesi ve diğer tüm insan hakları belgelerinde tanınan tüm insan haklarından ve temel özgürlüklerden ırk, renk, cinsiyet, dil, kültür, mülk, yaş, medeni hal, din gibi gerekçeler olmadan tam olarak yararlanma hakkına sahiptir. Bildirgede belirtilen hakların gerçekleştirilmesi için devletlere önemli yükümlülükler getirilmiştir. Devletler, çiftçilerin ve kırsal alanda çalışan diğer insanların haklarına saygı göstermeli, onları

koruyamalı ve bu hakları yerine getirmelidir. Ayrımcılığın çoklu formları dikkate alınarak, Bildirge'nin uygulanmasında yaşlılar, kadınlar, gençler, çocuklar ve engelliler başta olmak üzere çiftçilerin ve kırsal kesimde yaşayan diğer insanların hakları ve özel ihtiyaçlarına özel önem verilmelidir. Devletler, taraf oldukları ilgili uluslararası sözleşmeleri ve standartları, çiftçiler ve kırsal alanda çalışan diğer insanlar için geçerli olan insan hakları yükümlülükleriyle tutarlı bir şekilde hazırlamalı, yorumlamalı ve uygulamalıdır (United Nations, 2018b).

Devletler, kadın çiftçilere ve kırsal alanda çalışan diğer kadınlara karşı her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmak, kadınların kırsaldaki ekonomik, sosyal, politik ve kültürel kalkınma sürecine katılmaları ve bundan yararlanmaları için gerekli önlemleri almalıdır. Devletler, kadın çiftçilerin ve kırsal alanda çalışan diğer kadınların bu Bildirgede dâhil olmak üzere diğer uluslararası insan hakları belgelerinde yer alan tüm insan haklarından ve temel özgürlüklerden ayrım gözetmeksizin yararlanmasını sağlayacaktır (United Nations, 2018b).

Bildirgede köylüler ve kırsal kesimde çalışan diğer insanların yaşam hakkı, fiziksel ve zihinsel bütünlüklerini koruma hakkı, özgürlük ve güvenlik hakkının bulunduğu ifade edilmektedir (United Nations, 2018b). Ancak son yıllarda çiftçilerin sürekli ağır borç yüklerinden muzdarip oldukları, hatta bu borçlarından dolayı çok sayıda intihar eden kişinin bulunduğu bilinmektedir. Kırsal bölgelerdeki borçlanmanın en önemli nedenlerden birisi üretim maliyetlerindeki artıştır. Tarımda serbestleşmeyle birlikte destekleme oranı azalan tarım sektörü, bir yandan bu desteklerden yoksun kalırken diğer yandan da girdi fiyatlarındaki artış çiftçilere ağır bir yük getirmiştir. Özelleştirmelerle beraber girdi maliyetleri daha da artmıştır (Keyder ve Yenal, 2013: 65). Hindistan'da 1997 yılından beri intihar eden çiftçi sayısı 200 bine ulaşmıştır. Son 5 yılda ise 5 bine yakın çiftçi intihar etmiştir. Haberlerde intihar nedenleri olarak tarıma verilen önemin azalması, liberalleşme politikalarıyla birlikte desteklemelerin azaltılması, üretim

maliyetlerinin artması, saklanabilen tohumların yerini, daha fazla gübre, pestisit ve sulama gerektiren şirket tohumlarının alması, monokültürün çiftçilerin üretimi ve gelirini azaltması sayılmıştır (Mishra, 2005; Shiva, 2018)[119]. Diğer bir deyişle, 1997 yılında başlayan intihar dalgasının doğru ve adil olmayan tarım ve ticaret politikalarının sonucu olduğu ileri sürülebilir.

Bildirgeye göre, köylüler ve kırsal alanda çalışan diğer insanlar, yeterli yaşam koşullarını sağlayan yörelerindeki doğal kaynaklara erişime ve sürdürülebilir bir şekilde kullanma hakkına sahiptir. Ayrıca bu kaynakların yönetimine katılma hakları da bulunmaktadır. Köylüler ve kırsal alanda çalışan diğer kişiler, yaşamlarını, topraklarını ve geçim kaynaklarını etkileyebilecek politika, program ve projelerin hazırlanmasında ve uygulanmasında doğrudan ve/veya temsilci kurumlar aracılığıyla aktif ve serbest katılım hakkına sahiptir. Devletler, köylülerin ve kırsal kesimde çalışan diğer insanların güçlü ve bağımsız örgütler kurmasına, bu kimseleri etkileyebilecek gıda güvenliği, çalışma ve çevre standartlarının hazırlanması ve uygulanmasına katılımına gerekli desteği vermelidir (United Nations, 2018b). Bununla birlikte, çiftçilerin gıda üretim ve karar alma sürecine aktif katılımı ve serbestçe hareket etmeleri kısıtlanmıştır. Küçük çiftçileri büyük tarım şirketlerine bağımlı kılan bir araç olan sözleşmeli çiftçilik, üretici ve işletme arasında imzalanan sözleşmeye bağlı kalarak, tohum, gübre gibi üretim için gerekli araçları üreticiye veren işletme hasat sonra ürünü belli şartlar altında ürünü üreticiden almayı taahhüt eder. Bu tür bir üretim tarzı yeni tip bir sömürme aracı olarak görülmektedir. Bu tür bir sözleşmeyle çiftçilerin istediği ürünleri üretme hakları elinden alınmış olmaktadır.

---

[119]Monokültür tarım mahsul kıtlığını artırmaktadır. 2002 yılında Monsanto'nun Hindistan pazarına soktuğu BT pamuk mahsul kıtlığında dolayı çiftçilere 1 milyar rupi kaybettirmiştir. Tarlalardan şirketin sözünü verdiği ürün miktarınca ürün alınamamıştır. Saklanan geleneksel mısır tohumları Monsanto'nun hibrit mısırlarıyla değiştirilince hasat başarısız olmuş ve bu da 4 milyar rupilik bir zarara yol açmıştır. Bu gelişmeler çiftçilerin giderek yoksullaşmasına neden olmuş ve yoksul köylüler tohum tekelleri karşısında hayatta kalamamıştır (Shiva, 2018).

Geçimlik üretimden çok piyasa için üretim yapan bu emekçi kitlesi, tarımsal kapitalizmin devamını sağlamaktadırlar.

Köylüler ve kırsal alanda çalışan diğer insanların tohum hakkı bulunmaktadır. Bu hak, a) gıda ve tarım için bitki genetik kaynakları ile ilgili geleneksel bilgilerin korunması hakkı; b) gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının kullanılmasından doğan faydaların paylaşımına adil katılma hakkı, c) gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımı ile ilgili kararlar almaya katılım hakkı, d) kendi tohumlarını ve geleneksel bilgilerini koruma, kontrol etme, saklama ve geliştirme hakkını kapsamaktadır. Devletlere bu hakkın korunması için önemli yükümlülükler verilmiştir. Devletler, köylülerin ve kırsal alanlarda çalışan diğer insanların tohumlarının korunması için gerekli önlemleri almalı, köylülere ekim için uygun zaman ve uygun fiyatta yeterli tohum verilmesini sağlamalı, köylülerin ya kendi tohumlarını ya da kendi seçtikleri diğer yerel tohumları yetiştirmeye karar verme hakkını tanımalı, köylü tohumlarının kullanımını teşvik etmek için uygun önlemleri almalıdır. Devletler tohum politikalarının, bitki çeşitliliğinin korunması ve diğer fikri mülkiyete yönelik yasaların, sertifikalandırma programlarının ve tohum pazarlama yasalarının köylülerin ve kırsal alanda çalışan diğer insanların haklarına, gereksinimlerine ve gerçeklerine saygı duymasını ve dikkate almasını sağlamalıdır (United Nations, 2018b). Bununla birlikte, çiftçilerin özel ve tekelci tohum şirketlerine bağımlı olması, tohumların patentlenerek üzerinde münhasır haklar elde edilmesi, hatta geleneksel bilgilerden edinilenlerin farklı formlarda sunularak "biyokorsanlık" yapılması çiftçiler için ciddi anlamda endişe kaynağıdır. Ayrıca GDO özelinde tohum şirketleri alıcılarına bu tohumları alırken sözleşmeler imzalatarak çiftçilerin haklarını ihlal etmektedir. GDO tohumlarının araştırılması ve geliştirilmesi için önemli miktarda yatırım yapan şirketler bu yatırımlarını tarımsal üreticilerle yaptıkları sözleşmelerle korumaya çalışmaktadır. Bu sözleşmeler biyoteknoloji şirketinin tohumlarına ilişkin haklarını saldırgan bir biçimde korumakta, anlaşmazlıkların

çözülebileceği bağlamı sınırlandırmaktadır. Biyoteknoloji şirketi ve tarımsal üretici arasındaki özel sözleşmeye göre, üreticinin satın alınan tohum üzerindeki hakları önemli ölçüde sınırlıdır. Sözleşmelerde üreticilerin tohumdan tasarruf etmeleri ve/veya GDO'lu tohumları yeniden kullanmalarının yasak olduğu ifade edilmektedir. Bu hüküm tarımsal üreticilerin her yıl yeniden tohum almalarını gerektirir ve tam anlamıyla tarımsal üretimde üreticileri bu şirketlere bağımlı kılar (Kruft, 2001).

Köylüler ve kırsal alanda çalışan diğer insanların, anlaşmazlıkların çözümüne yönelik adil ve doğru usullerle hızlı kararlara ve bireysel ve kolektif haklarının her türlü ihlalinde etkin yasal çözümlere erişme hakkı vardır. Ancak, tohum şirketleri ve tarımsal üreticiler arasındaki sözleşmelerde tohumla ilgili çıkacak ihtilafların tahkim (arbitration) yoluyla çözülmesini gerektiren bağlayıcı bir tahkim maddesi bulunmaktadır. Buna ek olarak, çiftçi anlaşmazlığı ortaya koyması gereken zaman dilimi açısından sınırlıdır. Sözleşmeye göre tohum şirketine şikâyette bulunmak için üreticiye genellikle sorunun gözlendiği günden itibaren 15 günlük bir süre verilmektedir. Dahası sözleşmeler gen teknolojisini içeren tohumun kullanılmasından kaynaklı herhangi bir zararda tohum şirketinin sorumluluğunu sınırlayan bir madde içermektedir. Genellikle zararın bedeli olarak aynı miktarda ürünün verilmesi öngörülmektedir. Böyle bir madde, GDO'lu tohumun kullanımı tarımsal üreticinin faaliyetlerinin başka bir yönü üzerinde olumsuz etkiye sahipse, üreticinin herhangi bir zararı geri almasını engellemektedir (Kruft, 2001).

2003 yılında Centre for Food Safety, patentli GDO'lu ürünlerin kullanımından kaynaklanan davalardan Amerikalı çiftçilerin ne kadar etkilendiğini belirleyen bir projeye başlamıştır. Kapsamlı araştırmalar ve çiftçiler ve avukatlarla yapılan görüşmeler neticesinde Merkez, dünyanın önde gelen tarımsal biyoteknoloji şirketi olan Monsanto'nun sözleşmenin ya da patent hakkının ihlali durumunda birçok Amerikan çiftliğini temelden değiştiren ağır soruşturmalar ve acımasız kovuşturmalar kullandığı sonucuna ulaşmıştır. Zaten Monsanto'nun tarımsal biyoteknoji alanında lider konumda

olması ve çiftçileri sözleşmelerle genetik olarak işlenmiş tohumlara bağlama konusundaki başarısı, genetik mühendisliği teknolojisi, tohum germplazması ve çiftçinin kullandığı tohumların patentlenmesini sıkı denetim altında tutmasından kaynaklanmaktadır. Çiftçiler patentli tohumları aldıktan sonra şirketin teknoloji sözleşmelerini imzalayarak kontrolün şirkete geçmesini sağlamaktadır[120] (Center For Food Safety, 2005: 4). Sözleşmenin ihlal edildiği durumlarda suçlu bulunan çiftçilerin en dramatik örneklerinden birisi Kanadalı Percy Schiemer'in yaşadıklarıdır (Shiva, 2006: 113). Çiftçi Monsanto'dan hiçbir tohum almadığını, Monsanto'yla bir sözleşme imzalamadığını ve Monsanto'nun ekili bulunduğu tarlalardaki ürünlerin tozlaşmayla kendi doğal kolzalarını bulaştığını belirtse de Kanada Mahkemesi dört oya karşı beş oyla Monsanto'yu haklı bulmuştur (www.dw.com.tr, "20.11.2019").

2015 yılında yayımlanan bir makalede 2004 yılından beri hakemli dergilerde yayınlanan 99 makalede GDO'lu ürünlerin sosyo-ekonomik etkilerinin incelenmesini gözden geçirmiştir. Yapılan değerlendirmede literatürde genellikle ekonomik etki çalışmalarına ağırlık verildiği ve çoğunlukla çalışmalarda GDO'lu ürünlerin verimi artırdığı, çiftçilere ekonomik faydalar sağladığı yönünde tespitlerin yapıldığı bildirilmiştir. Ancak bu çalışmaların çoğu kendi topladığı veriler olmadan verim ve tarımsal finansı tartışmıştır. Bu, birçok çalışmada verim ve tarım finansmanı konusundaki mevcut ampirik verilerin tekrar edildiği anlamına gelmektedir. Sosyal etkiler ekonomik etkilere göre daha az çalışılmıştır. GDO'lu ürünlere erişim ve bu ürünlerin faydaları üzerine yapılan çalışmalar, bunların politik ve düzenleyici yapıya bağlı olarak önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı yayınlarda fikri mülkiyet hakları

[120] Monsanto tarafından satın alınan Asgrow Seed Company'in ABD'de bir aileye ürünlerini diğer çiftçilere tohumluk olarak satarak para kazanmasını şirketin mülkiyet haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle dava açmış ve bu davayı kazanmıştır. 1995 yılında tamamlanan dava sonrası ABD'de çiftçiden çiftçiye tohum değiş tokuşu yasaktır. Monsanto, kendisine ait Roundup Ready soya fasulyesi için bir anlaşma hazırlayarak, yetiştiricilerin tohum saklamasını veya bunlardan geliştirilmiş tohum ve malzemeleri başka bir kişi ya da kuruma vermelerini ya da satmalarını yasaklamıştır (Shiva, 2016: 112).

ile güçlendirilen özel sektörün hâkimiyetinin yüksek tohum maliyetleri ve dağıtımla ilgili kısıtlamalar oluşturması nedeniyle çiftçilerin ekonomik faydalardan daha az yararlandığı gösterilmiştir. Fikri mülkiyet haklarının daha esnek uygulandığı ülkelerde ekonomik yararların çoğunun çiftçilere gittiği iddia edilmiş ancak bunun da tohumun kalitesiyle ilgili sıkıntılar yarattığı belirtilmiştir. GDO'lu ürünlerin sağladığı refahla ilgili tartışmalar çok olsa da ampirik olarak nadiren araştırıldığı ifade edilmektedir. Yayınların üçte ikisi daha önce yayımlanmış ampirik araştırmalara dayanmaktadır, bu da GDO'lu ürünlerin sosyal etkilerine dair yeni ampirik araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir (Fischer vd., 2015: 8604-8612).

Köylüler ve kırsal alanda çalışan diğer insanlar, zirai kimyasallar veya tarımsal veya endüstriyel kirleticiler de dâhil olmak üzere tehlikeli maddeler veya toksik kimyasalları kullanmama ve bunlara maruz kalmama hakkına sahiptir. Devletin güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları sağlamak için uygun önlemleri alması gerekmektedir. Ancak çiftçiler, GDO'lu tohum kullanımlarının zaman içinde GDO'lu tohumlara ve bitkilere ve diğer herbisit ve böcek ilaçlarına karşı dirençli hale gelen " süper yabani otlar" veya "süper böcekler" yaratacağından endişe duyabilirler. Yabancı ot ve böceklerin dirençli organizmalara dönüşebileceğini gösteren bazı araştırmalar yapılmıştır. Benzer şekilde, böcekler geçmişte böcek ilaçlarına karşı bir direnç geliştirmiştir (Kruft, 2001). Bu dirençten dolayı daha fazla pestisit ve herbisit kullanımı gerektiren GDO'lu ürün üretiminin bu hakkı engellediği iddia edilebilir (United Nations, 2018b).

GDO'lu ürünlerin GDO'lu olmayan ve organik ürünleri çapraz tozlaşma yoluyla veya hasattan sonra tohumun veya ürünün karışması yoluyla kirletebilme ihtimalleri organik tarım üreticilerini korkutmaktadır. GDO'nun yarattığı kirlilik sadece tohumun saflığını etkilememekte, aynı zamanda piyasada kaybedilen pazarlar nedeniyle ekonomik zarara da neden olmaktadır. Tüketiciler her ne kadar etiketleme sistemiyle GDO'lu olmayan ya da organik ürünlere yönelmeyi tercih etseler de, kirlenme tehdidi tüketicilerin

bu ürünlere duyduğu güveni azaltmaktadır. Bu kayıpları ve kirliliği önlemek için tampon bölgelerin oluşturulması, kayıt tutma, ürünlerin test edilmesi ve gözetimi gibi dizi önleyici tedbirlerin alınması önerilmiştir. Ancak yapılan araştırmalarda önerilerden biri olan tampon bölgelerin kullanılmasının etkisiz olduğu kanıtlanmıştır, çünkü bu alanlar kirlenmeyi önleyecek kadar büyük değildir (Food and Water Watch, 2015a).

Köylüler ve kırsal kesimde çalışan diğer insanların yeterli gıdaya erişmeye ve açlıktan kurtulmaya hakları vardır. Bu fiziksel, duygusal ve zihinsel gelişimi en üst düzeye çıkaracak gıda üretme hakkını ve yeterli beslenme hakkını içerir. Devletler köylülerin ve kırsal alanda çalışan diğer insanların her zaman yeterli gıdaya fiziksel ve ekonomik olarak erişmesini sağlamalı ve gelecek kuşaklar için gıdaya erişimi korumalıdır. Köylüler ve kırsal alanda çalışan diğer insanlar, gıda egemenliği hakkı olarak tanınan kendi gıda ve tarım sistemlerini belirleme hakkına sahiptir. Bu hak gıda ve tarım politikası ile ilgili karar alma süreçlerine katılma hakkını ve ekolojik bakımdan duyarlı, toplum kültürüne uygun ve sürdürülebilir yöntemlerle üretilen sağlıklı ve yeterli gıda hakkını içerir. Devletler köylüler ve kırsal alanda çalışan diğer insanlarla ortaklaşa olarak yeterli gıda, gıda güvenliği ve gıda egemenliği hakkını ve bu Bildirgede yer alan hakları koruyan sürdürülebilir ve adil gıda sistemlerini korumak ve geliştirmek için yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde kamu politikası oluşturmalıdır (United Nations, 2018b). Ancak fikri mülkiyet haklarıyla sıkıca korunan, tohumlara serbestçe ulaşma, saklama ve takas etme hakları elinden alınan, üreteceğe ürüne karar veremeyen, daha fazla maliyet yüklenen, daha fazla kimyasal kullanan, tek tarafın çıkarlarını koruyan sözleşmelerle baskı altında tutulan çiftçilerin Bildirgede belirtilen haklara ulaşmasında genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlere dair rejim önemli bir engel oluşturmaktadır.

4.2.4. Tüketiciler

Tüketicilerin GDO'lu ürünlere yönelik kabulü bu ürünlerin düzenleyici çerçevesinin oluşturulmasında şüphesiz çok etkilidir. Kimi ülkelerdeki tüketicilerin çoğu bu ürünlerin üretim ve tüketimini kabul ederken, kimi ülkelerdeki tüketiciler ciddi bir direnç göstermektedir. Tüketicilerin GDO'lara yönelik çekincelerinin başında şüphesiz bu ürünlerin insan sağlığına yönelik olası etkileri gelmekler birlikte, etik kaygılar, biyoçeşitlilik ve diğer canlılar üzerindeki etkiler de tüketicilerin bu ürünlere temkinli durmasında önemli etmenlerdir. Bu ürünleri tüketme eğiliminde olan kimseler ise genellikle bu ürünlere ya daha duyarsız olup daha az bilgi sahibi olanlar ya da bilgi edinip bu ürünlere yönelik herhangi bir kaygı duymayan kişilerdir. GDO'lu ürünlerin daha uygun fiyata satılmaları da yine tüketicilerin bu ürünleri seçmesinde bir değişken olarak görülebilir.

GDO'larla ilgili toplumdaki algı öncelikle kamuoyu baskısı yaratak karar vericiler için önemli bir belirleyicilik sağlar. Toplumsal algının GDO'lu ürünlerle ilgili karar alma sürecine etkisi üç farklı biçimde işlemektedir. Karar verici ya GDO'lu ürünleri tamamen yasaklayacak, ya GDO'lu ürünlerin geleneksel ürünlerden farklı olduğunu kabul ederek bu ürünlere izin verecek ya da GDO'lu ve geleneksel ürünlerin eşdeğer olduğunu benimseyerek bu ürünlere izin verecektir (Aslan ve İlhan, 2010: 52). Algılardaki bu farklılık tüketicilerin bilinç düzeyiyle ilgili bir durum olsa da anketler tüketicilerin büyük bir kısmının GDO'lardan habersiz olduklarını ya da GDO'ların ve ürünlerinin özelliklerini ve etkilerini tam olarak anlayamadıklarını ve kendi kişisel bilgilerinden memnun olmayarak yaygın bir tüketici eğitimine ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Tüketicilerin GDO'larla ilgili bilgi kanalları olarak genellikle internet ve medya kaynakları bulunmaktadır. Dolayısıyla uzman ve tarafsız kişilerin medya aracılığıyla biyoteknoloji ve GDO'lu ürünlerle ilgili bilgiler vermesi tüketicilerin GDO'larla ilgili farkındalığını artırmak için önemlidir (Wunderlich ve A Gatto, 2015:849).

Tüketicilerin bu tutumları GDO'larla ilgili düzenlemeleri etkilediği gibi bu ürünlerin ticaretini doğrudan etkilemektedir. Çünkü bu ürünleri nihayetinde satın alacak kimseler tüketicilerdir. Piyasa tüketicilerin seçimlerini göz ardı edemez. Tüketiciler ürünü almamaya karar verdiğinde üretim süreçleri ortadan kalkar. Piyasa tüketicilerin görüş ve tercihlerini ifade edebilecekleri tek yer değildir, yiyeceklerin nasıl ve nerede üretildiği gibi kısımlarda da söz sahibi olabilirler. Ancak gıda sistemlerinin devasa ölçüde genişlemesi, işlendiği noktalardan çok daha uzak yerlere taşınması üretim sürecine müdahale şansın oldukça azaltmaktadır (FAO, 2001: 10).

Tüketicilerdeki farklı algının hem GDO'larla ilgili yapılan düzenlemelerde, hem de GDO'ların ticaretinde keskin ayrımı görünür kıldığı iki taraf AB ve ABD'dir. 2016 yılında yapılan bir araştırmaya göre, GDO'lu ürünlerin son 20 yıldaki artan kullanımına rağmen, çoğu Amerikalı GDO'lu gıdalar hakkında çok az şey bildiklerini söylemektedir. GDO'lu gıdaların sağlığa etkileri konusunda "ılımlı" görüşlere sahiptirler ve bu tür gıdaların sağlık için daha iyi veya daha kötü olup olmadıkları konusunda net bir karara sahip değildirler. Görüşlerine en uygun cevabın ne olduğu sorulduğunda, Amerikalıların yaklaşık yarısı (%48) GDO'lu gıdaların sağlığa olan etkisinin diğer gıdalardan farklı olmadığını söylerken, %39'u GDO'lu gıdaların sağlık için kötü olduğunu, %10'u ise iyi olduğunu belirtmektedir. Amerikalıların yaklaşık altıda biri (%16) GDO'lu gıdalara daha duyarlıdır ve bu kişiler de GDO'lu gıdaların sağlık riskleri oluşturduğuna inanan kesimi oluşturmaktadır. Bu grubun çoğunluğu GDO'lu gıdaların bir bütün olarak toplum için sağlık sorunlarının yanı sıra çevre için de sorun yaratma ihtimalinin yüksek olduğuna inanmaktadır. Bazı Amerikalılar GDO'lu gıdalar hakkında araştırma bulgularının çoğu zaman araştırmacıların endüstrilere yardım etme isteklerinden etkilendiklerini söylemektedir. Bu konuda endişe duyan insanlar, araştırma bulgularının arkasındaki etkiler konusunda özellikle şüphecidirler (Funk ve Kennedy, 2016: 43-49).

AB'de yapılan araştırma ise Avrupa halkı arasından GDO'lu gıdalara yönelik ciddi bir şüphenin varlığını ortaya koymuştur. Avrupalıların %70'i GDO'lu gıdaların doğal olmadığını kabul etmektedir. %61'i GDO'lu gıdaların kendilerini huzursuz hissettirdiği konusunda hemfikirdir. Ayrıca Avrupalıların %61'i GDO'lu gıdaların geliştirilmesinin teşvik edilmesi gerektiğine, %59'u GDO'lu gıdaların sağlıkları için güvenli olduğuna ve %58'i de GDO'lu gıdaların gelecek nesiller için güvenli olduğuna *katılmamaktadır.* Avrupalıların yarısı GDO'lu gıdaların ulusal ekonomileri için iyi olmadığını düşünmektedir. Yine Avrupalıların %23'ü GDO'lu gıdaların çevreye herhangi bir zarar vermediğini düşünürken %53'ü bu düşünceye katılmamakta, %24'ü ise herhangi bir fikrinin olmadığını belirtmektedir (European Commission, 2010: 18).

Yukarıda verilen oranlardan anlaşılacağı üzere ilaç, sanayi gibi alanlarda tüketici kabulünü sağlayan biyoteknoloji, gıda konusuna gelince aynı başarıyı sağlayamamıştır. GDO'lu ürünlerin insan sağlığı ve biyoçeşitliliğe yönelik riskler taşımasının yanında, tüketicilerin direnç gösterdiği bir diğer nokta üretimin başlangıcı olan tohumun patentlenmesinden tüm üretim sürecinin tekelleşmesinin ortaya çıkarabileceği ekonomik ve sosyal çekincelerdir. GDO'ların tüketici haklarından çevre haklarına kadar geniş bir yelpazede hak ihlali yarattığı iddia edilmektedir. Çünkü GDO'lar sağlık yönünden riskli olduğu ve bu durumun evrensel tüketici haklarından olan beslenme hakkı ile sağlık hakkının ihlali anlamına geldiği belirtilmektedir. GDO'lu ürünler geleneksel ve yerel tarımsal ürün çeşitliliğine zarar verdiği için seçme hakkının, biyolojik çeşitliliğe ve çevreye zarar verdiği için çevre hakkının ihlalidir. Ayrıca emperyalist tarım ve gıda tekellerine bağımlılık oluşturduğu ve halkın gıda egemenliğini tehlike attığı için ekonomik çıkarların korunması hakkının ihlalidir (Çakar, 2010: 81).

4.3. Dünya Küresel Ticaretinde Yeni Eğilimler

Dünya ticaret konjonktüründe, hiçbir zaman "serbest ticaret ya da korumacı politikalar daima iyidir ve her zaman mutluluk ve refah getirir" diye bir anlayış mümkün olmamıştır. Küreselleşmeyle birlikte bu süreç işlediğinde, ticareti serbestleştirmek ya da korumacılığa yönelmek gelişmişlerin ve zenginlerin lehine işlemiş, adaletsizlik giderek artmıştır. DTÖ'yle birlikte başlatılan süreci yakından incelendiğinde de aslında bu söylem rahatlıkla okunabilir. Gelişmiş ülkeler ticaretin serbestleşmesini savunup, GOÜ'lerin pazarlarına girmeye çalışırken, kendi menfaatlerine olduğu sürece korumacı politikaları terk etmemişlerdir. Gelişmiş ülkelerde zengin çiftçiler için tarım teşviklerine izin verilmiş ama GOÜ'lerin GÜ'lere yetişebilmesine yardımcı olmaya yönelik destekler uygun görülmemiş, gelişmiş ülkeler daima *merdiveni itmeye* hazır bulunmuşlardır. Serbest ticaret diye adlandırılan bu durum esasen şirket çıkarları ve finansal çıkarlara göre yönetilen ticarettir (Stiglitz, 2018: 24). Çünkü küreselleşmenin kuralları GÜ'ler tarafından konrulmuştu ve bu ülkelerin ya da bu ülkedeki bazı çıkar gruplarının yararına olmalıdır. GOÜ'ler için seçenekler ise küreselleşmenin şartlarını ya kabul etmek ya da dışlanmaktır. İkinci seçenek esasında geçersiz bir seçenektir (Stiglitz, 2018: 29).

Küreselleşme, kapitalizmin dünyaya yayılmasını sağlayan politik bir araç olarak görülmektedir. Emperyalizm de küreselleşme de inceleme konusu olarak dünya ekonomisini, dünya sistemini ve uluslararası ekonomik yapıyı temel almaktadır. Ancak çözümlemeler emperyalizm kuramına dayandırılarak yapıldığında sistemin algılanışı kutuplaşmış, bağımlı, hiyerarşik, sömürü biçimlerine odaklı olarak gerçekleşecektir. Oysa küreselleşmenin verdiği izlenim karşılıklı bağımlılık ve tamamlayıcı ilişkilere atıfta bulunur. "*Bağımlılık ve sömürü ilişkilerine dayalı bir kavramlaştırmayı ilke olarak reddeden bir kuramsal yaklaşım, günümüzü kavramada yetersiz kalmaya mahkûmdur*" (Boratav, 2010: 27,45). Küreselleşme görünümü altında ortaya çıkan yeni emperyalizm, eşitsizlikleri her yerde ve giderek derinleştirmiş, çevrenin merkeze bağımlılığını artırmış

ve çevrenin büyümesini merkezle bağlantılı ve kontrollü olacak biçimde gerçekleştirmiştir. Küreselleşme döneminde, klasik emperyalizmden farklı olarak aşırı finansallaşma görülmüş, finans-kapital çok rahat hareket etmiş, bölgeselleşme artmış, Çin başta olmak üzere çevre ülkeler sanayileşerek ekonomileri yükselişe geçmiştir (Uzgel, 2017).

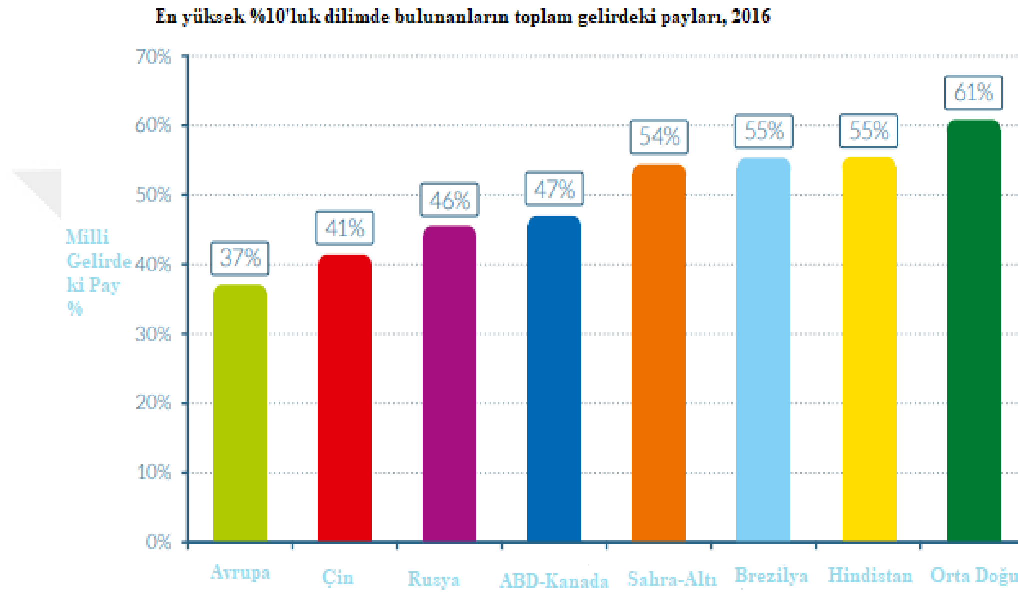
Küreselleşme döneminde kapitalizm tarafından yaratılan tarım ve emek sorunu yoksulluğun artmasında özenle incelenmelidir. Böyle bir analizi sunan Amin, agro-business çok uluslu şirketler tarafından temsil edilen tarımın köylü tarımına saldırdığını ve bunun Doha Kalkınma Turu'yla iyice belirginleştiğini dile getirmektedir. Doha Konferansı'yla tarım ürünleri ve gıda maddeleri de diğer ürünlerin tabi olduğu genel rekabet kurallarına bağlı, "diğerleri gibi bir mal durumuna" getirilmiştir. İçinde bulunduğumuz durum kapitalizmin krizleriyle başa çıkmaya çalıştığı ve sermayeye yeni genişleme alanı açma çabasında olduğu bir safhadır. Bunu başarmak içinse kapitalizm koskoca toplumları yıkmaya hazırdır. Kapitalizm bunak bir düşüşe girmekte ve giderek barbarlığa dönüşmektedir (Amin, 2016: 31-35).

Kapitalizmin diğer yıkıcı yanı emekçi kitleler üzerine olmuştur. Üretim araçlarına sahip olan kesimin elde ettikleri gelirlerin payı çok yüksek olmasına rağmen, bu kimselerin sayısı oldukça azdır. Sisteme az entegre olan ya da hiç olmayan "iğreti" emekçiler ise kentlerde nüfusun yarısından fazlasıdır. Kent yoksulluğu gelişmiş ülkeler için de geçerlidir[121]. Esasen kentteki emekçilerin yoksullaşması, köylülerin yaşam koşullarının kötüleşmesiyle birebir ilintilidir. Emperyalist dayatmalara uğrayan köylü kesim, geçim kaynaklarını kaybetmiş ve kent yoksullarına dâhil olmuşlardır. Egemen

[121]Rodrik, sorduğu "fakir ülkede zengin biri olmayı mı, zengin bir ülkede fakir biri olmayı mı tercih edersiniz diye bir soru sormakta ve cevabını da şöyle dillendirmektedir. "Doğru cevap zengin bir ülkede fakir biri olmalıdır. Çünkü zengin bir ülkede yaşayan yoksul biri, yoksul ülkedeki ortalama zenginin kazandığının üç katından fazlasını kazanır. Bu durum ise küresel ekonomi konusunda önemli bir gerçeğe işaret eder. Gelir düzeyindeki farklılıklar uluslararasında bir ulus içinde olduğundan çok daha belirgindir (Rodrik, 2011: 119-120).

söylem tarafından da kabul edilen yoksulluk türlü stratejilerle azaltılmaya çalışılsa da, yoksulluğun nedenleri ve sürekliliğini sağlayan mekanizmalara değinilmemektedir. Amin'in ifade ettiği gibi, "*yoksullaşma, dünya ölçeğindeki kutuplaşmadan bağımsız bir olgu değildir. Kutuplaşma da, gerçekte var olan ve emperyalist olarak nitelenmesi gereken kapitalist gelişmeye içkindir*" (Amin, 2016: 35-39).

Şekil 7: İlk %10'luk dilimde bulunanların toplam gelirdeki payları, 2016

Kaynak: World Inequality Lab (2017), https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-english.pdf, "13.09.2019".

Şekil 7'de de görüleceği üzere, 2016 yılı rakamlarıyla, gelir bakımından en yüksek %10'luk grupta yer alan kimselerin, Avrupa ülkeleri, Çin, Rusya, ABD ve Kanada gibi ülkelerde %50'ye yakın olduğu, Sahra-Altı, Brezilya, Hindistan ve Orta-Doğu'da gelirin %50'sinden fazlasına sahip oldukları görülmektedir. Küçük bir azınlığın elinde bulunan yüksek gelir payları gelirde adaletsizliğin ve kutuplaşmanın somut bir tezahürüdür.

Kapitalizmin krizlere sıkça girmesi rastlanan bir durumdur, bu ekonomik krizler ve uluslararası alanda yaşanan politik krizler uluslararası ticareti doğrudan etkilemektedir. 2008 yılında yaşanan büyük finansal kriz, yükselen ekonomilerin ortaya

çıkması, Brexit ve ABD başkanlığına D. Trump'ın geçmesi, serbest ticaret ve korumacı politikalar arasındaki gerilimi artıran önemli gelişmelerdir. 1929 yılında yaşanan Büyük Buhrandan sonra en şiddetli kriz olan 2008 krizi, kapitalizmdeki yapısal istikrarsızlık birikimlerinin patlak verdiği son halkadır. Amerikan konut kredileri (mortgage) ve vasıfsız kredi (subprime credit) piyasalarında yaşanan çalkantıların küresel bir krize dönmesiyle birlikte, her yerden "krizin daha da kötüleşeceği" uyarıları yapılmış ve küreselleşme krizi tüm dünyada hissedilir kılmıştır. Bu koşullar içerisinde, ABD serbest ticarete dair iyimser inançları bir kenara bırakarak, korumacı politikalarını devreye koymuştur (Yeldan, 2009: 11). ABD'nin küreselleşme aracılığıyla tüm dünyaya ihraç ettiği küresel kriz, finans sektöründen sonra reel sektörü de etkisi altına alarak küresel ticaretin daralmasına neden olmuştur. Yaşanan krizin, kapitalizmin emperyalist özelliklerinin krizi olduğu belirten Boratav, kapitalizmin finans kapitale dönüştükten sonra emperyalizme dönüştüğünü ve kapitalizmin çürümüş biçimi olan finans kapitalin kapitalizmi krizlere sürüklemesinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır (EMO, 2009: 117). Diğer bir deyişle, kapitalizmin kalıcı aşaması olan emperyalizmin temel ögesi olan finans kapitalin şişmesi ve spekülatif kâr elde etme hırsıyla kriz ortaya çıkmış ve kapitalizm içinden geçmek olduğu bir aşama olan küreselleşmeyle birlikte kriz her yerde hissedilmiştir.

Merkezde başlayan ve çevre ülkeleri de oldukça etkileyen kriz sonrası küresel ticarette yaşanan durgunluk; ihracatta yaşanan daralmalar, krizin finans sektöründe yaşanması ve tüm kredi türlerindeki azalma ile tüketimin azalması ve dolayısıyla ithalatın kısıtlanması ve büyük çapta yaşanan iş kayıplarıyla resmedilmektedir. Kriz sonrası, birçok ülke dış ticareti sınırlayıcı önlemler almıştır. Bu önlemler sübvansiyonlar ve destek paketlerinin işlevleştirilmesi olduğu gibi gümrük duvarlarını yükseltmek ya da ithalatın yasaklanması gibi negatif edimler biçiminde de gerçekleşmiştir (Öz, 2009: 6). Yeni korumacı ticaret anlayışına geçilen 2008 finansal kriz sonrası devletin müdahaleci

yapısının arttığı, zaman içinde dalgalanma görülse de, müdahaleci yönün sürekli yukarıya doğru olduğu anlaşılmaktadır. İhracata yönelik oluşturulan verilerde ticarete zarar veren politika araçları sübvansiyonlar, ihracata ilişkin önlemler, tarife önlemleri, şarta bağlı koruyucu önlemler, hükümet alım kısıtlamaları ve diğer önlemler olarak belirtilmiştir. Ticarete zarar veren müdahalelere en fazla mağdur kalan ülke Çin iken, en fazla müdahalede bulunan ülke ise ABD olmuştur. ABD'nin aldığı korumacı önlemlerin sayısına bakıldığında, 2009'da 128 tane olan önlemin 2017 yılına gelindiğinde 1.312'ye çıktığı görülmektedir (https://www.globaltradealert.org/, "06.08.2019")

Son yıllarda serbest ticaretin en hararetli savunucularından biri, küreselleşmenin kazançlarından en fazla yararlandığı iddia edilen ve ekonomisi sürekli olarak büyüyen Çin'dir. Ekonomisi ağırlıklı olarak yurtiçi tasarruflara ve doğrudan yabancı yatırımlara dayanan Çin'in diğer bir üstünlüğü ucuz işgücü kullanımıdır. Önemli ihracat ve ithalat gücüne sahip olan Çin'in ihracat yaptıkları ülkelerde ilk sırayı AB ülkeleri ile ABD alırken, Japonya ise en önemli ithalat pazarını oluşturmaktadır. 2008 krizinden sonra ABD ve AB'deki bazı ülkelerin korumacı politikalara yönelmesi Çin'in dış ticaretini ve büyümesini olumsuz etkilemiştir. Bunun için Çin, her platformda korumacılığa karşı çıktığını ve serbest ticareti desteklediğini belirtmekte, dünya sahnesinde büyük bir rol oynama isteğine işaret etmektedir.

Küreselleşme döneminde özellikle Çin ve Hindistan'ın elde ettiği başarılar, küreselleşme oyununun yeni kurallarına göre değil, BrettonWoods kurallarına göre oynanarak kazanılmıştır. Bu söylem, bu ülkelerin ekonomilerini koşulsuz ticaret ve finansmana teslim etmek yerine, devlet öncülüğünde ekonomilerini çeşitlendirecek karmaşık stratejiler izledikleri anlamına gelmektedir. Rodrik, piyasalarla devletin birbirinin ikamesi olmadığını ancak birbirlerini tamamladıkları, daha iyi piyasanın daha iyi denetimle mümkün olabileceğini belirtmiştir (Rodrik, 2011: xvi). Çin'in yükselmesinde ikili rejimin uygulanmasının önemi büyüktür. Devlet, ilk olarak

ekonomisinin ağırlıklı olarak dayandığı tarımı ve çiftçiliği özel bir rejime tabi tutmuştur. Komünler biçiminde örgütlenen çiftçilerin ilk etapta özel piyasalarda ürün satması yasaklanmış, belirli miktarda ürünün devlete verilmesi istenmiştir. Bir sonraki aşamada planın başına piyasa sistemi getirilmiş, çiftçiler devlete verecekleri kotadan sonra ellerinde kalan ürünü piyasada satmışlardır. Tarımsal verimliliğin de artışıyla Çin hızlı bir biçimde yükselişe geçmiştir. Kasaba ve köy işletmelerinin yerel üretimi teşvik etmesi, Çin'in ekonomisini yavaş bir şekilde dışarıya açması, sağlam bir altyapıyla ihracat yapmak ve yabancı yatırım çekmek için özel ekonomik bölgeler oluşturması ve üretimde yüksek verimli ürünlere geçiş Çin'in başarı öyküsündeki temel etkenler olarak okunabilir. Fikri mülkiyet hukuku oluşturmadan ve kendini herhangi bir kısıtlamaya sokmadan ekonomik ilerlemesini olgunlaştırmış Çin, 2001 yılında DTÖ'e girdiğinde artık güçlü bir sanayiye sahiptir ve bu evrimi devlet öncülüğünde gerçekleşmiştir (Rodrik, 2011: 131-135).

ABD'nin 2016 seçimlerinde başkan olarak Donald Trump'ı seçmesi, uluslararası ticaret politikalarının seyrini değiştirmiş, küresel rekabeti derin biçimde gerginleştirmiştir. Trump, seçim süresince yaptığı konuşmalarda, "America First" (Önce Amerika) ve Make America Great Again (Amerika'yı Tekrar Büyük Yap) idealiyle yola çıktığını, ABD ekonomisini güçlendirmek için gerekli önlemleri alacağını defalarca dile getirmiştir. Söylemlerini eyleme dönüştürdüğünü gösteren Trump, seçim sonrası Merkantilist politikaları öne çıkararak, küresel ticaret savaşlarını başlatan aşamaya yaklaşmıştır. ABD'nin ticaret açığına dikkat çeken ve bu farkı kapatmak için çaba sarf eden yeni yönetim, dünya ticaret sistemini şekillendiren DTÖ ve uluslararası ticaret kurallarını da kimi zaman görmezden gelmektedir. Dünyanın en büyük ithal gücü olan ABD'nin, ticaret açığını kapatmak için korumacı politikalara yönelmesi ve bunu bir ulusal güvenlik meselesi olarak görmesi, küresel ticareti bunalıma sokacak niteliktedir. Stiglitz'e göre, yükselen piyasalar ve GOÜ'lerdeki küreselleşme karşıtlarına, artık

GÜ'lerdeki orta sınır ve altındakiler de katılmıştır. Bu hoşnutsuzluktan yararlanan Trump, kuzeydeki işçilerin bulunduğu durumun suçunu küreselleşmeye ve imzalanan kötü ticaret anlaşmalarına atmıştır (Stiglitz, 2018: 8). Meksika'nın NAFTA vasıtasıyla işgücünü elinden aldığı gerekçe göstererek ABD NAFTA'dan çekilmekle tehdit etmiş; ABD, Kanada ve Meksika arasında 1994 yılından neti yürürlükte olan NAFTA'nın yeniden revize edilmesini istemiştir. Trump'ın ilk icraatlarından bir diğeri Trans Pasifik Ortaklığı Anlaşması'ndan çekilmesi ve Transatlantik Ticaret ve Yatırım Anlaşması'nı durdurma kararı almasıdır. Trump, bu icraatlarıyla hem DTÖ sistemindeki çok taraflı ticaret anlaşmalarına hem de bölgesel ticaret anlaşmalarına karşı bir duruş sergilediğini belirtmiştir. İzolasyonist ve korumacı politikalar uyguladığı ifade edilen Trump yönetimi, bunu ticaret anlaşmalarını feshederek ya da yeniden revize yapılmasını isteyerek gösterdiği gibi, ithalatı engelleyici vergilerle de bu misyonu sürdürmektedir. Özellikle küreselleşmenin nimetlerinden yararlanan Çin'e karşı korumacı ticaret politikalarını ön plana getirmiş, Çin'in ithal ettiği birçok ürüne ek vergiler getirmiştir. Trump'ın Çin'e yönelik bu tutumunun, Çin ve ABD arasındaki ticaret ilişkisinde Çin'in ticaret fazlası, ABD'nin ise ticaret açığı olması ve ABD'nin bu ticaret açığını kapatma isteğinden kaynaklandığı iddia edilmektedir. Bu istek, ABD'nin neo-merkantilist politikalara ağırlık verdiğini göstermektedir. ABD ve Çin arasında geçen gerilimler, misillemelerle devam etmektedir.

Trump yönetimi sonrası küreselleşmenin zayıfladığı, hatta Trump sonrası dünyada küreselleşmenin neye benzeyeceği konusunda ciddi endişelerin olduğu ve bu belirsizliğin ekonomik ve ticari bütünleşmeye engel olacağı ifade edilmektedir (Stiglitz, 2018). Derin entegrasyonun DTÖ'deki üye sayısının artması, temsil edilen çıkarların farklılaşması, görüşmelerin tek taahhüt altında sürdürülmeye çalışılması, kararların oydaşma temelinde alınmaya çalışılması gibi nedenlerle özellikle Doha Kalkınma

Gündemi sonrasında DTÖ çatısı altında gerçekleşemeyeceğinin anlaşılması, ülkelerin çıkarlarını ikili ya da bölgesel anlaşmalarla gerçekleştirmeye yönlendirmiştir.

GATT ve halefi DTÖ "en çok kayrılan ülke" kuralı içinde çok taraflı serbestleşmeyi savunsa da, GATT Anlaşması bu ilkenin istisnası olarak bölgeselleşmeye izin vermiş, GATT süreci içinde ve sonrasında çok taraflılık ve bölgeselleşme aynı anda ilerlemiştir. Serbest ticaret anlaşmaları, gümrük birliği ve tercihli ticaret anlaşmalarından oluşan bölgeselleşme girişimleri mevcut haliyle o kadar fazla ve karmaşıktır ki ünlü ekonomist Bhagwati bu durumu nitelendirmek için "spagetti kasesi" (spaghetti bowl) terimini kullanmıştır. Bölgeselleşmenin uluslararası ticarete yapacağı katkı ya da etkiler birçok ekonomist tarafından ampirik analize tabi tutulmaktadır. Bununla birlikte, ilerleyen süreçte uluslararası ticarete DTÖ sistemi içindeki çok taraflı anlaşmalarla mı devam edileceği, yoksa serbest ticaret anlaşmaları, bölgesel anlaşmalar ya da TPP ya da TTIP gibi bölgesel anlaşmalarla mı uluslararası ticaretin yönetileceği tartışılmaktadır. Baldwin'e göre (2016: 114), gelecekte dünya ticaret yönetiminin iki sütunlu bir yapıdan oluşması kuvvetle muhtemeldir. İlk sütunda, DTÖ'nün kurulduğu yıldan itibaren yaptığı gibi geleneksel ticareti yönetmeye devam ettiği bir sistem görülecektir. İkinci sütunda ise, mal ve hizmet ticareti, fikri mülkiyet koruması, sermaye akışı gibi disiplinlerin mega bölgelerde çok taraflılaştırılmasına dayalı olacağı bir sistem öngörülmektedir. Bununla birlikte, bölgesel anlaşmalar, disiplinlerin alanını genel olarak DTÖ'de oluşturulanın ötesinde genişletmektedirler. Özellikle ABD gelişmekte olan bir ülkeyle ne zaman bir serbest ticaret anlaşması yapsa, yatırım kuralları, fikri mülkiyetin korunması ve sermaye hareketleri alanlarına daha sıkı kısıtlar getirilmesi için baskı yapmaktadır (Rodrik, 2011: 152). TPP ya da TTIP gibi bölgesel anlaşmalar parçalanma (çünkü kendi aralarında uyumlu değiller) ve dışlanma (Çin ve Hindistan gibi büyüyen ekonomi devleri bu anlaşmalara üye değiller ve de olamayacaklar) tarafından karakterize edilen bir uluslararası ticaret sistemi yaratacaklardır. Ancak Çin ve diğer gelişmekte olan piyasalar,

bölgelerdeki dışlanmalara karşı koyacak kadar güçlü bir ekonomiye sahip olabilirler (Baldwin, 2016: 114).

4.4. Serbest Ticaret Anlaşmalarında Genetiği Değiştirilmiş Tarımsal Ürünler

Ülkeler arasındaki serbest ticaret ilişkileri DTÖ sisteminde olduğu gibi çoklu ticaret anlaşmalarıyla sağlanabileceği gibi ikili ya da bölgesel serbest ticaret anlaşmalarıyla da gerçekleştirilebilir. Doha Kalkınma Turu sonrası DTÖ için geçen durgun dönemde bölgesel ticaret anlaşmalarının sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. DTÖ kapsamında tarımsal ürün ticaretinin serbestleştirilmesiyle bu ürünler STA'ların kapsamına daha çok girmeye başlamıştır. Bu yöndeki bir gelişme tarım sektörü, çiftçiler, üretim girdileri, ürün fiyatları gibi faktörler üzerinde etkide bulunmaktadır yani doğrudan gıda güvenliğini etkilemektedir. Son zamanlarda biyoteknoloji şirketlerinin lobicilik faaliyetleri ve biyoteknoloji devi ülkelerin baskılarıyla GDO'lu ürünler STA'ların kapsamına sokularak GDO'lu ürün ticaretinin serbestleştirilmesi amaçlanmaktadır.

4.4.1. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması

En fazla biyoteknolojik ürün üretiminde bulunan ülkelerden ve BM sistemine göre gelişmiş ülke olarak tanımlanan ABD ve Kanada ile gelişmekte olan ülke olan Meksika[122] arasında 1992 yılında imzalanan Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (North America Free Trade Agreement/NAFTA) 1994 yılında yürürlüğe girmiş ve bu üç ülke arasındaki ticaretin liberalizasyonunu hedeflemiştir. Yaklaşık 2000 sayfadan oluşan anlaşma metninde tarımsal ürünlerle ilgili bir bölüm yer almaktadır. Anlaşmada yer alan 703. maddede tarafların tarımsal ürünlerde ticaret yapmalarına yönelik ithalat engellerinin azaltılarak yahut tamamen kaldırılarak kendi pazarlarına erişimi sağlamaları

[122] NAFTA sonrasında ihracatı hızla artan Meksika'nın en büyük alıcısı ABD (307 milyar ABD Doları) ve Kanada (22 milyar ABD Doları) yani NAFTA'nın diğer üyeleridir. Hızla artan yatırımları sayesinde ticaret ortakları karşısında ticaret fazlası veren Meksika kendi özerk ve çeşitlendirilmiş büyüme yapısını oluşturamamıştır. Meksika'nın ABD'ye olan bağımlılığı özellikle Trump'ın NAFTA'nın yeniden görüşülmesini istemesinde ortaya çıkmış ve Meksika ABD tarafından sunulan yeni önerileri kabullenmek zorunda kalmıştır (Dinçer, 2019).

için işbirliği içinde çalışmaları gerektiği vurgulanmıştır. Yine Anlaşmaya göre taraflardan her biri ek bölümde listelenen bir tarımsal mal üzerinde tarife oranı kotası biçiminde özel bir koruma tedbiri uygulayabilir.

Anlaşma yürürlüğe girdikten sonra tarım sektöründe taraf ülkeler arasında tüm ithalat engelleri tarife veya tarife oranlı kotalar haline getirilmiş ve taraf ülkelerin tarımsal ürünler üzerindeki tarifeleri kaldırmaları için belirli tarihler verilmiştir. Tarifelerin kaldırılması başlıklı 302.2 maddesi incelendiğinde anlaşmada belli kategorilere ve evrelemelere yer verildiği görülmüştür[123]. Yine Anlaşmanın ihracat vergileri başlıklı Ek 314. maddesinde Meksika'ya yönelik özel bir düzenleme yapılmış, Anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 10 yıl süreyle Meksika'nın şeker, ekmek, pirinç, mısır ekmeği, mısır unu, buğday unu gibi bazı temel gıda maddelerine ya da bunlardan üretilen gıda ürünleri üzerinde mevcut vergilerini sürdüreceği belirtilmiştir[124].

NAFTA üyeleri içinde mısır ve şeker pancarı başta olmak üzere GDO'lu ürünlerin ticareti üzerinde önemli durulmuştur. Genetiği değiştirilmiş ürünlerden büyük paya sahip olan mısır üzerindeki vergiler için 15 yıllık bir sürede sıfırlanması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Meksika için oldukça stratejik önemi olan mısır için kurulan bu on beş yıllık geçiş döneminde 2.5 milyon ton olarak belirlene kota yıllık %3'lük sabit bir oranda genişletilecek, kota aşımını aşan ithalat için uygulanan tarife 1994 yılında %206'dan 2008 yılında sıfıra düşürülecekti. Ancak planlanan bu on beş yıllık geçiş süreci 30 aya sıkıştırılmış, Ocak 1994 ile Ağustos 1996 yılları arasında yerli mısır fiyatları %48

---

[123] Taraflar için ekte yer alan takvimde aksi belirtilmedikçe bu evreleme tarafların arasındaki gümrük vergilerinin ortadan kaldırılması içindir. A kategorisindeki yer alan mallar üzerindeki vergiler 1 Ocak 1994 tarihinden itibaren kaldırılacak, B kategorisinde yer alan mallar üzerindeki vergiler ise aşamalı olarak beş yıl içinde kaldırılacak ve 1998 tarihinden itibaren sıfırlanacaktır. C çizelgesinde yer alan mallar üzerindeki vergiler 1 Ocak 1994 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 10 yıl içerisinde vergisiz hale gelecek, C+ kategorisindeki mallar üzerindeki vergiler de 1 Ocak 1994 tarih başlangıçlı 15 yıllık aşamada tamamen kaldırılacaktır. D kategorisinde hâlihazırda gümrüksüz olan mallar aynı muameleyle devam edecektir.

[124]Anlaşmadaki ikili taahhütlere bakıldığında ABD-Meksika arasında bu azaltımlara Meksika için kuru fasulye, mısır ve sütün, ABD için ise şeker ve portakal suyunun dâhil edilmediği görülmektedir. Yine Kanada-Meksika arasındaki sınır ticaretinde kümes hayvanları, yumurta ve şekerin vergi indirimlerinden muaf tutulduğu görülmektedir

oranında düşmüştür. Dolayısıyla NAFTA'ya göre 12 yıl daha kısa bir süre önce uluslararası piyasaya yakınlaşılarak Meksikalı mısır üreticileri hızlı bir uyum süreci içine zorlanmıştır. Bu Meksika hükümetinin tarife oranı kotasını planlandığı gibi uygulanmasının bir sonucu değil, bunun yerine tüm mısır ithalatının enflasyonist baskıyı azaltmak ve fiyatları düşürmek için tarife oranlarından muaf tutmasının sonucuydu (Raghavan, 2000).

Mısır Meksika'da ekili arazinin yaklaşık %60'ını, toplam tarımsal üretimden gelen hasılanın da yaklaşık olarak aynı yüzdesini oluşturmaktadır. Mısır aynı zamanda Meksikalıların temel besinlerinin ana bileşenidir. Nadal öncelikle ABD'de ve Meksika'da üretilen mısır çeşitlerinin kesinlikle aynı ürün olmadığını belirtmiştir. ABD, normalde hayvan yemi olarak kullanılan en büyük sarı mısır üreticisidir. Meksika ise daha iyi bir dokuya ve içeriğe sahip olan ve doğrudan insan tüketimi için uygun olan beyaz mısır çeşidinin en büyük üreticilerindendir. Beyaz mısır fiyatları ortalama olarak sarı mısır fiyatlarının %25 üzerindedir. Ancak NAFTA kapsamında her iki ürün de aynı kabul edilmiş ve bu Meksikalı mısır üreticileri üzerinde ciddi sorunlar doğurmuştur (Nadal, 2000: 16,26). NAFTA'dan sonra Meksika için mısır ticaretinin serbestleşmesiyle gerçekleştirilmesi planlananlar ve gerçekte olanların karşılaştırılması şu şekilde özetlenebilir.

Tablo 14: NAFTA'nın mısır rejimiyle Meksika'da ne başarıldı?

Fiyat indirimlerini teşvik etmek için daha ucuz ithalat	Mısır ithalatı önemli (%45) fiyat düşüşüne neden oldu.
Tarife içermeyen kota %3 oranında büyürken, aşırı tarife kotası kademeli olarak azalacak.	Mısır ithalatı tarife içermeyen kotayı aşmış ve ilgili tarife uygulanmamıştır.
Yurt içi fiyatların uluslararası fiyatlar ile uyumlu hale getirilmesi için 15 yıllık geçiş dönemi.	Geçiş dönemi kısaltılmış; yurt içi fiyatlar sadece otuz ay içinde uluslararası fiyatlar ile uyumlu hale getirilmiştir.
Kaynakların yeniden tahsisi: Yerli mısır üretimi azaltılacak ve mısır ekimi dışındaki faaliyetler için tarımsal arazi ve işgücü kullanılacak. (ör. Bahçecilik sektörü)	Mısır üretimi, 1994'te tarihteki en yüksek seviyesinde sabit kalmıştır (18 milyon ton). Mısır ekimi alanı genişlemekle birlikte verim düşmüştür.
Tarım sektöründe GSYİH önemli büyüme oranlarını geri kazanmaktadır.	Tarımsal GSYİH, NAFTA'nın ilk beş yılında durgunluk gösterdi.
Tarım sektörü için ticari denge, karşılaştırmalı üstünlükler ticaret potansiyellerini geliştirdikçe önemli bir ticaret fazlası yaratmaktadır.	1992 ile 1999 arasında tarımsal ticaret dengesindeki birikmiş bütçe açığı 2,6 milyar Dolardır.
Doğrudan gelir desteği politikaları ve diğer politika araçları yoluyla yeterli uyum politikaları üreticilere geçiş döneminde yardımcı olmaktadır.	Ana gelir destek aracı reel olarak %50 azaldı ve diğer destek mekanizmaları da azaldı; Diğer kamu yatırımları maliye politikası daha kısıtlayıcı hale geldikçe gerçekleşemez.
Yerli sanayilerde daha ucuz ithalat ürünleri kullanıldığı için tortilla fiyatları düşecektir.	Tortilla fiyatları %179 arttı.
Hem yetiştiriciler hem de mısırı ana girdi olarak kullanan sanayiler için sübvansiyonlar indirildi.	Endüstriyel mısır unu üreticileri için sübvansiyonlar devam ediyor.

Kaynak: Nadal, 2000: 40.

Meksika'nın temel gıda ürünlerinde kendine yeterli bir ülke olduğu söylenemez. 2001 yılından 2006 yılına kadar Meksika ABD'den 46.8 milyon ton mısır ithal etmiştir. 1994 yılından 2007 yılına kadar olan 14 yıllık sürede Meksika'daki mısır üretimi %30'a yakın bir oranda artmıştır. 1994'de 18 milyon ton olan mısır üretimi 2007'de 23.3 milyon tona ulaşmıştır. Ancak Meksika yurtiçi talebi karşılamak için ABD'den 10 milyon ton GDO'lu sarı mısır ithal etmiştir. 2007 yılında Meksika 20 milyon ton beyaz mısır üretmiş ama ayrıca %70'i GDO'lu olan sarı mısırı ABD'den ithal etmiştir. Bazı uzmanlar Meksika'nın ithalatını artırdığından beri gıda güvenliğini kaybettiğini bildirmiştir. Tabii ithal edilen GDO'lu mısırın insan tüketimi için değil de, besleme ve girdi (processing) amaçlı olarak kullanıldığını belirtmekte de yarar bulunmaktadır. Gıda güvenliğinin FAO tarafından yapılan insanların günlük ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli ve sağlıklı bir yaşam için gerekli gıdaya ulaşabildiği tanımı temel alındığında Meksika'nın doğrudan gıda güvenliğini kaybettiği söylenemeyebilir. Ancak yaklaşık 10 milyon hektarlık tarımsal arazi mısır üretimi için ayrılmaktadır ve neredeyse 2.5 milyon insan mısır üretiminde istihdam edilmektedir. 12 milyondan fazla Meksikalı mısıra doğrudan bağımlıdır. Bunlar düşünüldüğünde Meksika'nın eskiden beri sahip olduğu önemli genetik miras olan mısır üretimi üzerinde NAFTA'dan sonra meydana gelen etkilerin çiftçiler, mısır sanayii, tüketiciler ve hükümet gibi birçok aktörü etkilemesi gıda egemenliğini zora sokmaktadır (González, 2010: 148-149). Diğer bir husus da, GDO'lu mısır konusunda gen kaçışı yoluyla Meksika'daki mısır tarlalarından alınan numunelerde bu genlere rastlanmış olmasıdır[125]. 2001 yılında Oaxaca'nın kuzey taraflarında yetiştirilen mısıra GDO'lu genin bulaşması örneğinde olduğu gibi, GDO'lu ürünlerin etiketleme ve tanımlama olmadan ABD'den ithal edilmesi sırasında sınırlarda yeterince kontrol ve izlemenin olmaması birçok kontaminasyona neden olmaktadır. Meksika'nın

[125] Basında ve akademik yazında Meksika'nın ünlü ekmeği tortillada ve mısırdan üretilen ürünlerin çoğunun GDO'lu mısırdan yapıldığı, GDO'lu mısırın Meksika'daki yerli mısır üretimine ve Meksika ekonomisine zarar verdiği gibi bilgilere sıkça rastlanılmaktadır

Biyogüvenlik Kanuna sahip olması oldukça önemli olmasına rağmen, beşeri, teknik ve finansal kaynakların yetersizliği GDO'larla ilgili yeterli risk değerlendirmesi ve risk yönetimi yapılmasını kısıtlamaktadır. Kanada ve ABD Biyogüvenlik Protokolüne taraf değildir, Meksika ise hem BÇS'ye hem de Protokole taraf bir ülkedir. Dolayısıyla NAFTA dâhilinde çıkacak anlaşmazlıklarda Meksika'nın bilimsel kesinlik olmaması durumunda dahi önlem almayı gerektiren ihtiyatlılık ilkesini mi, yoksa DTÖ'nün SPS Anlaşması kapsamında alınan önlemlerin bilimsel gerekçelendirme olmadan alınmasının ticari engel yaratacağı yönündeki hükmünü mü kabul edeceği Meksika için karmaşıklık yaratmaktadır (González, 2010: 183).

NAFTA kapsamında şeker ve şuruplu ürünler Anlaşmanın Ek 703.2 "Şeker ve Şurup Ürünleri Ticareti" başlıklı maddesinde düzenlenmiştir. Meksika ve ABD arasında yapılan düzenlemede anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren taraflar 15 yıl süreyle şeker ve şurup ürünlerine gümrüksüz muameleyi kabul edeceklerdir ifadesi yer almaktadır. Kanada-Meksika arasında yapılan düzenlemede ise taraf ülkelerin MFN oranına eşit bir gümrük vergisi uygulayabilecekleri belirtilmiştir. Bu hükümlerden sonra Meksika ABD'nin şeker pazarına gümrüksüz erişim sağlamıştır. Ancak ABD ve Meksika arasındaki şeker ticareti her zaman tartışma konusu olarak kalmıştır. ABD Meksika'nın şeker için damping yaptığını iddia ederken, Meksika'da ABD'nin yüksek fruktozlu şurup için damping yaptığını belirtmiştir.

İki ülke arasındaki ticaret hacimlerine bakıldığında Meksika'nın ABD'ye genelde 1.000,000 ton civarı şeker ihracatı yaptığı görülmektedir. ABD'nin diğer serbest ticaret anlaşması yaptığı ülkelerle olan şeker ticaretine bakıldığında ABD'ye en fazla ithalat yapan ülkenin Meksika olması dikkat çekmektedir (FAS-USDA, 2017). Meksika'nın bu ithalatı kabaca ABD'nin yurtiçi talebinin %10'unu karşılamaktadır. Ancak şeker endüstrisi Meksika'nın artan şeker ithalatını şikâyet etmeye başlamış, 1 milyar dolardan fazla kayba uğradığını iddia etmiştir. Obama yönetimi altında anti-damping önlemleri

gündeme getirilmiş ve ithalata sınırlamalar konulmuştur. Bu sınırlamalarla rafine şekerin ithalatında düşüş yaşansa da ABD'deki şeker işleyen fabrikaları atlayıp sıvılaştırılmış biçimde doğrudan şirketlere giden ham şekerin ithalatı artımış, şeker fabrikaları işlemek için yeterli şeker olmadığından şikâyet etmeye başlamışlardır. ABD Tarım Bakanlığı'na göre bu aynı zamanda Amerikalıların ABD'de genetiği değiştirilmiş şeker pancarından üretilen şekere göre Meksika'da şeker kamışından üretilen şekerin daha fazla tercih edildiği döneme gelmiştir (Gonzalez, 2017). ABD'li bazı şeker firmaları GDO'lu ürünlerin etiketlenmesiyle ilgili konular gündeme geldiği için ya kendi etiketlemelerini yapacağını bildirmekte ya da GDO'lu şeker pancarından şeker kamışına yönelme eğilimine girmektedir.

Şeker ihraç eden ülkelerden oluşan komisyon (Meksika hariç) Meksika'nın ABD'ye ihraç ettiği şekere dair endişeleri gidermek için konunun NAFTA'nın yeniden müzakere süreci içinde ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Ancak ABD-Meksika arasındaki şeker çekişmesi piyasayla erişimle ilgili sıkıntıyla belirmemekte, daha çok Meksika'nın sübvanse edilmiş ve fiyatları düşürülmüş bir şeker politikasıyla ilgili olduğu iddia edilmektedir. Dolayısıyla korumacı politikaları sıkça gündeme getiren Trump ve yönetiminin şekere yüksek gümrük vergileri koyarak, anti-damping önlemlerine başvurarak serbest ticarete olan yönünü değiştirebileceği sürekli tartışılmaktadır. ABD'nin alacağı korumacı politikalara en savunmasız olan kesimin Meksika gibi Latin Amerika ülkeleri olduğu konusundan çoğu kişi hemfikirdir.

Trump'ın NAFTA'yı yapılan en kötü anlaşmalardan biri olarak tanımlamasının ardından, Anlaşma yeniden düzenlenerek üç ülke tarafından imzalanmıştır. Yeni kısaltmasıyla USMCA (United States- Mexico- Canada Agreement/ABD-Meksika-Kanada Anlaşması) olan Anlaşma'nın daha katı çevre ve işçi standarları oluşturduğu, daha etkin fikri mülkiyet hakları sağladığı ve otomobil üreticileri ve dijital ticaret hükümleri ile ilgili değişiklikler getirdiği belirtilmiştir. Örneğin, NAFTA'da otomobillere

sıfır tarife uygulanması için menşe ülkelerde üretilen bileşenlerin % 62,5'ten fazla olması gerekirken, yeni anlaşmayla bu oran % 75'e çıkarılmıştır.

Yeni Anlaşma'nın Tarım başlıklı bölümünde Tarımsal Biyoteknoloji kısmı da yer almıştır. Madde hükümlerinden tarımsal biyoteknolojik ürünlerin taraf ülkeler arasında en kısa zamanda onaylanması ve ticaretinin kolaylaştırılması amaçlanmaktadır. Yeni Anlaşmada, Anlaşma hükümlerinin tarafların tarımsal biyoteknoloji ürününü piyasaya sokmak için onay alma anlamına gelmediği ancak böyle bir yetkilendirme süreci gerekirse tarafların zamanında başvurması gerektiği belirtilmiştir. Başka bir ülkede onaylanmamış bir ürün için yerel yasal düzenleme sürecinin başlatılmasına izin verilmesi ve izin süresine tabi olan durumlarda mümkün olduğunca izin sona ermeden işlemlerin yapılması istenmiştir (md.3.14)[126].

Yeni Anlaşma'da özellikle ABD tarafından etiketlemelere ilişkin sınırlamalar getirilmesi istenmiştir. ABD'nin anlaşmada etiketlemeyi sınırlandırmak istediğine dair müzakere belgesinin ayrıntıları sızdırılmış ve önemli haber kaynaklarında yer almıştır. ABD müzakerecileri özellikle yiyecek ve alkolsüz içeceklerin tüketilmesinden kaynaklanan tehlikeyi uygun olmayan biçimde gösteren herhangi bir uyarı sembolünü ya da şeklini önlemek istemiştir. Etiketleme karşıtı hükümler kamuoyu baskısı nedeniyle nihai anlaşmada yer almamıştır. Ancak etiketlemelerle ilgili düzenlemeleri sınırlandırmayı amaçlayan birçok başka hüküm son metinde yer almıştır. Örneğin, yeni NAFTA metninde "*etiketlerle ilgili düzenlemelerin ticaret için gereksiz engeller yaratmaması*" ifade edilmektedir. USMCA'da ticari görüşmeler gizlice gerçekleştiğinden halk yeterli bilgiye ulaşamamış, buna karşılık şirketler görüşmeyle ilgili önerileri görüp yorum yapabilmiştir (Treat, 2019).

---

[126] Detaylı bilgi için bkz., https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/united-states-mexico-canada-agreement/agreement-between

USMCA'yla birlikte ABD'li çiftçilerin Kanada'daki süt ürünleri, yumurta, kümes hayvanları ve buğday pazarlarına daha fazla erişeceği, aynı zamanda tarım şirketlerinin Meksika'da mısır ekim yasağının engellenmesi ve yerli mısır çeşitlerinin patentlenmesine yönelik hükümler içerdiği tartışılmaktadır. Meksika'da GDO'lu ürünlerin ekimine izin verilmesini zorla dayatan hükümler olmadığı ancak Anlaşmanın farklı bölümlerinde yeni kuralların uygulanmasını zorlaştıracak ya da mevcut kurallara yeni gözetim türleri getirecek bir dizi faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden biri üç ülkenin de tarımsal inovasyonu teşvik etmenin ve biyoteknoloji ürünlerinde ticareti kolaylaştırmayı teyit etmesidir. Diğer bir faktör ise USCMA'nin ticaretle ilgili olmayan düzenlemelerde bile üç ülkenin ortaya konan yeni düzenlemeleri değerlendirmek için bir süreç oluşturmasıdır. Önceki ticaret anlaşmalarından farklı olarak bu gözetim bağlayıcıdır ve ülkelerin düzenlemeleri incelemeleri için yeni bir araçtır. Bu gözden geçirme süreci yeni çevresel korumaları yavaşlatabilir ve mevcut yasaların yürürlükten kaldırılmasına neden olabilir. Ülkeler biyoteknolojik ürünlerle ilgili ticaret engelleri olarak gördükleri düzenlemelere müdahale edebilirler. Ayrıca USMCA, Meksika'nın dört yıl içinde UPOV'a üye olmasını gerektirmektedir. Bu anlaşmayla Meksika'nın yerli mısır çeşitlerinin patent alınmasına kapı açılmıştır (Food and Power, 2018).

4.4.2. ASEAN- Avustralya ve Yeni Zelanda Serbest Ticaret Anlaşması

Bir diğer inceleyeceğimiz serbest ticaret anlaşması Brunei, Kamboçya, Endonezya, Laos, Malezya, Myanmar, Filipinler, Singapur, Tayland ve Vietnam'dan oluşan ASEAN ülkeleri, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan oluşan serbest ticaret anlaşması olan AANZFTA (ASEAN-Australia-New Zealand Free Trade Agreement)'dır. Anlaşma 2010 yılında yürürlüğe girmiş, Laos, Kamboçya ve Endonezya 2011-2012 yılları arasında imzalamıştır. Anlaşmanın 1. maddesine göre aksi belirtilmedikçe her bir taraf takvime uygun olarak diğer tarafların mallarına ilişkin gümrük vergilerini aşamalı olarak indirecek ve/veya ortadan kaldıracaktır.

Bu Anlaşmada aksi belirtilmedikçe, her bir Taraf, Ek 1'deki (Tarife Taahhütleri Çizelgeleri) tarife taahhütleri takvimine uygun olarak diğer Tarafların mallarının menfaatine ilişkin gümrük vergilerini aşamalı olarak indirecek ve/veya ortadan kaldıracaktır. Taraflar dilerse tarife taahhütlerini hızlandırmak ya da iyileştirmek için müzakereler ve düzenlemeler yapabilir. Anlaşma'nın 3. maddesi ise DTÖ kapsamındaki hak ve yükümlülüklerle tutarlı olarak, taraflardan her biri, diğer taraflar için belirtilen tarımsak ürünlere yönelik her türlü ihracat sübvansiyonunu ortadan kaldırmayı ve yeniden koymamayı kabul etmektedir. Ülkeler arasındaki ticari ilişkilere bakıldığında önceden çoğu ülkenin ikili ticaret anlaşmaları yaptığı görülmektedir. Yine bu ülkeler birbirlerinin önemli pazarları haline gelmiştir. Örneğin Avustralya pamuk ihracatını Çin ve Hindistan'dan sonra en fazla Vietnam, Endonezya ve Tayland'a gerçekleştirmektedir (Statista, 2017). Pamuk üretim rakamlarına bakıldığında en fazla üretimin sırasıyla Çin, ABD, Hindistan, Pakistan ve Brezilya'da yapıldığı görülmektedir. Avustralya dünya ölçeğinde nispeten küçük bir üretici olsa da fiyatlara ve suyun varlığına bağlı olarak en büyük dördüncü ihracatçı ülke konumundadır. 1996 yılında ilk GDO'lu pamuk olarak piyasaya Ingard® sürülmüş ve Avustralya endüstrisi tarafından hızla benimsenmiştir. Bu biyoteknolojik pamuğun Monsanto'ya ait bir gen kullanılarak geliştirildiğinin altını çizmek gerekir. Altı yıl sonra da Bollgard® II ile değiştirilmiştir. Herbisit kullanımını azaltmak için 2001 yılında yine Monsanto tarafından üretilen Roundup Ready® pamuk ve Roundup Ready/Bt pamuk kullanılmıştır. 2006 yılında ise Bayer tarafından üretilen bir başka GDO'lu pamuk- Liberty Link pamuğu piyasaya girmiştir. Avustralya'daki en büyük pamuk tohum şirketi olan, Cotton Seed Distributors tarafından satılan GDO'lu pamuklar toplam pamuk alanının %90'ından fazlasına ekilmiştir. Küresel pamuk ticaretinde önemli bir paya sahip olmak isteyen Avustralya tercihini GDO'lu pamuktan yana kullanmıştır. Serbest ticaret anlaşmalarıyla bu ürüne yönelik engellerin kaldırılmasıyla da kendisine geniş bir pazar yaratmıştır. 2006-2008 yılları arasında

Avustralya'nın pamuk ihracatının %44'ünün ASEAN grubuna yapılması bu olguyu geçerli göstermektedir. Anlaşmada yer alan takvime bakıldığında pamuğa yönelik engellerin en geç 2018 yılına kadar sıfırlanması planlanmaktaydı. Tek istisnayı Kamboçya'nın %7'lik tarifeyi 2021'e kadar sıfırlaması oluşturmaktadır. Şuanda Tayland'ın yaptığı pamuk ihracatına bakıldığında bunun %60-70'lik payın GDO'lu pamuk olduğu dikkati çekmektedir. Tayland ise GDO'lu pamuk üretimi yapmamaktadır. Endonezya'ya bakıldığında genetiği değiştirilmiş pamuk, soya, mısır gibi GDO'lu ürünlerde sadece ABD'den 1.420 milyarlık ithalat yapmıştır. Endonezya'da Tayland gibi GDO'lu ürün ekimi ve ihracatı yapmamaktadır. Vietnam, soya fasulyesi ve ürünleri, mısır, pamuk, yonca ve kanola gibi birçok GDO'lu ürün ithal etmektedir. Özellikle bu ithal edilen büyük kısmı hayvancılıkta yem olarak kullanılmakta, Vietnam bu ürünlere giderek daha fazla bağımlı hale gelmektedir. Vietnam'ın 8 milyon olan mısır ithalatının 6.3 milyonu biyoteknolojik yöntemlerle üretilmektedir. Vietnam'ın tek GDO'lu ürünü olan mısır resmi veriler erişilebilir olmasa da 500.000 ton civarındadır ve Çin'e ihraç edilmektedir[127].

Küresel piyasada önemli bir yere sahip olan ve giderek GDO'lu ürün üretimine yönelen Çin de ASEAN ülkeleriyle serbest ticaret anlaşması yapmıştır. Her iki taraf arasında mal ticaretiyle olan anlaşma 2004 yılında imzalanmış, 2006 ve 2010 yıllarında iki kez gözden geçirilmiştir. Bu ülkelerin Anlaşma sonrasında önemli bir gelişme ivmesi yakaladığı, büyüyen bir pazar haline geldiği ve özellikle Çin'le yapılan serbest ticaret anlaşmasından sonra mal ticaretinin arttığı görülmüştür. Anlaşmaya göre her bir taraf bu anlaşma ve GATT'ın 3. maddesi kapsamında diğer ülkelerin mallarına ulusal muamele ilkesi uygulanmasını kabul edecekler. Madde 4'te taraflar MFN tarife oranlarını kademeli olarak azaltacak ya da uygun olduğu hallerde tamamen kaldıracaktır. Anlaşma'nın

[127] ABD Tarım Bakanlığı'nın Dış Tarım Servisi'ndeki resmi internet sitesinden "https://gain.fas.usda.gov/#/ " elde edilen bilgiler doğrultusunda derlenmiştir

ilerleyen maddeleri alınacak önlemlerden bahsetmiş, dikkat çekici madde olarak eğer ödemeler dengesinde ya da mali konularda sıkıntı yaşıyorsa ithalatı kısıtlayıcı önlemlere başvuracağı bildirilmiştir. Anlaşma daha önce incelenen anlaşmalardan farklı olarak SBS ve TBS Anlaşmalarına referans vermemiş, keyfi ve haksız bir ayrımcılık teşkil etmemek kaydıyla anlaşmanın hiçbir maddesinin insan, hayvan ve bitki yaşamı ve sağlığıyla ilgili konularda gerekli önlemlerin benimsenmeyeceği biçiminde yorumlanamayacağını belirtmekle yetinmiştir. Anlaşma'nın 14. maddesine göre ASEAN üyesi olan ülkeler Çin'in tam bir piyasa ekonomisine sahip olduğunu ve Çin'in DTÖ'yle anlaşmada adı geçen bazı düzenlemelerin kendilerine uygulanamayacağını kabul edeceklerdir.

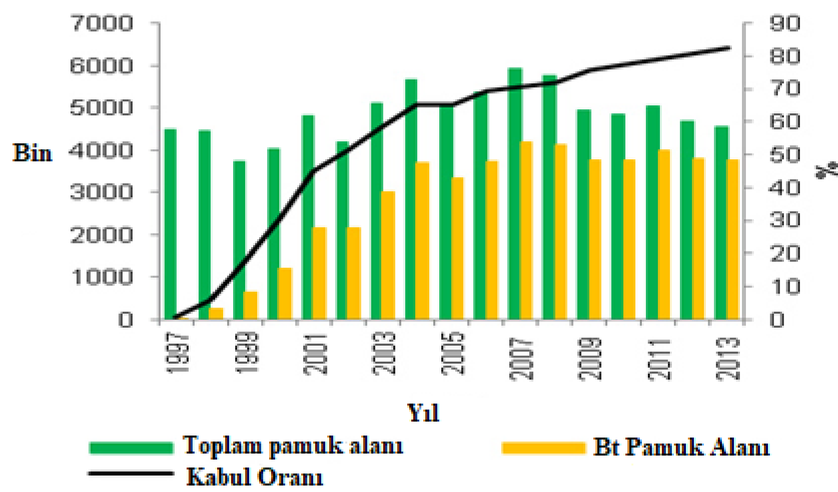
Anlaşma'nın ek kısmında yer alan tarifelerin indirilmesine ya da kaldırılmasına yönelik takvime bakıldığında üç türlü kategorinin olduğu görülmektedir: 'normal track', 'sensitive track' ve 'early harvest programme'. Örneğin normal track kategorisine bakıldığında 6 ASEAN ülkesi ve Çin'e yönelik takvimde 2010 yılında bütün tarifelerin kaldırılması öngörülmektedir. Vietnam, Kamboçya, Myanmar ve Laos için tarifelerin sıfırlanacağı takvim olarak 2015 yılı belirtilmektedir. Her halükarda bu tarifelerin kaldırılması 6 ASEAN üyesi ve Çin için 1 Ocak 2012, diğerleri için 1 Ocak 2018'den daha geç bir tarihi geçemez. Pamuğu referans ürün alarak incelediğimizde[128] pamuk ve pamuk dokumalı kumaşların Çin, Brunei Kamboçya, Lao, Myanmar dışındaki ülkelerde 'normal track' listesinde yer almadığı, 'sensitive track' listesinde yer aldığı görülmektedir. Sensitive track listesinde yer alan ürünlerin tarifelerin kaldırılması süreci daha yavaş ve geç sürerken, 'normal track' listesinde yer aldığı tarifeler çok daha önce sıfırlanacaktır.

2018 yılı verilerine göre Çin dünyada pamuk üretiminde Hindistan'dan sonra ikinci sıradadır. Üçüncü sırada ise ABD yer almaktadır. Dünya Bankası verilerine göre

[128] Pamuğun seçilmesinin nedeni Çin'in en fazla Bt pamuğu üretmesi ve ticarileştirmesidir.

ise en fazla pamuk ihraç eden ülkelerin ABD, Hindistan ve Özbekistan olduğu görülmektedir. Pamuk ithal eden ürünler arasında Çin beşinci sırada yer almaktadır. ASEAN grubuyla yaptığı serbest ticaret anlaşmasından sonra Çin'in ASEAN ülkelerine yaptığı pamuk ihracat ve ithalat rakamlarının önemli ölçüde arttığı dikkati çekmektedir. 2005 yılında 100 milyon Dolara yakın olan pamuk ihracatı, 2016 yılında 2 milyar Doları geçmiştir. Aynı biçimde ithalat rakamları da önemli ölçüde artış göstermiştir. Ancak dikkat edilmesi gereken hususun Çin'de pamuk üretiminin önemli bir kısmının biyoteknolojik yöntemler kullanılarak yapılıyor olmasıdır. 2013 yılında Çin'in gündeminde birçok biyoteknolojik ürünün üretilmesi söz konu olsa da, Bt pamuk en çok üretilen ürün olmuştur. Bu pamuğun giderek artan çeşitlerde üretimi Çin'in belli bölgelerinde yoğunlaşmaktadır (James, 2017). Yeterli istatistiksel verilerin olmayışı nedeniyle Çin'de GDO'lu pamuğun ne kadarının ihraç edildiğine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Çin'in toplam pamuk üretimi alanı içinde GDO'lu pamuğun ne kadar oranda yer aldığını gösteren aşağıdaki tabloya bakıldığında ihraç edilen pamuğun önemli miktarının GDO'lu pamuk olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 8: Çin'de Bt Pamuk Üretilen Alan ve Bt Pamuğun Kabul Edilme Oranı

Kaynak: Wang, X. vd., 2015: 60.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta Çin'de üretilen GDO'lu pamuk tohumunda Monsanto'nun ağırlığını koruduğudur. 1998'den beri Çin Tarımsal Bilimler Akademisi'nin (China Academy of Agricultural Sciences) en yetkili pamuk araştırma şirketi olan Pamuk Araştırma Enstitüsü (Cotton Research Institute) Çin'in kendi Bt. pamuğu üretimine başlamıştır.

4.4.3. Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı

Doha Kalkınma Gündemi sonrası ülkelerin farklılaşan çıkarları DTÖ kapsamında geniş kapsamlı ticaret anlaşmalarının zorluğunu ortaya koymuş ve bölgesel anlaşmalara yönelik bir hareketlenme yaşanmıştır. Bu bağlamda Çin gibi yükselen ekonomilerin varlığı ve dünya ticaretinde önemli bir role sahip olmaları, gelişmiş ülkelerin hegemonik yapısını azaltmış, DTÖ kapsamında kendilerine hâkim ticaret koşulları bulamayan gelişmiş ülkeler bu açığı kendi aralarında yapacakları bölgesel anlaşmalarla kapatmak istemiştir. Bu anlaşmalardan ilki küresel ticaretin önemli bir payına sahip olan ABD ve AB arasında yapılması planlanan TTIP (Translatlantic on Trade and Investment and Partnership/Transatlantik Yatırım ve Ticaret Anlaşması) olmuştur (Akman, 2014: 2). 2013 yılında ABD ve AB arasında TTIP görüşmelerine başlanmış ancak 2016 yılında herhangi bir sonuç alınmadan görüşmeler bitmiştir. 2019 yılında AB'nin yayınlamış olduğu Konsey Kararında AB ve ABD'nin dünyadaki en büyük ve en derin ikili ticaret ve yatırım ilişkisine sahip olduğunu ve entegre ekonomilere sahip olan bu ilişkinin daha da geliştirilebileceğini belirtmiştir. Ancak AB ve ABD arasındaki görüşmelerde Birliğin öncelikleri olarak belirtilen alanlarda karşılıklı kabul edilebilir taahhütler görüşmelerde zorluklar ortaya çıkarmıştır. Özellikle AB, ABD'nin iklim değişikliğiyle ilgili Paris Anlaşması'ndan çekilme niyetini beyan ettiğinde, AB derin ve kapsamlı serbest ticaret anlaşmalarını Paris Anlaşmasının taraflarıyla görüşmek isteğini ifade etmiştir. Bu bir bakıma AB'nin iklim değişikliğiyle ilgili politikalara verdiği önemin bir kanıtıdır. Dolayısıyla AB'nin aldığı kararda TTIP için görüşülen direktiflerin hükümsüz olduğu

ilan edilmiştir. ABD ile tarımsal ürünlerle ilgili görüşmeleri dışarıda tutarak sadece sanayi ürünleri üzerindeki tarifelerin kaldırılmasını kapsayan daha sınırlı bir anlaşmaya varılması uygun görülmüştür (Council of the European Union, 2019).

Dünya ticaretinin %40'ını oluşturan AB ve ABD arasındaki anlaşmanın yürürlüğe girmesi durumunda AB ve ABD'nin önemli kazançlar elde edeceği ancak diğer ülkelerin olumsuz etkileneceği tahmin edilmektedir. Bir yandan bu anlaşmanın küresel ekonomiyi ve istihdamı iyileştireceği düşünülse de bu anlaşmayla Rusya'nın 45 milyar ABD Doları, Çin ve Hindistan'ın ise 35 milyar ABD Doları zarar edeceği tahmin edilmekteydi (Özcan, 2017). Küresel ekonomik konumlarını kaybetmek istemeyen ve bunu başta Çin olmak üzere yükselen ekonomilere karşı birlik oluşturarak gerçekleştireceğini düşünen iki tarafın bu anlaşmayı neden sonlandırdığı önemli bir noktadır. Diğer önemli bir nokta ise her iki tarafın farklı beklentileri, öncelikleri ve ticaret politikasının TTIP Anlaşmasının sona ermesine nasıl etkide bulunduğu ve bu anlaşmanın yeni bir isimle de olsa yeniden işlev kazanıp kazanmayacağıdır. Öncelikle gerçekleştirilmesi düşünen Anlaşmanın içeriğine bakılacak olursa Anlaşma dört başlık ve yirmi dört bölümden oluşmaktadır. Pazara giriş, düzenleyici çerçeve, kurallar ve kurumsal kısım kapsamında düzenlenen Anlaşmada tarımla ilgili dört alan bulunmaktadır. Bunlar; Tarım bölümü, Fikri Mülkiyet Hakları Bölümü (Coğrafi İşaretler), SPS Anlaşması ve TBT Anlaşmasıdır. AB Komisyonu AB'nin Anlaşma metnine dair önerilerini yayımlamıştır. AB'ye göre SPS önlemleri insan sağlığını korumak ve birçok şehir ve kırsal kesimde gelir sağlayıcı tarım ve gıda sektöründe kamu güvenliğini sağlamak için esastır. TTIP içinde TBT kapsamında varılmak istenenler AB ve ABD'deki ürünler için teknik gereksinimler üzerinde birlikte çalışma şeklini geliştirmek; ürünleri kontrol etmede gereksiz tekrarları ve usule dair maliyetleri azaltmak ve ürünler hakkındaki kurallara dair bilgilere erişimi kolaylaştırmak olarak sayılmıştır. Ayrıca AB bu alanda yeni standartların oluşturulmasında AB ve ABD standardizasyon kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmeyi, bu farklılıkların

azaltılmasını ve ABD sisteminde standartlar konusunda daha fazla şeffaflık elde etmeyi de amaçlamaktadır (European Commission, 2015a).

AB ve ABD arasında karşı karşıya gelinen ve uyumun zor sağlanacağı konuların başında gıdayla ilgili düzenlemeler gelmektedir. Öncelikle AB gıdanın güvenirliğine yönelik farklı çözüm önerileri olsa da sorunun çözümü konusunda hem fikir olduklarını beyan etmişlerdir. Örneğin; istiridyelerin tehlikeli bakteriler içermediğinden emin olmak için ABD istiridyelerin yetiştirildiği suyu test ederken, AB istiridyenin kendisini test etmektedir. Bilim insanları her iki yolun da eşit derecede etkili olduğunu savunmaktadır (European Commission, 2015b:11). Diğer yandan kimyasallar konusunda AB ve ABD'deki düzenlemeler arasında önemli ölçüde farklılık olduğundan uyumluluk veya karşılıklı tanımanın mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Ancak her ne kadar farklı olsalar da AB ve ABD'nin kimyasalları düzenlemeye yönelik sistemlerin ortak çalışmaya izin verdiği alanlar olduğu belirtilmiştir. AB yasalarının sunduğu koruma düzeyi değiştirilmeden aynı maddelerin aynı anda değerlendirebilecek ve bilgi alışverişinde bulunabilecektir. Bu durum hem şirketler hem de testleri değerlendirmek zorunda olan düzenleyiciler için maliyet tasarrufu sağlayacaktır. AB'nin önemle altını çizdiği ve kamuoyundan belki de en fazla tepki çeken konu GDO'ların ticaretinin bu Anlaşmayla nasıl düzenleneceğidir. AB sıkça koruma düzeylerini düşürmeden birçok alanı uyumlu hale getirmeyi amaçladığını açıklamaktadır. GDO'larla ilgili ABD kurallarına göre çok daha katı kuralları olduğunu belirten AB, böyle bir durumda sistemleri uyumlu hale getirmenin mümkün olmadığını belirterek TTIP'in bu alanda herhangi bir değişiklik getirmeyeceğinin altını çizmiştir. Aynı geçerlilik hormonlu et için de söz konusudur (European Commission, 2015b: 12-13). Bununla birlikte tamamlanmış bir Anlaşma metni olmadığı için ülkelerin GDO'lar ve gıda güvenliğine yönelik aldığı kararların tam bir tartışması yapılamayacaktır. Ancak TTIP görüşmeleri sırasında ülkelerin sundukları öneri metinleri sızdıran ve kamuoyuna sunan Greenpeace bu metinlerde gıda güvenliği

ve GDO'larla ilgili ne tür hükümlerin olduğunu açıklamıştır. Greenpeace AB ve ABD'nin TTIP'e yönelik tekliflerinin tam metnine sahip olmadığını ancak sızan bölümlerin görüşmelerin devamı halinde insan sağlığı ve çevre korumalarını ciddi şekilde baltalayacağını gösterdiğini iddia etmiştir. Greenpeace'nin sızan metinlerden çıkardığı ilk yorum DTÖ'de yer alan "Genel İstisnalar Kuralı" metinde yer almadığından, çevre koruma önlemlerinin kaldırılmış olduğudur. GATT'dan beri uygulanan bu kural "insan, hayvan ve bitki yaşamını veya sağlığını korumak" veya "doğal kaynakları korumak" için ticaretin kısıtlanmasını sağlamaktadır. Sızan metinlerde TTIP kapsamında iklimin korunması için herhangi bir hüküm bulunmadığı, iklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik hedeflerin düzenleyici işbirliği önlemler kapsamındaki açıklamalarla sınırlı olacağı dikkat çekmiştir. İhtiyatlılık ilkesi 12 bölümden hiçbirinde bir kez bile belirtilmemiştir. Bununla birlikte ABD tehlikeli maddeleri önlemekten ziyade yönetmeyi amaçlayan "risk temelli" bir yaklaşım talep etmektedir ve bu yaklaşım çeşitli bölümlere de girmiştir. Sızan belgelerde her iki tarafın da şirketlere karar vermede daha geniş bir erişim ve katılım fırsatı vermeyi düşündüğü görülmekte, Greenpeace bu durumu "kurumsal lobicilik için açık kapı" olarak nitelendirmektedir (Greenpeace International, 2016) . GDO'lar özeline gelecek olursak, GDO'lar tarım belgesinde değil, sağlık ve bitki sağlığına ilişkin önlemler kısmında yer almıştır. GDO'ları tanımlamak için "tarımsal biyoteknoloji" ifadesi metnin X.12 maddesinde "Modern Tarımsal Teknolojik Bu bölümdeki GDO'larla ilgili öneriler ABD'den gelmiştir, AB'den hiçbir not veya yorum içermemektedir. İlk dört bölümde GDO'ların değerlendirilmesi için zaman çizelgelerini yayınlama yükümlülüğü açıklanmıştır. Bu bölüm AB'nin GDO'lu ürünlerin onaylanmasında uzun süreli gecikmelerini engellemesini amaçlıyor gözükmektedir. GDO'larla ilgilendirecek diğer bir hüküm her iki tarafın da "Küresel Düşük Düzeyli Varlık Girişimine" (Global Low Level Presence Initiative) katılmak zorunda olmasıdır[129].

[129] TTIP'in sızdırılan belgelerine, https://trade-leaks.org/ adresinden ulaşılabilir.

Bu ABD'de onaylanan ancak AB'de onaylanmayan ürünlerin yetiştirme, işleme veya nakliye sırasında onaylanmamış GDO'ların az miktarda da olsa iz bırakmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla bu madde AB'nin gerekli sürecinden geçmeyen ancak gıda tedarik zincirinde bir ürüne GDO'dan dolayı ürünün AB tarafından kabul edilmesi sonucunu doğurur.

AB'nin haklı biçimde belirttiği gibi gıda güvenliği, biyoteknolojik ürünler, iklim değişikliği gibi konularda AB ve ABD'nin uyum sağlayacak politikalara erişme ihtimali pek mümkün görünmemektedir. AB, ABD ile asgari düzeyde birleşeceğini düşünse ve iyimser bir yaklaşımla ABD'nin AB'nin standartlarına yaklaşabileceği görüşü ABD'nin saldırgan ticaret politikaları nedeniyle uzak görünmektedir. Örneğin; Kuzey Amerika İhracat Tahıl Birliği ve Ulusal Tahıl ve Yem Birliği, "*tahıllar, yağlı tohumlar ve bunlardan elde edilen gıda ve yem ürünlerinde ticareti kısıtlayan ve önleyen biyoteknolojik ürünlerle ilgili önlemlerin azaltılması ve kaldırılması gerektiğini*" savunmaktadır. Ulusal Mısır Yetiştiricileri Birliği, "*haksız düzenlemeler ABD çiftçilerini ve AB'ye satış yapan milyonlarca gıda ihracatçısını zarara uğrattığını*" ve *ihtiyatlılık ilkesi altında alınan önlemlerin haklı olmadığını*" savunmaktadır. Amerikan Soya Birliği ise TTIP'in ABD'nin ihracatında ayrımcılık yapan AB biyoteknoloji politikalarını ele alması gerektiğine inanmakta ve izlenebilirlik ve etiketleme politikalarını değiştirmesi gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca ABD yıllık ticaret raporlarında da, sözde ticari engellerin uzun bir listesi verilerek bunların arasında AB'nin GDO'larla ilgili etiketleme kuralları, GDO'larla ilgili AB düzenlemeleri ve standartları, AB'nin sıfır tolerans kuralı sayılmıştır (Friends of the Earth Europe, 2014: 2-3).

2017 yılında ticaret anlaşmalarını yetersizlikle suçlayan ve ABD ekonomisine zarar verdiğini açıklayan Trump, yöneldiği korumacı politikalar TTIP dâhil diğer serbest ticaret anlaşmalarından çekileceğinin sinyalini önceden vermişti. Korumacı politikaları sıkça eleştiri konusu olan Trump'ın bu yöndeki bir ticaret anlayışının sadece ABD'yi değil dünya ekonomisini olumsuz etkileyeceğini geniş bir kesim tarafından dile

getirilmektedir. Hatta Trump'ın ve onun korumacılık anlayışının aslında öncelikle Trump'ın narsist ihtiyaçlarını karşıladığı, ikinci sırada ABD'nin çıkarlarını savunduğu dahi ifade edilmiştir. Ticaret bir ülkenin kazancının diğer ülkenin zararına eşit olduğu sıfır toplamlı bir oyun değildir ve ABD'nin eski gücüne kavuşması korumacı politikalarla gerçekleştirilemez (Stiglitz, 2018: 149). Bu nedenle ABD'nin küreselleşmeye karşı koymak ve serbest ticaret anlaşmalarından kendini çekmek yerine, küreselleşmeyi tüm vatandaşların ya da en azından çoğu vatandaşın faydalanacağı biçimde düzenleyecek reformlar yapması ve serbest ticaret anlaşmalarını bozmaktan ziyade revize ederek yeniden yürürlüğe koyması yönünde telkinler mevcuttur (Stiglitz, 2018: 31,35). ABD'nin 2018 yılında Avrupa Komisyonu Başkanı Jean-Clause Juncker ile yaptığı görüşme bir bakıma AB ve ABD arasında TTIP'le gerginleşen ve tarifelerin artırılmasıyla başlayan gerginliği azaltacak hamle niteliğindedir. ABD ile AB arasında yeni ticaret görüşmelerinin başlaması, her ne kadar bunun "TTIP ile ilgili olmayan bir süreç" ısrarına rağmen, görüşmelerin TTIP'in en tartışmalı yönlerini tekrar gündeme getirebilir endişesi bulunmaktadır. Daha endişe verici bir gelişme AB'nin ABD ile görüşmelerini "düzenleyici işbirliği" kapsamında yeniden başlatmak istemesidir. Düzenleyici işbirliği GDO'lu gıdalar ve hormonlu sığır eti dâhil gıda standartları ve güvenliğiyle ilgili birçok alanı kapsayabilir (Corporate Europe Observatory, 2019).

Vurgulanması gereken bir diğer nokta, TTIP'in sona erdirilmesinde kuşkusuz birçok ülkede insanların yaptıkları eylemlerin, daha adil ve demokratik bir ticaret isteğinin, gıda ve iklim güvenliğinin sağlanmasından hayvan haklarının korunmasına kadar geniş bir yelpazedeki hak ve adalet temelli taleplerin etkisinin büyük olduğudur

4.4.4. Trans-Pasifik Ortaklığı

2010 yılında görüşmelere başlanan Trans- Pasifik Ortaklığına altısı gelişmiş, altısı gelişmekte olan on iki ülke katılmıştır. ABD, Kanada, Japonya, Avustralya, Yeni

Zelanda ve Singapur bu anlaşmaya gelişmiş ülkeler kısmından katılırken, gelişmekte olan ülkelerden Meksika, Malezya, Şili, Peru, Vietnam ve Brunei Anlaşmada yer almaktadır. Anlaşma tarafları arasında tarım ve sanayi ürünleri ve hizmet ticareti üzerindeki tarifelerin[130] ve tarife-dışı engellerin kaldırılarak serbest ticaret alanı yaratılması ve Asya-Pasifik bölgesinde ticaret akışının hızlandırılması Anlaşmanın temel amaçları olarak belirtilebilir. TPP DTÖ sisteminin getirdiği ulusal muamele kuralı ya da en çok kayrılan ülke kuralı gibi temel ilkeler üzerine kurulsa da TPP'nin DTÖ kapsamının ötesine gittiği iddia edilmiştir. Öncelikle TPP DTÖ'nün kapsamadığı elektronik ticaret ve kamu iktisadi kuruluşlar dâhil çok kapsamlı konuları ele almıştır. FMH alanında TPP daha güçlü bir koruma mekanizması getirmiştir. Anlaşmanın sağlık ve bitki sağlığı önlemleri ve teknik engeller kısmı DTÖ kapsamında SPS ve TBT Anlaşmalarına uygun olarak hazırlanmıştır. Amaç yine alınan önlemlerin ticarette engel yaratmasını engellemektir. Yabancı yatırımcılara tahkim yoluyla haklarını koruma yönünde bir getiri sağlamıştır. Ancak çevrenin veya doğal kaynakların korunması, kamu sağlığı gibi bazı nedenlerden dolayı devletler yabancı yatırımcılara karşı daha esnek bırakılmıştır. Tarımsal ürünlerde tarifelerin azaltılması ya da kaldırılmasının yanında gıda güvenliği konusunun da gündemde olduğu belirtilmiştir. Ayrıca TPP'de çalışma standartlarının Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization/ILO) ile daha uyumlu olduğu ifade edilmiştir (Akman, 2015:1-4; Aran, 2015: 5).

TPP sürecindeki en dikkat çeken gelişme şüphesiz ABD eski başkanı Barack Obama'nın imzaladığı Anlaşmadan yeni Başkan Trump'ın görevine geldikten sonra ABD'yi Anlaşmadan çekmesi olmuştur. Çin'in en büyük ihracatçı konumuna gelmesi ve DTÖ'ye üyeliğinin ardından küresel ticareti belirleyecek güçte olmasına karşı ABD'nin bu gücü kırmak ve Çin'in Pasifik bölgesindeki etkisini azaltmak için başlattığı

---

[130] TPP serbest ticaretin önündeki engelleri azaltmak için 18 binin üzerindeki gümrük vergisinin kaldırılmasını öngörmektedir (Akman, 2015: 3).

Anlaşmadan çekilmesi tartışmalı olmuştur. Serbest ticareti baltalayan Trump hükümetinin TPP'den çekilmeye yönelik açıklamaları TTIP Anlaşmasına benzer şekilde yeni korumacı politikalara yönelmesiyle izah edilmiştir. ABD'nin TPP'den çekilmesinin maliyeti hem Anlaşma'nın getireceği kazançlardan olma, hem TPP tarifelerini kaybetme hem de Amerikan şirketlerinin özellikle Japon pazarlarında daha az rekabet edebilir hale gelmesi biçimindedir. ABD'nin Anlaşmadan çekilmesiyle Anlaşma "Trans-Pasifik Ortaklık için Kapsamlı ve İlerlemeli Anlaşma" (Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pasific Partnership/CPTPP) olan yeni adıyla, kalan 11 ülke tarafından 2018 yılında imzalanmış ve 30 Aralık 2018'de 6 ülkenin onaylamasıyla yürürlüğe girmiştir. Anlaşma daha önce imzalanan TPP'nin çoğu hükmünü korumaktadır. Ayrıca Anlaşma diğer ülkelerin bu Anlaşmaya taraf olmasına izin vermiştir. Korumacılığa karşı olduklarını söyleyen TPP-11 ülkeleri anlaşmaya katılmak isteyen diğer ekonomilerin gösterdiği ilgiyi memnuniyetle karşıladıklarını belirtmişlerdir. Güney Kore, Tayland, Endonezya, Filipinler ve Tayvan'ın yanı sıra Kolombiya ve İngiltere'nin de bu Anlaşmaya ilgi duydukları ifade edilmiştir (Yasoshima ve Yamazaki, 2018). ABD Anlaşmadan çekilmekle birlikte diğer ülkelerle olan ticaretini ikili anlaşmalarla yürütmek istemektedir. Ancak ABD'nin yeniden TPP'ye katılabileceğine ilişkin sinyaller bizzat Trump'ın kendisi tarafından gelmiş ve Anlaşmanın yeniden düzenlenmesi halinde Anlaşmaya taraf olacağını ifade etmiştir. Ancak Japonya anlaşmanın değiştirilmeyeceğini ifade etmiştir (Ungku ve Greenfield, 2018).

ABD'nin TPP'den çekilmesi şüphesiz GDO'lu ürünlerin ticaretini etkilese de görüşmelerde ABD'nin varlığı Anlaşmanın içeriğinde etkili olmuştur. TPP gibi ticaret anlaşmaları ABD'deki GDO tohum endüstrisinin ticari çıkarlarını teşvik etmek ve yabancı ülkelere GDO'lu ürünleri ithal etmek için ABD'nin diplomatik çabalarının büyük bir parçası olarak görülmektedir. ABD Ticaret Temsilciliği tarafından GDO'ların onaylanması ya da etiketlenmesi gibi gereklilikler ticari engeller olarak tanımlanmış ve

ABD'nin bu engelleri kaldırmak için aktif olarak ilgilendiği belirtilmiştir. TPP GDO'lu ürün yetiştirme ve gıda düzenlemelerinde "makul ve ilgili bilimsel verilerin dikkate alınması", "risk koşullarına uygunluk" ve bilimsel ilkelere dayalı olma" gibi koşulları getirmiştir. Ayrıca düzenlemeler uluslararası düzenlemelerden daha katı olamaz ve "gereğinden fazla ticareti kısıtlayamaz" (Food and Water Watch, 2015b:1-2).

> "Risk analizini yaparken bir taraf; a) DTÖ SPS Komitesinin ilgili rehberliğini, uluslararası standartları, kılavuzları ve önerileri dikkate almalı; b) tarafın uygun bulduğu koruma seviyesine ulaşmak için herhangi bir önlem almayarak ticaretin kolaylaştırılması dâhil gerekenden daha fazla ticareti kısıtlayıcı olmayan risk yönetim seçeneklerini düşünmeli; c) teknik ve ekonomik fizibiliteyi göz önünde bulundurarak sağlık ve bitki sağlığı amaçlarına ulaşmak için gerekenden daha fazla ticareti kısıtlamayan risk yönetim seçeneklerini seçmelidir" (md 6).

Bu düzenlemeyle ABD'nin diğer ülkelerin GDO düzenlemelerine ticaret engeli olarak bakması daha kolaylaşacaktır. TPP ülkeleri yeni GDO'lu ürünleri üretmeye, onaylamaya ve ithal etmeye teşvik etmektedir. USDA TPP'nın "modern biyoteknoloji ürünlerinin zamanında onaylanmasını teşvik edeceğini" belirtmiştir. Ayrıca TPP'nin modern biyoteknolojik tarımsal ürünler için ortak bir çerçeve yaratması gerektiği belirtilerek ABD'de onaylanan GDO'ların Anlaşma taraflarına ihracının daha kolay gerçekleşebileceği de ifade edilmiştir. ABD hâlihazırda Anlaşma taraflarının GDO'lu ürünlerle ilgili onaylama ve uygulama isteksizliğinden bir ticaret sorunu olarak şikâyet etmeye başlamıştır. Peru'nun GDO'lara yönelik uyguladığı moratoryum, Malezya'nın GDO'lu ürünlerle ilgili onay sürecinin yavaş olması, Meksika'nın GDO'lu ürün onay sürecinin zahmetli olması ve Meksika mahkemelerinin GDO'lu ürünlerin yetiştirilmesini engellemesi, Japonya'nın ithal GDO'lu ürünleri test etmesi, Şili'nin GDO'lu tohumları kontrollü olarak ihracat için yetiştirilmesine izin vermesi ABD için ticarete yönelik engellerdir. ABD menşeli bir kuruluş olan "Biyoteknoloji İnovasyon Örgütü" (Biotechnology Innovation Organization) TPP'nin geleneksel gıda bileşenlerinden besinsel veya insan sağlığına dair önemli farklılıkları olmadığı sürece GDO'lu gıdaların zorunlu etiketlenmesinin yasaklanmasını istemiştir. Ayrıca TPP'le Brunei, Şili, Malezya,

Meksika ve Yeni Zelanda'nın UPOV'u onaylamaya zorlanacağı iddia edilmiştir (Food and Water Watch, 2015b: 2-3).

En büyük GDO'lu ürün üreticilerinden olan ABD'nin Anlaşmadan çekilmesi GDO'larla ilgili endişeleri ortadan kaldırmamıştır. Japonya GDO'lu soya ve mısır gibi ürünlerin yurtiçinde satışını onayladıktan sonra GDO'ların etiketlenmesini aktif olarak savunan "Japonya Vatandaşlar Birliği" aynı zamanda GDO'ya hayır kampanyası başlatmışlardır. Birlik GDO'suz Japonya hedefi için Japonya'nın TPP'yi ilerletme yönündeki hareketine karşı çıkmaktadır. Japonya'daki tüketiciler GDO'lu ürünlere karşı oluşlarını protestolarla göstermiştir. Japonya TPP görüşmeleri öncesinde 1952 tarihli Tohum Kanununu kaldırdığı için tüketicilerin tehlikede olduğu düşünülmektedir (Freiner, 2018). Hatta bu Kanunun kaldırılmasının arkasındaki güdünün TPP görüşmeleri olduğu iddia edilmiştir (GRAIN, 2019). Bu kanun çiftçilerin tohum masrafları için bütçe yaratmakta ve çiftçilere ucuz tohum verilmesini sağlamaktaydı. Tohum Yasasının kaldırılmasıyla, çok uluslu tarım şirketlerinin Japon çiftçilere tohum üretip satma yolunu açacağından potansiyel olarak iç tohum pazarını zayıflatacak, tohumun daha pahalı hale gelmesine neden olacak ve çiftçileri her yıl yeniden tohum almak için yabancı tarımsal şirketlere bağımlı kılacaktır (Freiner, 2018).

4.4. Serbest Ticaret Anlaşmalarının Gıda Güvenliği ve Adaleti Açısından Değerlendirilmesi

Serbest ticaret anlaşmalarına, GATT 1947'in XXIV. maddesiyle "en çok tercih edilen ülke" ilkesinin istisnası olarak belirli koşullara tabi olmak şartıyla izin verilmiştir. Dünya ticaretindeki yeni eğilimlerle birlikte artan sayıdaki STA'ların gıda güvenliğine yönelik getirdiği kaygılar kayda değerdir. Uluslararası ticaretteki eşitsiz değişim ve asimetrik ilişkiler sömürü yapısını devam ettirmekte, bu genel anlamda ekonomik bağımlılığın devamını sürdürürken, gıdaya tahakküm mekanizmalarını da işletmektedir.

Kuzey-Güney arasında belirginleşen eşitsizlik, neo-liberal politikaların dayattığı kuralsızlaştırma, özelleştirme ve serbestleştirme gibi araçlarla daha da keskinleşmektedir Küreselleşme ve bölgeselleşme çağında STA'lar güçlü- gelişmiş ülkelerin daha güçsüz ülkelere çıkarlarını dayatmada en önemli araçları haline gelmiştir.

"*Ganalı bir çiftçinin kakao üretip satarak 4x4 araba alması için 92 ton kakao satması ve sahip olduğu 2-3 dönümlük bir arazide bu miktarda kakao üretip satması için de 500 yıldan fazla çalışması gerekmektedir*" (GRAIN, 2017: 2). Bu açıklama aslında Güney'deki halkların her gün karşı karşıya bulundukları adil olmayan ticaret koşullarını vurgulamaktadır. Şuanda ilgi odağında olan STA'larla bu ülkeler sömürülmeye ve anlaşmaların tek tarafa yarar sağlayan kurgusuyla yoksulluktan kurtulamamaktadır. STA'lar ve gıda güvenliği arasındaki ilişkinin ilk boyutu STA'ların gelişmiş ülkelerin GOÜ'lerin ve AGÜ'lerin pazarlarına serbestçe erişmeyi sağlayacak kapasiteye sahip olmasıdır. STA'ların genel yapısı incelendiğinde Kuzey Amerika ve AB'nin Asya ve Afrika'daki pazarlara erişimlerini kolaylaştırmak istediği görülmektedir. Örneğin; AB, Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeleriyle Cotonou Anlaşması kapsamında imzalanan Ekonomik Ortaklık Anlaşmasıyla (Economic Partnership Agreement/EPA) bu ülkelerin ekonomilerini serbestleştirmeyi amaçlamaktadır. EPA'dan önce AGÜ'lerle tercihli ticaret anlaşmaları yapan AB, AGÜ'lere gümrüksüz ve kotasız piyasaya erişim olanağı sağlamıştır. Ancak bu imkâna rağmen, AGÜ'ler AB'nin katı menşe kuralları ya da bazı kısıtlamalar nedeniyle bu kotaları doldurmayı nadiren başarmışlardır. EPA'ların Yapısal Uyum Programlarıyla benzer etkileri olduğu ileri sürülmektedir. Örneğin her ikisi de AB'nin ve Kuzey'in ulus ötesi şirketlerinin bu ülkelerden hammaddeleri kendi koşulları altında çıkarmalarını sağlayan sömürgeci bir çerçeveye dayanmaktadır. EPA görüşmeleri, Avrupa şirketlerini Afrika pazarlarına erişimi artırmanın yanı sıra, Afrika ekonomilerinin serbestleştirilmesini de teşvik etmektedir. Bu nedenle birçok Afrika ülkesi aşamalı olarak pazarlarını Avrupa ürünlerine açmak zorunda kalmışlardır (GRAIN, 2017: 2-5).

STA'lar ve gıda güvenliği arasındaki temel ilişkilerden bir diğeri STA'ların ticaretin serbestleştirilmesinden daha çok ÇUŞ'ları güçlendirecek hükümler içermesi ve çiftçi ya da yerel halkların çıkarlarından ziyade bu anlaşmaların ÇUŞ'ların çıkarlarını gözetecek biçimde kurgulanmasıdır. Geniş kapsamlı ticaret anlaşmaları için kapalı kapılar ardında yapılan toplantılarda ÇUŞ'ların gelişmiş lobicilik faaliyetlerinin karşılığını aldığı söylenebilir. Sivil toplum veya halkın katılımına olanak tanımayan STA'ların teknik ve karmaşık yapısı da katılım şansını azaltmaktadır. STK'lar veya sendikalar görüşme metinlerini bir şekilde sızdırarak kamuoyuna yansıtabilmekte, genellikle anlaşma tamamlandıktan sonra Anlaşmanın içeriği tam olarak öğrenilmektedir. TPP'de olan tam anlamıyla budur.

Küresel gıda ve tohum piyasasını elinde bulunduran az sayıdaki ÇUŞ'ların genişlemesi devletlerin gerekli desteği vermesiyle mümkün olmaktadır. Örneğin; AB ülkelerinden bazıları Bayer veya Unilever gibi büyük tarımsal şirketlerin Afrika'ya genişlemesini doğrudan desteklemektedir. Ayrıca bu şirketlerin kimyasal ilaçları ve GDO'lu tohumları Afrika pazarlarına satabilmelerinin önü açılmıştır ve özellikle tohum şirketlerinin pazara daha rahatça erişimi için yapılan baskılar giderek artmaktadır. Örneğin; Syngenta gelecek yıllarda özellikle Hindistan ve Afrika ülkelerinde genişlemesini artıracağını belirtmiştir. Bu bağlamda, Afrika ülkelerin GDO'lar dâhil birçok istenmeyen ürüne karşı daha savunmasız hale gelecektir. Şirketler ve lobileri bazı ülkelerin bu ürünleri kabul etmesini sağlamada başarılı olduklarında, diğer Afrika ülkelerinin hayır demesi zor olacaktır (GRAIN, 2017: 5-8). Biyoteknoloji devi olan ABD'nin STA'larla tarımsal ticareti serbestleştirmesi ve GDO'lu ürünlere kapıların açılmasına zorlaması malumun ilanı olacaktır.

STA'lar ve gıda güvenliği arasındaki diğer önemli ilişki bu anlaşmalarla ülkelerin tohumdan başlayarak tüm tarımsal üretim zincirini kontrol etmek için gerekli yasal mekanizmaları devreye sokmalarıdır. Dünya halkının %60'ına ve çiftçilerin %74'üne ev

sahipliği yapan Asya, tohumlarını yeni kanun ve yönetmeliklerle özelleştirme çabası içine girmiştir. Asya'da hala tohumların %80'i önceki hasattan elde edilse de, bu uygulamaya son verilmek istenmektedir. Amaç tabi ki her ekim sezonunda çiftçileri tohum satın almaya zorlayarak para kazanmaktır. Tohumların özelleştirilmesi genellikle iki yolla gerçekleştirilir; "tohumların nasıl pazarlanacağını belirleyen tohum yasaları" ve "yetiştiricilere tekel hakları veren fikri mülkiyet hakları". Her ikisi de yerli çeşitlerin yasaklanması yönündedir. Patentler ya da alternatif yasal bir sistem aracılığıyla sağlanan FMH'ler için en tercih edilen yol UPOV'dur. Bu yöntem hem AB-Hindistan ikili ticaret görüşmelerinde hem de TPP'de ya da RCEP'de (Regional Comphrehensive Economic Partnership/ Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık) gibi bölgesel STA'larda gerçekleşmektedir. TPP kapsamında da üye ülkelerin UPOV'a katılmaları gerekmektedir. Ancak çiftçilere tohumlarını marka altında satmadıkları sürece bu çeşitleri kullanma, takas etme ve yeniden kullanma özgürlüğü sağlayan Hindistan UPOV'a katılmamıştır ve RCEP'e taraf olma konusundaki belirsizlik sürmektedir (GRAIN, 2019a: 1-5).

TPP gibi RCEP de mal ve hizmet ticareti, ekonomik ve teknik işbirliği, fikri mülkiyet gibi geniş yelpazedeki konuları kapsayan ticaret ve yatırım anlaşmasıdır. Çin'in dâhil olduğu anlaşma ABD'ye karşı Asya liderliğinde jeopolitik bir araç olarak görülmektedir. Ancak RCEP Asya'daki yerel toplulukların, çiftçilerin, sendikaların, yerli halkın katılımı olmadan görüşülmekte ve bu kesimlerin çıkarlarını geliştirmede güçsüz kalmaktadır. TPP'ye göre dört kat daha fazla insanı etkileyecek olan RCEP sızdırılmış görüşme metinlerinde tohumlar üzerinde yerli halk ve çiftçilerin geleneksel bilgilere tehdit oluşturmaktadır. Kendi aralarında tohum saklama ve serbestçe takas etmek, bir sonraki ekim için tohum saklama gibi geleneksel artık uygulanamayacaktır. Asya tohum tedarik zinciri Batı'dan gelen GDO'lu tohumlar ve Çin'den gelen hibrit pirinç tohumlarıyla kontrol edilmek istenmektedir. TPP ve RCEP gibi ticaret anlaşmalarıyla

hükümetlerin tohumların özelleştirilmesi için gerekli yasal düzenlemeleri yapması beklenmektedir (GRAIN, 2016: 2-7).

STA'lar ve gıda güvenliği arasındaki ilişkide ikilemlere ve çelişkilere rastlanması da sıkça karşılaşılan bir durumdur. Örneğin; Avrupa'daki ÇUŞ'lar STA'lardan yararlanarak kimyasallar ya da GDO'ları Afrika pazarlarına sokmaya çalışırken, diğer yandan AB bu anlaşmalarla özellikle GDO'lu ürünlerin AB'ye serbestçe girmesinin endişesini yaşamaktadır. TTIP Anlaşmasında olduğu gibi AB ve Mercosur arasında gerçekleşen STA'nin tarımsal hükümleri önemli riskler barındırmaktadır. Örneğin; Brezilya'da şeker kamışı üretimi yapan çiftliklerde kullanılan pestisitlerin %74'ü Avrupa'da yasaklanmıştır. Ayrıca Brezilya Avrupa'da yasaklanan GDO'lu şeker kamışı çeşidini onaylamıştır. Yine hasattan önce glifosat kullanımı Avrupa'nın birçok yerinde yasaklanmışken, Brezilya'da olgunlaşmayı hızlandırmak için kullanılmaktadır. Bu örnekler aslında Avrupa'nın istemediği GDO'ların ve tarımsal kimyasalların Anlaşma kapsamına girme ihtimalinin yüksek olduğu anlamına gelir. Anlaşma büyük tarım işletmeleri için pazarları genişletirken, küçük çiftçileri ve kırsal kesimi desteklemek için hiçbir şey yapmamaktadır. Anlaşmanın son derece çelişkili diğer bir yönü, AB'nin "yeşil ulaşım" amacıyla yaptığı etanol ithalatının, Brezilya'da daha çok ormansızlaşmaya ve toprak gaspına neden olduğudur (GRAIN, 2019b: 4).

Sonuç olarak STA'lar basit birer ticaret anlaşması değildir; küresel şirketlerin ve güçlü ülkelerin gücünü artırmak ve jeopolitik hedeflerini ilerletmek gibi çok daha önemli amaçlara hizmet etmektedir. STA'larla ekolojik yıkım, yerli halkları, işçi hakları ve çiftçi haklarının ihlali arasında doğrudan bağlantılar vardır. STA'lar yerel pazarları destekleyen kamu stratejilerini yok ederek, yüksek sübvansiyon alan büyük ölçekli işletmeler karşısında küçük ölçekli gıda üreticilerini silerek; gıda güvenliği, pestisit, GDO'larla ilgili standartları uyumlaştırmayı çalışıp en düşük standardı benimseyerek, bitki ve hayvanları patent konusu yapıp tohumları ve çeşitleri koruyan yerli halkları suçlayarak gıda

egemenliğine zarar vermektedir (Nyeleni Editorial, 2017). Ancak uluslararası serbest ticaretin gıda güvenliğine ve egemenliğine yönelttiği tehditleri ortaya koymakla birlikte, günümüzde uluslararası ticareti tamamen yadsıyacak bir durumda değiliz. Bunun yerine gıda güvenliğini ve egemenliğini gerçekleştirmek için gıda adaleti kapsamında geliştirilecek adil ve alternatif ticaretin koşullarını oluşturmak gerekecektir.

SONUÇ

Bu çalışmada insanların yeterli, sağlıklı ve güvenli gıdaya erişme hakları ile birlikte üretme hakkı, tohumlara erişme hakkı, çiftçi hakları, tüketici hakları gibi geniş yelpazedeki haklar silsilesi günümüzdeki küresel sosyo-ekonomik yapı ve uluslararası ticaret rejimi ile gıda rejimi bakımından incelenmiştir. Bu hakları toplumun tüm kesimleri için sağlayacak politika ve programlar gıda güvenliğinin konusunu oluşturur. Gıda güvenliği kavramı gıdanın erişilmesinden tüketilmesine kadar olan süreçte gıdanın güvenilir olmasını, fiziksel, ekonomik ve sosyal olarak kesintisiz biçimde gıdanın erişilebilir olmasını ve gıdaya erişimin sürdürülebilir olmasını ifade etmektedir. Ancak son dönemlerde gıdanın tedarik zincirine yapılan saldırılar ve gıdayı yerellikten çıkaran politikalar daha kapsamlı gıda politikaları arayışına itmiştir. Bu bağlamda yerel üretimin desteklendiği ve yerel toplulukların yetiştirdikleri ürünler üzerinde karar alma yetkisine sahip oldukları, kendi yerel tohumlarını kullanma, saklama ve yeniden kullanma haklarının olduğu, çiftçilerin ürettikleri ürünün gerçek bedelini alabildikleri daha kapsamlı bir eylem ve politika alanı ortaya çıkmıştır. Gıda güvenliğini daha ileriye götüren bu kavram gıda egemenliği olarak ifade edilmektedir.

Gıda egemenliği açlığın nedeni olarak düşük verimlilik ya da aşırı nüfusu değil, kaynaklara erişim ve kaynakların dağıtımındaki eşitsizliği göstermektedir. Veriler bu iddiayı doğrular biçimde mevcut gıda arzının nüfusa yeter miktarda olduğunu göstermektedir. Gelirin adaletli biçimde dağıtılması durumunda yoksulluğun ortadan kalkacağı gibi, gıdanın adaletli biçimde yeniden dağıtılmasıyla açlığın son bulacağı iddia edilmektedir. Ancak her iki ideal hedefin günümüz emperyalist/saldırgan politikalarıyla gerçekleştirilmesi gerçekçi durmamaktadır. Dünyadaki insanların yaklaşık %11'inin açlıkla mücadele ettiği ve açlıkla mücadele eden kimselerin en çok Afrika, Latin Amerika ve Asya bölgelerinde olduğu görülmektedir. Kuzey Amerika ve Avrupa'da bu oran görece düşük olmasına rağmen, gıdaya erişimin ülke içinde sınıfsal eşitsizlikler temelinde

dengesiz olduğu dikkat çekmektedir. Gelişmiş-kapitalistleşmiş ülkelerde gıdaya erişimdeki bir sorun farklı sınıf veya ırklardan olan kimselerin yeterli ve sağlıklı gıdaya ulaşmamasıyken, diğer bir sorun obezite sorunu olan insan sayısındaki artıştır. Bununla birlikte, açlık ve yetersiz beslenmeden en fazla etkilenen kesim ise kadınlar ve çocuklardır. Çocuklar için yeterli besin alamama hastalıklara daha savunmasız kalma, bodurluk, aşırı zayıflık gibi sorunlar doğurmakta ve gelişimlerini ciddi biçimde etkilemektedir. Toplumsal cinsiyet normları ise tarımsal üretimde önemli payları olan kadınları, gıda güvenliğinden en fazla etkilenen kesim yapmıştır. Kısaca, gıda güvensizliğinin sadece Kuzey-Güney arasındaki eşitsiz gelişimden değil, ülke içindeki sınıfsal eşitsizlikle birlikte toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikten de kaynaklandığının altı çizilmelidir.

Gıda egemenliği uluslararası ticaretten çok yerel üretim ve pazarlara odaklanmakta; gıda hakkını temel bir insan hakkı olarak görmekte; ekolojik ve sürdürülebilir üretim, adil dağıtım ve tüketim, sosyo-ekonomik adalet gibi birçok kavramı kendine temel almaktadır. Gıda egemenliğinin ön plana çıkmasında bir yandan hâkim ekonomik sistemin dayattığı “metalaştırıcı ve yabancılaştırıcı zihniyet”e karşı duruş bulunurken, diğer yandan bu sistemin şekillendirdiği uluslararası ticaretin adil olmayan, sömüren, tahakkümcü ve asimetrik bağımlılık ilişkilerinin reddiyesi vardır. Kapitalist ilişkiler çerçevesinde meta kabulü alan gıda, temel bir ihtiyaç olsa da her koşulda ulaşılabilir değildir. Gıdaya erişmek için öncelikle gıdayı satın alabilecek güce sahip olmak gerekmektedir. Gıdanın temel hak olduğu nidaları her yerde atılırken, milyonlarca insanın açlıkla savaşmanın arkasında böyle bir zihniyetin bulunduğu ileri sürülebilir. Gıdayı “ideolojik bir silah” olarak görecek düzeyde stratejik ve öncelikli konum tanıyanlar, gıdaya yönelik tahakküm mekanizmalarını gerçekleştirmek ve durmadan sömürmek için uluslararası ticareti kendi çıkarları doğrultusunda yapılandırmışlardır.

Merkantilistler uluslararası ticaretin tek tarafa kazanç sağlayacağını iddia edip kazançlı çıkan taraf olmak için korumacı politikaların uygulanmasını savunmuşlardır. Özellikle sanayileşme çabaları içinde olan ülkeler yeni kurulan sanayileri için korumacı önlemler almanın gerekliliğini vurgulamışlardır. Liberallerin uluslararası ticarete yönelik tutumları Merkantilistlerden farklıdır ve onlara göre uluslararası ticaretle her iki taraf kazançlı çıkacaktır. Liberal düşünceye göre uluslararası ticaretle birlikte ülkeler üretiminde üstün oldukları malın üretimini gerçekleştirip o alanda uzmanlaşacak, hem de malına daha fazla talep olan ülkenin ekonomisi kazanacaktır. Liberal düşüncede uluslararası ticaretin serbest ticaret esasına göre yapılması istenirken, diğer yandan bazı durumlarda korumacı önlemlere de başvurulması istenmektedir. Şimdilerde liberalizme sıkı sıkıya bağlı olduklarını ilan eden gelişmiş ülkelerin tarihlerine bakıldığında korumacı politikaları uygulamalarının istisna olmadığı ve hatta bu ülkelerin kalkınmasında oldukça önemli yere sahip olduğu görülmüştür. Gümrük tarifeleri veya kotalarla sıkı biçimde korumacı önlemler alan gelişmiş ülkeler, kalkınma hamlelerini tamamladıktan sonra kendi izlediği yolu takip ederek kalkınmaya çalışan diğer ülkelere bu yolu kapatmıştır. Gelişmiş ülkelerin serbest ticarete olan methiyeleri gelişmekte olan ülkelerin kendi kalkınma çabalarını olgunlaştırmadan korumacı politikalardan vazgeçmesi sonucunu doğurmuştur. Bu yapı son dönemlerde tarım sektöründe oldukça görünür olmuştur. Tarım korumacı politikaların en fazla uygulandığı sektör olmuştur. Ancak sömürü düzeninin işlemesi için serbest ticaret politikaları her an gündeme gelmeye hazır olmuştur.

Gelişmiş ülkeler hammadde ihtiyaçlarını karşılamak için diğer ülkelerin kaynaklarını sömürüp buradaki topraklara el koymakta ve hem buralardaki kaynakları hem de burada oluşan artı değerin aktarımını gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. Sürecin diğer bir yanı, kapitalist sistemde elde edilen ürün fazlası ve artı değerin realize edilmesi için kapitalist olmayan pazarların ele geçirilmesidir. Kapitalist sistem sürekli üretmeyi ve genişlemeyi gerektirir. Kapitalist olmayan pazarlara girme, her yerde kapitalist ilişkiler

oluştuğu anlamına gelmez. Zaten amaç buraları kapitalistleştirmek değil buraları sömürülecek ve bağımlılık oluşturacak alanlar haline getirmektir. Emperyalizm olarak adlandırılabilecek bu gelişme, kapitalizmin en yüksek aşaması, kapitalizmin içinden gelip geçtiği bir aşama ya da kapitalizmin bir parçası olarak nitelendirilmiştir.

Tarımsal politikalar açısından emperyalist politikaların uygulanması şüphesiz neo-liberal ideoloji ve küreselleşme olgusuyla hız kazanırken, bu hızı emperyalizmin kurumsal görünümleri olan DTÖ, IMF ve Dünya Bankası artırmıştır. IMF ve Dünya Bankası tarafından GOÜ'lere dayatılan "yapısal uyum programları" ve "tarımda reform projeleriyle" GOÜ'lerin tarım sektörleri serbestleştirilmeye açılmıştır. Özelleştirmeyle, tarımsal desteklerin azaltılmasıyla ve tarımsal üretimi ve üreteni zorlayan birçok uygulama aracıyla GOÜ'lerin tarım sektörünün gelişmesi baltalanmıştır. GOÜ'lerin tarımsal sektörleri sadece bu gelişmelerden zarar görmemiştir. Merkez ve çevre arasında geliştirilen yeni uluslararası işbölümünde çevre ülkeler hammadde ihracat ederken, merkez ülkeler mamul mal ihraç etmekteydi. Ancak gelişmiş ülkeler korumacı politikalar uyguladıkları tarım sektörünü bir yandan desteklemelerle, diğer yandan yüksek gümrük tarifeleri veya ithalat kotaları gibi engellerle geliştirmişler ve hammadde ithal ederken net tarım ürünü ihracatçısı konumuna gelmişlerdir. Diğer yandan özellikle Yeşil Devrim uygulamalarıyla hız kazanan teknolojik yeniliklerin getirdiği tarımsal verim artışından yararlanmışlardır. Bu dönemde küresel tarım ve gıda zincirinde ÇUŞ'ların hâkimiyeti giderek artmıştır.

1980'li yıllarla birlikte tarım ve gıda alanına yönelik politikalarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan ilki neo-liberal politikaların yaşamın her alanına olduğu gibi tarımsal politikalara da sirayet etmesidir. İkincisi tarımsal ürünlerin ticaretinde sözde GOÜ'lere ayrıcalık tanıyan gerçekte ise imtiyazı sadece gelişmiş ülkelerle ÇUŞ'lara sağlayan ve neo-liberal ideolojinin kurumsal ayağı olan DTÖ'nün kurulmasıdır. Üçüncüsü, gelişmiş ülkelerin ve ÇUŞ'ların dünya ekonomisini

şekillendirmede hükümranlıklarını sürdürebileceği, dünya sistemindeki eşitsizliği ve kutuplaşmayı artıran küreselleşme olgusunun ön plana çıkmasıdır. Bu gelişmelerle birlikte tekelci kapitalizmin unsurları sağlanmış, klasik emperyalist dönemden farklı olarak bu dönem ulus devletlerin görece olarak daha arka planda olduğu ancak sermayenin ve özellikle ÇUŞ'ların gerekliliklerini yerine getirildiği bir yapıya evrilmiştir. Diğer bir deyişle, klasik emperyalizmin yerini küreselleşme almıştır. Tarım sektörüne, çiftçilere, kırsal kesime ve açlıkla savaşan milyonlarca insana yönelik son büyük tehdit tarımın modern biyoteknolojinin alanına girmesi olmuştur. Belirtilen bu gelişmelerin her biri birbiriyle ilintilidir ve karmaşık ilişkiler oluşturur.

Serbest ticaretin geliştirilmesinde etkili bir kurum olan DTÖ, GATT'la başlayan tarihinde uzun bir süre tarımsal ürünleri korumacı zırhlardan çıkaramamıştır. Bu duruma hem GOÜ'lerin bu serbestleşmeye direnmesi, hem de gelişmiş ülkelerin kendi aralarında (OTP gibi) bu sektörü korumaya çalışması ya da rekabet eden gelişmiş ülkelerin (AB ve ABD gibi) tarımı desteklemekten vazgeçmemesi neden olmuştur. Ancak DTÖ kapsamında yer alan anlaşmalar ve bir dizi turla serbestleştirme çalışmaları aşamalı olarak tarımın serbestleştirilmesini sağlamıştır. Tarım Anlaşması serbest tarım ticaretinin önündeki engellerin azaltılması amacı taşımaktadır. Anlaşmayla tarım ticaretinin serbestleştirilmesinin devam eden bir süreç olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte bazı ülkeler serbestleştirme sürecinin gıda güvenliğini olumsuz etkileyeceğinden endişelenmişler; bir yandan tarımsal desteklemeleri kısan ve pazarlarını serbestleştiren ülkeler, diğer yandan neo-liberal politikaların şahlandırdığı ÇUŞ'ların baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle DTÖ kapsamındaki bir diğer anlaşma olan TRIPs yaşam formlarının patentlenmesinin önünü açarak buluş sahibine münhasır haklar vermiştir. Bu gelişmelerle birlikte genetik bilimindeki kayda değer ilerlemeler, tarım ve gıda sektörüne de yansımış, tarımsal ürünlerin genetik yapısı değiştirilerek daha verimli ve gelişmiş özellikli ürünler elde edilmeye çalışılmıştır. TRIPs ve UPOV gibi anlaşmalarla üretimin

temeli olan tohumların ve bitki çeşitlerinin patentlenmesi sağlanmış, bu anlaşmalarla tohum ve gıda sektörünü tekelleştiren ÇUŞ'lara bağımlılık artırılmıştır. Bu ürünlere yönelik ciddi kaygılar dile getirilmiş, kimi ülkelerde bu ürünler güçlü bir dirençle karşılaşmıştır.

DTÖ kapsamında genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin gıda güvenliğine yönelik herhangi bir risk oluşturmasının bilimsel temele dayalı olarak açıklandığı durumlarda, ülkelerin ticareti kısıtlayabilecek gerekli tedbirleri alabileceği belirtilmiştir. Diğer yandan BM kapsamında hazırlanan BÇS ve Cartagena Protokolü gibi biyogüvenliğe yönelik anlaşmalar ihtiyatlılık ilkesini temel alarak, bilimsel belirsizlik durumunda dahi gerekli tedbirleri almaya hükmetmiştir. GDO'lu ürünlere yönelik bu farklı tutum ülkeler arasında farklı düzenleyici çerçevelerin oluşmasına neden olmuştur. İki farklı tutumdan ilki GDO'ların ve GDO'lu ürünlerin "temel eşdeğerlik" prensibince geleneksel ürünlerden farklı olmadığını belirten ABD'nin öncülüğünü yaptığı görüştür. İkinci ise AB ülkelerinin savunduğu ihtiyatlılık ilkesini referans alan yaklaşımdır. Ülkeler GDO'lar ve biyogüvenlikle ilgili hukuki düzenlemelerini bu yaklaşımlara göre yapmaktadır.

Hukuki düzenlemelere yansıyan farklılık, bu ürünlerin üretimi ve ticaretine de yansımıştır. ABD, Kanada, Arjantin gibi ülkeler GDO'lu ürünlerin üretiminde lider konumdayken, Avrupa Birliği ülkeleri bu ürünlerin üretimi ve ticaretine birkaç ülke dışında sıcak bakmamaktadır. Dünyada ekim alanı giderek artan ve küresel tohum ve ürün ticaretinin içindeki payını yükselten GDO'lu tarımsal ürünlerden en fazla kazanan ÇUŞ'lar olmuştur. Son zamanlarda tarım ve gıda şirketleri birleşmelerle güçlerini artırmış ve tarımda tekelleşmeyi başarmışlardır. Biyoteknolojik tohum ve ürünlerde bu şirketlerin gücü çok daha fazladır. Tohumu ve genetik kaynakları patent altına alarak üretim sürecini en başından itibaren kendine bağımlı kılan ÇUŞ'lar aynı zamanda güçlü lobicilik faaliyetleriyle devletlere baskıda bulunarak, egemenliklerini pekiştirecek uygulamaları

devam ettirmeye çalışmaktadır. Çiftçiler ise yıllardan beri edinilen deneyimlere dayanılarak ortaya çıkan geleneksel bilginin ellerinden alınmasına, hem de bu bilginin teknolojik yöntemler kullanıldıktan sonra kendilerine ücret karşılığında satılmasının çaresizliğini yaşamaktadır. Tohumları yeniden kullanma, saklama ya da değiştirme hakkı elinden alınan çiftçiler, her yıl yeniden tohumları almak zorunda bırakılarak bağımlılık ilişkisi içine sokulmuştur. Daha az kimyasal ilaç kullanımı gerektireceği söylenen GDO'ların daha fazla kimyasal ilaç gerektirdiği saptanmıştır ki GDO'lu tohum ve tarımsal ilaç şirketlerinin aynı olması bu ilişkiyi yeterince açıklamaktadır.

Bir yandan çiftçilerin ve kırsal kesimin geçim kaynağı olan tarımın tekelleşmesi, bir yandan tüketicilerin birçok nedenden GDO'lu ürün tüketmek istememesi, diğer yandan GDO'lu ürünlerin ekosisteme zarar vermesi bu ürünlere ve bu sonuçlara neden olan sacayaklarına ciddi bir muhalefet sergilenmesine neden olmuştur. Daha önce, DTÖ görüşmelerinde GÜ'ler ve GOÜ'ler arasındaki yaşanan gerilime protestolar, küreselleşme karşıtı hareketler eklenince DTÖ görüşmeleri tıkanma noktasına gelmişti. Bu sorunun üstesinden gelmek için "Doha Kalkınma Turu" adı altında görüşmelere başlanmış ancak çok taraflı ticaret sisteminde farklı çıkarları olan ülkeleri bir araya getirmenin zorlukları açığa iyice çıkmıştı. Ülkeler DTÖ kapsamındaki çok taraflı anlaşmalar ve ticaret sisteminden bölgesel ya da ikili anlaşmalara kaymış ve serbest ticaret anlaşmaları uluslararası ticareti yönlendirir olmuştur. Tıpkı DTÖ görüşmelerinde yapılan protestolar gibi, STA'lar için yapılan görüşmeler sırasında da kitlesel protestolar ve eylemler gerçekleştirilmektedir. Çünkü tüketiciler, çiftçiler, çevreciler, kadınlar hep birlikte genel anlamda sistemin dayatmalarına karşı çıkarak, özel bağlamda GDO'lu ürünlerin üretimi, ticareti veya tüketimine direnç göstererek bu baskıyı yok etmeye çalışmaktadırlar. Çünkü STA'larda GDO'lu ürünleri dayatan ve gıda güvenliğine yönelik ciddi sonuçlar doğurabilecek hükümler içermektedir. Ülkeler STA'larla GDO'lu ürünlerin ticaretini serbestleştirmek istemekte, tarım ve tohum sektöründeki ÇUŞ'ların

yeni pazarlara açılması için bu anlaşmalarla gerekli zemini hazırlamaktadır. STA'larla GDO'lu ürün ticaretini sağlamak için yasal düzenlemelerden de yararlanmakta, ülkelere UPOV gibi bitki yetiştiricilerine önemli haklar tanıyan Sözleşmelere taraf olması ya da yasalarını fikri mülkiyet haklarını geliştirecek biçimde değiştirmesi istenmektedir.

Son dönemlerde korumacı politikalara dönen ABD'nin STA'lardan çekilmesi, GDO'lu ürünlerin ticaretinde ve gıda adaletsizliğinin giderilmesinde herhangi bir etkiye sahip olmamıştır. Zaten görüşme sürecinde kendi önerilerini empoze ederek görüşmeleri şekillendiren ABD, STA'lardan çekildikten sonra da Anlaşmalara yeniden dönüş duyuruları yapmakta ve istediği tekliflerin kabul edilmesini beklemektedir. Gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomiye eklemlenme çabaları, bu ülkeleri korumacı önlemler almasını engeller. Ekonomik küreselleşme öylesine yoğunlaşmıştır ki ülkelerin kendi içlerine dönerek izolasyonist politikaları izlemesi mümkün değildir.

Son kertede köylülüğün tasfiyesinin başladığı ve üretimden tüketim aşamasına kadar her aşamanın ÇUŞ'lar tarafından tekel altına alındığı, monokültürün dayatılarak biyoçeşitliliğin tehlikeye sokulduğu, gelişmiş ülkeler, tekelci şirketler ve bunların hâkimiyetindeki kuruluşlar tarafından GOÜ'ler ve AGÜ'lere tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi ve iktisadi kalkınmayı zayıflatma politikalarının dayatıldığı, yaşam formlarına değin geleneksel bilgiler dâhil birçok şeyin patent altına alındığı tarım ve gıdaya yönelik politikalar yeni emperyalist politikaların tarım ve gıda alanına sirayet etmesinden başka bir şey değildir. Biyoteknolojinin tarımsal ürünler üzerinde uygulanması ve GDO'lu ürünlerin uluslararası ticarete konu olması kapitalin tarımın kontrolünü ele geçirip bunu güçlendirmesine yönelik isteğinden kaynaklanmaktadır. Fikri mülkiyet hakları bu kontrolün sağlanmasında en önemli araçtır. Serbest ticaret ise bu ürünlerin ticaretinin hiçbir engele takılmadan yapılması için gereklidir. Ancak dönemsel konjonktürün korumacı politikalara yönelmesi sermaye için kesin engel değildir. Serbest

ticaret ve korumacı politikaların birbirine karşıt olmaktan ziyade her ikisinin de kapitalist sistemin devamını sağlamaya yaradığı gözden kaçırılmamalıdır

Yaşamın her alanında olduğu gibi tarım ve gıda alanında neo-liberal politikalar ve yeni emperyalist düzene karşı duruş sergileyenler, gıda güvenliklerine yönelik bu tehditleri, başa dönerek söyleyecek olursak, gıda hakkı ve adaletini talep ederek ve bu kavramların içini dolduran eylemleri gerçekleştirerek ortadan kaldırabilirler. Bu noktada, Shiva'nın "yeryüzü demokrasisi" olarak adlandırdığı gıda egemenliği temelinde oluşturulan ve tahakkümcü sisteme karşı olan yeni düzenin ilkelerine kulak vermek gerekmektedir. Mülkiyetin olmadığı, demokratik, eştilikçi, çeşitliliği savunan, ekolojik haklara dayalı, adil, yerelci ve özyönetişimi savunan olarak kısaca ifade edebileceğimiz ilkelere gerçekçi talepler ve mücadelelerle erişilebilecektir.

KAYNAKÇA

Basılı Kaynaklar

Abay, T. E. (2013), *Uluslararası Rejim Tartışmaları ve Karadeniz'de Çevre Yönetimi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Acar, M. (2001), Seattle Dünya Ticaret Görüşmelerinin Sonu mu?, *Ekonomik Yaklaşım*, 12(40), 29-43.

Acemoğlu, D., Robinson J. A. (2013), *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, Ankara: Doğan Kitap.

Afanso, M. (2002), "The Relationship with Other Agreements: an EU Perspective", *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?*, Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Akanbi, R. (2010), "Agricultural Biotechnology: Does it Work in Africa?", *GMOs for African Agriculture: Challenges and Opportunities*, ASSAF: Pretoria, s.131-140.

Akman, S., Yaman, Ş. (2008), "Giriş", *Dünya Ticaret Örgütü, Doha Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye*, Ed. (Sait Akman ve Şahin Yaman), Ankara: TEPAV.

Akman, S. M. (2014), "Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP): Türkiye'nin Katılımı Açısından Bir Değerlendirme", Değerlendirme Notu, *TEPAV*.

Akman, S. M. (2015), "Trans Pasifik Ortaklığı (TPP) Anlaşmasına Bir Bakış", Değerlendirme Notu, *TEPAV*.

Aksoy, M., Seven, H., Şengel, A. T., Şahin, A., Şahin, M. A. (2012), "Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar Hakkında Tüketici Bilgisi ve Tercihi", *Akademik Gıda*, (10)1, 57-65.

Aksoy, Z. (2018), "Biyolojik Çeşitlilik Rejimi", *Uluslararası Çevre Rejimleri*, Ed. (G. Orhan, S.C. Mazlum, Y. Kaya), Bursa: Dora Yayınevi, 197-224.

Amin, S. (2003), “Kapitalizm, Emperyalizm ve Küreselleşme”, *Özgür Üniversite Forumu*, 1(1), 25-37.

Amin, S. (2016), *Liberal Virüs: Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması*, (Çev. Fikret Başkaya), İstanbul: Yordam Kitap.

Amin, S. (2018), *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, (Çev. Semih Lim), İstanbul: Yordam Kitap.

Aran, B. (2015), “Trans-Pasifik Ortaklık ve Türkiye”, *Değerlendirme Notu*, TEPAV.

Arslan, Ü. (2006), “Latin Amerika Ülkelerinde Bağımlılık”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 37-56.

Aslan, D., İlhan, B. (2010), “Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar: Kısa Bir Değerlendirme”, *Farklı Boyutlarıyla Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, Ankara: Ankara Tabip Odası.

Atalık, A. (2010), “Biyolojik Çeşitliliğin Piyasalaştırılması, Türkiye’nin GDO ile İmtihanı: İkinci Yeşil Devrim, GDO’lar ve Sonrası Tufan”, *Görünmez Elin Ekolojisi: Biyogüvenlik ve GDO*, Ankar: Ekoloji Kolektifi, 1-20.

Aydemir, C., Güneş, H. H. (2006), “Merkantilizmin Ortaya Çıkışı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(15), 136-158.

Aydın, Z. (2018), *Çağdaş Tarım Sorunu*, Ankara: İmge Kitabevi.

Aysu, A. (2015), *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*, Metis Yayınları: İstanbul.

Bahçe, S. (2014), “John Atkinson Hobson: Sapkın, Haberci ve Unutulmuş”, *AÜ SBF Dergisi*, 69(1), 1-41.

Bailey, R., Willoughby, R., Grywacz, D. (2014), *On Trial: Agricultural Biotechnology in Africa*, The Royal Institute of International Affairs.

Balaam, D. N., Dillman, B. (2015), *Uluslararası Ekonomi Politiğe Giriş*, (Çev. Nasuh Uslu), Ankara: Adres Yayınları.

Balçık Mısır, G. (2008), “HACCP, Gıda Güvenliği ve Risk Yönetim Sistemi”, *SÜMAE Yunus Araştırma Bülteni*, 8(3), 8-10.

Baldwin, R. (2016), “The World Trade Organization and the Future Multilateralism”, *Journal of Economic Perspectives,* 30(1), 95-116.

Bao, X., Qiu, L.D. (2010), Do Technical Barriers to Trade Promote or Restrict Trade? Evidence from China, *Asia-Pacific Journal of Accounting and Economics*, 253-279.

Başaran, K. E. (2007), “Küreselleşme Açısından Besin Rejimlerinde Uluslararası Şirketlerin Rolü”, *Seçim Sürecinde Tarım Sektörü Sempozyumu*, TMMOB Yayınları, 99-104.

Başkaya, F. (2003), “Sermayenin Küreselleşmesi ve Neo-Liberalizmin Vahşeti”, *Özgür Üniversite Forumu*, 1(1), 5-24.

Başkaya, F. (2015), *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Öteki Yayınevi: İstanbul.

Beaud, M. (2010), *Kapitalizmin Tarihi (1500-2010),* (Çev. Fikret Başkaya), Ankara: Dost Kitabevi.

Beierle, T. (2002), “From Uruguay to Doha: Agricultural Trade Negotiations at the World Trade Organization”, *Discussion Paper.*

Bello, W., Baviera, M. (2015), “Gıda Savaşları”, *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda*, İstanbul: Kalkedon, 97-118.

Belson, N. A. (2000), “US Regulation of Agricultural Biotechnology: An Overview”, *AgBioForum*, 3(4), s. 268-280.

Bernstein, H. (2014), *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, (Çev. Oya Köymen), İstanbul: Yordam Yayıncılık.

Bernstein, H. (2016), “Agrarian Political Economy and Modern World Capitalism: The Contributions of Food Regime Analysis”, *The Journal of Peasant Studies*, 43(3), 611-647.

Bhatia, S. (2018), “History, Scope and Development of Biotechnology”, *Introduction to Pharmaceutical Biotechnology*, Vol.1, IOP Publishing.

Birkan, A. Ö. (2015), “A Brief Overview of the Theory of Unequal Exchange and its Critiques”, *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol 5, 4(1), 155-163.

Blakeney, M. (2006), “A Critical Analysis of the TRIPS Agreement”, *The Intellectual Property Debate: Perspectives from Law, Economics and Political Economy*, (Ed. M. P. Pugatch), Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 17-31.

Boratav, K. (2008), “Gıda Egemenliğinin Sosyo Politik ve Ekonomik Görünümleri”, *Dünya Gıda Günü Gıda Egemenliği: 21. Yüzyılın Ayıbı Açlık Sempozyumu* (16 Ekim 2008), Ankara: TMMOB Kimya Mühendisleri Odası ve TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.

Boratav, K. (2010), *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, İstanbul: Yordam Kitap.

Bothma, G., Mashaba, C., Mkhonza, N., Chakauya, E., Chikwamba, R. (2010), GMOs in Africa: Opportunities and Challenges in South Africa, *GM Crops*, 1(4), 175-180.

Bown, C. P. (2009), *Self-Enforcing Trade: Developing Countries and Dispute Settlement*, NY: Brookings Institution Press.

Bragdon, S., Garforth, K., Haapala JR, J.E. (2008), “Safeguarding Biodiversity: The Convention on Biological Diversity (CBD), *The Future Control of Food: A Guide to International Negotiations and Rules on Intellectual Property*, Biodiversity and Food Security, Ed. (Geoff Tansey and Tasmin Rajotte), London: Earthscan.

Brewer, A. (2011), *Marksist Emperyalizm Teorileri: Eleştirel Bir Analiz*, (Çev. Cansu Aksoy), İstanbul: Kalkedon.

Bringslid, D.,Winders, B., Bayor, R. “The GMO Controversy and its Effects on Brazil’s Agricultural Sector: Focusing on Soybean Trade with the European Union”, *The Tower*, 3, 52-60.

Brookes, G., Barfoot, P. (2011), GM Crops: Global Socio-Economic and Environmental Impacts 1996-2009, UK: PG Economics Ltd.

Brookes, G., Barfoot, P. (2012), *GM Crops: Global Socio-Economic and Environmental Impacts 1996-2010*, UK: PG Economics Ltd.

Brookes, G., Barfoot, P. (2013), The Global Income and Production Effects of Genetically Modified (GM) Crops 1996-2011, *GM Crops&Food*, 4(1), 74-83.

Brookes, G., Barfoot, P. (2015), *GM Crops: Global Socio-Economic and Environmental Impacts 1996-2013*, UK: PG Economics Ltd.

Brookes, G., Barfoot, P. (2016), *GM Crops: Global Socio-Economic and Environmental Impacts 1996-2014*, UK: PG Economics Ltd.

Brown, L. (2008), *Plan B 3.0: Uygarlığı Kurtarmak için Harekete Geçmek*, İstanbul: TEMA Yayınları.

Brown, L.; Deshpande, C., Hill, C.L.M., Lambrou, Y., Lambrou, M. and Ragasa, C. (2009), 'Module 1: Gender and Food Security', *Gender and Agriculture Sourcebook: Investing in Women as Drivers of Agricultural Growth*, Washington, DC: World Bank.

Cadieux, K.V., Slocum, R. (2015), "What does it mean to do food justice?", *Journal of Political Ecology*, Vol. 22, 1-26.

Carpenter, J. E. (2011), "Impact of GM Crops on Biodiversity", *GM Crops*, 2(1), 7-23.

Casanova, P.G. (2003), "Küreselcilik, Neo-Liberalizm ve Demokrasi", *Özgür Üniversite Forumu*, 1(1), 38-47.

Centre for Food Safety (2005), *Monsanto vs. US Farmers*, A Report by Centre for Food Safety.

Chang, H. (2016), *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü, İletişim Yayınları*, 7. Baskı, (Çev. Tuba Akıncılar Onmuş), İstanbul: İletişim Yayınları.

Cook, K. (2002), "Liability: No Liability, No Protocol", *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?,* Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Cooper, H. D. (2002), "The International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture", *RECIEL*, 11(1), s."1-16.

Cotter, J. (2013), *Golden Illusion: The Broken Promises of "Golden" Rice*, Amsterdam: Greenpeace International.

Council Directive (EU) 2015/412 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2015 Amending Directive 2001/18/EC as Regards the Possibility for the Member States to Restrict ot Prohibit the Cultivation of Genetically Modified Organism (GMOs) in Their Territory Text with EEA Relevance, OJ L 68, 13.3.2015.

Council Directive (EU) 90/219/EEC of 23 April 1990 on the Contained Use of Genetically Modified Micro-Organisms, OJ L 117, 8.5.1990.

Council of the European Union (2019), *Authorising the Opening of Negotiations with the United States of America for an Agreement on the Elimination of Tariffs for Industrial Goods,* Brussels, 9 April 2019, 6052/19.

Çakar, T. (2010), "Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar ve Tüketici Hakları", *Farklı Boyutlarıyla Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar,* Ankara: Ankara Tabip Odası, 75-84.

Çoban, A. (2002), "Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar", *Praksis*, (7), 117-164.

Çoban, A. (2018), "Devletin Egemenlik Haklarıyla Özel Mülkiyet Hakları Arasına Sıkıştırılmış Biyoçeşitlilik Düzenlemesi", Ekolojik İhtilaflar ve Kapitalizm, Ankara: İmge, 111-150.

Damena, W. (2002), “Liability and Redress”, *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?*, Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Davis, M. (2001), *Late Victorian Holocausts: El Nino Famines and the Making of the Third World*, New York: Blackwell.

De Castro, D. T. (2011), “EU-India TRIPS-Plus Agreement: A Real Threat for the Developing World?”, *Contemporary European Studies*, 1/2011, 23-35.

De Sadeleer, N. (2002), *Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules*, New York: Oxford University Press.

Des Jardins, J. R. (2006), *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, (Çev. Ruşen Keleş), Ankara: İmge Kitabevi.

Dobb, M. (1981), *Kapitalizm, Sosyalizm Az Gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*, (Çev. Mehmet Selik), AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 100. Yılında Atatürk’e Armağan Dizisi: 7.

Doğan, S. (2002), ”Dünya Tarım Ürünleri Ticaretinin Liberalleşmesine Yönelik Düzenlemelerin Türk Tarımına Yansımaları”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S.7, 1-19

Doğruer, E. (2009), *Merkantilizm, Farklı Merkantilist Anlayış ve Uygulamaları Etkileyen Unsurların Ülkeler Bazında Analizi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

DPT (2007), *Fikri Mülkiyet Hakları*, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), Ankara: DPT.

Dutfield, G. (2008), “Turning Plant Varieties into Intellectual Property: The UPOV Convention”, *The Future Control of Food: A Guide to International Negotiations and Rules on Intellectual Property, Biodiversity and Food Security*, Ed. (Geoff Tansey and Tasmin Rajotte), London: Earthscan.

Eaton, J. (2013), *Keynes'e Karşı Marx*, (Çev. Tonguç Ok), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Ellialtıoğlu, Ş. (2008), "Hibrit Çeşitler ve Melezleme", *Bilim ve Teknik*, S. 482, 94-97.

Elmas, F. (2012), "Modern Dünya Sistemi Analizi ve Dış Ticaret", *Ekonomik Yaklaşım*, C. 23, Özel Sayı, 133-160.

Emmanuel, A. (1971), Unequal Change: A Study Imperialism of Trade, New York: Monthly Review.

Emre, Y. (2013), "Karl-Kautsky ve Ultra-Emperyalizm Kuramının Düşündürdükleri: Sosyal Demokrasi ve Uluslararası İlişkiler", *Uluslararası İlişkiler*, 10(39), 45-69.

Engels, F. (2014), "Koruma Vergileri ya da Serbest Ticaret Sistemi", *Serbest Ticaret Sorunu Üzerine*, Ankara: Notabene Yayınları, 27-32.

Enright, C.A. (2002), "Miami Group: United States", *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?*, Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Erbaş, H. (2017), Tarım-Gıda Etiği/Politikası ve Geleceğimiz: Ekonomi-Politik ve Ötesi Sosyolojik Bir Çerçeve, *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 4(1), 14-28.

Eren, A. A. (2011), Sir William Petty: Merkantilist Bir Düşünür Mü?, *Ekonomik Yaklaşım*, 22(79), 45-70.

Erkök Yılmaz, Ş. (2014), Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi, Ankara: Efil Yayınevi.

Eroğul, C. (1966), "Diyalektiğe Giriş", *SBF Dergisi*, 21(3), 282-301.

European Commission (2010), *Biotechnology Report*, Special Eurobaramoter, Brüksel: TNS Opinion &Social:

Falkner, R. (2002), "Negotiating the Biosafety Protocol: The International Process", *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with*

Environment and Development?, Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

FAO (2001), "Genetically Modified Organisms, Consumers, Food Safety and the Environment", *FAO Ethics Serie 2*, Rome: FAO.

FAO (2003a), *Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing the Linkages*, Commodity Policy and Projections Service Commodities and Trade Division, Rome: FAO.

FAO (2004), *Health and Environmental Impacts of Transgenic Crops*, The State and Food and Agriculture, Rome: FAO.

FAO (2008), *An Introduction to the Basic Concepts of Food Security*, Food Security Information for Action: Practical Guides, EC-FAO Food Security Programme.

FAO (2009), *International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture*, Rome: FAO.

FAO (2014b), *Low Levels of Genetically Modified Crops in International Food and Feed Trade: FAO International Survey and Economic Analysis*, Rome: FAO.

FAO ve WHO (2005a), *Food Safety Risk Analysis, Part I: An Overview and Framework Manual*, Rome: FAO.

FAO ve WHO (2005b), *Understanding the Codex Alimentarius Commission*, Rome: FAO.

FAO ve WHO (2015), *Codex Alimentarius Commission: Procedural Manual, Twenty-Fourth Edition*, Joint FAO/WHO Food Standards Programme, Rome: FAO.

FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO (2018), *The State of Food Security and Nutrition in the World 2018: Building Climate Resiliance for Food Security and Nutrition*, Rome: FAO.

Fernandez-Cornejo, J., Wechsler, S.; Livingston, M., Mitchell, L. (2014), *Genetically Engineered Crops in the United States*, USDA, Economic Research Service.

Fischer, K., Ekener-Petersen, E., Rydhmer, L., Björnberg, K.E. (2015), "Social Impacts of GM Crops in Agriculture: A Systematic Literature Review", *Sustainability*, 7, 8598-8620.

Foster, J. B. (2005), *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, (Çev. Çiğdem Çidamlı), İstanbul: Devin Yayınevi.

Fotourechi, Z., Şahinöz, A. (2016), "DTÖ Tarım Müzakerelerinde ve Tarım Politikalarında Yeni Yönelimler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 5(7), 2017-2040.

Fowler, C., Lusty, S., Dodson, M.V. (2013), "Genes&Genetic Diversity", *The Youthguide to Biodiversity*, Ed. (Neil Pratt, Reuben Sessa), Rome: FAO, 22-37.

Friedmann, H. (1982), "The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Post-War International Food Order", *American Journal of Sociology*, 88, 248-286.

Friedmann, H. (2005), "From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes", New Directions in the Sociology of Global Development, Amsterdam: Elsevier, 227-264.

Funk, C., Kennedy, B. (2016), *The New Food Fights: US Public Divides Over Science*, Pew Research Center.

Gee, Y. (2009), "The World System is not Neo-Liberal", *Critique*, 37(2), 253-259.

Gerbier, B. (2003), "Kapitalizmin Bugünkü Aşaması Olarak Jeo-Ekonomik Emperyalizm", *Küreselleşme mi? Emperyalizm mi?: Piyasacı Efsanenin Çöküşü*, Ed. (Fikret Başkaya), Ankara: Ütopya Yayınevi.

Giancatirono, A.; Noor, S. (2014), *Building the Case for Racial Equity in the Food System*, NewYork: Center for Social Inclusion.

Gonzalez, A.G. (2010), *The Protection of Maize Under the Mexicon Biosafety Law, Environment and Trade*, Universitatdrucke Göttingen.

Gonzalez, C.G. (2015), “Food Justice: An Environmental Justice Critique of the Global Food System”, *International Environmental Law and the Global South*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gordillo, G., Jeronimo, O. M. (2013), *Food Security and Sovereignty,* Rome: FAO.

Gostek, K. (2016), “How the United States’ and European Union’s Regulations Affect the Economy”, *Michigan State International Law*, 24:3, s.761-800.

Gottlieb, R., Joshi, A. (2013), *Food Justice*, Cambridge: MIT Press.

Göçmen, D. (2003), “Karl Marx’ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine”, *Praksis*, S.10, 255-278.

Gökdere, A.Y. (1977), “Temel Madde Üreticisi Ülkelerde Kartelleşme Eğilimleri”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.34, S.1, 279-310.

Gözler, K. (2008), “Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı”, *Muhafazakâr Düşünce*, S. 15, 77-90

Göztepe, Ö. (2014), *İlkel Birikim Sermayenin Kaldıracı*, Notabene Yayınları: Ankara.

Graff, L. (2002), “Precautionary Principle”, *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?*, Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Guerra, G. (2014), “Restrictions on Genetically Modified Organisms: Mexico”, *Restrictions on Genetically Modified Organisms,* The Law Library of Congress, Global Legal Research Center.

Güran, T. (2003), *İktisat Tarihi*, İstanbul: Acar Basım.

Gürbüz, M. (2008), “Gıda Hakkı Temasının Hukuksal Boyutta İrdelenmesi”, *Gıda Hakkı Sempozyumu* (19-20 Ekim 2007), Ankara: Payda Yayıncılık, 31-41.

Gürel, B. (2015), “Eşitsiz ve Bileşik Gelişme: Sürekli Devrimin Anahtarı”, Devrimci Marksizm, C.24, 75-111.

Gürkaynak, M., Yalçıner, S. “Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası İlişkiler,* 6(23),73-92.

Halewood, M., Nnadozie, K. (2008), “Giving Priority to the Commons: The International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture”, *The Future Control of Food: A Guide to International Negotiations and Rules on Intellectual Property, Biodiversity and Food Security*, Ed. (Geoff Tansey and Tasmin Rajotte), London: Earthscan.

Hardin, G. (2001), “Carrying Capacity As an Ethical Concept”, *The Social Contract*, 12(1), 48-57.

Hardt, M., Negri, A. (2015), *İmparatorluk*, Çev, Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Harvey, D. (2004a), *Yeni Emperyalizm*, (Çev. Hür Güldü), Everest Yayınları: İstanbul.

Harvey, D.(2004b),“Yeni Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim”, *Praksis*, (11), (Çev. Evren Mehmet Dinçer) , 23-48.

Hassan, Z. (1996), “Agreement on Agriculture in the Uruguay Round of GATT: from Punta del Este to Marrakesh”, *Agricultural Economics*, 15, 29-46.

Hayes, C., Carbone, E.T. (2015), “Food Justice: What is it? Where has it been? Where is it going?”, *Journal of Nutrional Disorders&Therapy*, 5(4), 1-5.

Henson, S.J., Loader, R., Swinbank A. (1999), *The Impact of Sanitary and Phytosanitary Measures on Developing Country Exports of Agricultural and Food Products*, Paper presented at the meeting Agriculture and the New Trade Agenda from a Development Perspective: Options in the WTO 2000 Negotiations, World Bank: Cenevre.

Herrera I., J.A. (2007), “International Law and GMOs: Can the Precautionary Principle Protect Biological Diversity?”, *Bol.Mex.Der.Comp.*, 40(118), 97-136.

Hilton, R. (1984), Giriş, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, (Çev. Müge Gürer, Semih Gökmen), İstanbul: Metis Yayınları, 7-31.

Hirst, P. ve Thompson, G. (2007), *Küreselleşme Sorgulanıyor*, (Çev. Çağla Erdem, Elif Yücel), Ankara: Dost Kitabevi.

Hobbs, J. E. (2014), "Canada, US-EU Beef Hormone Dispute", Ed. (P.Thompson, D. Kaplan), *Encylopedia of Food and Agricultural Ethics*, Springer: Dordrecht.

Hobson, J. A. (1954), *Imperialism: A Study*, London: G. Allen ve Unwin Ltd.

Holt-Gimenez, E. (2010), "Food Security, Food Justice and Food Sovereignty?", *Institute for Food and Development Policy*, 16(4), 1-4.

Huberman, L. (2012), Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, (Çev. Murat Belge), İstanbul: İletişim Yayınları.

Hymer, S. H. (2016), *Çok Uluslu Şirket: Radikal Bir Yaklaşım*, Epos: Ankara.

IATRC (1994), *The Uruguay Round Agreement on Agriculture: An Evolution*, Commissionel Paper Number 9, IATRC.

IPPC (2016), *Overview on International Standards for Phytosanitary Measures (ISPMs) an Their Application to Living Modified Organisms (LMOs),* Secreteriat of the International Plant Protection Convention.

Isaac, G. E. (2002), *Agricultural Biotechnology and Transatlantic Trade: Regulatory Barriers to GM Crops*, New York: CABI Publishing.

James, C. (2017), *Global Status of Commercialized Biotech/GM Crops in 2017: Biotech Crop Adoption Surges as Economic Benefits Accumulate in 22 Years*, ISAAA Briefs No.34, ISAAA: Ithaca, New York.

Johnson, C. (1994), Ideologies in Theories of Imperialism and Dependency, *Theories of Development Mode of Production or Dependency*, (Ed. Ronald Chilcote and Dale I. Johnson), Sage Publications.

Jördens, R. (2005), “Progress of Plant Variety Protection Based on the International Convention for the Protection of New Varieties of Plants (UPOV Convention)”, *World Patent Information*, 27, 232-243.

Junankar, P. N. (1975), “Green Revolution and Inequality”, *Economic and Political Weekly*, 10(13), 15-18.

Kabadayı, T. (2013), “Hakkaniyet Adaletin Temelidir”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 49-57.

Kafaoğlu, A. B. (2001), *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Kamle, M., K., P., Patra, J. K., & Bajpai, V. K. (2017). “Current Perspectives on Genetically Modified Crops and Detection Methods”, *3 Biotech*, *7*(3):219, 1-15.

Kang, J.W., Ramizo, D. (2017), *Impact of Sanitary and Phytosanitary Measures and Technical Barriers on International Trade*, MPRA Paper, No. 82352

Karagöz, B. (2011), *Toplumsal Adalet ve Totalitarizm*, İstanbul: Divan Yayınları.

Karaömerlioğlu, M.A. (2001), “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/ Türkiye Çalışmaları”, *Toplum ve Bilim*, S.91, 81-99.

Karaş, G. (2017), “Bağımlılık Teorisi Açısından DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı”, IJPF, 2(2), 87-104.

Katovich, E. (2012), *The Regulation of Genetically Modified Organisms in Latin America: Policy Implications for Trade, Biosafety, and Development*, Retrieved from the University of Minnesota Digital Conservancy.

Kavas, A. (2016), *Afrika Topraklarında Uluslararası Pazarlıklar: Verimli Arazilerin Satışı veya Kiralanması*, Afrika Araştırmacıları Derneği, İstanbul.

Kaymak, M. (2010a), “Tarımda Kapitalist Dönüşümün Klasik Modeli: İlkel Birikimden Tarımsal Kapitalizme İngiliz Tarımı”, *Toplum ve Hekim*, 25(2), 85-102.

Kaymak, M. (2010b), Yeni Emperyalizmi: Siyasal Emperyalizmin Yeniden Keşfi, *Özgürlük Dünyası,* S. 220.

Kazgan, G. (2012), İktisadi Düşünce veya Politik İktisadin Evrimi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kazgan, G. (2016), *Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keleş, R., Hamamcı, C., Çoban, A. (2009), *Çevre Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi.

Kelsen, H. (2013), "Adalet Nedir?", *TBB Dergisi*, (Çev. Ali Acar), S.107, 431-454.

Keohane, R. O. ve Nye, J. S. (2001), *Power and Interdependence*, New York: Addison Wesley Longman.

Key, S., Ma J.K-C, Drake, P. M. (2008), "Genetically Modified Plants and Human Health", *J R Soc Med.*, 101, 290-298.

Keyder, Ç. (2009), *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder, Ç., Yenal, Z. (2013), *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Khurana, A., Taneja, S., Khullar, B. (2018), *Genetically Modified Processed Foods in India: Need to Curb Illegal Sales in the Indian Market*, Ed. (Archana Shankar), New Delhi: Center for Science and Environment.

Khwaja, R. H. (2002), "Socio-economic Considerations", *The Cartagena Protocol on Biosafety:Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?,* Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Kılıçbay, M. A. (2010), *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara: Efil Yayınevi.

Kıvılcım, Z. (2012), "Cartagena Protokolü ve Türkiye Biyogüvenlik Mevzuatı", *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 99-121.

Kıymaz, T. (2008), *Dünya Tarım Piyasalarında Serbestleşmenin Türk Tarımına Fiyat ve Gelir Yönünden Yansıması*, Ankara: DPT Yayınları.

Kloppenburg, J. R. (2004), *First the Seed: The Political Economy of Plant Biotechnology, 1492-2000*, London: The University of Wisconsin Pres.

Kocaoğlu, M. (2015), *John Rawls: Adalet Teorisi ve Temel Kavramları*, Ankara: İmaj Yayınevi:

Koç, M. (2013), *Küresel Gıda Düzeni: Kriz Derinleşirken*, Ankara: NotaBene.

Komen, J., Wafula, D. (2013), *Trade and Tribulations: An Evolution of Trade Barriers to the Adoption of Genetically Modified Crops in the East African Community*, A Report of the CSIS Global Food Security Project, Lanham: Rowman&Littlefield Publishers.

Kothari, A., Anuradha, R.V. (1999), "Biodiversity and Intellectual Property Rights: Can the Two Co-Exist?, *Journal of International Wildlife Law&Policy*, 2(2), 204-223.

Kumar, P. (2002), “Impact of the Uruguay Round on the Multilateral Trading System”, *The Reality of Trade: The WTO and Developing Countries*, The North-South Institute.

Kurt, S. (2006), “Hayek’in Özgürlük ve Adalet Teorisi”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 199-213.

Küçükkalay, A. M. (2016), *Dünya İktisat Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Beta.

Landreth, H., Colander, D. C. (2002), *History of Economic Thought*, Boston-Toronto: Houghton Mifflin Company.

Lang, T., Hines, C. (2000), *Yeni Korumacılık: Geleceği Serbest Ticarete Karşı Korumak*, (Çev. Teoman Törün), İstanbul: Kaynak Yayınları.

Langdana F., Murphy P.T. (2014), *International Trade and Global Macropolicy*, Springer.

Lange (1961), Economic Development, Planning and International Co-operation, Mısır Merkez Bankası'nda Verilmiş Üç Konferans, Kahire.

Lankoski, J. (2000), “Multifunctional Agriculture, Non-Trade Concerns and the WTO”, *Multifunctional Character of Agriculture*, (Ed. Jussi Lankoski), Finland: Agricultural Economics Research Institute.

List, F. (1985), *The National System of Political Economy*, Londra: Longmans.

Lowder, S.K., Skoet, J., Raney, T. (2016), “The Number of Farms, Smallholder Farms and Family Farms Worldwide”, *World Development*, 87, 16-29.

Luxemburg, R. (1986), *Sermaye Birikimi*, (Çev. Tayfun Ertan), İstanbul: Alan Yayıncılık.

Macartan, B. (2017), *Food Sovereignty: An Alternative Framework to the Narrower Concept of Food Security*, UK: Royal Agricultural University.

MacKenzie, A. A. (2000), “The Process of Developing Labeling Standarts for GM Foods in the Codex Alimentarius”, *AgBioForum*, 3(4), 203-208.

Magdoff, F. (2015a), “Meta Olarak Gıda”, *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda*, İstanbul: Kalkedon, 7-18.

Magdoff, F. (2015b), “Dünya Tarihi Açısından Ekolojik Krizler ve Tarım Sorunu”, *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda*, İstanbul: Kalkedon, 39-58.

Magdoff, F. (2015c), “21. Yüzyılın Toprak İlhakları Zirai Mülküsleştirme ile Toprak Kazanımı”, *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda,* İstanbul: Kalkedon, 119-146.

Mansfield, E.D., Milner, H. V. (1999), “The New Wave of Regionalism”, *International Organization*, 53(3), 589-627.

Marquard, H. (2002), “Scope”, *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?*, Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Marx, K. (1966), *Felsefenin Sefaleti, M. Proudhon’un Sefaletin Felsefesine Cevabı*, (Çev. Erdoğan Başar), Sol Yayınları.

Matthews, D. (2002), *Globalising Intellectual Property Rights: The TRIPs Agreement*, London: Routledge.

May, C. (2006), "World Intellectual Property Organization", *New Political Economy*, 11(3), 433-445.

Mayer, S. J. (2009), "The Regulation of Genetically Modified Food", *Biotechnology: Social, Educational and Political Aspects of Biotechnology, An Overview and an Appraisal of Biotechnology in a Changing World*, Ed. (Horst Werner Doelle, Stefan Rokem, Marin Berovic), Part I, XIII, UNESCO-EOLSS: Oxford.

McMichael, P. (2009), "A Food Regime Genealogy", *The Journal of Peasant Studies*, 36(1), 139-169.

McMichael, P. (2015), "Tarihsel Açıdan Dünya Krizi", Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda, İstanbul: Kalkedon, 59-82.

Mercurio, B. (2012), TRIPS-Plus Provision in FTAs: Recent Trends, Regional Trade Agreements and the WTO Legal System, (Ed. Lorand Bartes and Federico Ortino), Oxford Scholarship Online.

Moola, S., Munnik, V. (2007), *GMOs in Africa: Food and Agriculture*, Ed. (Mariam Mayet, Rose Williams), The African Centre for Biosafety, Durban: Prontaprint.

Moore, J. W. (2010), "The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology, 1450-2010", *Journal of Agrarian Change*, 10(3), 389-412.

Murina, M., Nicita, A. (2014), *Trading with Conditions: the Effect of Sanitary and Physosanitary Measures on Lower Income Countries' Agricultural Exports*, Policy Issues in International Trade and Commodities Research Study Series, No.68, Geneva: UNCTAD.

Nadal, A. (2000), *The Environmental and Social Impacts of Economic Liberalization of Corn Production in Mexico*, WWF&Oxfam.

Nurhayati, I. (2017), The Implementation of the WTO Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures in Selected Southeast Asian Developing

Countries: A Comparative Analyis and Evaluation, *PhD Thesis*, School of Law, The University of Queensland.

OECD (2015), *Issues in Agricultural Trade Policy: Proceedings of the 2014 OECD Forum on Agriculture*, Paris: OECD Publishing.

Oğuz, A. (2009), "Fikri Mülkiyet Hakları ve Geleneksel (Yerel) Bilginin ve Folklorun Hukuki Korunması", *Fikri Mülkiyet ve Rekabet Hukuku Dergisi*, C.9, 9-52.

Olhan, E. (2010), "Modern Biyoteknolojinin Tarımda Kullanımının Politik ve Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi", *Farklı Boyutlarıyla Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, Ankara: Ankara Tabip Odası, 9-14.

Oliver, M. J. (2014), "Why We Need GM Crops in Agriculture", *Missouri Medicine*, 111(6), 492-507.

Olivia, M. J. (2008), "Promoting and Extending the Reach of Intellectual Property: The World Intellectual Property Organization (WIPO)", *The Future Control of Food: A Guide to International Negotiations and Rules on Intellectual Property, Biodiversity and Food Security*, Ed. (Geoff Tansey and Tasmin Rajotte), London: Earthscan.

Oxley, A. (1994), The Achievements of the GATT Uruguay Round, *Agenda: A Journal of Policy Analysis and Reform*, 1(1), 45-53.

Öktem, N. (2011), "Ronald Dworkin ve Hukuk Felsefesi", *Anayasa Yargısı*, S.28, 83-96.

Öz, S. (2009), Kriz ve Korumacılık: Tarih Tekerrür Edecek mi?, *Working Paper, No. 0904*, TÜSİAD-Koç University Economic Research Forum, İstanbul.

Özalp, B., Ören M.N. (2014), "Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması Çerçevesinde İleri Tarım Müzakerelerindeki Gelişmeler ve Türkiye Tarımı Üzerine Etkileri", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, C.20, 29-39.

Özdil, K. (2013), *Fikri Mülkiyetin Küresel Ekonomi Politiği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özgüven, A. (2015), *İktisadi Düşünceler, Doktrinler ve Teoriler*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Pardo, C. A. (2003), "Genetically Modified Organisms and Biodiversity: Assessing the Threats", *Biotechnología Aplicada*, 20(1), 1-8.

Parlak, Z. (2000), "Yeni Uluslararası İşbölümü Yaklaşımının Eleştirel Bir Değerlendirmesi", Prof. Dr. Nusret Ekin'e Armağan, Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Sendikası Yayını, 661-688.

Parmaksız, Z. (2002), "Emperyalizm ve Küreselleşmecilik", *Teori ve Politika*, S.26.

Peffer, R. G. (1980), *Marxism, Morality and Social Justice*, Princeton/New Jersey/Oxford: Princeton University.

Pellegriono, E., Bedini, S., Ercoli, L. (2018), "Impact of Genetically Engineered Maize on Agronomic, Environmental and Toxicological Traits: A Meta Analysis of 21 Years of Field Data", *Scientific Reports*, 8(3113), 1-12.

Perroni, C., Whalley, J. (1996), "How Severe is Global Retaliation Risk under Increasing Regionalism?", *The American Economic Review*, 86(2), 57-61.

Petras, J. (1981) "Dependency and World System Theory: A Critique and New Directions", *Latin American Perspectives*, 8(3/4), 148-155.

Porter, J. M., Bowers, D. E. (1989), A Short History of US Agricultural Trade Negotiations, Agriculture and Rural Economy Division, Economic Research Service, US Department of Agriculture, Staff Report No. AGES 89-23.

Potrykus, I. (1981),"Rice and Beyond", *Plant Physiology*, 25, 1157-1161.

Pirenne, H. (2005), *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları.

Rajotte, T. (2008), "The Negotiations Web: Complex Connections", *The Future Control of Food: A Guide to International Negotiations and Rules on Intellectual Property,*

Biodiversity and Food Security, Ed. (Geoff Tansey and Tasmin Rajotte), London: Earthscan.

Rajya Sabha Secreteriat (2009), *Genetically Modified Crops Issues and Challenges in the Context of India*, New Delhi: Rajya Sabha Secreteriat.

Raustiala, K., Victor, D.G. (2004), "The Regime Complex for Plant Genetic Resources", *International Organization*, 58(2), 277-309.

Rawls, J. (1999), *A Theory of Justice*, Massachusetts: President and Fellows of Harvard College.

Regulation (EC) No 1829/2002 of the European Parliament and of the Council of 22 September 2003 on Genetically Modified Food and Feed, OJ L 268, 18.10.2003.

Regulation (EC) No 1830/2003 of the European Parliament and of the Council of 22 September 2003 Concerning the Traceability and Labelling of Genetically Modified Organisms and the Traceability of Food and Feed Products Produced from Genetically Modified Organisms and Amending Directive 2001/18/EC, OJ L 268, 18.10.2003.

Regulation (EC) No 1946/2003 of the European Parliament and of the Council of 15 July 2003 on Transboundary Movements of Genetically Modified Organism, OJ L 287, 5.11.2003.

Resmi Gazete (1953), *Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasına ekli Torquay Protokolünün Onanmasına Dair Kanun*, 31 Aralık 1953 Tarih ve 8597 Sayılı Karar.

Resmi Gazete (1995), *Dünya Ticaret Örgütü Kurucu Anlaşma*, Resmi Gazete, 25 Şubat 1995 Tarih ve 22213 (Mükerrer) Sayılı Karar.

Resmi Gazete (1996), *Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi*, 27.12.1996 Tarih ve 22860 Sayılı Karar.

Resmi Gazete (2003), *Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin Biyogüvenlik Kartagena Protokolünün Onaylanması Hakkında Kanun*, 11.08.2013 Tarih ve 25196 sayılı Karar.

Resmi Gazete (2006), *Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması*, 08.08.2006 Tarih ve 26253 Sayılı Karar.

Resmi Gazete (2010a), *Biyogüvenlik Kanunu*, 26.03.2010 Tarih ve 27533 Sayılı Karar.

Resmi Gazete (2010b), *Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerine Dair Yönetmelik*, 13.08.2010 Tarih ve 27671 Sayılı Karar.

Resmi Gazete (2019), *Uluslararası Bitki Koruma Sözleşmesi*, 05.07.2019 Tarih ve 30822 (Mükerrer) Sayılı Karar.

Reyhan, H. (2010), "Ekolojik Emperyalizm Kuramına Bir Giriş: Biyopolitik Bir Kavramsallaştırma", *Memleket Siyaset Yönetim*, 14, 64-103.

Reyhan, H. (2012), *Ekolojik Emperyalizm: Gıdaya Tahakkümün Biyopolitiği,* Ankara: Alter Yayıncılık.

Rodrik, D. (2009), *Tek Ekonomi, Çok Reçete: Küreselleşme, Kurumlar ve Ekonomik Büyüme*, (Çev. Neşenur Domaniç), Ankara: Eflatun Yayınevi

Rodrik, D. (2011), *Akıllı Küreselleşme*, (Çev. Burcu Aksu), Ankara: Eflatun Yayınevi

Rodriquez-Ferrand, G. (2014), "Restrictions on Genetically Modified Organisms: Argentina", *Restrictions on Genetically Modified Organisms*, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center.

Roffe, P. (2008), "Bringing Minimum Global Intellectual Property Standards into Agriculture: The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS), " *Future Control of Food: A Guide to International Negotiations and Rules on Intellectual Property, Biodiversity and Food Security*, (Ed. Geoff Tansey and Tasmin Rajotte), Earthscan: London.

Rosset, P. (2003), "Food Sovereignty: Global Rallying Cry of Farmer Movements", I*nstitute for Food and Development Policy*, 9(4), 1-4.

Sadek, G. (2014), "Restrictions on Genetically Modified Organisms: Egypt", Restrictions on Genetically Modified Organisms, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center.

Safrin, S. (2002), The Relationship with Other Agreements: Much Do About a Savings Clause", *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?*, Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), Earthscan: London.

Savaş, V. F. (2007), *İktisatın Tarihi*, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Schumacher, R. (2012), "Adam Smith's Theory of Absolute Advantage and the Use of Doxography in the History of Economics", *Erasmus Journal for Philosophy and Economics***,** 5(2), 54-80.

Secretariat of the Convention on Biological Diversity (2011), Nagoya – Kuala Lumpur Supplementary Protocol on Liability and Redress to the Cartegena Protocol on Biosafety, Montreal: SCBD.

Semiz, Ö. (2011), Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Sözleşmesi: Öncesi ve Sonrası, *Fikri ve Sınai Haklar Dergisi*, 7(27), 509-520.

Seyidoğlu, H. (2003), *Uluslarararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama,* 15. Baskı, İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Sezer, Y. (2001), "Küreselleşme: Emperyalizmin En Yüksek Aşaması", *Teori ve Politika*, 22.

Sheppard, E. (2016), *Limits to Globalization: Disruptive Geographies of Capitalist Development*, New York: Oxford University Press.

Shiva, V. (2016), *Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu*, bgst Yayınları: İstanbul.

Stiglitz, J. E. (2018), Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı, Ankara: Alfa.

Strauss, D. M. (2009), “The Application of TRIPS to GMOs: International Intellectual Property Rights and Biotechnology”, *Stanford Journal of International Law*, 45(2), 287-320.

Sweezy, P. (1984), Eleştiri, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, (Çev. Müge Gürer, Semih Gökmen), İstanbul: Metis Yayınları, 32-59.

Şahinöz, A. (2002), Dünya Ticaret Örgütü’nün Dönüşümü, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu*, Ankara.

Şahinöz, A. (2016), “Yerelden Küresele Gıda Güvencesi”, *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 3(4), 184-197.

T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2015), *Türkiye Biyoteknoloji Stratejisi ve Eylem Planı*, Ankara: Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.

Tagliabue, G. (2016), “The Precautionary Principle: Its Misunderstandings and Misuses in Relation to GMOs”, *New Biotechnology*, 33(4), 437-439.

Taleb, N. N., Read, R. Douady, R., Norman, J., Bar-yam, Y. (2014), “The Precautionary Principle: with Application to the Genetic Modification of Organisms”, *Extreme Risk Initiative*, NYU School of Engineering Working Paper Series, 1-24.

Tekeli, İ., Güler, Ç., Yerli, S. V., Algan, N., Vaizoğlu, S. A., Dündar Kaya, A. 2006), *Dünya’da ve Türkiye’de Biyoçeşitliliği Koruma*, Ankara: TÜBA.

Ten Kate, K., A Laird, S. (2002), *The Commercial Use of Biodiversity: Access to Genetic Resources and Benefit-Sharing*, London: Earthscan.

Trigo, E.J. (2016), *Twenty Years of Genetically Modified Crops in Argentina*, Argentina Council for Information and Development of Biotechnology.

Uçkan Dağdemir, E. (2009), *Küresel Düzenlemeler ve Avrupa Birliği Politikaları Çerçevesinde Dünya Tarım Ürünleri Ticareti ve Gelişmekte Olan Ülkeler*, İstanbul: Beta Basım.

UNCTAD (2003), *Course on Dispute Settlement: Module 3.10: Technical Barriers to Trade*, Geneva: UNCTAD.

UNCTAD-ICTSD (2003), *Intellectual Property Rights: Implications for Development*, Policy Discussion Paper, Geneva.

UNICEF, WHO ve World Bank Group (2019), *Levels and Trends in Child Malnutrition: Key Findings of the 2019 Edition of the Joint Child Malnutrition Estimates*, Geneva: WHO.

United Nations (2015a), *The Millenium Development Goals Report 2015*, New York: United Nations.

United Nations (2015b), *UN Report of the Special Rapporteur on Integrating a Gender Perspective in the Right to Food*, A/HRC/31/51.

United Nations (2018a), *UN Report of the Special Rapporteur on Agricultural Workers and the Right to Food*, A/73/164.

United Nations (2018b), *United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas*, A/HRC/39/67.

United Nations (2019), *UN Report of the Special Rapporteur on Sustainable Development Goals and the Right to Food*, A/74/164.

UPOV (2003), Access to Genetic Resources and Benefit Sharing, Reply of UPOV to the

May, C. (2006), "World Intellectual Property Organization", *New Political Economy*, 11(3), 433-445.

USDA (2019b), *China - Peoples Republic of Agricultural Biotechnology Annual Regulatory Process Getting More Unpredictable, Additional Requirements on Trials and Data for Approvals*, USDA GAIN Report, GAIN Report Number: CH 18085.

Van Der Meer, P. (2002), “Definitions”, *The Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?,* Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Varol, S. (2003), “Dünden Bugüne Ortak Tarım Politikası ve AB Tarımının Yönetim Yapısı”, *AB Genişleme Sürecinde Türkiye, Tarımsal ve Kırsal Politikalar*, TMMOB, Ziraat Mühendisleri Odası, Etkinlikler, 8-9 Ocak 2003, Ankara.

Vigani, M., Raimondi V., Olper, A. (2009), *The Imperalism of Standards: An Empirical Strategy for Measuring the Effects of GMO Regulations on International Trade Flows*, Paper prepared for presentation at the IATRC Mini-Symposium “Research Avenues for Non-Tariff Measures in Agricultural Trade”, 2009 Triennial Conference of the International Association of Agricultural Economists, Beijing, August 19, 2009.

Wallerstein, I. (1974), “Dependence in an Interdependent World”, *African Studies Review*, 17, 1-26.

Wallerstein, I. (1975), “The Present State of the Debate on World Inequality”, *World Inequality: Origins and Perspectives on the World System*, Montreal: Black Rose Books.

Wallerstein, I. (1976), *The Modern-World System*, New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (2004), *Modern Dünya Sistemi- Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, I. Cilt, (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Bakış Yayınları.

Wally, A. (2017), *Egypt Agricultural Biotechnology Annual 2017: Egypt Still Searching for a Biosafety Framework for Agriculture Biotechnology*, USDA, GAIN Report.

Wang, X., Xiang, C., Huang, J. (2015), “Adoption and Uptake Pathway of GM Technology by Chinese Smallholders: Evidence from Bt Cotton Production”, *AgbioForum*, 18(1), 55-70.

Wieczorek, A. M., Wright, M.G. (2012), "History of Agricultural Biotechnology: How Crop Development Has Evolved", *Nature Education Knowledge,* 3(10): 9, 1-7.

Wood, A. W. (1980) "The Marxian Critique of Justice", *Marx, Justice and History,* Der. (M. Cohen, Th. Nagel ve Th. Scanlon), Princeton/New Jersey: Princeton University.

Wood, A. W. (1986) "Marx´ Immoralismus", *Ethik und Marx*, Der. (E. Anghern ve G. Lohmann), Frankfurt a/M: Athenäum Verlag, Königstein/Ts.

Wood, E. M. (2003), "Küreselleşme, Post Modernite ve Diğer New Age'ler: Sol Entelektüeller ve Yeni Bir Çığır Tutkuları", *Küreselleşme mi? Emperyalizm mi?: Piyasacı Efsanenin Çöküşü*, Ed. (Fikret Başkaya), Ankara: Ütopya Yayınevi.

WTO (1986), *General Agreement on Tariffs and Trade, The Text of the General Agreement*, Geneva: WTO.

WTO (2001), *Ministerial Declaration*, WT/MIN(01)/DEC/1, Ministerial Conference Fourth Session, Doha, 9-14 November 2001.

WTO (2004), Doha Work Programme, Decision Adopted by the General Council on 1 August 2004, WT/L/579, 2 August 2004.

WTO (2015), *Export Competition*, Ministerial Decision of 19 December 2015, WT/MIN(15)/45- WT/L/980, Ministerial Conference Tenth Session, Nairobi, 15-18 December 2015.

WTO (2016), *European Communities- Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products: Reports of the Panel*, WTO/DS291/R, WTO/DS292/R, WTO/293/R.

Wunderlich, S., Gatto, A.K. (2015), "Consumer Perception of Genetically Modified Organisms and Sources of Information", *American Society for Nutrition*, 6, 842-851.

WWF (2016), *Living Planet Report 2016: Risks and Resilience in a New Era*, WWF International: Gland-Switzerland.

Yayla, A. (1992), *Hayek 20. Yüzyıl ve Türkiye*, Türkiye Günlüğü, S. 18.

Yeldan, E. (2009), "Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007-2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde", *Çalışma ve Toplum*, 2009/1, 11-28.

Yılmaz, G. (2000), *Kapitalizmin Kaleleri I: IMF-WB-AB*, Türkiye MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu, İstanbul.

Yılmaz, G. (2001), *Kapitalizmin Kaleleri II: Dünya Ticaret Örgütü*, Türkiye MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu, İstanbul.

Zedan, H. (2002), "The Road to the Biosafety Protocol", T*he Cartagena Protocol on Biosafety: Reconciling Trade in Biotechnology with Environment and Development?*, Ed. (Christoph Bail, Robert Falkner, Helen Marquard), London: Earthscan.

Zhang, J. (2018), "Top 20 Global Seed Companies in 2017", *Agropages*, 2018, Seed Special, 13-15.

Zhang, L. (2014), "Restrictions on Genetically Modified Organisms: China", Restrictions *on Genetically Modified Organism*, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center.

Zhu, X., Roberts, M.T., Wu, K., (2016), "Genetically Modified Food Labelling in China: In Pursiut of a Rational Path", *Food and Drug Law Journal*, 71, 30-58.

Elektronik Kaynaklar

Agricultural Marketing Service (2018), National Bioengineered Food Disclousure Standard, Proposed Rule, *Agricultural Marketing Service- USDA*, https://www.federalregister.gov/documents/2018/05/04/2018-09389/national-bioengineered fooddisclosure-standard, "28.09.2019".

Agrow (2018), *Top 20 2018: Includes Agrow Awards 2018 Shortlist*, *https://agrow.agribusinessintelligence.informa.com/-/media/agri/agrow/ag-market-reviews pdfs/supplements/agrow_top20_2018_online.pdf*, “19.11.2019”.

Akçay Eskizara, N. (2016), GDO Etiketlemesi: Amerika’da Sular Durulmuyor, *Yaşam İçin Gıda*, https://www.yasamicingida.com/dergi/gdo-etiketlemesi-amerikada-sular-durulmuyor/, “08.07.2019”.

Anderson, F. (2018), Food Sovereignty Now!: A Guide To Food Sovereignty, *European Coordination Via Campesina*, https://viacampesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2018/02/Food-Sovereignty-A-guide-Low-Res-Vresion.pdf, “02.07.2019”.

Atay, A. (2008), Genetiği Değiştirilmiş Yalanlar, *GDO’ya Hayır: Yaşam Patentlenemez*, http://www.gdoyahayir.net/genetigi-degistirilmis-yalanlar/, “08.06.2018”.

Canadian Biotechnology Action Network (2017), *GMOs in Canada: At a Glance*, https://cban.ca/wp-content/uploads/gmos-in-canada-at-a-glance-2017.pdf, “17.11.2019”.

CBD (2019), *What Has Been Done on Liability and Redress?*, https://bch.cbd.int/protocol/cpb_art27_info.shtml, “13.09.2019”.

Centre for WTO Studies (2010), Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS), Frequently Asked Questions, *Indian Institute of Foreign Trade*, http://www.nationalaglawcenter.org/wp-content/uploads/assets/crs/RL32060.pdf, “12.07.2019”.

Chakravarty, S. (2019), *Worlds Top 10 Agrochemical Companies: Industry Forecast and Trends*, https://www.marketresearchreports.com/blog/2019/09/25/worlds-top-10-agrochemical-companies-industry-forecast-and-trends, “21.11.2019”.

Corporate Europe Observatory (2019), *TTIP Reloaded: Big Business Calls The Shots on New EU-US Trade Talks*, https://corporateeurope.org/en/internationaltrade/2019/02/ttip-reloaded-big-business-calls-shots-new-eu-us-trade-talks, “21.11.2019”.

Dinçer, E. (2019), *Trump'ın Ticaret Savaşı ve Sonuçları: Türkiye'nin Durumu, Heinrich Böll Stiftung*, *https://tr.boell.org/tr/2019/05/22/trumpin-ticaret-savasi-ve-sonuclari-turkiyenin-durumu*, "12.07.2019".

ECVC (2013), *Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe*, www.eurovia.org/IMG/pdf/Land_in_Europe.pdf, 27.03.2019.

EMO (2009), *Kapitalist Küreselleşmenin Küresel Krizi*, http://www.emo.org.tr/ekler/fdc38c6b4585136_ek.pdf?dergi=593, "08.12.2018".

Endeshaw, A. (2006), Intellectual Property and the WIPO Development Agenda, *Journal of Information, Law and Technology*, https://pdfs.semanticscholar.org/098e/03720bb38fed227a4ae0d91b73b8a36d81e7.pdf, "15.06.2019".

EuropaBio (2018), The EU Protein Gap, Trade Policies and GMOs: Facts and Figures, https://www.europabio.org/sites/default/files/EU_protein_GAP_WCover.pdf, "10.10.2019".

European Commission (2015a), *Technical Barriers to Trade (TBTs) in TRIP*, https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153003.2%20TBTs.pdf, "12.11.2019".

European Commission (2015b), *TTIP and Regulation: And Overview*, https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/february/tradoc_153121.pdf, "06.08.2019".

FAO (2003b), *Principles for the Risk Analysis of Foods Derived From Modern Technology*, CAC/CL 44-2003, http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/sh-proxy/en/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspace.fao.org%252Fsites%252Fcodex%252FStandards%252FCXG%2B44-2003%252FCXG_044e.pdf, "12.06.2019".

FAO (2011), *Compilation of Codex Texts Relevant to Labelling of Foods Derived From Modern Biotechnology*, http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/shproxy/en/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspace.fao.org%252Fsites%252Fcodex%252FStandards%252FCXG%2B76-2011%252FCXG_076e.pdf, "13.07.2019".

FAO (2014a), *The Right to Food within the International Framework of Human Rights and Country Constitutions*, Right to Food Handbooks, http://www.fao.org/3/a-i3448e.pdf, "17.08.2019".

FAO (2019a), *International Plant Protection Convention*, http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/legal/docs/004s-e.pdf, "23.06.2019".

FAO (2019b), *Food Safety and Quality: Egypt, FAO GM Foods Platform*, http://www.fao.org/food/food-safety-quality/gm-foods-platform/browse-information by/country/country-page/en/?cty=EGY, "12.09.2019".

FAS-USDA (2019), *US Sugar Monthly Import and Re-Exports, Final Report- Fiscal Year October*,2019,https://www.fas.usda.gov/sites/default/files/201912/fy_2019_final_sugar_report.pdf, "03.12.2019".

FDA (2018), *Hazard Analysis Critical Control Point (HACCP)*, https://www.fda.gov/food/guidance-regulation-food-and-dietary-supplements/hazard-analysis-critical-control-point-haccp, "13.01.2019".

Fergusson, I. (2008), *World Trade Organization Negotiations: The Development Agenda, CRS report for Congress*, http://www.nationalaglawcenter.org/wp-content/uploads/assets/crs/RL32060.pdf, "17.11.2019".

Food and Power (2018), Mexico's Native Corn Varieties Threatened By New NAFTA, http://www.foodandpower.net/2018/10/10/mexicos-native-corn-varieties-threatened-by-new-nafta/, "30.04.2019".

Food and Water Watch (2015a), *How GM Crops Hurt Farmers*, Fact Sheet, https://www.foodandwaterwatch.org/sites/default/files/gmo_crops_hurt_farmers_fs_jan_2015.pdf, "17.11.2019".

Food and Water Watch (2015b), *Trans Pasific Partnership: Fast Tracking Fracking*, https://www.foodandwaterwatch.org/sites/default/files/TPP%20Fracking%20FS%20Sept%202013.pdf, "13.03.2019".

Freiner, N. (2018), *TPP Sows Fear in Japan's Agriculture Industry*, The Diplomat, https://thediplomat.com/2018/01/tpp-sows-fear-in-japans-agriculture-industry/," 23.11.2019".

Friends of the Earth Europe (2014), *GM Food and EU-US Trade Deal*, http://www.foeeurope.org/sites/default/files/gm_food_eu-us_trade_deal.pdf, "18.11.2019".

Friends of the Earth International (2014), *Who Benefits From GM Crops?: An Industry Built on Myths*, https://www.foeeurope.org/sites/default/files/publications/foei_who_benefits_from_gm_crops_2014.pdf, "25.11.2019".

Gakpo, J.O. (2019), Scientists: Ghana's Imports are Safe, *The Cornell Alliance for Science*, https://allianceforscience.cornell.edu/blog/2019/01/scientists-ghanas-gmo-food-imports-safe/, "10.08.2019".

GRAIN (2001), TRIPS-Plus Through the Back Door, *GRAIN Publications*, www.grain.org/publications/trips-plus-en.cfm, "04.06.2019".

GRAIN (2014), *Hungry for Land*, file:///C:/Users/bidb/Downloads/GRAIN%20-%20Hungry%20for%20land.pdf, "13.11.2019".

GRAIN (2016), *New-Mega Treaty in the Pipeline: What does RCEP Mean for Farmers'Seeds in Asia*?, https://www.grain.org/article/entries/5405-new-mega-treaty-in-the-pipeline- what-does-rcep-mean-for-farmers-seeds-in-asia, "12.09.2019".

GRAIN (2017), *Colonialism's New Clothes: The EU's Economic Partnership Agreements with Africa*, Report, https://www.grain.org/en/article/5777-colonialism-s-new-clothes-the-eu-s-economic-partnership-agreements-with-africa, "13.10.2019"".

GRAIN (2019a), *Asia Under Threat of UPOV 91*, https://www.grain.org/en/article/6372-asiaunder-threat-of-upov-91, "03.12.2019".

GRAIN (2019b), *EU-Mercosur Trade Deal will Intensify the Climate Crisis From Agriculture*, https://www.grain.org/en/article/6355-eu-mercosur-trade-deal-will-intensify-the-climate-crisis-from-agriculture, "06.12.2019".

Greenpeace International (2016), *Leaked TTIP Documents Confirm Major Risks for Climate, Environment and Consumer Safety*, https://www.greenpeace.org/archive-international/en/press/releases/2016/Leaked-TTIP-documents-confirm-major-risks-for-climate-environment-and-consumer-safety/, "20.11.2019".

Heinzer, B. (2008), *Codex Alimentarius and Genetically Modified Foods*, https://pdfs.semanticscholar.org/ca80/be87de59830ce171af6e639bf8090686f1e2.pdf, "04.04.2019".

İzmir Ticaret Borsası (2014), *Rakamlarla Dünya Tarımı, İzmir Ticaret Borsası Ar-Ge Müdürlüğü*, https://itb.org.tr/dosya/rapordosya/rakamlarla-dunya-tarimi.pdf, "18.11.2019".

Kelkar, G., Nathan, D., Rengalakshmi, R., Joshi, V. (2019), *Women and Genetically Modified Crops: Bt Cotton in India*, Heinrich Böll Stiftung, http://in.boell.org/en/2019/09/25/women-and-genetically-modified-crops-bt-cotton-india, "22.11.2019".

Krishnan, M. (2017), *Colin Gonsalves: Who's India's Alternative Nobel Prize Winner?,* https://www.dw.com/en/colin-gonsalves-whos-indias-alternative-nobel-prize-winner/a-40686709, "13.09.2018".

Kruft, D. (2001), *Impacts of Genetically Modified Crops on Farmers*, https://pennstatelaw.psu.edu/_file/aglaw/Impacts_of_Genetically_Modified.pdf, "17.11.2019"".

Lenin, V.İ. (2003), *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması,* Eriş Yayınları, https://www.marxists.org/turkce/lenin/1916/emperyalizm.pdf, "13.10.2018".

Mahmood, B. (2017), *International Food Safety: An Overview of the Sanitary and Physosanitary Agreement*, https://www.agrilinks.org/post/international-food-safety-overview-sanitary-and-phytosanitary-sps-agreement, "22.10.2018".

Marx, K. (2003), *Kapital I,* 3. Baskı, (Çev. Alaattin Bilgi), Eriş Yayınları, https://www.marxists.org/turkce/m-e/kapital/kapital1.pdf, "17.04.2018".

Marx, K. (2004), *Kapital II*, 2. Baskı, (Çev. Alaattin Bilgi), Eriş Yayınları, https://www.marxists.org/turkce/m-e/kapital/kapital2.pdf, “19.04.2018”.

Mahmood, D. J. (2016), *Adam Smith, David Ricardo and Karl Marx’s View on Trade*, http://ekurd.net/karl-marx-view-trade-2016-12-14, “22.04.2018”.

Mishra, G. (2005), *Çiftçiler Neden İntihar Ediyor?*, Permakültür Platformu, (Çev. Umut Hasdemir), http://permakulturplatformu.org/2017/01/14/ciftciler-neden-intihar-ediyor-girish-mishra/, “13.11.2019”.

Naidoo, K. (2013), *GM Crops: Genetic Colonialists*, The Guardian, https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/jun/24/gm-crops-the-geneticcolonialists, “13.11.2019””.

Nitschke, M. (2017), *Hunger is a Racial Equity Issue*, The Alliance to End Hunger, https://alliancetoendhunger.org/wp-content/uploads/2017/07/Factsheet_Alliance-To-EndHunger_HUNGER-IS-A-RACIAL-EQUITY-ISSUE_071917.pdf, “22.09.2019”.

Nyèlèni Editorial (2017), *FTAs and Agriculture*, Newsletter No 29, https://nyeleni.org/spip.php?article614, “03.11.2019”.

OHCHR (1999), *CESCR General Comment No. 12: The Right to Adequate Food* (Art. 11), https://www.refworld.org/pdfid/4538838c11.pdf, “03.09.2019”.

Özcan, M. (2017), *Korumacılık Eğilimleri ve Gümrük Birliği’nin Geleceği*, https://www.gumruktv.com.tr/korumacilik-egilimleri-ve-gumruk-birliginin-gelecegi, “19.04.2019”.

Patton, D. (2019), *China Gives Long-Awaited GM Crop Approvals Amid US Trade Talks*, Reuters, https://www.reuters.com/article/us-china-gmo/china-gives-long-awaited-gm-crop-approvals-amid-u-s-trade-talks-idUSKCN1P2028, “15.11.2019”.

Raghavan, C. (2000), *NAFTA Corn Liberalization Fail Farmers, Environment*, Third World Network, https://www.twn.my/title/mexico.htm, “13.10.2019”.

Shiva, V. (2013), *The Seeds of Suicide: How Monsanto Destroys Farming*, Asian and Global Research, https://www.globalresearch.ca/the-seeds-of-suicide-how-monsanto-destroys-farming/5329947, "19.11.2019".

SİDA (2015), *Women and Food Security: Brief*, https://www.sida.se/contentassets/3a820dbd152f4fca98bacde8a8101e15/women-and-food-security.pdf, "22.09.2019".

Statista (2017), *Leading Destinations For Cotton Exported From Australia in 2016*, https://cdn.statista.com/statistics/622720/australia-leading-cotton-export-partners/, "12.08.2019".

Şık, B. (2017), *GDO'lu Soya ve Mısır Hangi Gıda Ürünlerinde Kullanılır?*, Bianet, https://m.bianet.org/bianet/saglik/188820-gdo-lu-misir-ve-soya-hangigidaurunlerindekullanilabilir, "23.11.2019".

Şık, B. (2018), *Gıda Güvenliği, Gıda Güvencesi ve Gıda Egemenliği Kavramları Üzerine*, https://m.bianet.org/bianet/siyaset/197364-gida-guvenligi-gida-guvencesi-ve-gida-egemenligi-kavramlari-uzerine, "22.20.2019".

Treat, S.A. (2019), *New NAFTA Limits Labelling for Food and Workplace Chemicals*, IATP, https://www.iatp.org/blog/201908/new-nafta-limits-labeling-food-and-workplace-chemicals, "24.11.2019".

UNESCO (2010), "Module 14: Understanding the World Hunger", *Teaching and Learning for a Sustainable Future*, UNESCO, http://www.unesco.org/education/tlsf/, "12.08.2019".

Ungku, F., Greenfield, C. (2018), *Trump Says US Could Rejoin TPP if Deal Improved. How Hard Would it Be?*, Reuters, https://www.reuters.com/article/us-usa-trade-china-tpp-explainer/trump-says-us-could-rejoin-tpp-if-deal-improved-how-hard-would-it-be-idUSKBN1HN0TW, "23.11.2019".

United Nations (1948), *Universal Declaration of Human Rights*, https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/, "15.08.2019".

United Nations (1959), *Declaration of the Rights of the Child*, https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/1DeclarationoftheRightsoftheChild(1959).aspx, "04.06.2018".

United Nations (1966), *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, https://www.un.org/ruleoflaw/files/International%20Covenant%20on%20Economic,%20Social%20and%20Cultural%20Rights.pdf, "23.09.2019".

United Nations (1974), *Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition*, https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/EradicationOfHungerdMalnutrition.aspx, "23.09.2019".

United Nations (1979), *Convention on the Elimination of All Forms ofDiscrimination Against Women*, https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/cedaw.pdf, "23.09.2019".

United Nations (1989), *Convention on the Rights of the Child*, https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx, "23.09.2019".

United Nations (2016), "Goal 2: Zero Hunger", *Sustainable Development Goals*, https://www.un.org/sustainabledevelopment/hunger/, "08.02.2019".

UPOV (2019), *Overview of UPOV*, Pub. No: 437, https://www.upov.int/export/sites/upov/about/en/pdf/pub437.pdf, "22.08.2019".

USDA (2018), *Establishing the National Bioengineered Food Disclosure Standard*, https://www.usda.gov/media/press-releases/2018/12/20/establishing-national-bioengineered-food-disclosure-standard, "03.07.2019".

USDA (2019a), *How the Federal Government Regulates Biotech Plants*, https://www.usda.gov/topics/biotechnology/how-federal-government-regulates-biotech-plants, "31.10.2019".

Uzgel, İ. (2017), *Emperyalizm mi, Küreselleşme mi?*, Gazete Duvar, https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/08/28/emperyalizm-mi-kuresellesme-mi/ "17.12.2018".

WFP (2016), *Gender and Food Security Analyses: Guidance Document*, https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000019670/download/, "27.09.2019".

WHES (2018), *World Child Hunger Facts*, https://www.worldhunger.org/world-child-hunger-facts/, "23.09.2019".

WHO (2019), *Food Safety: Key Facts*, https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/food-safety, "23.08.2019".

WIPO (2007), *The 45 Adopted Recommendations under the WIPO Development Agenda*, https://www.wipo.int/ip-development/en/agenda/recommendations.html, "12.05.2019".

WIPO (2015), *The WIPO Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore*, Background Brief, No.2, https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_tk_2.pdf, "17.05.2019".

World Inequality Lab (2017), *World Inequality Report 2018*, https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-english.pdf, "13.09.2019".

WTO (2018), *The WTO's Budget for 2018*, https://www.wto.org/english/thewto_e/secre_e/budget_e/budget2018_e.pdf, "15.01.2019".

Yasoshima, R., Yamazaki, J. (2018), *TPP 11 Emerges As Bulwark Against American Protectionism*, Nıkkeı Asian Review, https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/TPP-11-emerges-as-bulwark-against-American-protectionism, "23.11.2019".

"Bill Gates is Continuing The Work of Monsant" Vandana Shiva Tells France 24, https://www.france24.com/en/20191023-bill-gates-is-continuing-the-work-of-monsanto-vandana-shiva-tells-france-24-1, "13.11.2019".

"Declaration of the International Conference on the Protection of the North Sea", https://www.ospar.org/site/assets/files/1239/1nsc-1984-bremen_declaration.pdf, "17.06.2019".

"Diamond v. Chakrabarty", 447 U.S. 303 (1980), http://supreme.justia.com/us/447/303/case.html , "02.06.2019".

"GMO Authorisation for Food and Feed", https://ec.europa.eu/food/plant/gmo/authorisation/food_feed_en, "13.06.2019".

"Kanada'da Genetik Kolza Davası", https://www.dw.com/tr/kanadada-genetik-kolza-davas%C4%B1/a-2524517, "20.11.2019".

"World Food Summit", http://www.fao.org/WFS/, "17.08.2019".

https://www.wto.org/english/

https://www.globaltradealert.org

ÖZET

YILDIZ KARAKOÇ, Duygu; *Genetiği Değiştirilmiş Tarımsal Ürünler ve Uluslararası Ticareti*, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Tarım ve gıda sektöründeki eşitsizliklerin ortaya çıkmasında uluslararası ticaretin önemli bir rolü bulunmaktadır. Uluslararası ticaret eşitsiz değişimle sömürü mekanizmalarına temel hazırlayarak eşitsiz gelişime neden olmuştur. Sömürü ilişkilerinin biçimi ve araçları değişse de, sömürü güdüsü her daim aynı kalmıştır. Gelişmiş ülkeler diğer ülkeleri artık işgal yoluyla ve zorla el koyarak değil; kural tanımayan ve baskıcı politikalarla sömürmektedir. 1980'li yıllardan sonra neo-liberalizm olarak adlandırılan bu politikalar, tarım ve gıdaya yönelik yeni emperyalist politikaların kurumsal, hukuki ve stratejik araçlarını oluşturmuştur. Kurumsal araçların başında Dünya Ticaret Örgütü, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gelirken, son dönemdeki stratejik araçları serbest ticaret, tekelleşme, küreselleşme, fikri mülkiyet hakları ve tarımdaki biyoteknolojik gelişmeler olmuştur. Hukuki araçlar ise kurumsal ve stratejik araçların neo-liberal politikalara uyumunu sağlayacak biçimde oluşturulan düzenlemelerdir. Bu bağlamda çalışma kapitalist sistem, neo-liberal düzen ve küreselleşme çağında modern biyoteknolojinin tarım ve gıda alanında kullanılmasıyla elde edilen "genetiği değiştirilmiş tarımsal ürünlerin" yeni küresel tahakküm zincirinin en son halkası olarak gıda güvenliğinden biyoçeşitliliğe kadar birçok alanı tehdit ettiğini ileri sürmektedir. Bu sürece yön veren güçler ise küresel tohum ve gıda sektörünü elinde bulunduran az sayıdaki Çok Uluslu Şirketler ve kapitalistleşmiş biyoteknoloji devi ülkelerdir.

Anahtar Kelimeler: Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar, Gıda Güvenliği, Gıda Egemenliği, Gıda Adaleti, Yeni Emperyalizm, Çok Uluslu Şirketler.

ABSTRACT

YILDIZ KARAKOÇ, Duygu*, "Genetically Modified Agricultural Products and Their International Trade",* PhD Dissertation, Ankara, 2019

International trade plays an important role in the emergence of inequalities in the agriculture and food sectors. International trade has led to unequal change and exploitation mechanisms, leading to uneven development. Although the form and means of exploitation relations change, the drive for exploitation has always remained the same. Developed countries are not occupying other countries anymore and forcibly seizing them; it exploits with deregulated and repressive policies. These policies, called neo-liberalism after the 1980s, constitute the institutional, legal and strategic tools of the new imperialist policies for agriculture and food. World Trade Organization, the International Monetary Fund and the World Bank were among the most important institutional instruments, recent strategic tools have been free trade, monopolization, globalization, intellectual property rights and biotechnological developments in agriculture. Legal instruments are arrangements that are designed to ensure the adaptation of institutional and strategic instruments to neo-liberal policies. In this context, the study argues that genetically modified agricultural products obtained by the use of modern biotechnology in the field of agriculture and food in the age of capitalist system, neoliberal order and globalization threaten many areas ranging from food security to biodiversity as the last link in the new global domination chain. The power that drives this process is the small number of MNCs and capitalist biotechnology giants that hold the global seed and food sector. The powers that drive this process are the small number of Multinational Corporations and capitalist biotechnology giants that hold the global seed and food sector.

Key Words: Genetically Modified Organisms, Food Security, Food Sovereignty, Food Justice, New Imperialism, Multinational Corporations.